

RATNAPRABHASŪRI'S
RATNĀKARĀVATĀRIKĀ
Being a Commentary on Vādi Devasūri's
PRĀMANANAYATATTVĀLOKA

Edited by
Pt. Dalsukh Malvania

**LALBHAI DALPATBHAI
BHARATIYA SANSKRITI VIDYAMANDIRA
AHMEDABAD-9.**

Lalbhai Dalpatbhai Series

General Editors:
Dalsukh Malvania
Ambalal P. Shah

No. 6

RATNAPRABHASŪRI'S
RATNĀKARĀVATĀRIKĀ

Being a Commentary on Vādi Devasūri's

PRAMĀNANAYATATTVĀLOKA

WITH

A PAÑJIKĀ by RĀJASEKHARASŪRI

A TIPPANA by Pt. JÑĀNACANDRA

and

GUJARATI TRANSLATION

by

MUNI SHRI MALAYAVIJAYAJI

Edited by

Pt. Dalsukh Malvania

LALBHAI DALPATBHAI
BHARATIYA SANSKRITI VIDYAMANDIRA
AHMEDABAD-9.

Published by
Ujamshi Kapadia
Co-ordinator
L. D. Institute of Indology

First Edition
November : 1965 (500 Copies)

Second Edition
December : 1993 (500 Copies)

PRICE : RUPEES ~~150~~

Published with the financial assistance of the Gujarat
Sahitya Academy, Government of Gujarat, Gandhinagar.

Printed by
Tushar K. Patel
Arth Computer
65, Devmandir Society,
Chandlodia, Ahmedabad-382481
Phone : 476521

वादिश्रीदेवसूरिसूत्रितस्य
प्रमाणनयतस्वालोक्तस्य

श्रीरत्नमभाचार्यविरचिता लघ्वी टीका
रत्नाकरावतारिका

श्रीराजशेखरसूरिकृतपञ्जिका-पण्डितज्ञानचन्द्रकृतटिप्पणकाभ्यां समन्विता ।

गूर्जरभाषानुवादकः
आचार्यश्रीविजयनीतिसूरिशिष्यो मुनिश्रीमलयविजयः ।

संपादक :
पण्डित दलसुख मालवणिया

प्रकाशक :
लालभाई दलपतभाई भारतीय संस्कृति विद्यामंदिर
अमदावाद-९

लालभाई दलपतभाई ग्रन्थमाला

प्रधान संपादक :

दलसुख मालवणिया

अंबालाल प्रे. शाह

मुद्रितग्रन्थाः

१. सप्तपदार्थी — शिवादित्यकृत, जिनवर्धनसूरिकृतटीकासह ४-००
- 2, 5 CATALOGUE OF SANSKRIT AND PRAKRIT
MANUSCRIPTS : MUNI SHRI PUNYAVIJAYJI'S
COLLECTION, PART I 50-00
" PART II 40-00
३. काव्यशिक्षा — विनयचंद्रसूरिकृत १०-००
४. योगेशतक-आचार्य हरिभद्रकृत स्वोपज्ञवृत्ति तथा
ब्रह्मसिद्धान्तसमुच्चय सह ५-००

संप्रति मुख्यमाणग्रन्थनामावलि

१. शब्दानुशासन — आचार्य मलयगिरिकृत
२. कल्पलताविवेक-कल्पपल्लवशेषः — महामात्य अम्बाप्रसादकृत
३. निघण्टुशेष-सवृत्तिक — श्रीहेमचन्द्रसूरि
4. CATALOGUE OF SANSKRIT AND
PRAKRIT MANUSCRIPTS, PART III
५. विशेषपात्रशयकभाष्य-स्वोपज्ञवृत्ति सह — आचार्य जिनभद्रगणि
६. गीतगोविन्दकाव्य — मानाङ्कनृपकृत टीकासह
7. THE NĀṬYADARPAṆA OF RĀMACANDRA
AND GUṆACANDRA : A CRITICAL STUDY
BY DR. K. H. TRIVEDI
8. YOGADRṢṬISAMUCCAYA OF HARIBHADRA :
ENGLISH TR. BY DR. K. K. DIXIT.

PREFACE

We bring out, with great pleasure, the publication of the first part of Ratnaprabha Sūri's Ratnākarāvatārikā, a commentary on Vādi Devasūri's (A.D. 1086-1169) Pramāṇanayatattvāloka with the two Sankrit super-commentaries and Gujarati translation. Here appears, for the first time, Gujarati translation of Ratnākarāvatārikā; it is prepared by Muni Shri Malayavijayaaji. As the text is very tough, the translation will be very helpful to the students of Indian logic in general and Jaina logic in particular.

Pramāṇanayatattvāloka can safely be judged as a source-book of Indian Logic, though it primarily deals with Jaina Logic that was fully developed in the twelfth century. It discusses all the important topics of Indian logic of that period. Vādi Devasūri, the author, enhanced the utility of the work by writing an auto-commentary on the same named Syādvādaratnākara. This auto-commentary, as its name suggests, is like an ocean in depth and extent. The author's pupil Ratnaprabha, therefore, composed a brief and elucidatory commentary, Ratnākarāvatārikā, on it. This, in turn, is also commented upon to make the points more clear.

We are grateful to Muni Shri Malayavijayaaji for Gujarati translation. We acknowledge our indebtedness to Late Pt. Haragovindas and Pt. Bechardas whose excellent edition of Ratnākarāvatārikā is used by us as a model text (ādarśa prati). Our thanks are also due to the Publishers of the Yashovijaya Granthamala Varanasi as we have utilised their two editions of Ratnākarāvatārikā one giving the complete text of Ratnākarāvatārikā and the other giving only the two chapters with Pañjikā and Tippiṇa.

L. D. Institute of Indology

Ahmedabad-9

5-11-'65

Dalsukh Malvani

Director

PREFACE

We bring out with great pleasure the second edition of our widely acclaimed publication of the first part of Ratnākaravatārikā, a commentary on Vadi Devasuri's (A. D. 1086 - 1169). Praṃananayatattvāloka, with the two Sanskrit Super-Commentaries and Gujarati translation of Ratnākaravātārika prepared by Muni Shri Malaya Vijayaji. As the text is very tough the translation will be very helpful to the students of Indian Logic in general and Jain logic in particular.

We are thankful to Padmabhushan Pandit Shri Dalsukhbhai Malvania the editor of the book, and ex-director of our Institute for enabling us to reprint the same.

L. D. Institute of Indology,
Ahmedabad - 9
17th December 1993

Ujamshi Kapadia
Co-ordinator

સંપાદકીય

પ્રમાણુનયતત્વાનોકની ત્રયુટીકા રત્નાકરાવતારિકા સંસ્કૃત પંજિકા તથા ટિપ્પણી અને ગુજરાતી અનુવાદ સાથે પ્રથમ એ પરિચ્છેદ પૂરતી આ પુસ્તકમાં પ્રકાશિત કરવામાં આવે છે. આ પહેલાં રત્નાકરાવતારિકા વારાણસીમાંથી શ્રી યશોવિજય જૈન ગ્રંથમાળા- (૨૧-૨૨)માં પ્રકાશિત થઈ ચૂકી છે. તેના સંપાદક હતા શ્રી પં. હરગોવિંદદાસ અને શ્રી પં. એચરદાસ દોશી. વળી, એ જ ગ્રંથમાળામાં અહીં આપેલ એ ટિપ્પણોવાળી આવૃત્તિ પણ માત્ર એ પરિચ્છેદ પૂરતી પ્રકાશિત થઈ હતી. તેના ચાર પરિચ્છેદનો હિન્દી અનુવાદ પણ મૂળ સાથે ઉંઝાથી પ્રકાશિત થયો હતો. પણ તેનો ગુજરાતી અનુવાદ થયો હતો નહિ અને સંક્ષિપ્ત હતાં પણ જૈનદર્શન અને પ્રમાણુવિદ્યાના સમગ્ર વિષયોને આવરી લેતો આ ગ્રંથ જૈનદર્શનની પરીજ્ઞાઓમાં પાઠ્યગ્રંથ તરીકે નિયત હતાં તેનું એક પણ સંસ્કરણ છાત્રોને અભ્યાસે ઉપયોગ્ય નથી. આ પરિસ્થિતિમાં પૂ. પા. વિજયનીતિસૂરીશ્વરના શિષ્ય પૂ. મુનિરાજશ્રી મત્તયવિજયજીના ગુજરાતી અનુવાદ સાથે તેને પ્રકાશિત કરવાનું નક્કી થયું અને તેનો પ્રથમ ભાગ પ્રકાશિત કરતાં અમે આનંદ અનુભવીએ છીએ.

રત્નાકરાવતારિકાના સંશોધનમાં ઉક્ત મુદ્રિત આવૃત્તિઓનો પૂરો ઉપયોગ કરવામાં આવ્યો છે અને અમે આભાર સાથે જણાવીએ છીએ કે વારાણસીનું અવતારિકાનું સંસ્કરણ જ મુખ્ય માનીને અવતારિકાનું મુદ્રણ અને અનુવાદ કરવામાં આવ્યો છે. યત્નતઃ અમને જરૂરી લાગ્યું ત્યાં અમને ઉપયોગ્ય હસ્તપ્રતોનો ઉપયોગ કરી શુદ્ધિ કરવામાં આવી છે પણ તેવાં સ્થળો જૂથ છે. એટલે અહીં મુદ્રિત રત્નાકરાવતારિકાના સંસ્કરણની શુદ્ધિનો પૂરો યશ ઉક્ત સંપાદક-કર્તા છે. પંજિકા અને ટિપ્પણની શુદ્ધિમાં પણ પૂર્વસંસ્કરણનો પૂરો ઉપયોગ કર્યો જ છે પણ અવતારિકાની સાથે પંજિકા-ટિપ્પણના મુદ્રણમાં અમે તેની જૂની આવૃત્તિને મહત્ત્વ ન આપતાં નવેસરથી જ તેનું સંશોધન અને સંપાદન મુદ્રિત ઉપરાંત હસ્તપ્રતોને આધારે કર્યું છે. કારણ, પૂર્વમુદ્રિત સંસ્કરણમાં માત્ર એ જ પરિચ્છેદ પૂરતાં તે પંજિકા-ટિપ્પણ છપાયાં હતા ન્યારે અમારે તે પૂરી અવતારિકાનાં પંજિકા-ટિપ્પણો મુદ્રિત કરવાં હતાં.

ગુજરાતી અનુવાદની વિશેષતા એ છે કે તે શબ્દરપર્યાય નહિ પણ અર્થને સારી રીતે વ્યક્ત કરે એવી રીતે કરવામાં આવ્યો છે. આથી અનેક સ્થળોએ તે શંકા-સમાધાનરૂપે રજુ કરવામાં આવ્યો છે અને અનેક સ્થળોએ વાદિપ્રતિવાદીના સ્પષ્ટ નિર્દેશપૂર્વક સંવાદશૈલી અપનાવી છે. હતાં પણ એ વાંચીને મૂળમાં ટકણ અને આલંકારિક ભાષામાં લખાયેલ અવતારિકાને સમજવાનું સરલ અને એવી અનુવાદની યોજના કરવામાં આવી છે. પ્રયત્ન તો એવો કરવામાં આવ્યો છે કે વાચક ગુજરાતી ભાષાનું પુસ્તક વાંચતો હોય એવો ભાસ તેને થાય અને અનુવાદ છે એવી ખટક તેમાં ન થાય. આમાં કેટલે અંશે સફળતા મળી છે તેનો નિર્ણય તો વાચક જ કરી શકશે.

પૂ. મત્તયવિજયજીએ અનુવાદનું કાર્ય તેમના પૂ. ગુરુભાઈ શ્રી વલ્લભવિજયજીની આજ્ઞાથી તેમના ગુરુવર્ય શ્રી આચાર્ય વિજયનીતિસૂરિના સં. ૧૯૬૮માં સ્વર્ગવાસ પછી સં. ૨૦૦૬ના ખંભાત આનુર્માસમાં શરૂ કર્યું હતું. તેમાં શ્રી પં. જીવીદાસ કેસરીચંદ તેમને રત્નાકરાવતારિકાના અભ્યાસ સાથે સાથે તેના અનુવાદનું કાર્ય કરવાની જે ભલામણ કરી હતી

તે નિમિત્ત ગન્યું હતું. અનુવાદ થયા પછી શ્રી પં. ઉમાશંકર દયારામ દ્વિવેદીની મદદથી તેની પુનરાવૃત્તિ વિ. ૨૦૧૩-૧૫માં તેમણે કરી હતી. અને છેવટે તે અનુવાદને અંતિમરૂપ આપવામાં મેં મારાથી ગતલી સહાય તેમને કરી હતી. મુનિશ્રી મન્નયવિગ્નયજ્ઞને આ કાર્યમાં આર્થિક સહાય ખંભાતના શ્રી ઓસવાસ સંઘે અને શ્રી રમણલાલ દસગુપ્તરામે તથા શ્રી શાંતિલાલ રાયચંદભાઈ મહેતા અમરેલીવાળાએ કરી છે તેની સહાય નોંધ લેવામાં આવે છે.

પ્રસ્તુત સંસ્કરણમાં નીચેના મુદ્રિત પુસ્તકો અને હસ્તપ્રતોનો ઉપયોગ કરવામાં આવ્યો છે અને તે માટે જે સંકેતો છે તે નીચે પ્રમાણે છે:—

મુ પ્રમાણનયતત્ત્વાલોકાલંકાર:—યશોવિગ્નય જૈન ગ્રન્થમાળા અંક ૨૧-૨૨ વીર સંવત ૨૪૩૭.

મુપા ઉપરના સંસ્કરણમાં આપેલા પાઠાન્તરોના નિર્દેશ માટે.

મુટિ ઉપરના સંસ્કરણમાં આપેલ ટિપ્પણો માટે.

પુર રત્નાકરાવતારિકાની પૂ. મુનિરાજ શ્રી પુણ્યવિગ્નયજ્ઞના સંગ્રહની લાલભાઈ દસપત-ભાઈ ભારતીય સંસ્કૃતિ વિદ્યામંદિરની નં. ૩૦૪૬ પ્રત. આના પત્ર ૨૬ થી ૮૨ છે. પ્રતિ શુદ્ધ છે અને તે લગભગ ૧૮મા શતકમાં લખાયેલ છે. અને તેના માર્જિનમાં કોઈએ ટિપ્પણી કરી છે.

પુર રત્નાકરાવતારિકાની છૂણપ્રત. આ પ્રત તુટક છે, પણ શુદ્ધ છે અને તેમાં માર્જિનમાં ટિપ્પણી લખેલ છે. કૃત પાના ૭૬ છે. પ્રારંભનાં ત્રણ પાનાં નથી. પ, ૬, ૭, ૮, ૩૪-૪૪, ૬૦-૬૭, ૭૦-૭૨ આટલાં પત્રો નથી. આ પણ ઉક્ત સંગ્રહની નં. ૮૮૭૦ છે. આ પ્રતને ઉધઠએ ખાધી છે. પ્રતિ સં. ૧૬૪૧માં લખાઈ છે.

મુ પ્રમાણનયતત્ત્વાલોકાલંકારસ્ય પરિચ્છેદદ્વયમ્—શ્રી યશોવિગ્નય જૈનગ્રન્થમાળા અંક ૫ વીર સં. ૨૪૩૧. આમાં ટિપ્પણ અને પંજિકા મુદ્રિત છે. આનો રત્નાકરાવતારિકાનો પાઠ પૂર્વોક્ત ૧માં જણાવેલ સંસ્કરણની સમાન છે. એટલે આના પાઠાન્તરની નોંધ લીધી નથી. પણ ટિપ્પણ અને પંજિકાનાં પાઠાન્તરોની નોંધ **મુ** સંકેતથી લેવામાં આવી છે.

લ રત્નાકરાવતારિકાપંજિકા—લવારની પોળના જૈન લંડારની પ્રત ૧૬મી શતીમાં અંદાજે લખાયેલી છે અને તેના પત્ર ૪૨ છે. તેનો નં. ૩૦૪૬ પ્રત ૧૨ નં. ૩૬૧ છે. પ્રસ્તુતમાં મુદ્રિત પંજિકા માટે આ પ્રત ઉપરથી પ્રેસ કોપી કરવા આવી છે.

હે૧ રત્નાકરાવતારિકાપંજિકાની હેનાના જૈન ઉપાશ્રયની પ્રત ડાખડા નં. ૫૧ ૩૬ પ્રત નં. ૧૭. આનાં પત્ર ૨૦ છે. લગભગ ૧૬મી શતીમાં લખાયેલ જણાય છે.

હે૨ રત્નાકરાવતારિકાપંજિકાની હેનાના જૈન ઉપાશ્રયની પ્રત ડાખડા નં. ૫૧. ૩૬, પ્રત નં. ૧૬ છે. પત્ર ૪૧ છે. અને ૧૭મી શતીમાં લખાયેલી જણાય છે.

ક રત્નાકરાવતારિકાપંજિકા—આ પ્રત લાલભાઈ દસપતભાઈ ભારતીય સંસ્કૃતિ વિદ્યામંદિરના શ્રી કીર્તિમુનિના સંગ્રહની નં. ૫૩૫ છે. તેનાં પત્ર ૧૬ છે અને તે અત્યંત શુદ્ધ છે. તેનો લેખન સંવત ૧૬૩૩ છે.

- કે૩** રત્નાકરાવતારિકાટિપ્પનક— આ પ્રતિ ઉત્તાના જૈન ઉપાશ્રયના ભંડારની છે અને તે સં. ૧૪૭૬ માં ત્રણાયેલી છે. તેનાં પત્ર ૩૫ છે. તેનો ડા. નં. બી. ૩૬ પ્રત નં. ૧૫ છે. ટિપ્પનકની પ્રેક્ષકાપી આ પ્રતને આધારે કરવામાં આવી છે.
- પુ** રત્નાકરાવતારિકાટિપ્પનક— આ પ્રત કાલભાઈ દક્ષપતભાઈ ભારતીય સંસ્કૃતિ વિદ્યા-મંદિરના પૂ. મુનિરાજશ્રી પુણ્યવિગ્ન્યજ્ઞના સંગ્રહની નં. ૩૪૪૦ છે. તેના પત્ર ૧૧ છે અને તે અધૂરી છે. પ્રત અશુદ્ધ છે અને ૧૭ મી શતીમાં ત્રણાયેલી જણાય છે.
- કે** રત્નાકરાવતારિકાટિપ્પનક— આ પ્રતિ કાલભાઈ દક્ષપતભાઈ ભારતીય સંસ્કૃતિ વિદ્યા-મંદિરના દેવસૂરિ સંગ્રહ ગત નં. ૯૧૫૦ છે. તેનાં પત્ર ૫૬ છે અને પત્ર ૨૨-૨૩ ભેગાં છે. સં. ૧૯૫૭ માં ત્રણાયેલી છે. અશુદ્ધ છે.
- કે૪** રત્નાકરાવતારિકા— આ પ્રત ઉત્તાના ઉપાશ્રયના જ્ઞાન ભંડારની છે અને તેનો ડાખડા નં. બી ૩૬, પ્રત નં. ૧૩ છે. તેના પત્ર ૧૧૪ છે. આ પ્રતનો ઉપયોગ શકિત સ્થાનો જોવા માટે કર્યો છે.
- કે૫** રત્નાકરાવતારિકા— આ પ્રત પણ પૂર્વોક્તભંડારની છે અને તેનો ડાખડા નં. બી ૩૬, પ્રત નં. ૧૪ છે. તેના પત્ર ૬૬ છે. આનો ઉપયોગ પણ શકિત સ્થાનોના નિર્ણય માટે કર્યો છે.
- કે૬** રત્નાકરાવતારિકા— ઉક્ત ભંડારની ડાખડા નં. ૬૬ પ્રત નં. ૬૩ છે. તેનાં પત્ર ૪૦ છે. આનો પણ ઉપયોગ માત્ર શકિત સ્થાનો માટે કરવામાં આવ્યા છે.
- કે૭** રત્નાકરાવતારિકા— આ પ્રતિ પણ ઉક્ત ભંડારની છે અને તે ડા. ૬૬, પ્રત નં. ૫૭ છે. તેના પત્ર ૧૧૬ છે. આનો પણ ઉપયોગ શકિત સ્થાનો જોવા પૂરતો કર્યો છે.

રત્નાકરાવતારિકા માત્ર જૈન ન્યાયશાસ્ત્રના અભ્યાસીને જ ઉપયોગી છે એમ નથી પણ મધ્યકાલના ભારતીય ન્યાયશાસ્ત્રમાં જે વિકાસ થયો હતો તે વિકાસને યોગ્ય રીતે આ ગ્રંથ આવરી લે છે. તે દૃષ્ટિએ ભારતીય ન્યાયશાસ્ત્રના અભ્યાસીઓને આ ગ્રંથ ખૂબ જ ઉપયોગી હોવા ઉપરાંત અનિવાર્ય પણ છે.

પ્રમાણુનયતત્વાનોડના લેખક આચાર્ય વાદી દેવસૂરિ સિદ્ધરાજની સહાના વિદ્વાન પંડિત-રત્ના હતા. તેમણે પોતાના સમય સુધીમાં વિકસિત ભારતીય ન્યાયને નજર સમક્ષ રાખીને જૈન ન્યાયના સૂત્રાત્મક આ ગ્રંથની રચના કરી અને સ્યાદાદરત્નાકર નામની તેની અતિ વિસ્તૃત દીક્ષા પણ પોતે જ રચી. તેઓનો જન્મ વિ. ૧૧૪૩ (ઈ. ૧૦૮૬)માં થયો. તેમણે મુનિચંદ્રસૂરિ પાસે વિ. ૧૧૫૨ (ઈ. ૧૦૯૫)માં દીક્ષા લીધી અને અને તેમને દીક્ષાનામ શમયન્દ્ર આપવામાં આવ્યું. તેઓ વિ. ૧૧૭૪ (ઈ. ૧૧૧૭)માં સૂરિપદને પામ્યા અને ત્યારથી દેવસૂરિને નામે પ્રસિદ્ધ થયા. અને પ્રખર વાદી હોઈ તેઓ વાદી દેવસૂરિને નામે પ્રસિદ્ધ થયા. તેમનો સ્વર્ગવાસ વિ. ૧૨૨૬ (ઈ. ૧૧૬૯)માં થયો.

વાદી દેવસૂરિનો સ્યાદાદરત્નાકર ખરેખર વાદોનો રત્નાકર જ છે. અતિ વિસ્તૃત એ ગ્રંથમાં પ્રવેશ માટે આચાર્ય શ્રી રત્નપ્રભ, જેઓ દેવસૂરિના શિષ્ય હતા, તેમણે રત્નાકરાવતારિકા નામે ક્યુ દીક્ષાની રચના કરીને તેમાં પ્રવેશનો માર્ગ સરલ કરવા પ્રયત્ન તો કર્યો પણ તેમની

આત્મકારિક લાપાને કારણે અને સંક્ષેપમાં વિષય પ્રતિપાદનને કારણે તે ગ્રંથ પણ ગહન જ બની ગયો છે. આથી તેના વિવરણ માટે તેના ઉપર પંજિકા અને ટિપ્પણ લખાયાં છે.

આચાર્ય રત્નાકરના સ્વાદ્વાદરત્નાકરના નિર્માણમાં વાઘી દેવસૂરિને સહાયતા કરી હતી તેવો ઉક્તેષ્ઠ સ્વયં આચાર્ય કયો છે. આથી તેઓ તેમના સમકાલીન જ છે એમાં સંશય નથી.

રત્નાકરાવતારિકાની પંજિકાના લેખક આચાર્ય રાજશેખર છે. તેઓ અભયદેવસૂરિ મત્તધારીના સંતાનીય તિલકસૂરિના શિષ્ય હતા. તેમણે સં. ૧૪૦૫ માં પ્રયંધકોપની રચના કરી છે અને સં. ૧૪૧૦ માં શાંતિનાથ ચરિતનું સંશોધન કર્યું છે. આથી તેઓની પંજિકાનો રચના સમય પણ એ વર્ષોની આગળ પાછળ હોવો જોઈએ. આ રાજશેખરની આજ્ઞાથી જ ગુણચંદ્રના શિષ્ય જ્ઞાનચંદ્રે રત્નાકરાવતારિકાનું ટિપ્પણ રચ્યું છે. આથી તેઓ પણ રાજશેખરના સમકાલીન યુવા સિદ્ધ થાય છે.

ઉક્ત મુળકાર સહિત ચારે લેખકો વિષે તથા ગ્રંથના વિષય વિષે પ્રસ્તુત ગ્રંથના અંતિમ ભાગમાં વિશેષ વિવેચન કરવા વિચાર રાખ્યો છે આથી અહીં આટલાથી સંતોષ માનીએ છીએ.

આ પુસ્તકના મુદ્ર સંશોધનમાં શ્રી પં. અંબાજીભાઈએ સહાય કરી છે તે બદલ આભાર માનવામાં આવે છે અને વિદ્યામંદિરના પ્રમુખ શ્રી કર્તુરભાઈ જાવભાઈએ મુનિશ્રી મત્તયવિજયજીનો અનુવાદ જોયો અને એ બાબતમાં યોગ્ય ભત્રામણ કરી તેથી આ કાર્યને વિશેષ વેગ મળ્યો છે. આ પ્રકારે તેઓશ્રી પણ આ પ્રકાશનમાં નિમિત્ત બન્યા છે તે બદલ તેમનો આભાર માનવો જરૂરી છે.

જ્ઞા. દ. વિદ્યામંદિર

અમદાવાદ

૫-૧૧-૬૫

હસમુખ માલવણિયા

संकेतसूची

क	हस्तप्रति. श्रीकीर्तिसुनिसंग्रह	प्रवाभ० }	प्रमाणवार्तिकालंकार अथवा
का०	कारिका	प्रवाभा० }	प्रमाणवार्तिकभाष्य
का० वि० वि०	काशी विश्व विद्यालय	प्रवास्वो०	प्रमाणवार्तिकस्वोपज्ञवृत्ति, का. बि. वि.
गा०	गाथा		
जैमि०	जैमिनीयदर्शन	मीश्रो० अभा०	मीमांसाश्लोकवार्तिक अभाव-परिच्छेद
डे	हस्तप्रति, डेलाना जैन उपाश्रय ज्ञानभंडारगत	„ अर्था०	„ अर्थापत्तिपरिच्छेद
डे १-७	„	„ उप	„ उपमानपरिच्छेद
तत्त्व०	तत्त्वसंग्रह	मु	मुद्रित रत्नाकरावतारिका संपूर्ण तथा केवल परिच्छेदद्वय, यशो-विजयग्रन्थमाला
तत्त्वपं०	तत्त्वसंग्रहपंजिका	मुटि	मुद्रितगत टिप्पणी
तत्त्वो०	तत्त्वार्थश्लोकवार्तिक	मुपा	मुद्रितगत पाठान्तर
धर्मो०	धर्मोत्तरप्रदीप, के. पी. जाय-स्वाल इन्स्टीट्यूट	ल	हस्तप्रति-लवारनी पोल-जैन-उपाश्रय ज्ञानभंडार
न्यायकन्दली	प्रयास्तपादभाष्यटीका, वाराण-सेय संस्कृत विश्वविद्यालय	वाक्य०	वाक्यपदीय
न्यायकु०	न्यायकुमुदचन्द्र	विशेषा०	विशेषावश्यकभाष्य-मलधारी हेमचन्द्रकृतटीका
न्यायाटि०	न्यायावतारवार्तिकवृत्तिगत टिप्पण	वैशे०	वैशेषिकदर्शन
परि०	परिच्छेद	श्लो० प्रत्य०	मीमांसाश्लोकवार्तिक प्रत्यक्ष-परिच्छेद
परीक्षा	परीक्षामुख	सू०	सूत्र
पु०	हस्तप्रति मुनिराजश्रीपुण्य-विजयजीसंग्रह	स्यार०	स्याद्वादरत्नाकर
पृ०	पृष्ठ	हेतु०	हेतुबिन्दुटीका
प्रमीभा	प्रमाणमीमांसा, भाषाटिप्पण, सिंधी सिरीज	हेतुभा०	हेतुबिन्दुटीकालोक
प्र० वा०	प्रमाणवार्तिक-मनोरथनंदिटीका के. पी. जायस्वाल इन्स्टीट्यूट		

विषयानुक्रमः

(१) प्रमाणस्वरूपनिर्णयो नाम प्रथमपरिच्छेदः ।

पृ० १-१२२

१	मङ्गलाचरणम्	पृ० १	१२	सन्निकर्षादिरप्रामाण्यम्	४३
२	स्याद्वादरत्नाकरस्य वैशिष्ट्यम्	४	१३	प्रमाणं व्यवसायात्मकम्	४५
३	उपकार्यकारिस्मरणम्	६	१४	समारोपलक्षणम्	६३
४	भगवतो महावीरस्यानिशयाः	६	१५	विषययलक्षणम्	६४
५	अपकारिणः स्मरणम्	९	१६	संशयस्वरूपम्	७५
६	आदिवाक्योपन्यासः	१३	१७	अनध्यवसायनिरूपणम्	७५
७	शब्दार्थसंबन्धविचारः	१६	१८	शून्यवादः	७६
८	आदिवाक्योपन्यासप्रयोजनम्	२६	१९	ब्रह्मवादः	९३
९	आदिवाक्योपन्यासे अनेकान्तः	२९	२०	स्वसंवेदननिरूपणम्	९९
१०	प्रमाणलक्षणम्	३०	२१	प्रामाण्याप्रामाण्यस्वरूपम्	१०९
११	ज्ञानस्य प्रामाण्यम्	४२	२२	प्रामाण्याप्रामाण्ययोरुत्पत्तिर्नास्ति- विचारः	११०

(२) प्रत्यक्षस्वरूपनिर्णयो नाम द्वितीयपरिच्छेदः ।

१२३-२२०

१	प्रमाणभेदनिरूपणम्	१२३	९	अवग्रहादेर्भेदाभेदः	१६२
२	प्रमाणद्विविध्यसमर्थनम्	१२५	१०	अवग्रहादिक्रमः	१६४
३	प्रत्यक्षविचारः	१३३	११	पारमार्थिकप्रत्यक्षनिरूपणम्	१६५
४	सांव्यवहारिकप्रत्यक्षविचारः	१३४	१२	तमसोऽभावत्वनिराकरणम्	१६०
५	चाक्षुषेन्द्रियाप्राप्यकारित्वविचारः	१३५	१३	छायायाः भावरूपत्वम्	१८७
६	श्रोत्रप्राप्यकारित्वविचारः	१५५	१४	सर्वज्ञत्वसंसिद्धिः	१८८
७	सांव्यवहारिकप्रत्यक्षभेदाः	१६०	१५	ईश्वरस्य जगत्कर्तृत्वनिरासः	१९९
८	अवग्रहादिस्वरूपनिरूपणम्	१६०	१६	केवलिनः कवलाहारसिद्धिः	२११

(३) टिप्पणानि

२२१

(४) स्याद्वादरत्नाकरविशेषणानां समासाः ।

२३३

अहम्
वादिश्रीदेवसूरिसूत्रितस्य
प्रमाणनयतत्त्वालोकस्य
श्रीरत्नप्रभाचार्यविरचिता लघ्वी टीका

रत्नाकरावतारिकां

श्रीराजशेखरसूरिकृतपञ्जिका-पण्डितश्रीज्ञानचन्द्रकृतटिप्पणकाभ्यां

मुनिश्रीमलयविजयकृतगूर्जरानुवादेन च समन्विता ।

§१ सिद्धये वर्धमानः स्तात् ताम्रा यन्नखमण्डली ।

प्रत्यूहशलभलोपे दीप्रदीपाङ्कुरायते ॥ १ ॥

यैत्र स्वप्रभया दिगम्बरस्यार्पिता नभःभूतिः ।

प्रत्यक्षं विबुधानां जयन्तु ते देवसूरया नव्याः ॥ २ ॥

स्याद्ब्रह्ममुद्रामपनिद्रभक्त्या क्षमाभृतां स्तौमि जिनेश्वराणाम् ।

सन्न्यायमार्गानुगतस्य यस्यां सा श्रीस्तदन्यस्य पुनः स दण्डः ॥३॥

मुनिराजश्रीमलयविजयकृतगूर्जरानुवादः ।

ॐ नमः पार्श्वनाथाय शङ्खेश्वराय तायिने ।

विघ्नव्रातविघाताय शिवसौख्यप्रदायिने ॥१॥

रैवत-चित्रकूटादिप्राचीनजीर्णशीर्गतीर्थानाम् ।

उद्धारः कृतो येन नौमि तं नीतिसूरीशम् ॥२॥

श्रीदेवसूरिनिर्मितप्रमाण-नयतत्त्वालोकग्रन्थस्य ।

रत्नाकरस्यावतारिकाऽऽख्याऽन्वर्थाऽधीता व्याख्या च ॥३॥

तदनुभवस्मृत्यर्थं बालजनहितकाम्यया मया तथा ।

गूर्जरभाषाबद्धोऽनुवादो मलयेन तन्यते ॥४॥

१ ° स्य स एव दण्डः- इति टिप्पणकसंमतः पाठः ।

§ ૧ વિમ્મરૂપ પતંગિયાઓને બાળવામાં જેમના લાલનખની મંડળી તેજસ્વી દીપશિખા જેવું કાર્ય કરે છે, તે શ્રી વર્ધમાનસ્વામી સિદ્ધિને માટે થાઓ. ૧

જેમણે વિદ્યાનોની સમક્ષ સ્વપ્રભાથી દિગમ્બરાચાર્યને પરાભૂતિ આપી તે નવ્ય દેવસૂરિ જયવંતા હો. ૨

ક્ષમાશીલ જિનેશ્વરોની સ્વાદ્વાદમુદ્રાની અપ્રમત્તભાવે હું ભક્તિપૂર્વક સ્તુતિ કરું છું. સ્વાદ્વાદમુદ્રાની આણમાં રહેનાર સન્ન્યાયમાર્ગને અનુસરનાર પુરુષને તે મુદ્રા શોભારૂપ છે અને અન્યને માટે દંડરૂપ છે. ૩

શ્રીરાજશેખરસૂરિકૃતા પંજિકા ।

ઉદ્દતાંશુર્દેશનાયાં પાતુ વઃ પ્રથમો જિનઃ ।

પરબ્રહ્મપ્રકાશનાં વર્ણિકામિવ દર્શયન્ ॥૧॥

જયન્તુ ગૌતમાયાસ્તે યેઽપવર્ગ ગતા અપિ ।

શાસ્ત્રરૂપેણ દેહેનોપેકુર્વન્તિ ¹જગન્ત્યપિ ॥૨॥

²નન્દન્તિ ગુરવોઽસ્માકં વાત્સલ્યામૃતસિન્ધવઃ ।

મલધારિગ્ણાધીશઃ શ્રીશ્રોતિલકસૂરયઃ ॥૩॥

સ્વાદ્વાદરત્નાકર इत्यस्ति तर्को महत्तमः ।

વાદિકૃન્દારકશ્રીમદ્દેવસૂરિવિનિમિતઃ ॥૪॥

શ્રીદેવસૂરિશિષ્યેન્દ્રૈઃ શ્રીરત્નપ્રભસૂરિભિઃ ।

તત્ર ટીકા લઘુશ્વકે રત્નાકરાવતારિકઃ ॥૫॥

ग्रन्थस्यैतस्य भागौ द्वौ सुगमावन्तरान्तरा ।

માગાસ્ત્રયસ્તુ વિષમાઃ પ્રાયશો મન્દમેધસામ્ ॥૬॥

अतोऽहं विवृतिं तत्र कर्तुमिच्छामि किञ्चन ।

તમોતુ ³મયિ સાન્નિધ્યં શ્રીમતી ભાષિતેશ્વરી ॥૭॥

व्याख्येयपदमित्यन्तं तद्व्याख्यानं तु तत्पुरः ।

एष एव क्रमः शास्त्रे सर्वत्रास्मिन् भविष्यति ॥८॥

આપ્રાય પુસ્તકં યેઽત્ર સર્વજ્ઞાઃ સ્યુર્જયન્તિ તે ।

કિશ્ચિજ્ઞજનબોધેન સફલોઽયં મમ શ્રમઃ ॥૯॥

¹પ્રન્ધારમ્મે શિષ્ટસમયપરિપાલનાય ગ્રન્થકૃદેવ-ગુરુ-સિદ્ધાન્તાનાં કમાન્નમસ્કારાન્નાહ —

સિદ્ધયે વર્ધમાનઃ સ્તાત્ તાદ્રા યન્નલ્લમ્બડલી ।

પ્રત્યૂહશલમ્બલોપે દીપદીપાહ્નકુરાયતે ॥

સિદ્ધયે इति मोक्षाय प्रारिप्सितकार्यसमाप्तिलक्षणायै वा । प्रत्यूहा विघ्नाः, प्रतिकूला ऊहाश्च ।

दीपदीपाह्नकुरायते इति ⁴वर्त्तमाननिर्देशः साभिप्रायः । तदातनी भगवतो नखमण्डली इदानीं

¹ જગત્યપિ લ । ² નદં લ । ³ મમ સાં લ । ⁴ વર્તમાનાનિ⁰ લ ।

यावद् दीप्रदीपाङ्कुरायते । दीप्रत्वं दीपस्य रात्रावेव, शलभप्लोषश्च प्रायेण तदैवेति रात्रिसत्त्वदीपा-
क्षेपः, तस्य च माङ्गलिक्याय जायमानत्वात् ॥

यैरत्रेत्यादि देवसुरयो बृहस्पतयः पूज्यत्वाद् बहुवचनम् । स्वप्रभया स्वकान्त्या । दिशां
चाम्बरस्य च परा प्रकृष्टा भूतिः प्रकाशलक्षणाऽर्पिता । एतच्चापूर्वम् । तेषां हि एतावत् सामर्थ्यं
न विद्यते । स्वप्रभयेति प्रतिभया दिग्भवरस्येति कुमुदचन्द्रस्य पराभूतिरिति पराभवः ।
विवुधानामिति विदुषां देवानां च । नव्या इति स्तुत्याः, अथ “च नूतनाः ।

पण्डितश्रीज्ञानचन्द्रकृतं टिप्पणम् ।

एकान्तमतमातङ्गसिंहमभ्युदयालयम् ।

प्रणिपत्य जिनं वीरं सर्वसम्पत्तिकारणम् ॥१॥

गुरूपदेशतः सम्यक् ज्ञात्वा शास्त्रार्थनिर्णयम् ।

रत्नाकरावतारिकाटिप्पणं रचयाम्यहम् ॥२॥

इहेष्टदेवतानमस्यानन्तरं सुधियो विधेयमारभेरन् । श्रीरत्नप्रभाचार्य ईहितार्थसिद्धये विघ्नविनाय-
कोपशान्तये चादौ श्लोकत्रयं रचितवान् सिद्धये इत्यादि । वर्द्धयति गर्भावतीर्णां जनकसदने राध्यादि-
गज-वुरगादिसमृद्धिं विस्तारयतीति वर्द्धमानः । सिद्धये ऐहिकसर्वार्थसम्पत्तये मोक्षाय च । अनेन
वचनातिशयो भगवतः प्रकटीचक्रे । नहि सद्गुरूपदेशमन्तरेण सिद्धिः स्यात् । अनेनैव ज्ञानाति-
शयो बलादाक्षिप्त एव । यतो ज्ञानमन्तरेण न सिद्धयुपदेशः सम्भवति । ज्ञानातिशयेन चापायाप-
गमातिशयः प्रसभमभिहितः, तदविनाभावित्वात् । वर्द्धते चतुर्विंशदतिशयैरशोकायष्टमहाप्रातिहार्यैः
समृद्धियुक्तो भवतीति व्याख्यया पूजातिशयोऽप्याविश्वके । शास्त्रादौ हि भगवत्त्वत्वारोऽतिशयो वर्ण-
नीयाः शास्त्रकारेणात्मेनश्चतुरतिशयसिद्धयर्थम् । श्लोकोत्तरपादद्वितयेन जैनमतानुगानामपि जिनपतिपद-
प्रसादतोऽपायापगमत्वं सूचयांचक्रे । दीप्रदीपाङ्कुरायते इत्यनेनैतच्छास्त्राध्ययनकारिणामन्तेवासिनां
मोहध्वान्तविनाशः सूचितः ॥१॥

यैरत्रेत्यादि । यैः स्वप्रभया निरुपाधिप्रज्ञया दिग्भवरस्य क्षणिककुमुदचन्द्रस्य विदुषां
समक्षं पराभूतिः पराभवो रत्नराजसमाजे महाराजाधिराजजयसिंहदेवसमक्षं जित इत्यर्थः । नव्या
इति शुक् स्तुतौ । नवनं नवस्तवस्तमर्हन्तीति नव्याः । अथ च नव्या मनुष्यावतारत्वाद् नवीना
बृहस्पतयः, बुद्धिवैभवेन तत्समानत्वात् । वाचस्पतिना हि स्वकान्त्या दिग्भवरस्य महेश्वरस्य परा
प्रकृष्टा भूतिः ऋद्धिः समर्पिता, ईश्वरस्य देवरूपत्वाद् बृहस्पतेश्च देवगुरुत्वाद् । गुरुणा हि समृद्धिदीयते
भक्तजनस्य । अथ च बृहस्पतिना नास्तिकमतप्रसिद्धशास्त्रसूत्रधारेण देवानां प्रत्यक्षं भस्म समर्पितम् ।
नास्तिकेन हि न मन्यते शिवः । भस्मसमर्पणमतस्तस्योचितम् ॥२॥

स्याद्वादेत्यादि । अपनिद्रभक्त्येति निरतिशयभक्त्या । स्याद्वादमुद्रां स्याद्वादमार्गम् ।
अन्येषामपि क्षमाभृतां राशं मुद्रा जनैः स्तूयते । अथ च क्षमाभृतां विन्ध्यादीनां पर्वताना-
मुच्छृङ्खलमुच्छ्वसितुमारब्धानां मुद्रा मर्यादा वर्ण्यते । मुद्रेतिपदं वावदूकवादव्यपाकरणेन साभिप्रायम् ।
यस्यामिति स्याद्वादमुद्रायाम् । सन्न्यायेति सत्कर्तृपद्धतिमाश्रित्य सेति स्याद्वादमुद्रा । श्रीर्लक्ष्मी-
हेतुर्भवति, वादचत्वरे जयसिद्धिलाभात् । अथ च साऽनिर्वचनीया श्रीः परमपदप्राप्तिलक्षणा ।

१ दीपत्वं दी० मु । दीप्रदी० ल । २ ०धवा नू० ल ।

તદન્યસ્યેતિ સ્યાદ્વાદમુદ્રાવ્યતિરિક્તસ્ય । સ એવેતિ સત્તર્કમાર્ગ એવ દર્ણુઃ સ્યાત્, તસ્ય પરાજયપાત્ર-
ત્વાત્ । અથ ચ સંસારપતનલક્ષણો દર્ણુઃ । અસ્ય વક્ષ્યમાણશાસ્ત્રસ્ય 'સ્વાભિમતસ્યાદ્વાદમતમવસ્થાપયિતું
પરાભિપ્રેતૈકાન્તમતમત્યસિતુમેવ પ્રચિકંસિતત્વાદાદૌ' સૂચનામિત્તં શ્લોકોત્તરાદ્દમેતદુપન્યસ્તમ્ ॥૩॥

§૨ इह हि लक्ष्यमाणाक्षोदीयोऽर्थाक्षूणाक्षरक्षीरनिरन्तरे, तत इतो दृश्यमान-
स्याद्वादमहामुद्रामुद्रितानिद्रप्रमेयसहस्रोत्तुङ्गतङ्गतरङ्गभङ्गिसङ्गसौभाग्यभाजने, अतुलफलभर-
भ्राजिष्णुभूयिष्ठागमाभिरामातुच्छपरिच्छेदसन्दोहशाद्वलासन्नकानननिकुञ्जे, निरुपम-
मनोषामहायानपात्रव्यापारपरायणपूरुषप्राप्यमाणाप्राप्तपूर्वरत्नविशेषे, क्वचन वचनरचना-
नवयगवपम्पराप्रवालजालजटिले, क्वचन सुकुमारकान्तालोकनीयास्तोकश्लोकमौक्तिक-
प्रकरकरम्बिते, क्वचिदनेकान्तवादोपकल्पितानल्पविकल्पकल्लोलोल्लासितोद्दामदूषणाद्रि-
विद्राव्यमाणानेकतीर्थिकनक्रचक्रचक्रवाले, क्वचिदपगताशेषदोषानुमानाभिधानोद्भूतमाना-
समानपाठीनपुच्छच्छटाऽऽच्छोटनोच्छलदतुच्छशीकरश्लेषसंजायमानमार्तण्डमण्डलप्रचण्डच्छ-
मत्कारे, क्वापि तीर्थिकग्रन्थग्रन्थिसार्थसमर्थकदर्थनोपस्थापितार्थानवस्थितप्रदीपायमान-
प्लवमानज्वलन्मणिफणीन्द्रभीषणे, सहृदयसैद्धान्तिकतार्किकवैयाकरणकविचक्रचक्रवर्तिसुवि-
हितसुगृहीतनामधेयास्मद्गुरुश्रीदेवसूरिभिर्विरचिते स्याद्वादरत्नाकरे न खलु कतिपयतर्क-
भाषातीर्थमजानन्तोऽपाठीना अधीवराश्च प्रवेष्टुं प्रभविष्णवः, इत्यतस्तेषां तारदर्शनं
कर्तुमनुरूपम् । तच्च संक्षेपतः शास्त्रशरीरपरामर्शमन्तरेण नोपपद्यते । सोऽपि समासतः
सूत्राभिधेयावधारणं विना न, इति प्रमाणनयतत्त्वोलोकाख्यतत्सूत्रार्थमात्रप्रकाशन-
परा रत्नाकरावतारिकानाम्नी लघीयसी टीका प्रकटीक्रियते ॥

§ ૨ [આચાર્ય વાદી દેવસૂરિએ 'પ્રમાણુનયતત્ત્વાલોક' નામના સૂત્રચન્થની રચના કરી હતી અને તેમણે પોતે જ તેની 'સ્યાદ્વાદરત્નાકર' નામની ટીકા પણ રચી હતી. છતાં દેવસૂરિના શિષ્ય રત્નપ્રભસૂરિએ ઉક્ત સૂત્રચન્થની પ્રસ્તુત લઘુટીકા 'રત્નાકરાવતારિકા' નામે શા માટે રચી એ બતાવવા પ્રારંભમાં 'સ્યાદ્વાદ-
રત્નાકર'ની મહત્તાનું વર્ણન તેમણે સમુદ્રના રૂપકથી નીચે પ્રમાણે કર્યું છે-]

(૧) જે લક્ષણથી જ્ઞાત થતા ગંભીર અર્થ અને નિર્દોષ શબ્દરૂપ જલથી પરિપૂર્ણ છે,

(૨) જેમાં સ્યાદ્વાદની મહામુદ્રાથી અંકિત એવા સર્વત્ર દૃશ્યમાન સહસ્ર પ્રમેયરૂપ બંધે બિછળતા તરંગોનાં નર્તનનું સૌન્દર્ય છે,

(૩) જેના સંનિધાનમાં, સર્વોત્તમ ક્ષણના સંભારથી શોભાયમાન એવાં અનેક આગમરૂપ અંગમ-વૃક્ષોને કારણે મનોહર તેમ જ સારસંપન્ન અનેક પરિચ્છેદ નામક પ્રકરણરૂપ હરિયાળાં વનોનાં નિકુંજો છે,

(૪) જેમાં અસાધારણ પ્રતિભારૂપ મહાયાન-મોટા વહાણોથી વહાણવટું ખેડનાર પુરુષોને પ્રાપ્ત થાય એવાં અપ્રાપ્તપૂર્વ વિશિષ્ટ રત્નો છે,

૧ સ્વાભિમતસ્ય સ્યા° મુ । ૨ સૂચનાનિ° મુ ।

(૫) જે કયાંઈક કયાંઈક નિર્દોષ હૃદયગમ ગદ્યમયી વચનરચનાની પરંપરારૂપ પરવાળાંની લતાથી વ્યાપ્ત છે,

(૬) જે કોઈ કોઈ સ્થળે સુકુમાર, કાન્તિવાળા અને દર્શનીય એવાં અનેક પદ્યરૂપ મોતીઓના સમૂહથી વ્યાપ્ત છે,

(૭) જેમાં કોઈ કોઈ ઠેકાણે અનેકાન્તવાદને આધારે કલ્પિત એવા અનેક વિકટપરૂપ કલ્લોલોથી ઉઠાવાયેલ મહાદ્વપણુરૂપ પર્વતોથી નસાડાતું એવું અનેક તીર્થિકરૂપ મગરોતું મંડલ છે,

(૮) જેમાં કોઈ કોઈ સ્થળે ગ્રન્થકાર દ્વારા ઉપસ્થિત કરાતા એવા નિર્દોષ અનુમાનના કથનથી વ્યાકુળ થઈ ઊછળી ઊઠતા અસાધારણ પ્રતિવાદીરૂપ મહા-મત્સ્યના પુચ્છોના પછડાટથી ઊછળતા જલગિન્દુનો સંપર્ક થવાથી અર્થાત્ પ્રતિવાદી દ્વારા હાથપગના પછડાટ સાથે તેમના મુખમાંથી નીકળતા થૂંકના ગિન્દુઓનો સંપર્ક થવાથી વિદ્વાન્ સભ્યોરૂપ સૂર્યમંડલમાં સજ્જતો હાસ્યરૂપ પ્રચંડ છમત્કાર અનુભવાય છે,

(૯) જે કોઈ કોઈ સ્થળે અન્ય દાર્શનિકોના ગ્રન્થગત મર્મસ્થાનોની સચુક્તિક વિડંબના કરીને પછી ઉપસ્થિત કરાયેલ ગ્રન્થકારના વક્તવ્યને કારણે, ચાંચળ દીપક જેવા તેમ જ ઊંચેનીચે થતા એવા પ્રકાશમાન્ મણિને ધારણ કરનાર સર્પરૂપ વાદીન્દ્રોથી ભયંકર છે,

—એવા ‘સ્યાદ્વાદરત્નાકર’ નામના ગ્રન્થની રચના, પોતાના જ પ્રમાણુનય-તત્વાલોક’ નામના સૂત્રગ્રન્થની ટીકારૂપે અમારા ગુરુ શ્રી દેવસૂરિએ કરી છે, જેઓ સહૃદય, સૈદ્ધાન્તિક, તાર્કિક, વૈયાકરણ, કવિચક્રવર્તી, શાસ્ત્રાનુસાર આચરણ-વાળા હોઈ સ્મરણ કરવાયોગ્ય છે.

તે સ્યાદ્વાદરત્નાકરમાં કાંઈક તર્કની પરિલાપારૂપ તીર્થ-ઓવારાથી અજ્ઞાણ, અભણ તથા પ્રતિભારહિત પુરુષો પ્રવેશ કરવા સમર્થ બનતા નથી. તેથી તેવાઓને પ્રવેશ માટે અવતારદર્શન-માર્ગદર્શન કરાવવું ઉચિત છે. પણ તેવું અવતાર દર્શન શાસ્ત્રના શરીરનો-સ્વરૂપનો સંક્ષેપમાં વિચાર કર્યા વિના શક્ય નથી. અને તે વિચાર પણ સૂત્રગ્રન્થના અભિપ્રેય-પ્રતિપાદ્ય વિષયના નિશ્ચય વિના સંભવતો નથી. આથી ‘સ્યાદ્વાદરત્નાકર’ના સૂત્રરૂપ મૂળ ગ્રન્થ ‘પ્રમાણુનય-તત્વાલોક’ના માત્ર અર્થનું પ્રકાશન કરનાર આ ‘રત્નાકરાવતારિકા’ નામની લઘુ ટીકાની રચના કરવામાં આવે છે.

(૫૦)— આગમાભિરામેત્યાદિ । ‘આગમાભિરામકાનનપક્ષે આગમા વૃક્ષાસ્તદભિરામમ્ । અસમાનપાઠીનેતિ આરિમિતા અથવાડસમાના દોષ્યમાના ચ પાઠીનાઃ । તીર્થિકગ્રન્થગ્રન્થીતિ ગ્રન્થયો વિષમસ્થાનાનિ । અનુરૂપમિતિ યુક્તમ્ । સોડપીતિ શાસ્ત્રશરીરપરામર્શઃ ॥

(ટિ૦)— ક્વચ્ચિદપગતેત્યાદિ । અસમાના ગુરુતરા લક્ષણયા પરતીર્થિકાસ્તેષાં પુચ્છ-ચ્છટાચ્છોટનેન લક્ષણયા કરાસ્કાલનાદિપૂર્વ સાહજ્જારવાક્યેન ઉચ્છલન્નિરુલ્લસદ્ધિઃ શ્લેષૈ-

૧ અગમાભિરામં કા૦ મુ ક , આગમાભિરામકાનનં ૫૦ લ । ૨ વૃક્ષાસ્તૈરભિ૦ મુ ।

રૂપયમાનો માર્ત્તેન્ડમણ્ડલે લક્ષણયાડનવચ્ચિયાવિનોદતેજસ્વિવિદ્વજ્જનચક્રે છમત્કાર શ્વમત્કારો
યત્ર । ન સ્ત્વિતિ । અપાઠીનાઃ પઠન્તીતિ પાઠિનોડ્યયનકારિણો લેખશાલિનસ્તેષામિનાઃ
સ્વામિનઃ, પશ્ચાન્નજા સમ્બન્ધઃ । અધીવરા । इति न धिया बुद्ध्या वरा ये पाठीनाः ।
સહસ્રદંષ્ટ્રા મહામત્સ્યા યે ચ ધીવરાઃ દૈવર્ત્તીપુત્રાઃ સમુદ્રે તીર્થમવતારં વિદાંચક્રુઃ ત એવાન્તઃપ્રવેષ્ટુ-
મુચિતા નાન્યે । તેષામિતિ । અપાઠીનાનામધીવરાણાં ચ તીર્થદર્શનમ્ । તત્ત્વેત્યવતારદર્શનમ્ ।
સોડપીતિ શાસ્ત્રશરીરપરામર્શઃ । સૂત્રાભિધેયેતિ । સૂત્રાર્થાવધારણમન્તરેણ નોપપદ્યતે इति शेषः ।
તત્સૂત્રેતિ સ્યાદ્દાદરત્નાકરસૂત્રાણામર્થમાત્રપ્રકટયિત્રી ।

§ ૧ તત્ર ચેહ યત્ર ક્વચિદપિ પ્રવર્તમાનસ્ય પુરુષત્વાભિમાનિનોડનેકપ્રકારતત્ત્વગુણ-
દોષદર્શનાડ્ઠિતસંસ્કારસ્યાડ્ઠાય દ્વયે સ્મૃતિકોટિમુપદ્વૈકનીયા ભવન્ત્યુપકારિણઃ,
અપકારિણશ્ચ, વિશેષતો યે યત્ર તદભિમતતત્ત્વાવધારણેનાડ્ઠિરાધયિષિતાઃ, તદુપહિત-
દોષાપસારણેન પરાચિકીર્ષિતાશ્ચ । દ્વયેડપિ ચાર્મી દ્વેધા—પરાપરભેદાત્, વાહ્યાન્તરજ્ઞ-
ભેદાચ્ચ, इत्यस्मिन् प्रमाणनयतत्त्वपरीक्षाप्रवीणे પ્રક્રમે કૃતજ્ઞાસ્તત્રભવન્તસ્તેષાં પ્રાગેવ
સ્મૃતયે ળોંકમેકમેનમચિકીર્તન—

રાગદ્વેપવિજેતારં જ્ઞાતારં વિશ્વવસ્તુનઃ ।

શક્રપૂજ્યં ગિરામીશં તીર્થેશં સ્મૃતિમાનયે ॥૧॥

§ ૧ આ લોકમાં જેને પોતાના પુરુષાર્થ માટે અભિમાન હોય અને જે નાના
પ્રકારના તે તે વસ્તુના ગુણ અને દોષોનાં દૃઢ સંસ્કારવાળો હોય તે પુરુષ ગમે
ત્યાં પ્રવૃત્તિ કરે પણ ઉપકારી અને અપકારીનું તત્કાળ સ્મરણ કરવું તેને માટે
આવશ્યક થઈ પડે છે.

અને વિશેષતઃ અન્યની આદિમાં તો, જેમના તત્ત્વનો નિર્ણય કરીને આરાધના
કરવાની ઇચ્છા છે એવા ઉપકારીનું અને તે તત્ત્વ નિર્ણયમાં અપાયેલ દોષો
હર કરીને જેમનો પરાભવ કરવાની ઇચ્છા છે એવા અપકારીનું સ્મરણ આવશ્યક છે.

આ ઉપકારી અને અપકારી બન્ને બબ્બે પ્રકારના છે.

ઉપકારીના ૧ પર (તીર્થંકર), અને ૨ અપર(ગૌતમ ગણધરથી લઈ
સ્વશુરુ સુધીના) એ બે ભેદ અને અપકારીના ૧ બાહ્ય (એકાન્તમતાનુસારી સૌગત
આદિ)અને ૨ અંતરંગ-(કામ આદિ પડ્વર્ગ)—એ બે ભેદ છે.

આથી પ્રમાણનયતત્ત્વની પરીક્ષામાં પ્રવીણ એવા આ પ્રકરણ—અન્યના પ્રારં-
ભમાં જ સર્વ પ્રથમ તે ઉપકારીઓ અને અપકારીઓના સ્મરણાર્થે કૃતજ્ઞ પૂજ્ય-
પાદ વાદી દેવસૂરિઓ આ એક શ્લોકની રચના કરી છે—

—રાગદ્વેપના વિજેતા, સર્વપદાર્થના જ્ઞાતા, ઇન્દ્રોને પણ પૂજ્ય તથા વાણીના
સ્વામી—નિયામક એવા તીર્થંકર ભગવાનનું હું સ્મરણ કરું છું.

(૫૦)— અદ્વાયેતિ મદિત્યેવ । દ્વયે इति पुरुषाः ॥

(ટિ૦) યત્રેતિ પ્રમેયાદૌ । પ્રવર્તમાનસ્યેતિ પ્રમાતુઃ । પુરુષત્વમાત્મન્યભિમન્યતે પુરુષવાભિમાની તસ્ય । સ્મૃતીતિ સ્મરણાગ્રં નેયાઃ । વિશેષત્વમિતિ એ ઉપકારિણોડપકારિણશ્ચ । યત્રેતિ શાસ્ત્રારમ્ભાદિકાર્યે । તદ્ભિમતેતિ ઉપકાર્યમીઢતત્ત્વસ્ય સંસ્મરણેનારાધાયિતુમિષ્ટાઃ, તદુપહીતિ અપકાર્યુત્પાદિતદોષતિરસ્કારેણ તિરસ્કર્તુમભિલપિતાઃ । પરાપરેતિ ઉપકારિણો દ્વિવિધાઃ । તત્ર પરે તીર્થઢ્કરાઃ+ અપરે ગૌતમપ્રભૃતયો ગણધરા નિજસાદગુરુપર્યવસાનાઃ । અપકારિણસ્તુ વાઢ્ઢ્યા એકાન્તમતાન્સારિણઃ સૌગતાદયઃ । અન્તરજ્ઞાશ્ચ કામાદિપદ્ધર્ગઃ । યદુક્તમ્ -

‘કામઃ ક્રોધશ્ચ લોભશ્ચ માનો હર્ષો મદસ્તથા ।

અન્તરજ્ઞારિષદ્ધર્ગઃ સર્વેષામપિ કીર્તિતઃ ॥૧૧॥”

પ્રક્રમે ઇતિ પ્રમાણ-નયતત્ત્વાલોકાલ્પ્યસૂત્રવ્યાખ્યારમ્ભે । તત્રભવન્ત ઇતિ પૂજ્યાઃ શ્રીદેવસૂરયઃ । ‘તત્રભવાન્ ભગવાનિતિ શબ્દો વૃદ્ધેઃ પ્રયુજ્યતે પૂજ્યે”ઇતિ વચનાત્ । તેષામિતિ દ્વેષોપકારિણામપકારિણાં ચ મયા તદ્વ્યતિરિક્તા સ્મૃતિર્ન વિતન્યતે । યતસ્તત્કૃતમેવ સૂત્રમત્રાપિ સમાસતો વિવ્રિયતે । અચીકીર્ત્ત્નિતિ ‘કૃત સંશબ્દને’ ચુરાદિવાદિત્ અયતનીત્ ‘ણિશ્રિદુશ્ચુકમિ૦’ઇત્યાદિના ચળ્ કીર્ત્તી-પોક્તેરેતિ કીર્ત્તિરાદેશઃ વિકલ્પેન ઇતિ ચળ્પરઃકવર્ણસ્ય ઋદિતિ ઋદ્વાવઃ દ્વિવચને સિદ્ધમ્-અચીકીર્ત્તન્ અચીકૃતન્ વા ।

§૨ તીર્થસ્ય ચતુર્વર્ણસ્ય શ્રીશ્રમણસદ્ધસ્ય, ઈશં સ્વામિનમ્, આસન્નોપકારિત્વેનાન્ શ્રીમહાવીરમ્ ; અહમિહ પ્રક્રમે સ્મૃતિમાનયે, ઇતિ સંટઢ્કઃ ।

§૨ તીર્થ એટલે સાધુ, સાધ્વી, શ્રાવક અને શ્રાવિકારૂપ ચાર વર્ણુવાળો શ્રીશ્રમણસંઘ, તેના ધર્શ, તે તીર્થેશ છે. અહીં ‘કોઈતીર્થ’કરવિશેષનું નામ જણાવેલ નથી, છતાં પણ વર્તમાન ચોવિશીમાં આસન્ન ઉપકારી એવા શ્રી મહાવીરસ્વામી ભગવાન તીર્થેશ સમજવા, તેમનું આ ગ્રન્થના આરંભમાં સ્મરણ કરું છું.

§૩ રાગ-દ્વેષયોઃ પ્રતીતયોઃ, વિશેષેણ અપુનર્જંયતારૂપેણ જનંયશીલમિતિ તાચ્છી-લિકસ્તુન્ । તતઃ “ન કર્તૃતૃજકામ્યામ્” ઇતિ તૃચા ષટ્ટીસમાસપ્રતિપેધાત્ કથમત્રાયમ્ !—ઇતિ નાડ્સરેકળીયમ્ । તથા વિશ્વવસ્તુનઃ કાલત્રયવર્તિસામાન્ય-વિશેષાત્મક-પદાર્થસ્ય, જ્ઞાતારમમલકેવલાલોકેન । શક્રાણામિન્દ્રાણામ્, પૂજ્યમર્ચનીયમ્, જન્મસ્ના-ત્રાષ્ટમહાપ્રાતિહાર્યાદિસંપાદનેન । ગિરાં વાચામ્, ઈશમીશિતારમ્, અવિતથવસ્તુત્રાત-વિષયત્વેન તાસાં પ્રયોક્તૃત્વાત્ ।

§૩ (૧) સૌને પ્રસિદ્ધ એવા રાગ અને દ્વેષને વિશેષે કરીને એટલે કે ફરીથી કહી પણ તેમને છૂતવા પ્રયત્ન કરવો ન પડે તેવા પ્રકારે વિખેતા અર્થાત્ સંપૂર્ણ વિન્ય કરવાના સ્વભાવવાળા.

અહીં ‘વિખેતા’ શબ્દમાં તત્ત્વભાવને ‘જતાવનાર ‘તૃન્’ પ્રત્યય છે, આથી “ન કર્તૃતૃજકામ્યામ્” ઇત્યાદિ સૂત્ર સૂચિત ‘તૃચ’ પ્રત્યયાન્તનો પઢીતત્પુરુષ સમાસનો નિપેધ હોવા છતાં તેથી સમાસ કેમ કયો, એવી શંકા ન કરવી. એટલેકે અહીં ‘તૃચ’ પ્રત્યય નથી, પણ તૃન્ પ્રત્યય છે.

(૨) વળી, સમસ્ત વસ્તુને એટલે કે ત્રણે કાળમાં વિદ્યમાન સામાન્ય અને વિશેષરૂપ પદાર્થોને નિર્માણ કેવળજ્ઞાનરૂપ પ્રકાશથી જાણનાર-સર્વજ્ઞ.

(૩) શકો-ઈન્દ્રોના પણ પૂજ્ય છે, કારણ કે તેઓ જન્મસ્નાત્ર-જન્મ સમયે મેરુ પર્વતના શિખરે જન્માભિષેક, આઠ મહાપ્રાતિહાર્ય વગેરેની રચના કરે છે.

(૪) વાણીના સ્વામી એટલા માટે છે, કે તેઓ યથાર્થ વસ્તુ સમૂહનું પ્રતિ-પાદન કરનારી વાણીનો પ્રયોગ કરે છે, એટલે કે તેમની વાણી જેવો અર્થ છે, તેબું જ નિરૂપણ કરે છે. તેથી તેઓ વાણીના સ્વામી છે.

(ટિ૦)—નાડ્ડરેકણીયમિતિ નાડ્ડશક્કનોયમ્ ।

§૪ અનેન ચ વિશેષણચતુષ્ટયેનામી યથાક્રમં ભગવતો મૂલાતિશયાશ્ચત્વારઃ પ્રરૂપિતાઃ । તથા—અપાયાપગમાતિશયઃ, જ્ઞાનાતિશયઃ, પૂજાતિશયઃ, વાગતિશયશ્ચેતિ ।

§૪ આ ચાર વિશેષણ વડે અનુક્રમે ભગવાનના ચાર મૂળ અતિશયો જાણાવ્યા છે, તે આ પ્રમાણે—

૧ અપાયાપગમાતિશય, ૨ જ્ઞાનાતિશય, ૩ પૂજાતિશય અને ૪ વચનાતિશય.

§૫ एतेनैव च समस्तेन गणधरादेः स्वगुरुपर्यन्तस्य स्मृतिः कृतैव द्रष्टव्या, तस्याप्येकदेशेन तीर्थेशत्वात्, निगदितातिशयचतुष्टयाधारत्वाच्च । इति परापरप्रकारेण द्विविधस्याप्युपकारिणः सूत्रकाराः सस्मरुः ।

§૫ વળી, આ સમસ્ત શ્લોક દ્વારા ગણધર ભગવંતથી લઈને પોતાના ગુરુ પર્યંત સર્વેને ગ્રંથકારે યાદ કર્યા જ છે, એમ જાણવું. કારણ કે—ગણધર આદિ પણ એક દેશથી તીર્થેશ છે, અને ઉપરોક્ત ચારે અતિશયના આધાર પણ છે.

આ પ્રમાણે ગ્રંથકારે પર અને અપર એમ બન્ને પ્રકારના ઉપકારીઓને યાદ કર્યા છે.

§૬ अपकारिणस्तु तथाभूतस्येत्यमनेनैव श्लोकेन स्मृतिमकुर्वन्—तीर्थस्य प्रागुक्तस्य तदाधेयस्याऽऽगमस्य वा, ईं लक्ष्मीं, महिमानं वा, इयति तत्तदसद्भूतदूषणोद्घोषणैः स्वाभिप्रायेण तनूकरोति यः स तीर्थेशः—तीर्थान्तरीयो बहिरङ्गापकारी, तम् । किंरूपम् ? शक्रः पूज्यो यागादौ हविर्दानादिना यस्य स तथा, तम् । एतावता वेदानुसारिणो भट्ट-प्रभाकर-कणभक्षाक्षपाद-कपिलाः सूचयाञ्चकिरे । पुनः किंभूतं तीर्थेशम् ? गिरामीशं वाचस्पतिम्—इति नास्तिकमृतप्रवर्तयितुर्बृहस्पतेः सूचा । तथा गिरां वाचाम्, ईं लक्ष्मीं शोभां, इयति यः, तम् । परमार्थतः पदार्थप्रतिपादनं हि वाचां शोभा । तां च तत्तामपोहमात्रगोचरतामाचक्ष्णस्तथागतस्तनूकरोत्येव—इति विशेषणावृत्त्या सुगतोपक्षेपः । पुनः कीदृशं तम् ? ज्ञातारं विश्ववस्तु

નઃ—નોડસ્માકં શ્વેતમિશ્વૃણાં સંવન્ધિ વિશ્વવસ્તુ સમસ્તજીવાદિતત્ત્વં કર્મતાં પન્નમ્,
સમાનતન્ત્રવાદ જ્ઞાતારમ્ । ઇતિ દિગમ્બરાવમર્શઃ । જ્ઞાતારમિતિ ચ તૃન્નન્તમિતિ
“તૃન્નુદન્ત”-” ઇત્યાદિના કર્મણિ પઠ્યપ્રતિષેધઃ ।

§ ૬ અંશકાર આ ૪ શ્લોક દ્વારા બન્ને પ્રકારના અપકારીઓને પણ યાદ કરે છે. તે આ પ્રમાણે—

ઉપર જણાવેલ તીર્થ—ચતુર્વિધ સંઘ અથવા સંઘના આધેયભૂત એટલે કે સંઘરૂપ આધારમાં રહેલ આગમ-શાસ્ત્રની શ્રી-લક્ષ્મી કે મહિમાને અનેક પ્રકારના અસદ્ભૂત દોષોના આરોપ વડે પોતાના અભિપ્રાય મુજબ જે ઓછી કરે છે, તે તીર્થેશ, અર્થાત્ બહિરંગાપકારી-અન્યતીર્થિક, તેનું હું સ્મરણ કરું છું.

તે તીર્થેશ-અન્યતીર્થિક કેવો છે ? યજ્ઞાદિમાં બલિ આપવા વગેરેથી શક-ઇન્દ્ર જેને પૂજ્ય છે, તે શકપૂજ્ય કહેવાય. આ વિશેષણથી વેદને અનુસરનાર ભટ્ટ-કુમારિલ, પ્રભાકર, કણ્વભક્ષ-કણ્વાદ-વૈશેષિક, અક્ષપાદ-ગૌતમ-નૈયાયિક, કપિલ-સાંખ્યનું સૂચન કર્યું.

વળી, તે તીર્થેશ કેવો છે ? વાણીનો ઇશ-વાચસ્પતિ છે. આ વિશેષણથી નાસ્તિક મત પ્રવર્તાવનાર બૃહસ્પતિની સૂચના કરી.

વળી વાણીની ‘ફિ’-શોભા, મહિમાને જે શક્તિ ઓછી કરે તે ગિરામોશઃ કહેવાય. પદાર્થનું વાસ્તવિક રીતે પ્રતિપાદન-વર્ણન કરવું તે વાણીની શોભા કહેવાય છે, અને તે શોભાને, શબ્દનો વિષય માત્ર અપોહ છે એમ કહેનાર બૌદ્ધ હીન કરે છે જ. આ પ્રમાણે ‘ગિરામોશઃ’ વિશેષણની આવૃત્તિ-પુનઃકથન કરીને સુગત-બૌદ્ધનું સૂચન કર્યું છે.

વળી, તે તીર્થેશ કેવો છે ? ‘જ્ઞાતારં વિશ્વવસ્તુ નઃ’-અમને-શ્વેતામ્બર સાધુઓને જ્ઞાત જીવ આદિ સકલ પદાર્થોને બાણુનાર, એટલે કે-સમાનતન્ત્રી હોવાથી અમારી બાણુલ સકલ વસ્તુને બાણુતો હોય તે. આથી દિગમ્બરની સૂચના છે.

અહીં ‘જ્ઞાતારમ્’ શબ્દ ‘તૃન્નન્ત’ છે, અને ‘તૃન્નુદન્ત’ ઇત્યાદિ સૂત્રથી કર્મરૂપ ‘વિશ્વવસ્તુ’ શબ્દમાં પઠીસમાસનો પ્રતિષેધ થયેલ છે.

(ટિ૦)—તદાધેયસ્યેતિ તીર્થતયામિહિતે સંધે સમારોપ્યસ્ય । પતાવતેતિ । મટ્ટો જૈમિનિર્નૈ-
ષ્કર્મ્યમીમાંસાકૃત્ । પ્રભાકરઃ સકર્મમીમાંસાકૃત્ દુર્ગસિંહાપરનામા । કળમશ્વો વૈશેષિકઃ । અક્ષ-
પાદો નૈયાયિકઃ । કપિલઃ સાંખ્યઃ । એતે સૂચિતાઃ । પરમાર્થત્વમિતિ તત્ત્વતઃ શબ્દાનામર્થપ્રકાશનમેવ
શોભા । નહિ નિરર્થકં વાક્યમાભાતિ, કાર્યાનુપયોગિત્વાદુન્મત્તવિસ્તવત્ । તામિતિ શોભાં, તનૂ-
કરોતીતિ સમ્બન્ધઃ । તાસામિતિ વાણીનામ્ । અપોહેતિ નિર્ણયમાત્રમ્ । અયં ઘટઃ પટો ન ભવ-
તીતિ સામાન્યમ્ । ન તુ વિશિષ્ટસ્ય પરમાણુલક્ષણસ્વલક્ષણસ્ય વસ્તુનો નિર્ણયઃ. વાણીનાં વિકલ્પવિષય-
ત્વાત્, સ્વલક્ષણાન્તઃપ્રવેશાભાવાચ્ચ । યદુક્તમ્—

‘તેનાડન્યાપોહવિષયાઃ પ્રોક્તાઃ સામાન્યગોચરાઃ ।

શબ્દાશ્ચ બુદ્ધયર્થૈવ વસ્તુન્યેવામસમ્ભવાત્’ ॥૧૧॥

અસ્ય વ્યાખ્યા—તેનાચાર્યદિગ્નાગેનાન્યાપોહવિષયા વિકલ્પબુદ્ધિપ્રતિભાસવિષયાઃ શબ્દા બુદ્ધયશ્ચ પ્રોક્તાઃ । કિમ્ભૂતા, બુદ્ધયઃ ? સામાન્યગોચરાઃ સવિકલ્પિકા ન તુ સર્વાઃ, નિર્વિકલ્પાધ્યક્ષબુદ્ધીર્ના વસ્તુવિષયત્વાક્ષીકારાત્ । સૌગતૈરપિ બુદ્ધિનામેવૈતદ્વિશેષણં ન તુ શબ્દાનાં તેષાં સામાન્યવિષયત્વાવ્યભિચારાત્ । વિકલ્પવત્ । કિં કારણં ? વસ્તુનિ સ્વલક્ષણે એષાં શબ્દાનાં વિકલ્પાનાં ચાસમ્ભવાદિતિ । એતદર્થશ્ચ વિસ્તરાર્થિના પ્રમાણવાર્તિકે કલ્યાણચન્દ્રકૃતટીકાતોવસેયઃ । તથાગતો વૌદ્ધઃ ।

નન્વેકસ્મિન્નેવ વક્તરિ સ્વાત્માનં નિર્દેશતિ કથં ‘આનયે’ इत्येकवचनम्, ‘नः’ इति बहुवचनं च समगंसाताम्—इति चेत् । नैतद् वचनीयं वचनीयम्, ‘नः’ इत्यत्रापि वक्त्रा स्वस्थैकत्वेनैव निर्देशात् । बहुवचनं त्वेकशेषवशात् । तथाहि—ते चान्ये सर्वे श्वेतवाससः, अहं च प्रचिकंसितशास्त्रमूत्रधारः, वयम्, तेषां नः । “त्यदादिः” इत्यनेनास्मच्छब्दोऽवशिष्यते, बहुवचनं च भवति । ततोऽस्माकं श्वेतवासो-दर्शनाश्रितानां सर्वेषां तत्त्वं यो जानाति, तं च स्मरामीत्युक्तं भवति । इत्थं चैक-शेषशालिविशेषणं कुर्वाणैस्तच्छब्दोपदिष्टमार्गस्थशेषश्चेताम्बरपारतन्त्र्यं स्वस्याविश्वक्ते ।

શબ્દા—અહીં વક્તા એક જ છે, તેો તે પોતાનો નિર્દેશ ‘આનયે’ દ્વારા એક વચનમાં અને ‘નઃ’ દ્વારા બહુવચનમાં કરે તે સંગત કેમ થાય ?

સમાધાન—આ દ્વયણ કહેવા લાયક નથી, કારણ કે— ‘નઃ’ શબ્દથી અન્યકારે પોતાનો એકલાનો જ નિર્દેશ કરેલ છે, અને બહુવચન તો એકશેષ સમાસ થવાથી થયેલ છે. એકશેષ સમાસનું સ્વરૂપ આ પ્રમાણે છે ‘તે-અન્યે ચાહં ચ’ અહીં તે એટલે બીજા સમસ્ત શ્વેતામ્બરો અને અહં-હું એટલે પ્રારંભ કરવા ધારેલ પ્રકૃત શાસ્ત્રનો કર્તા-અંથ રચનાર, આમ બન્ને મળી વયં-અમે રૂપ થયું, અહીં ‘ત્યદાદિઃ’ સૂત્રથી અસ્મદ્ રહે અને તેનું બહુવચન ‘વયમ્’ રૂપ થયું અને કર્ત-રિપણીમાં નઃ રૂપ થયું માટે નઃ આનયે એ નિર્દેશ છે ને સંગત છે.

તેથી અમારા-સમસ્ત શ્વેતામ્બરોને માન્ય તત્ત્વને જે બાણે છે, તે દિગ્મ્બરને હું યાદ કરું છું, એમ અહીં સમજવું.

આ પ્રમાણે એકશેષ સમાસવાળું વિશેષણ કરીને અંથકારે ‘તદ્’ શબ્દથી જણાવેલ માર્ગસ્થ-સુવિહિત સમસ્ત શ્વેતામ્બરોમાં પોતાની પરાધીનતા પણ જણાવી છે. એટલે કે તેઓ અહીં જે કહેશે તે શ્વેતામ્બર આમ્નાયને અનુસરનારું હશે.

(દિ૦)—સમગંસાતામિતિ ગમ્ સમ્પૂર્વઃ સમોગમ્લિત્યાદિનાત્મનેપદં સન્નચ્છતે સ્મ । વચનીય-મિતિ ન દૂષણં વક્તવ્યમ્ । પ્રચિકંસિતેતિ પ્રચિકમિપતેતિપાઠઃ । પ્રારબ્ધુમિષ્ટઃ શાસ્ત્રકર્તા ।

પુનઃ કીદૃશં તમ્ ? રાગદ્વેષવિજંતાઽઽરમ્—ઇતં પ્રોત્સાંબન્ધમ્, આરં સાંસારિકા-નેકક્લેશસ્વરૂપશત્રુસમૂહો યસ્મિંસ્તીર્થેશં સ તથા, તં ચ । કથમેતાદૃશં તમ્ ?

૧ પ્રાપ્તં સંબદ્ધમ્— મુપા ।

इत्याह—रागद्वेषविजा—राग-द्वेषाभ्यां कृत्वा याऽसौ विक् श्रीमदर्हत्प्रतिपादित-
तत्त्वात् पृथग्भावः, तथा । भगवदर्हत्प्रतिपादितं तत्त्वमनुभवन्तोऽपि हि राग-द्वेष-
कालुष्यकलङ्काक्रान्तस्वान्ततया परेऽपरथैव प्रलपन्तः सांसारिकक्लेशशत्रवगोचरतां गच्छ-
न्त्येव । अनेन चाशेषाणां शेषाणामपि संभवैतिह्यप्रमाणवादिचक्रप्रमुखाणामाविष्क-
रणम् । न खलु मोहमहाशैलपस्थैको नर्तनप्रकारो यदशेषतीर्थिकानां प्रत्येकं स्मृतिः
कर्तुं शक्येत ।

વળી, તે તીર્થેશ કેવો છે ? ‘રાગદ્વેષવિજેતારમ્’ આ પદનો ‘રાગદ્વેષવિજા’ હત
અને આરમ્ આ પ્રમાણે પદચ્છેદ કરીને રાગ-પ્રાપ્ત થયેલ છે, આરમ્-સાંસારિક કલેશ-
રૂપ શત્રુસમૂહ, એટલે જે તીર્થેશને વિષે સાંસારિક કલેશરૂપ શત્રુસમૂહ પ્રાપ્ત
થયેલ છે તે ‘રૂતારમ્’ કહેવાય. તે ‘રૂતારમ્’ કેવો છે ? ‘રાગદ્વેષવિજા’-રાગ અને દ્વેષથી
ઉત્પન્ન થયેલી, જે વિક્-પૃથગ્ભાવ બુદ્ધિ, તેનાથી, એટલે શ્રી અરિહંત ભગવતે
પ્રતિપાદન કરેલ તત્ત્વોથી પૃથગ્ભાવ, અર્થાત્ તે તીર્થેશ રાગદ્વેષ આદિ દોષથી
દૂષિત હોઈ શ્રી અરિહંત પ્રતિપાદિત તત્ત્વોથી બુદ્ધિ પડે છે.

અરિહંત ભગવાને કહેલ તત્ત્વોનો અનુભવ કરતા હોવા છતાં પણ રાગદ્વેષ-
ત્મક કાળાશરૂપ કલંક-દોષથી આચ્છાદિત અંતઃકરણવાળા હોવાથી અન્યતીર્થિકો
તત્ત્વને બીજા પ્રકારે-ભલ્લી રીતે કહેતા હોવાથી સાંસારિક અનેક કલેશ-જન્મ-
મરણાદિ રૂપ શત્રુસમૂહને પામે જ છે. આ વિશેષણથી સંભવ અને ઐતિહ્ય
પ્રમાણને માનનારા આયુર્વેદ પ્રવર્તક ચરક આદિ બાકીના સઘળાએ તીર્થાન્તરીઓને
જણાવ્યા છે, કારણ કે-મોહરૂપ મહાનટનો નાચવાનો એક જ પ્રકાર તો નથી, કે
જેથી એક એક લઈને બધા તીર્થિકોનું સ્મરણ કરી શકાય. આ રીતે અંથકારે
સમસ્ત બહિરંગ અપકારી-સઘળા અન્યતીર્થિકોનું સ્મરણ કર્યું છે એમ બાણું.

नन्वेवमेतान् प्रतिक्षेपार्थमुपक्षिपतोऽस्य राग-द्वेषकालुष्यवृद्धिः स्यात्, इति
श्रेयोविशेषार्थमुपस्थितस्याश्रेयसि प्रवृत्तिरापन्ना— इति शङ्कां निरसितुं ‘राग-द्वेष’
इति विशेषणं श्लिष्टमजीघटन्—अरमस्यर्थम्, राग-द्वेषयोर्विजयनशीलः, तेषां स्मृति-
मस्मि करोमि, न त्वन्यथा, इति तत्रभवदभिप्रायः । प्रमाणनयतत्त्वं खल्वत्र शुचि-
विचारचातुरीपूर्वमालोकनीयम् । न च रागद्वेषकपायितान्तःकरणैर्विरच्यमानो विचार-
श्चारुतामञ्चति । इत्यन्तरङ्गापकारिस्मरणम् ।

શંકા- આ પ્રકારે પ્રારંભમાં તે તીર્થિકોને તેમના મતનું ખડન કરવા માટે
યાદ કરવાથી તો અન્યકતોને રાગદ્વેષરૂપ કાલુષ્યની વૃદ્ધિ થશે અને તેથી કદ્યાણ
વિશેષને માટે તત્પર થયેલ અન્યકારની અકદ્યાણમાં પ્રવૃત્તિ થઈ ગઈ.

સમાધાન-અહિં ‘રાગદ્વેષવિજેતારમ્’ આ વિશેષણ શ્લિષ્ટ અર્થવાળું છે, તે આ
પ્રમાણે-રાગદ્વેષવિજેતા-અને અરમ્ આ પ્રમાણે ‘પદચ્છેદ’ કરીને રાગ દ્વેષને છૂતવાના

સ્વભાવવાળા, અર્મ-અત્યંત, સર્વથા. આ પ્રમાણે પદચ્છેદ કરીને અત્યંત-સર્વ પ્રકારે સંપૂર્ણતયા રાગદ્વેષને જીતવાના સ્વભાવવાળા જે હોય તેઓનું હું સ્મરણ કરું છું પણ રાગદ્વેષવાળાનું સ્મરણ કરતો નથી એ અન્યકર્તાનો આશય છે.

આ શાસ્ત્રમાં પ્રમાણ અને નયનું જે વાસ્તવિક રૂપ છે, તે પવિત્ર વિચાર પૂર્વક ચતુરાધથી જાણવા યોગ્ય છે, પરંતુ રાગદ્વેષથી કષાયયુક્ત થયેલ ચિત્તવાળા-ઓનો વિચાર ચારુતા-પવિત્રતાને પામતો નથી, તેથી તેઓ તત્ત્વને પામી શકતા નથી. આ રીતે અંતરંગ અપકારિઓ-રાગ દ્વેષનું સ્મરણ કર્યું છે.

(ટિ૦) નન્વેવમેતાનિતિ પરતીર્થિકાજિરાક્તુમ્ । ઉપશ્લિપત્તિ ઉપન્યાસં કુર્વતઃ । અસ્યેતિ આચાર્યસ્ય ।

નનુ તથાપિ કથમેતૈર્દિવ્યદર્શનમિર્વાદશોઽસ્ય તત્ત્વવિચારઃ સાધીયાન્ ?— ઇત્યારેકા-મપાકર્તુ શ્લેષેણૈવ વ્યશીશિપન્-જ્ઞાતાઽરં વિશ્વવસ્તુનઃ । વિમલકેવલલોકાઽઽલોકિત-લોકાલોકશ્રીમદર્હત્પ્રતિપાદિતાગમવશાત્ સ્વસ્વહમપિ કામં વિશ્વવસ્તૂનાં જ્ઞાતૈવેતિ । બૃહદવૃત્તૌ તુ સ્વકર્તૃકત્વાદ નામીષામપકારિણાં નિરાચિકીર્ષિતત્વેન સ્મરણં વ્યાખ્યાયિ । ન સ્વલુ મહતામીદશમર્થમિત્થં પ્રકટયતામૌચિતી નાતિવર્તેતે, ફલાનુમેયપ્રારમ્ભત્વાત્ તેષામ્ । સૂચામાત્રં તુ સૂત્રે કતિપયાત્યન્તસહદયહૃદયસંવેધમવિરુદ્ધમિતિ ॥

શંકા-દિવ્યદૃષ્ટિ-દિવ્યજ્ઞાન વાળા કપિલ, કણ્ઠાદ વિગેરે પ્રાચીન મુનિઓ કરતાં અર્વાંગદૃષ્ટિ-ચર્મચક્ષુવાળા પ્રસ્તુત આચાર્યનો તત્ત્વ વિચાર કઈ રીતે વધારે સારો હોઈ શકે ?

સમાધાન—અહીં ‘જ્ઞાતારં વિશ્વવસ્તુનઃ’ એ વિશેષણને અંતકાર જ્ઞાતાઽરં વિશ્વવસ્તુનઃ એ પ્રમાણે પદચ્છેદ કરી શ્લેષ દ્વારા પોતાનું વિશેષણ બનાવીને જાણુવે છે કે—નિર્મળ કેવળ જ્ઞાનથી લોક અને અલોકને જાણનાર શ્રીમાન્ અરિહંતભગવંતે પ્રતિપાદન કરેલા આગમના આધારે હું પણ સમસ્તપદાર્થોનો અત્યંત—સર્વથા જ્ઞાતા છું.

‘પ્રમાણનયતત્ત્વાલોક’ નામના શાસ્ત્રની ‘સ્વાદ્વાદરતનાકર’ નામની મોટી ટીકા અન્યકારે પોતે જ કરેલી હોવાથી ‘જેમનું ખંડન કરવાનું’ છે, તેવા અપકારીઓનું સ્મરણ આ શ્લોકમાં કરવામાં આવ્યું છે—આવી વ્યાખ્યા કરી નથી, કારણ કે—મહાપુરુષો આ પ્રકારનું પોતાનું પ્રયોજન બતાવે તેમાં ઔચિત્યનો ભંગ થાય છે, કેમકે મહાપુરુષોનો કાર્યારંભ તો ફલ-કાર્યસિદ્ધિ દ્વારાજ જણાય છે.

પરંતુ સૂત્રમાં તો સૂચન જ હોય છે, અને તે સૂચન તો કેટલાક અત્યંત સહૃદય પુરુષો જ જાણી શકે છે, તેથી તેમાં તીર્થાન્તરીયકોનું સૂચન માનવામાં આવે તો કશો જ વિરોધ નથી.

(ટિ૦)—નનુ તથાપીત્યાદિ । પતૈરિતિ કળમક્ષાક્ષપાદકપિલાદિભિઃ । દ્વિવ્યેતિ જ્ઞાનદૃષ્ટિભિઃ । અર્વાંગિતિ જડરૂપસ્ય ચર્મચક્ષુષઃ । અસ્યેતિ આચાર્યસ્ય । તત્ત્વેતિ પ્રમાણવિચારઃ સાધુઃ । આરે-કામિતિ આશંકાં નિરાકર્તુમ્ । વ્યશીશિપન્નિતિ સ્વવિશેષણાદ્વારેણ વ્યાખ્યાં ચક્રિરે ।

§ ૧ નનુ યદિહ જ્વરપ્રસરાપસારિશેષશિરોરત્નોપદેશવદ્ અશક્યાનુષ્ઠાનાભિધેયમ્, જનનીપાણિપીડનોપદેશવદ્ અનભિમતપ્રયોજનમ્, દશદાહિમાદિવાક્યવત્ સંબન્ધવન્ધ્યં ચ, ન તત્ર પ્રેક્ષાચક્ષુષઃ ક્ષોદિષ્ટામપિ પ્રવૃત્તિ પ્રારંભન્તે । તથદીદમપિ તથા, ન તર્હિ તેષાં પ્રવૃત્તૌ નિમિત્તં સ્યાત્— ઇત્યારેકામધરીકર્તુમચીકૃતનુ—

પ્રમાણ-નયતત્ત્વવ્યવસ્થાપનાર્થમિદમુપક્રમ્યતે ॥૧॥

§ ૨ પ્રકર્ષેણ સંશયાદ્યભાવસ્વભાવેન, મીયતે પરિચ્છિદ્યતે વસ્તુ યેન તત્ પ્રમાણમ્ । નીયતે ગમ્યતે, શ્રુતપ્રમાણપરિચ્છિન્નાર્થેકદેશેડનેનેતિ નયઃ । તતો દ્વયોરપિ દ્વન્દ્વે, બહ્વચ્છ્વેડપિ પ્રમાણસ્યામ્યર્હિતત્વેન ‘લક્ષણ-હેત્વો’ ઇત્યાદિવદ્ અલ્પાચૂતરાદપિ નયશબ્દાત્ પ્રાગુપા-દાનમ્ । તતઃ પ્રમાણ-નયયોસ્તત્ત્વમસાધારણં સ્વરૂપમ્, તસ્ય વ્યવસ્થાપનં યથાવસ્થિત-તત્ત્વનિષ્ઠક્રમમ્, તદેવાર્થઃ પ્રયોજનં યત્રોપક્રમણે તત્ત્વદર્થમિતિ ક્રિયાયા વિશેષણમેતત્, ન પુનરિદમિતિનિર્દિષ્ટસ્ય શાસ્ત્રસ્ય । આચાર્યો હિ શાસ્ત્રેણ કૃત્વા પ્રમાણ-નયતત્ત્વં વ્યવસ્થા-પયતિ— ઇત્યાચાર્યવ્યાપારસ્યૈવોપક્રમસ્ય તદ્વિશેષણમનુગુણમ્, ૧ તુ શાસ્ત્રસ્ય, તસ્ય કરણતયૈવ તત્રોપયોગાત્, કર્તૃત્વસ્ય તત્રોપચારિકત્વાત્ । इदं स्वसंवेदनप्रत्यक्षेण अन्त-સ્તત્ત્વરૂપતયા પ્રતિભાસમાનં પ્રકૃતં શાસ્ત્રમ્, ઉપક્રમ્યતે બહિઃ શબ્દરૂપતયા પ્રારંભ્યતે ।

§ ૧ શંકા-(૧) શેષનાગના મસ્તકમાં રહેલ મણિ તાવના પ્રસારને રોકે છે—આ ઉપદેશના અભિધેયની જેમ આ ગ્રન્થનું અભિધેય પણ અશક્યાનુષ્ઠેય છે, અર્થાત્ તે મણિની પ્રાપ્તિ જેમ અશક્ય છે, તેમ અહિં પણ પ્રતિપાદિત વસ્તુનું જ્ઞાન અશક્ય છે, (૨) માતાની સાથેના વિવાહના ઉપદેશની જેમ અહિં પણ અનિષ્ઠ પ્રયોજન બતાવવામાં આવ્યું છે, (૩) ‘દશ દાહિમાદિ’ વાક્યની જેમ અહિં પણ સંબંધ નથી. આવી વસ્તુસ્થિતિ જ્યાં હોય ત્યાં પ્રજ્ઞાસંપન્ન પુરૂષો માટે પ્રવૃત્તિ કરવાને કંઈ કારણ નથી માટે પ્રવૃત્તિ થશે નહિં.

° ભાવાર્થ એ છે કે બુદ્ધિમાન પુરુષોની પ્રવૃત્તિ માટે ત્રણ કારણો જરૂરી છે—જે કહેવામાં આવે તે શક્યાનુષ્ઠેય હોવું જોઈએ, ઇષ્ટ પ્રયોજન વાળું હોવું જોઈએ, અને સુસંબદ્ધ હોવું જોઈએ. જો આમ ન હોય તો પ્રવૃત્તિ થાય નહિ, માટે શંકાકારની આ ગ્રન્થમાં આ ત્રણે નિમિત્તો નથી તો પ્રવૃત્તિ કેમ થશે ? જો શંકા છે.

સમાધાન— આ શંકાનું નિરાકરણ કરવા આચાર્યે નીચે મુજબ સૂત્ર રચના કરી છે :—

પ્રમાણ અને નયના તત્ત્વનો નિશ્ચય કરવાને આ ગ્રન્થનો આરંભ કરાય છે.

§ ૨ જેના વડે સંશયાદિ દોષોથી રહિત પદાર્થનો યોગ થાય તે પ્રમાણ. જેનાથી શ્રુત-આગમ પ્રમાણથી જ્ઞાત-જાણેલ પદાર્થના એક દેશનો યોગ થાય તે નય.

આ સૂત્રમાં પ્રમાણ અને નય એ બન્ને શબ્દોનો દ્વન્દ્વસમાસ કરેલ છે. શક્ષા-દ્વન્દ્વ સમાસમાં અડપ સ્વરવાળું પદ પહેલું આવે, એ નિયમને અનુસરીને ‘નય’ શબ્દ પહેલો આવવો જોઈએ, તો ‘પ્રમાણ’ શબ્દ પહેલો કેમ મૂક્યો ?

સમાધાન-જેમ ‘લક્ષણહેતોઃ’ આ સ્થળે ‘હિતુ’ અડપ સ્વરવાળો છે, અને ‘લક્ષણ’ શબ્દ અધિકસ્વરવાળો છે, છતાં અભ્યહિત-પૂત્ય-મહત્તર હોવાથી ‘લક્ષણ’ પદ પહેલું છે, તેમ પ્રમાણશબ્દ નયશબ્દ કરતાં અધિક સ્વરવાળો હોવા છતાં તે અભ્યહિત હોવાથી તેનું પ્રથમ ઉપાદાન થયેલ છે.

પ્રમાણ અને નયના તત્ત્વ-અસાધારણ સ્વરૂપ-નો નિશ્ચય કરવો એ જ આ ઉપક્રમ-કાર્યારંભનું પ્રયોજન છે. તે જ પ્રયોજન જે ઉપક્રમમાં છે, તે ઉપક્રમ તેને માટે છે, એટલે કે-વ્યવસ્થા-નિશ્ચય માટે ઉપક્રમ છે. એ ઉપક્રમ રૂપ ક્રિયાનું ‘પ્રમાણનયતત્ત્વવ્યવસ્થાપનાર્થ’ એ વિશેષણ છે. પણ ‘ઈદમ્’ શબ્દથી નિર્દિષ્ટ શાસ્ત્રનું વિશેષણ નથી. આચાર્ય-ગ્રન્થકાર પ્રમાણ અને નયના તત્ત્વનું વ્યવસ્થાપન-નિશ્ચય શાસ્ત્રવડે જ કરે છે, માટે ઉપક્રમ-ક્રિયારંભ રૂપ આચાર્યના વ્યાપારના વિશેષણ તરીકે તે અનુકૂલ છે, પરંતુ શાસ્ત્રનું તે વિશેષણ નથી, કારણ કે-આચાર્યને પ્રમાણ અને નયના તત્ત્વની વ્યવસ્થા કરવી છે, અને તે શાસ્ત્ર દ્વારા થતી હોઈ તેમાં શાસ્ત્ર કરણ-અસાધારણ કારણ તરીકે ઉપયોગી છે, માટે સૂત્રનો એ અંશ આચાર્યના વ્યાપારરૂપ ઉપક્રમ-આરંભના જ વિશેષણ તરીકે યોગ્ય છે.

શંકા-શાસ્ત્ર અર્થની વ્યવસ્થા કરે છે, તો તે કરણ છે, એમ કેમ કહેવાય ? સમાધાન-શાસ્ત્રમાં કર્તૃત્વ ઔપચારિક છે. અર્થાત્ આચાર્યનું વ્યવસ્થા-કર્તૃત્વ શાસ્ત્રમાં આરોપિત છે.

આથી સમગ્રભાવે આવો અર્થ થાય છે કે- આ શાસ્ત્ર કે જે સ્વસંવેદનથી અન્તસ્તત્ત્વરૂપે પ્રત્યક્ષ છે, અર્થાત્ આચાર્યનું પ્રમાણનયના તત્ત્વવિષયક જે જ્ઞાન તે અન્તઃશાસ્ત્ર છે, અને તેનો પ્રારંભ બાહ્યશબ્દરૂપે કરવામાં આવે છે, અર્થાત્ અંતરમાં પ્રતિભાસિત જ્ઞાનનો આદિભાવ શબ્દદ્વારા કરી આ ગ્રન્થરૂપ બાહ્યશાસ્ત્રનો પ્રારંભ કરવામાં આવે છે.

(ટિ) નનુ યદિહેત્યાદિ । તન્નેતિ પ્રયોજનાદિરહિતે શાસ્ત્રે । પ્રેક્ષાચશ્નુપ ઇતિ પ્રેક્ષાવન્તો વિદ્વાંસઃ ક્ષોદિદ્રામપિ સ્વત્વામપિ । ઇદમપીતિ ભવદારમ્યમાણં શાસ્ત્રં તથેતિ અશકયાનુશ્ચાન-પ્રયોજનાદિયુક્તં નિષ્કલકું ન સ્યાત્ ॥ ન તર્હીતિ । તેષાં વિદુષામ્ ।

પ્રકર્ષેણેત્યાદિ । સંશયાદીતિ । આદિશબ્દાદ્વિપર્યયાનધ્યવસાયૌ જ્ઞેયૌ બહ્વચ્-ત્વેડપીતિ બહુસ્વરત્વેપિ । અભ્યર્હિતેતિ પૂજિતત્વાત્ । અલ્પાચ્છરાદિતિ સ્તોકસ્વરાત્ । અચ્-શબ્દઃ સ્વરસંજ્ઞયા વ્યાકરણપ્રસિદ્ધઃ ।

ન તુ શાસ્ત્રસ્યેત્યાદિ । તન્નેતિ વ્યવસ્થાપને । તન્નેતિ શાસ્ત્રે । ઇદમિતિ । શાસ્ત્રં હિ દ્વિવિધં અર્થતઃ શબ્દતશ્ચ । અન્તરર્થરૂપમ્, બહિઃ શબ્દરૂપમ્ । તત્ત્વરૂપેતિ જ્ઞાનરૂપતયા ।

(પ) બહ્વચ્ત્વેડપીતિ બહુસ્વરત્વેડપિ । અન્તસ્તત્ત્વરૂપતયેતિ શાસ્ત્રરૂપતયા ॥

इदं च वाक्यं मुख्यतया प्रयोजनमेव प्रतिपादयितुमुपन्यस्तम्, तस्यैव प्राधान्येन प्रवृत्त्यङ्गत्वात् । अभिधेय-सम्बन्धौ तु सामर्थ्याद् गमयति । तथाहि—प्रमाण-नयतत्त्व-मभिधेयम्, ‘प्रमाणनयतत्त्व’इत्यवयवेन लक्षितम्, सुखानुष्ठेयं चैतत्— इत्यशक्या-नुष्ठानाभिधेयाशङ्का निराकारि ।

प्रयोजनं द्वैधा—कर्तुः श्रोतुश्च । अत्र कर्तुः प्रयोजनं प्रमाणनयतत्त्वव्यवस्थापनं ‘प्रमाण’इत्यादिसूत्रावयवेन ण्यन्तेन साक्षादाचक्षे । श्रोतृप्रयोजनं च ‘व्यवस्था’— इत्युपसर्गधातुसमुदायेनैव तदन्तर्गतं प्रत्याप्यते । प्रमाणनयतत्त्वनिश्चयमिच्छवो हि श्रोतारोऽहंप्रथमिकयात्र शास्त्रे प्रवर्तेरन् । अभिमतं चैतत् प्रयोजनं द्वयोरपि— इत्यनभिमत-प्रयोजनत्वारोका निरस्ता ।

संबन्धस्त्वभिधेयेन सह वाच्यवाचकभावलक्षणः शास्त्रस्यावश्यमावी— इत्यनुक्तोऽप्यर्थोद्गम्यते— इति संबन्धरहितत्वाऽऽशङ्कानुत्थानोपहतैवेति ।

અને આ ‘પ્રમાણનય’ ઇત્યાદિ વાક્યનો ઉપન્યાસ— પ્રયોજ તો મુખ્યપણે પ્રયોજન પ્રતિપાદન કરવા માટે જ છે, કારણ કે— ‘પ્રવૃત્તિનું’ મુખ્ય કારણ તો પ્રયોજન છે.

અભિધેય—પ્રતિપાદ્યવિષય અને સમ્બન્ધ તો સૂત્રના પાતાના સામર્થ્ય—સ્વશક્તિથી જ જણાઈ આવે છે, તે આ પ્રમાણે—

સૂત્રના ‘પ્રમાણનયતત્ત્વ’ એ અંશથી પ્રમાણ અને નયનું સ્વરૂપ એ અભિધેય છે, એમ બોધ થાય છે, અને તે સુખપૂર્વક અનુષ્ટેય— જ્ઞાન કરવા લાયક છે, આથી અભિધેય અશક્ય અનુષ્ઠાનવાળું છે, એ શંકાનો નિરાસ કર્યો.

પ્રયોજન બે પ્રકારે છે ૧ કર્તાનું પ્રયોજન, અને ૨ શ્રોતાનું પ્રયોજન. તેમાં ‘પ્રમાણનયતત્ત્વવ્યવસ્થાપન’ એ સૂત્રના ણ્યન્ત—પ્રેરક રૂપવાળા અવયવ વડે કર્તાનું પ્રયોજન તો સાક્ષાત્ કહેલ છે, અને કર્તાના પ્રયોજનની અંદર વિ અને ભવ ઉપસર્ગપૂર્વક ‘ષ્ટા’ ધાતુના સમુદાયરૂપ ‘વ્યવસ્થા’ શબ્દથી જ શ્રોતાનું પ્રયોજન તો જણાઈ આવે છે, જેથી કરીને પ્રમાણ અને નયના તત્ત્વનો નિશ્ચય કરવાની ઈચ્છાવાળા શ્રોતાઓ ‘હું પહેલો હું પહેલો’ એ રીતે શાસ્ત્રમાં પ્રવૃત્તિ કરે છે. કર્તા—શાસકાર અને શ્રોતા એ બન્નેને આ પ્રયોજન ઇષ્ટ છે. તેથી અનિષ્ટ પ્રયોજનની શંકા ફર થઈ ગઈ.

સંબંધ તો— શાસ્ત્રનો અભિધેય આધેનો વાચ્યવાચકભાવરૂપે અવશ્ય હોય છે, અને સૂત્રમાં તે જણાવેલ નથી તો પણ અર્થાપત્તિ દ્વારા જણાઈ આવે છે જ. આ પ્રકારે સંબંધ નથી એવી શંકા ઊડતીજ નથી, અને તે જ તેનો નિરાસ છે.

(ટિ.) તસ્યેતિ પ્રયોજનસ્ય મુખ્યત્વેન પ્રવૃત્તિહેતુત્વાત્ । તદન્તર્ગતમિતિ આચાર્યપ્રયોજનાન્તર્ગતં પ્રત્યાપ્યતે પ્રતીતિગોચરં નીયતે ।

§ ૩ અત્ર ધર્મોત્તરાનુસારી પ્રાહ—પ્રયોજનમાદિવાક્યેન સાક્ષાદાલ્યાયત્વમ્મિતિ ન ક્ષમે । યતઃ સંબદ્ધમસંબદ્ધં વા તત્ તદભિદધીત ? યદ્યસંબદ્ધમેવ; તદાઽઽદિવાક્યાદેવ સમસ્તશાસ્ત્રાર્થસંદર્ભગર્ભાવિર્ભાવસંભવાત્ કિં પ્રકૃતશાસ્ત્રોપક્રમઙ્ગેશેન ? સંબદ્ધં ચેત્; તદ-સંબદ્ધમ્, શબ્દાર્થયોઃ સંબન્ધાસંભવાત્ । તથાહિ—અયમનયોર્ભવંસ્તાદાત્મ્યમ્, તદુત્પત્તિઃ, વાચ્ય-વાચકભાવો વા ભવેત્ ?

§ ૩ અહીં ધર્મોત્તરાનુસારી બૌદ્ધ શંકા કરે છે—‘પ્રમાણનય’ એ આદિવાક્યથી પ્રયોજન સાક્ષાત્ કહેવાયું છે, એ તમારું કથન અમોને સમ્મત નથી કારણ કે—અમે પૂછીએ છીએ કે—આદિવાક્ય પ્રયોજનની સાથે સમ્બન્ધ થઈને પ્રયોજનનું અભિધાન કરે છે ? કે અસમ્બન્ધ રહીને પ્રયોજનનું અભિધાન કરે છે ?

જો પ્રયોજન સાથે અસમ્બન્ધ એવું આદિવાક્ય પ્રયોજનને કહે છે, એમ કહો તો—આદિવાક્યથી જ સમસ્ત શાસ્ત્રના અર્થની રચનાનું રહસ્ય પ્રકટ થઈ જવાનો સંભવ છે, તો પ્રકૃતશાસ્ત્રના આરંભનો કલેશ શા માટે ?

અને પ્રયોજન સાથે સંબન્ધ આદિવાક્ય પ્રયોજનને કહે છે, એમ કહો તો—તે કથન અસંગત છે, કારણ કે શબ્દ અને અર્થના સંબંધનો સંભવ નથી, તે આ પ્રમાણે—શબ્દ અને અર્થનો સંબંધ હોય તો તે કયો છે ? તાદાત્મ્ય ? તદુત્પત્તિ ? કે વાચ્યવાચકલાવ સંબંધ છે ?

(પ૦) તત્ તદભિદધીતેતિ તદાદિવાક્યં કર્તૃ તત્પ્રયોજનં કર્મ । આદિવાક્યાદેવેતિ એતસ્માદેવ । અનયોરિતિ શબ્દાર્થયોઃ ।

(ટિ.) અત્ર ધર્મોત્તરેત્યાદિ તદિતિ આદિવાક્યમ્ । તદિતિ પ્રયોજનમ્ । સમસ્ત-શાસ્ત્રેતિ લક્ષણસાહિત્યતર્કાદિ । તથાહીત્યાદિ । અયમિતિ સમ્બન્ધઃ, અનયોરિતિ શબ્દાર્થયોઃ ।

પ્રાચીનપક્ષે સ એવાત્મા યસ્યેતિ વિગ્રહે—કિં તચ્છબ્દસ્ય શબ્દ એવ, તદર્થો વા વાચ્યતયા ત્વચ્ચિત્તે ચકાસ્યાત્ ? યદિ શબ્દઃ, તર્હિ સમસ્તા અપ્યર્થાઃ સ્વસ્વ-વાચકસ્વભાવા વર્તમાનસઃ — ઇતિ યુગપદશેષાણાં તેષાં નિઃશેષકાલં યાવદ્ ગુમગુમાયમાન-તાઽપત્તેઃ — અયત્નોપનતપણવેશુર્વીણામૃદઙ્ગસઙ્ગિસઙ્ગીતકારમ્ભનિભૂતમિવ ત્રિભુવનં ભવેત્ । અથ તદર્થઃ; તર્હિ તુરગ-તરઙ્ગ-શૃઙ્ગાર-મૃદ્ધારાદિશબ્દોચ્ચારણે ચૂરણ-પ્લાવન-સંભોગ-ઘટ્ટનાદિ-પ્રસક્તિઃ । કિંચ, અતીતાનાગતવર્ધમાન-પન્નનાભાદિકચ્ચિત્કથાદિવચસામુચ્ચારણમચતુરસં-સ્યાત્ । ન હિ વૃક્ષાત્મા શિશપા તમન્તરેણાપિ કાપિ સંપદ્યતે । તથાત્વે હિ સ્વસ્વરૂપ-મેવાસૌ જહ્યાત્, કુમ્ભ-સ્તમ્ભામ્ભોરુહાદિવત્ । પ્રત્યક્ષમપિ ચૈતયોસ્તાદાત્મ્યં ન ક્ષમતે । કર્ણકોટરકુટુમ્બી સ્વસ્વમિલાપઃ પ્રત્યક્ષેણ લક્ષ્યતે, ક્ષિતિતલાવલમ્બી તુ કલશ-કુલિશાદિ-ભાવરાશિઃ— ઇતિ કથમનયોરૈક્યં શક્યેત વક્તુમ્ ? તન્ન તાદાત્મ્યપક્ષોપક્ષેપઃ સૂક્ષ્મઃ ।

પહેલો પક્ષ કહો તો— તે જ જેનો આત્મા—સ્વરૂપ છે—સમાસના આવા વિચલ-વાક્યમાં ‘તે’ શબ્દનું શું અભિપ્રેત છે? શબ્દ કે અર્થ? ‘-તે’ શબ્દનો વાચ્યાર્થ શબ્દ છે, જેમ કહો તો— સમસ્ત ઘટપટાદિ પદાર્થો પોતપોતાના વાચક શબ્દરૂપ બની ગયા. અર્થાત્ શબ્દ અને અર્થનો ભેદ ન રહ્યો, આથી સદૈવ તે બધા ગણગણાટ કરતા થઈ જશે. અર્થાત્ સમસ્ત પદાર્થો શબ્દરૂપ હોવાથી તેમાં શું જન્યમાનતાની આપત્તિ—દોષ આવશે. અને તેથી તૈયાર કરીને મૂકેલાં પણુવ—મોટો ઢોલ, વેણુ—વાંસળી, વીણુ, મૃદંગ—તબલો વિગેરે વાજિંત્રોથી અનાયાસે ઉત્પન્ન થયેલ સંગીતથી ભરેલ હોય એવાં ત્રણે ભુવન થઈ જશે. પણ આવો અનુભવ થતો નથી, માટે તેમ માનવું ઉચિત નથી.

‘તે’ શબ્દનો વાચ્યાર્થ અર્થ કહો તો— અર્થાત્ શબ્દને અર્થરૂપે માનવાથી તુરંગ—ઘોડો, તરંગ, શૃંગાર, ભૃંગાર વિગેરે શબ્દોનું ઉચ્ચારણ કરતાની સાથે જ અનુક્રમે કચડાઈ જવાનો, પલળી જવાનો (ફૂળી જવાનો, તરવાનો કે ફદવાનો) સંભોગ થવાનો અને અથડાઈ જવાનો પ્રસંગ આવશે.

વળી આ પક્ષમાં ભૂતકાલીન વર્દ્ધમાન—મહાવીર અને ભવિષ્યકાલીન પદ્મ-નાભાદિ વિપયક કથન—શબ્દોચ્ચારણ અસંગત થશે. કારણ કે—‘વર્દ્ધમાન,’ એવો શબ્દોચ્ચાર વર્દ્ધમાનરૂપ અર્થ હોય તો જ ઘટી શકે પરંતુ વર્દ્ધમાન અર્થ તો અત્યારે નથી, તો તેમના અભાવમાં શબ્દસ્વરૂપની ઘટના કેવી રીતે થશે? અર્થાત્ શબ્દ સ્વરૂપ વિનાનો હોઈ તેનું ઉચ્ચારણ અશક્ય થશે. જેમકે— સીસમ જે વૃક્ષ-સ્વરૂપ વિના પણ રહી શકતું હોય તો તે વૃક્ષ કહેવાશે જ નહિ, જેમ કુંભ, સ્તંભ, કમળ વિગેરે વૃક્ષો નથી તેમાં એટલે કે— તમે શબ્દને અર્થસ્વરૂપ માનો તો ‘વર્દ્ધમાન’ એવો શબ્દ વર્દ્ધમાન એવા અર્થ વિના ઘટી શકશે નહિ.

વળી પ્રત્યક્ષ પ્રમાણની અપેક્ષાએ શબ્દ અને અર્થનું તાદાત્મ્ય સિદ્ધ થતું નથી. કારણ કે શબ્દ તો શ્રોત્રેન્દ્રિયના છિદ્રમાં પ્રત્યક્ષ થાય છે, જ્યારે કલશ, કુલિશ—વજ્ર પ્રમુખ પદાર્થસમૂહ તો પૃથ્વીતલના આલમ્બનવાળો છે, અર્થાત્ પૃથ્વીતલ ઉપર રહેલો જોવાય છે. તો એ બન્નેનું એકચ કઈ રીતે કહી શકાય? આ રીતે તાદાત્મ્ય પક્ષનો ઉપન્યાસ યુક્તિસંગત નથી.

(૫૦) તદર્થો વેતિ તદમિથ્યો ષટાદિઃ । ચકાસ્યાદિતિ પ્રતિભાસેત । સ્વસ્વવાચકસ્વભાવા
ઈતિ સ્વં સ્વં વાચ્યં પ્રતિ વાચકસ્વરૂપાઃ । બભૂવાંસ ઇતિ ભૂતાઃ । નિશ્ચૂતમિતિ નિશ્ચલમ્ ।
તદર્થ ઇતિ શબ્દોડ્યાત્મકઃ । ચતુરસ્રમિતિ શોભનમ્ । તમન્તરેણેતિ શૃક્ષાત્માનમન્તરેણ ।
તથાત્વે હ્રીત્યાદિ યદિ શૃક્ષાત્માનમન્તરેણાપિ શિશુપા ભવેત્ । અભિલાપ ઇતિ શબ્દઃ । પ્રત્યક્ષ-
ણેતિ શ્રોત્રેણ । કથમનયોરૈક્યમિતિ । એકઃ શબ્દ આગત્ય કર્ણયોર્લગતિ, અર્થસ્તુ ક્ષિતિતલા-
વલમ્બો તથૈવ તિષ્ઠતિ । અતઃ કથમનયોસ્તાદાત્મ્યમિત્યર્થઃ ॥

(ટિ.) વિગ્રહે ઇતિ સમાસે તાદાત્મ્યશબ્દોદિપ્રયુક્તે તચ્છબ્દસ્ય શબ્દ એવ વાચ્યઃ, તદર્થો વેતિ
શબ્દાર્થો વા । યદિ શબ્દ ઇતિ તચ્છબ્દવાચ્યશ્ચેછબ્દઃ । સ્વસ્વવાચકેતિ આત્માનમાત્મના
હ્યપાયેયુઃ, શબ્દાત્મકતાવદર્થાનામ્ । અથ તદર્થ ઇતિ તચ્છબ્દવાચ્યશ્ચેદર્થઃ । કિઞ્ચેતિ અતીત-

૧ વૃક્ષમન્ત^૦ લ

કથાનામુચ્ચારણમયુક્તં સ્યાત્ । નહીતિ શિશપાશબ્દઃ તમિતિ વૃક્ષપદાર્થમન્તરેણ । તથાત્વે इति
અવૃક્ષત્વે । સ્વરૂપમિતિ શિશપાત્વં, અસાવિતિ શિશપા । કુમ્ભસ્તમ્ભેતિ યદા સ્તમ્ભઃ સ્તમ્ભ-
સ્વરૂપ એવ ન સ્યાત્ તદા પદાર્થહાનિરેવ ભવેત્, તસ્યાઽસત્ત્વાત્ સ્વપુષ્પવત્ ।

તદુત્પત્તિપક્ષેઽપિ કિં શબ્દાર્થ ઉન્મજ્જેત્, અર્થાદ્ વા શબ્દઃ ? પ્રાચિક-
વિકલ્પે કલશાદિશબ્દાદેવ તદર્થોત્પત્તેર્ન કોઽપિ સૂત્રસ્વળ્લદળ્લચક્રચીવરાદિકારણકલાપ-
મીલનક્રેશમાશ્રયેત્ । પ્રયોજનવાક્યમાત્રાદેવ ચ તત્પ્રસિદ્ધેઃ પ્રકૃતશાસ્ત્રારમ્ભાભિયોગોઽપિ
નિરુપયોગઃ સ્યાત્ । દ્વિતીયે પુનરનુભવવાધનમ્, અધરરદનરસનાદિમ્યઃ શબ્દોત્પત્તિસંવેદનાત્ ।

ખીજા પક્ષે તદુત્પત્તિ એટલે શબ્દથી અર્થ ઉત્પન્ન થાય છે, એમ સ્વીકારો
છો ? કે અર્થથી શબ્દની ઉત્પત્તિ થાય છે, એમ સ્વીકારો છો ?

પહેલો વિકલ્પ- શબ્દથી અર્થ ઉત્પન્ન થાય છે, એમ કહો તો કલશાદિ-
ઘટાદિ શબ્દથી (તે શબ્દ બોલતાની સાથે જ) તે કલશાદિ પદાર્થની ઉત્પત્તિ
થઈ જતાં દોરી, ઠંડ-ચક, ચીથરું વિગેરે નિમિત્ત કારણોને એકઠાં કરવાનો પરિશ્રમ
કોણ કરે ? અર્થાત્ કોઈ પણ એવો પરિશ્રમ કરે નહિ. તે જ રીતે પ્રસ્તુતમાં પણ
પ્રયોજનપ્રતિપાદક વાક્યમાત્રથી જ પ્રયોજનની સિદ્ધિ થઈ જશે. તો પ્રકૃતશા-
સ્ત્રના આરંભનો આગ્રહ- શાસ્ત્રરચનાની પ્રતિજ્ઞા પણ નિરુપયોગી થઈ જશે.
અર્થાત્ શાસ્ત્ર રચવાની આવશ્યકતા જ નહિ રહે.

ખીજો વિકલ્પ-અર્થથી શબ્દ ઉત્પન્ન થાય છે, એમ કહો તો અનુભવનો બાધ-
વિરોધ છે, કારણ કે શબ્દની ઉત્પત્તિ હોઠ, જીભ, દાંત વિગેરેથી થાય છે, એ
સર્વાનુભવ સિદ્ધ વાત છે. અર્થાત્ શબ્દની ઉત્પત્તિ પોતાના વાચ્ય અર્થથી થતી
નથી. માટે તદુત્પત્તિ પક્ષ પણ સંગત નથી.

(ટિં.) તદુત્પત્તિત્યાદિ । પ્રયોજનેતિ આદિવાક્યાદેવ, વાચ્યાર્થપ્રયોજનસિદ્ધેઃ । તત્પ્ર-
સિદ્ધેરિતિ પ્રયોજનપ્રસિદ્ધેઃ ।

વાચ્ય-વાચકભાવપક્ષોઽપિ ન ક્ષેમકારઃ । યતોઽસૌ વાચ્ય-વાચકયોઃ સ્વભાવભૂતઃ,
તદતિરિક્તો વા ભવેત્ ? આદ્યભિદાયાં વાચ્ય-વાચકાવેવ, ન કશ્ચિદ્ વાચ્ય-વાચકભાવો
નામ સંબન્ધઃ । દ્વિતીયભિદાયાં તુ વાચ્ય-વાચકાભ્યામેકાન્તેન ભિન્નોઽસૌ સ્યાત્, કશ્ચ-
ચ્ચિદ્ વા ? આદ્યભેદે ભેદત્રયં ત્રૌકતે-કિમયં નિત્યઃ, અનિત્યઃ, નિત્યાનિત્યો વા
इति : નિત્યશ્ચેત્ ; સંબન્ધિનોરપિ નિત્યતાઽપત્તિઃ, અન્યથા સંબન્ધસ્યાપ્યનિત્યત્વાનુ-
પજ્ઞાત્ તત્સંબન્ધિસંબન્ધસમ્બન્ધસ્વભાવપ્રચ્યુતેઃ । અથાનિત્યઃ; તદા સર્વવાચ્યવાચકેષ્વેકઃ,
પ્રતિવાચ્યવાચકં ભિન્નો વા ? એકશ્ચેત્ ; તર્થેકસ્માદેવ શબ્દાદશેષપદાર્થપ્રતિપત્તિપ્રસન્નઃ ।
દ્વિતીયપક્ષે તુ કિમસૌ તત્ર સંબન્ધોઽસંબન્ધો વા ભવેત્ ? અસમ્બન્ધશ્ચેત્ ; તર્હિ ઘટશબ્દા-
દપિ પટપ્રતીતિઃ સ્યાત્, પટશબ્દાચ્ચ ઘટપ્રતીતિઃ, દ્વયોરપિ વાચ્ય-વાચકભાવયોરુભય-
ત્રાવિશેષાત્ । અથ સમ્બન્ધઃ; તાદાત્મ્યેન, તદુત્પત્ત્યા વા ? ન તાવત્ તાદાત્મ્યેન,

ભેદપક્ષકક્ષીકારાત્ । નાપિ તદુત્પત્ત્યા । યતઃ કિમયં વાચ્યોત્પત્તિકાલે જાયેત, વાચ-
કોત્પત્તિકાલે, યુગપદ્ભયોરુત્પત્તિકાલે, એકસ્ય પ્રથમુત્પાદેડપિ યદૈવ ચ દ્વિતીય ઉત્પદ્યતે
તદૈવ વા ? નાદૌ પશ્ચાવશૂનૌ, દ્વયાધારસ્વેનાસ્યાન્યતરસ્યાપ્યસત્તાયામુત્પત્તિવિરોધાત્ ।
તાર્તીયીકવિકલ્પે તુ ક્રમેણોત્પદિષ્ણવઃ પદાર્થાઃ શબ્દાશ્ચ અવાચ્યા અવાચકાશ્ચ ભવેયુઃ ।
તુરીયપક્ષે તુ કિમસૌ વાચ્ય-વાચકાભ્યામેવ સકાશાદુદ્ઘસેત્, અન્યત એવ, અન્યતોડપિ
વા ? આદ્યકલ્પનાયામ્, અનાકલિતસંજ્ઞેતસ્યાપિ નાલિકેરક્રીપવાસિનઃ શબ્દોચ્ચારણા-
નન્તરમેવ પદાર્થપ્રતીતિઃ સ્યાત્, તદાનીમેવ તસ્યોત્પાદાત્ । અથોત્પન્નોડપ્યસૌ સંજ્ઞેતા-
ભિવ્યક્ત એવ વાચ્યપ્રતિપત્તિનિમિત્તમ્ । નનુ કાર્ય-કારણભાવવિશેષ એવાભિવ્યંજ્યાભિ-
વ્યજ્જકભાવઃ । તત્ર ચાન્યતોડર્પીતિ વિકલ્પપ્રતિવિધાનમેવ સમાધાનમ્ । અથાન્યતઃ
સંજ્ઞેતાદેવાયમુત્પદ્યતે; તદપ્યવધમ્, તદાધારધર્મસ્યાન્યત એવોત્પત્તિવિરોધાત્ । ન ચૈવં
વાચ્ય-વાચકયોસ્તદુત્પત્તિસમ્બન્ધોડસ્ય કથિતઃ સ્યાત્ ।

વાચ્યવાચકભાવ પક્ષ પશુ કલ્યાણકારક નથી, કારણ કે આ વાચ્યવાચક
ભાવ નામનો સંબંધ વાચ્યવાચકના સ્વભાવરૂપ છે ? કે વાચ્યવાચકથી ભિન્ન ?
પહેલો વિકલ્પ એટલે કે-સ્વભાવરૂપ કહો તો વાચ્ય અને વાચકથી ભિન્ન-એવો કોઈ
સંબંધ થશે નહિ, પરંતુ વાચ્યવાચક જ રહેશે. બીજો વિકલ્પ સ્વીકારો તો અમે પૂછીએ
છીએ કે આ વાચ્યવાચકભાવ-સંબંધ વાચ્યવાચકથી એકાંત ભિન્ન છે ? કે કથંચિત્
ભિન્ન છે ? પહેલો વિકલ્પ એટલે એકાંત ભિન્ન છે, એમ કહો તો તે સંબંધ નિત્ય
છે ? અનિત્ય છે ? કે નિત્યાનિત્ય ? એમ ત્રણ ભેદ-વિકલ્પ થાય છે. તેમાં
નિત્ય કહો તો સંબંધીઓને પણ નિત્ય માનવા પડશે, અને એમ નહિ માનો
તો સંબંધને પણ અનિત્ય માનવો પડશે, અન્યથા બે સંબંધીઓમાં સંબંધ
થઈને રહેવાનો એ સંબંધનો જે સ્વભાવ છે, તેની હાનિ થશે. માટે વાચ્યવાચકથી
એકાન્ત ભિન્ન તેના સંબંધને નિત્ય કહી શકશો નહીં. અનિત્ય કહો તો સમસ્ત
વાચ્યવાચકમાં તે અનિત્ય સંબંધ એક જ છે કે દરેક વાચ્યવાચકમાં ભિન્ન
ભિન્ન છે ? એક કહો તો એક જ શબ્દથી સમસ્ત પદાર્થમાં બોધનો પ્રસંગ આવશે.
અર્થાત્ વાચ્યવાચકભાવ સંબંધ એક હોઈ કોઈ એક ઘટ શબ્દનો સંબંધ સઘળા
પદાર્થ સાથે માનવો પડશે. ઘટ શબ્દથી માત્ર ઘટ પદાર્થનો જ બોધ નહિ થાય.
પરંતુ જગતના સમસ્ત પદાર્થોનો બોધ થશે. પણ એ તો અનુભવથી બાધિત
હોવાથી સઘળા વાચ્યવાચકમાં એક સંબંધ છે, એમ કહી શકાય નહીં.
દરેક વાચ્યવાચકમાં તે સંબંધ ભિન્ન ભિન્ન છે, એમ કહો તો તે સંબંધ દરેક
વાચ્યવાચક સાથે સમ્બંધ છે ? કે અસમ્બંધ ? અસમ્બંધ હોય તો ઘટ શબ્દથી
પટની અને પટશબ્દથી ઘટની પ્રતીતિ થવી જોઈએ, કારણ કે ઘટ અને પટ
એ બંને અર્થમાં વાચ્યવાચકભાવરૂપ સંબંધની અસમ્બંધતા સમાન જ છે.
સમ્બંધ કહો તો તાદાત્મ્યરૂપે સમ્બંધ છે ? કે તદુત્પત્તિરૂપે ? અહીં

૧-ધારસ્ય ધ૦ મુ અયં પાઠઃ ટિપ્પણસંમતઃ

વાચ્યવાચકથી વાચ્યવાચકભાવ રૂપ સંબંધ એકાન્ત ભિન્ન છે, એ પક્ષ સ્વીકારેલ હોવાથી તાદાત્મ્ય પક્ષ સ્વીકારી શકાય નહિ. અને તદુત્પત્તિ પક્ષ પણ સંભવશે નહીં, કારણ કે આ સંબંધની ઉત્પત્તિ વાચ્યના ઉત્પત્તિકાલે થાય છે કે વાચકના ઉત્પત્તિકાલે થાય છે ? કે એકી સાથે બન્નેના ઉત્પત્તિ કાલે થાય છે ? કે એકની ઉત્પત્તિ થયા પછી બીજાની ઉત્પત્તિ થાય ત્યારે ? આમાં પહેલા બે પક્ષો દૂષિત જ છે. કારણ કે સંબંધ વાચ્ય અને વાચક એ બન્નેને આધારે હોવાથી બેમાંથી કોઈ એક ન હોય ત્યારે એની ઉત્પત્તિ થઈ શકતી નથી. ત્રીજો પક્ષ પણ ઉચિત નથી કારણ કે અનુક્રમે ઉત્પન્ન થનારા 'પદાર્થ' અને શબ્દ અવાચ્ય અને અવાચક થઈ જશે. અર્થાત્ અર્થની ઉત્પત્તિ થઈ ત્યારે શબ્દ સાથેના સંબંધના અભાવે તે અવાચ્ય અને શબ્દની ઉત્પત્તિ થઈ ત્યારે અર્થ સાથેના સંબંધના અભાવે તે અવાચક બની જશે. ચોથા પક્ષમાં એ સંબંધ વાચ્ય અને વાચકથી જ ઉત્પન્ન થાય છે ? અથવા તે બન્નેથી ભિન્ન એવા અન્ય કારણે જ ઉત્પન્ન થાય ? કે વાચ્ય, વાચક અને અન્યથી પણ ? પહેલો વિકલ્પ માનો તો સંકેતને નહિ બાણનાર નાલિયેરના દ્વીપમાં રહેનાર પુરુષને શબ્દોચ્ચારણ થતાંની સાથે જ 'પદાર્થજ્ઞાન ધવું' જ જોઈએ. કારણ કે આ પક્ષમાં વાચ્ય અને વાચક એ બન્નેય વાચ્યવાચકભાવરૂપ સંબંધની ઉત્પત્તિમાં. કારણ હોઈ મોબુદ છે, એટલે શબ્દ સંભળાય ત્યારે સંકેત વિના પણ શબ્દાર્થનું જ્ઞાન થઈ જવું જોઈએ.

શંકા-વાચ્ય અને વાચકથી ઉત્પન્ન થાય કે તરત એ સંબંધ અર્થપ્રતિ-પાદક બનતો નથી પણ જ્યારે સંકેતથી એ સંબંધ અભિવ્યક્ત થાય છે ત્યારે જ અર્થનો પ્રતિપાદક બને છે.

સમાધાન-પણ કાર્યકારણ ભાવથી બુદ્ધે કોઈ અભિવ્યંજ્ય-અભિવ્યંજકભાવ તો નથી. એટલે સંકેતથી અભિવ્યક્તિ માનવામાં પણ સંકેતથી ઉત્પત્તિ માનવી જ પડે, અને એમ માનવાથી વાચ્યવાચક અને તેથી અન્ય એટલે સંકેતથી પણ તે સંબંધની ઉત્પત્તિ થઈ એમ માનવું પડે. અને એ માન્યતામાં તો ત્રીજા વિકલ્પનો જે ઉત્તર તે આ પક્ષનો પણ થઈ જશે.

માત્ર સંકેતથી જ એ વાચ્યવાચકભાવ રૂપ સંબંધ ઉત્પન્ન થાય છે-એમ કહેવું તે પણ યોગ્ય નથી કારણ કે વાચ્ય અને વાચક એ સંબંધરૂપ ધર્મના આધાર છે. એટલે તે આધારથી ભિન્ન એવા સંકેતમાત્રથી વાચ્યવાચકભાવરૂપ સંબંધની ઉત્પત્તિ ઘટે નહિ. કારણ કે એમ થાય તો એ સંબંધ તદુત્પન્ન-વાચ્યવાચકોત્પન્ન છે એમ કહેવાય નહીં.

(૫૦) અન્યથા સમ્બન્ધસ્યાપ્યનિત્યત્વાનુપજ્ઞાદિતિ ચેત્ સમ્બન્ધિનૌ નિત્યૌ ન ભવતઃ । તત્સમ્બન્ધિસમ્બદ્ધસંવન્ધસ્વભાવપ્રચ્યુત્તેરિતિ તૌ ચ તૌ સમ્બન્ધિનૌ વાચ્ય-વાચકૌ તત્સમ્બદ્ધત્વલક્ષણઃ સમ્બન્ધસ્ય સ્વભાવસ્તસ્ય પ્રચ્યુત્તિઃ । તન્નેતિ વાચ્ય-વાચકયોઃ । વાચ્ય-વાચકભાવ-યોરિતિ વાચ્ય-વાચકસમ્બન્ધયોઃ । ઉભયત્રાવિશેષાદિતિ ઉભયત્ર ઘટે પટે વાસમ્બદ્ધવાવિશેષાત્ । અન્યતરસ્યાપ્યસત્તાયામિતિ । “દ્વિષ્ટસમ્બન્ધસંવિત્તિર્નકરૂપપ્રવેદનાત્” । અન્યતોઽપિ

વેતિ વાચ્ય-વાચકાભ્યામપ્યન્યતોઽપિ । પદાર્થપ્રતીતિઃ સ્યાદિતિ વાચ્યવાચકસમ્બન્ધસ્ય પ્રતીતિ-
ર્ભવેત્ । તદાધારધર્મસ્યેતિ તૌ વાચ્ય-વાચકાવાધારો યસ્યેતિ વિગ્રહઃ ॥

(ટી.) યતોઽસાવિતિ સમ્બન્ધઃ શબ્દાર્થયોઃ । સ્વભાવ इति અભિન્નઃ । તદતિરિક્તો વેતિ
ભિન્નો વા । અસાવિતિ સમ્બન્ધઃ । અન્યથેતિ સમ્બન્ધિનોરનિત્યતાયाम્ । તત્સમ્બધીતિ તૌ ચ
સમ્બન્ધિનો ચ તત્સમ્બન્ધિનો, તત્સમ્બન્ધિભ્યાં યઃ સમ્બદ્ધઃ [સંબન્ધ]સ્વભાવઃ તત્પ્રચ્ય-
વનાત્તસ્ય ંશાત્ । અથ ચ તૈઃ સમ્બન્ધિભિઃ સહ યઃ સમ્બદ્ધસમ્બન્ધસ્વભાવઃ તસ્ય પતનાત્ ।
અસાવિતિ સમ્બન્ધઃ । તન્નેતિ પદાર્થે । મેદપક્ષેતિ તાવત્તાદાત્મ્યમભિન્નભિદક્ષીકારે જાણ્યતીતિ,
ન ભિન્નપક્ષે, સર્વધાભિજ્ઞતાત્, નાલિકેરકપિત્યવત્ । અત્રાપિ પ્રાજ્ઞેન ભિન્નપ્રકારસ્વીકારપરેણ વરી-
વર્ત્યતે । તાર્ત્તીયીકેતિ યુગપદુભયોરુત્પત્તિકાલસ્વીકારાત્ કમોત્પત્તિવિરોધઃ । અસાવિતિ સમ્બન્ધઃ ।
અન્યત इति સદ્ધેતાત્ । અન્યતોઽપીતિ સદ્ધેતાત્ । અપિશબ્દાદ્વાચ્યવાચકાભ્યામપિ સકાશાત્ ।
અનાકલિતેતિ નાલિકેરદ્વીપવાસો નાલિકેરમન્તરેણ ઘટાદિપદાર્થસાર્થ ન મનુતે, વ્યવહારવાહ્યત્વાત્તસ્ય
તદાનીમિતિ તસ્ય વાચ્યસ્ય દર્શન એવ તસ્યેતિ સમ્બન્ધસ્ય ।

(ટિ.) તદાધારસ્યેતિ વાચ્યવાચકાધારસ્ય ધર્મસ્યેતિ સમ્બન્ધસ્ય । અન્યત इति
સદ્ધેતાત્ ।

અથ સદ્ધેતસહકૃતાભ્યાં વાચ્યવાચકાભ્યામેપ જાયતે इत्यર્થવાનન્યતોઽપીતિ તૃતીયઃ
પક્ષઃ કક્ષીક્રિયતે । નન્વસૌ સદ્ધેતઃ પ્રતીતે વસ્તુનિ વિધીયેત, અપ્રતીતે વા ? ન
તાવદપ્રતીતે, અતિપ્રસન્નસન્નતેઃ । નાપિ પ્રતીતે, યતસ્તત્ક્ષણિકત્વેન તદાનીમેવ સ્વર-
સમીરસમ્પ્રિતામ્બોધરન્ધ્રસમન્ધસિષ્ટ इति કુત્ર સદ્ધેતઃ ક્રિયેત ? અથ તત્સમાનજાતીય-
જ્ઞાનપરમ્પરયા વિદ્યમાનત્વાત્ કથં ન સદ્ધેતગોચરતા તસ્ય ? તદસત્ । ન સ્વસ્વ-
પ્રતીતે વિદ્યમાનમપિ શબ્દગોચરીભૂયમુપનેતું શક્યમ્, અતિપ્રસક્તેઃ । યચ્ચ પ્રથમં પ્રતીતમ્,
તત્ તદાનીમેવ વ્યતીતમ્ । એવં શબ્દોઽપિ ગવાદિઃ પ્રતીતોઽપ્રતીતો વા તત્ર સંદ્ધેત્યેત
इति પ્રાગ્વશેષાઃ । સદ્ધેતાભાવે ચ કથં વાચ્યવાચકભાવોત્પાદઃ ? સ્તાં વા તે શબ્દાર્થ-
વ્યક્તી જ્ઞાગિકત્વપરાઙ્મુલ્લે, ઉત્પાદયતાં ચ સદ્ધેતસહકૃતં વાચ્યવાચકભાવમ્, કિન્તુ
ન તે એવં વ્યવહારકાલમનુગચ્છતઃ— इत्यર્થાન્તરે શબ્દાન્તરે ચ વાચ્યવાચકભાવોત્પત્તયે
સદ્ધેતાન્તરં કર્તવ્યમ્ । તથા ચ વ્યવહારાભાવ એવં ભવેત્, પ્રતિવાચ્યવાચકવિશેષં સદ્ધેત-
કર્તુરવશંભાવાભાવાત્ ।

સંકેતના સહકારથી વાચ્ય અને વાચક વાચ્યવાચકભાવ સંગ્રહને ઉત્પન્ન કરે છે
એવા અર્થવાળો ત્રીજો પક્ષ સ્વીકારો તો-તમને પૂછીએ છીએ કે-આ સંકેત
પ્રસિદ્ધ વસ્તુમાં કશય છે ? કે અપ્રસિદ્ધ વસ્તુમાં ? અપ્રસિદ્ધમાં તો અતિ-
પ્રસંગ હોઈ સંકેત થશે નહીં. અર્થાત્ દેશ અને કાલથી વ્યવહિત એવા
અપ્રસિદ્ધ પદાર્થમાં પણ સંકેતનો પ્રસંગ આવતો હોઈ તેમ માનવું
ઉચિત નથી.

પ્રસિદ્ધમાં પણ સંકેત થઈ શકશે નહીં કારણ કે—અર્થ પદાર્થો ક્ષણિક હોવાથી ઉત્પત્તિ કાલમાં જ પ્રચંડ વાયુથી ઉડાડી મૂકેલ મેઘની જેમ નાશ પામી જશે, ત્યારે સંકેત શેમાં કરશે ?

શંકા—લહે પ્રતીત ક્ષણ નષ્ટ થયો, પણ તેના સમાન જાતીય ક્ષણોની પરંપરા તો વિદ્યમાન છે. આ કારણે વસ્તુ સંકેતનો વિષય કેમ નહીં બને ?

સમાધાન—એ કથન બરાબર નથી. કારણ કે જે વિદ્યમાન હોય છતાં પ્રતીત ન હોય તેને શબ્દનો વિષય બનાવી શકાય નહીં. તેમ કરવામાં અતિપ્રસંગ થશે. એટલે કે દેશ અને કાળથી દૂર એવી અજ્ઞાત વસ્તુમાં પણ સંકેતની શક્યતા સ્વીકારવી પડશે.

વળી, પ્રથમ જેની પ્રતીતિ થઈ તે વસ્તુ તો તત્ક્ષણમાં જ નષ્ટ થઈ ગઈ તો પછી તેમાં સંકેત થાય કેમ ?

આ જ પ્રકારે ‘ગાય’ આદિ વાચક શબ્દો વિષે પણ સમજવું તે પણ પ્રતીત હોય કે અપ્રતીત, પણ તેમનો સંકેત વાચ્યમાં માનવા જતાં પૂર્વોક્ત દોષોની આપત્તિ છે જ, કારણ કે તેઓ પણ વાચ્યની જેમ ક્ષણિક છે. અને આ પ્રકારે સંકેતનો જ અભાવ છે તો વાચ્યવાચકભાવની ઉત્પત્તિ કેવી રીતે થશે ?

અથવા, શબ્દ અને અર્થ એ બન્ને વ્યક્તિઓ સંકેત ન થાય ત્યાં સુધી ટકી રહે છે અને પછી સંકેતના સહકારથી તેઓ વાચ્યવાચકભાવને ઉત્પન્ન પણ કરે છે—એમ માની લઈએ તો પણ તેમના નષ્ટ થવા સાથે વાચ્યવાચકભાવ પણ નષ્ટ થશે. આથી વ્યવહારકાલમાં તેમનું આગમન ન હોઈ વળી ‘ખાધું’ અન્ય અર્થમાં સંકેત કરવાનું કર્તવ્ય બળવવું પડશે. આમ કરવા જતાં સમગ્ર વ્યવહારનો જ લોપ થઈ જશે, કારણ કે જે જે શબ્દ અને જે જે અર્થ છે તે સૌ માટે સંકેતકર્તા મળી શકે એવા સંભવ જ નથી, કારણ કે તે અનંત છે.

(૫૦) અતિપ્રસક્તસક્કતેરિતિ દેશકાલવિપ્રકૃષ્ટેડપિ સક્કેતપ્રાપ્તે: । અતિપ્રસક્તેરિતિ દેશાદિવિપ્રકૃષ્ટેડપિ સક્કેતપ્રાપ્તે: । કિન્તુ ન તે एव व्यवहारकालमिन्यादि । ते इति ते शब्दाऽर्थव्यक्ती । अत्र च काक्वा व्याख्या ।

(ટિ૦) અતિપ્રસક્તેતિ દેશકાલવિપ્રકૃષ્ટેડપિ સક્કેતપ્રાપ્તે: । તત્ક્ષણિકેતિ તદ્ વાચ્યમ્ । તસ્યેતિ વાચ્યસ્ય । ન ચલ્વપ્રતીતમિતિ પ્રતીતવિનાશાનન્તરોત્પન્ના સમાનજાતીયક્ષણપરમ્પરા વિદ્યમાના પચ-પ્રતીતૈવ । સા શબ્દગોચરા ન સ્યાત્, અતિપ્રસક્તેરિતિ દેશવિપ્રકૃષ્ટેડપિ સક્કેતપ્રાપ્તે: । एवં શબ્દ इति પ્રતીતાડપ્રતોતાર્થવત્પ્રતીતાપ્રતીતશબ્દેપિ દોષોદ્ભાવનં ભાવનીયમ્ । स्तां वेति भवेताम् । क्षणिकत्वेति અક્ષણિકે સ્થિર इत्यर्थ: । ते एवेति शब्दार्थव्यक्ती । सक्केताभावात्, पूर्वसक्केत: पूर्वार्थ-दर्शनेनैव साकं विनष्ट इति भाव: ।

અથ સામાન્યગોચર એવ સક્કેત: ક્રિયતે । તદેવ ચ વાચ્યવાચકભાવાધિકરણં કાલાન્તરવ્યકલ્યન્તરાનુસરણનૈપુણ્યધરં ચ, નિત્યત્વાદ, વ્યક્તિનિષ્ઠત્વાચ્ચ—ઈતિ ચેત્ । તન્ન મનીષિમાન્યમ્, સામાન્યસ્યાભાવાત્ । કથં પ્રતિભાસમાજનમપિ તન્નાસ્તિ :—ઈતિ ચેત્ । ન, તત્પ્રતિભાસાસિદ્ધે: । તથાહિ—દર્શનં પરિસ્ફુટત્વેનાસાધારણમેવ રૂપં પ્રથતે, ન

૧ °નાપિ પ્ર° મુ । ૨ °દે સ° મુ । ૩ પરિસ્ફુટમસાધારણમેવેતિ મુપા ।

સાધારણમ્ । અથ સાધારણમપિ રૂપમનુભૂયતે ગૌર્ગૌરિતિ । તદસાધીયઃ, શાવલેય-
વાહુલેયાદિત્રીત્રીતરગોશબ્દાદિરૂપવિવેકેન તસ્યાપ્રતિભાસનાત્ । ન ચં શાવલેયાદિ-
રૂપમેવ સાધારણમ્, પ્રતિવ્યક્તિમિત્તરૂપોપલમ્ભાત્ । યદિ ચ સામાન્યાધાર એવ વાચ્ય-
વાચકભાવઃ, તદા ન શબ્દાત્ પ્રવૃત્તિઃ સ્યાત્, જ્ઞાનમાત્રરક્ષણત્વાત્ સામાન્યાર્થક્રિયાયાઃ
તસ્યાશ્ચ તદૈવ નિષ્પન્નત્વાત્ ।

શંકા— વ્યક્તિમાં નહીં પણ સામાન્યમાં જ સંકેત થાય છે. અને સામાન્ય
જ વાચ્યવાચકભાવનું અધિકરણ છે. અર્થાત્ સામાન્યમાં વાચ્યવાચકભાવ છે
વિશેષમાં નહીં. નિત્ય હોવાથી સામાન્ય કાલાન્તરમાં ટકી રહેવા સમર્થ છે અને
તે વ્યક્તિનિષ્ઠ હોવાથી બધી વ્યક્તિઓમાં અનુગત થવા પણ સમર્થ છે.

સમાધાન— તમારું આ કથન મનીષીને માન્ય થાય તેમ નથી. કારણ કે
જગતમાં કોઈ સામાન્ય નામનો પદાર્થ જ નથી.

શંકા— પ્રતિભાસ-પ્રત્યક્ષ પ્રતીતિનો વિષય હોવા છતાં 'સામાન્ય નથી'
એવું કેમ કહી શકાય ?

સમાધાન—સામાન્યનો પ્રતિભાસ જ અસિદ્ધ હોઈ પ્રતિભાસના બળે તેનું
અસ્તિત્વ સિદ્ધ નથી. કારણ કે દર્શન-નિર્વિકલ્પક પ્રત્યક્ષ પ્રતિભાસમાં તો સ્પષ્ટ-
પણે અસાધારણ-વિશેષરૂપ જ જણાય છે, પરંતુ સાધારણ-સામાન્ય જણાતું નથી.

શંકા—આ ગાય છે, આ ગાય છે, એ પ્રમાણે સામાન્યરૂપનો પણ પ્રતિભાસ
છે. તો તેનો પ્રતિભાસ નથી એમ કેમ કહેવાય ?

સમાધાન—આ કથન બરાબર નથી. કારણ કે શાબલેય, બાહુલેય આદિ ભિન્ન
ભિન્ન ગોવ્યક્તિઓ અને ત્રીઝ, ત્રીઝતર આદિ શબ્દ-વ્યક્તિઓથી ભિન્ન એવા
સામાન્યનો તો પ્રતિભાસ નથી. અર્થાત્ અર્થ કે શબ્દ વ્યક્તિઓનો જ પ્રતિ-
ભાસ છે, તેમના સાધારણ રૂપનો તો પ્રતિભાસ નથી.

શંકા—શાબલેયાદિ જે રૂપ દેખાય છે તે જ તો સામાન્ય છે.

સમાધાન—ના. એમ ન કહી શકાય, કારણ કે પ્રતિવ્યક્તિમાં ભિન્ન ભિન્ન રૂપે શાબ-
લેયાદિ દેખાય છે. અને સામાન્ય તો બધી વ્યક્તિમાં એક જ હોવું જોઈએ.
બળી, જે વાચ્યવાચકભાવનો આધાર સામાન્યને માનવામાં આવે તો શબ્દ સાંભ-
ળીને પ્રવૃત્તિ થશે નહીં. કારણ કે સામાન્યની અર્થક્રિયા માત્ર પોતાનું જ્ઞાન
કરાવવું તે જ છે. અને તે જ્ઞાન તો શબ્દ સાંભળતાં થઈ જાય છે. તો પછી
પ્રવૃત્તિ કેવી રીતે થશે ?

(૫૦) તદૈવ નિષ્પન્નત્વાદિતિ તદૈવ જ્ઞાનમાત્રે ।

(ટિ.) તદેવેતિ સામાન્યમ્ । કાલાન્તરેતિ વિશેષભાવપ્રધિગામુચમ્ । સામાન્યં હિ નિત્યં
કાલાન્તરે વ્યક્તિગામુકં ચ । સામાન્યસ્યેતિ સામાન્યં ન મન્યન્તે બોદ્ધાઃ, કેવલવિશેષાક્ષીકારાત્ ।
તથાહીત્યાદિ । દર્શનં ઇતિ નિર્વિકલ્પકપ્રત્યક્ષે, પ્રત્યક્ષવિષયસ્ય વિવિક્તપરસ્પરનિરપેક્ષસ્વલક્ષણસ્ય
તથાગતૈઃ પ્રતિપન્નત્વાત્ । અથ સાધારણમિતિ । પ્રથમસામાન્યદર્શને લોકવ્યવહારોક્તૌ વા ।

વિવેકેનેતિ વિશેષરૂપરિજ્ઞાનેન । તસ્યેતિ સાધારણસ્ય । પ્રતિવ્યક્તીતિ વ્યક્તૌ વ્યક્તૌ શ્વેતકૃષ્ણ-
રક્તરૂપાદિપ્રાપ્તે: । પ્રવૃત્તિરિતિ વાહદોહાદિકા ક્રિયા । જ્ઞાનમાત્રેતિ સામાન્ય જ્ઞાનમાત્રં ન ત્વર્થ-
ક્રિયાસાધકમ્, વિશેષ: ક્રિયાહેતુર્જનૈરપ્યશ્યુપગત: । તસ્યા ઇતિ સામાન્યાર્થક્રિયાયા: । તદૈવેતિ
પ્રથમગવાદિદર્શનસમયે વસ્ત્વનિશ્ચયે ।

અથાપિ સામાન્યવિશેષોભયાધારોઽસૌ સ્યાત્, તદાઽપિ તદેવ દૂષણમ્— “પ્રત્યેકં
યો ભવેદ્ દોષો દ્વયોર્ભવિ કથં ન સ: ?” ઇતિ વચનાત્ । અથ કથમિદં ભવેત્ ? ન હિ
સ્વતન્ત્રૌ સામાન્યવિશેષૌ તદ્વિકરણમભિદધ્મહે, કિન્તુ તદુભયાત્મકત્વેન જાત્યન્તરરૂપં
પ્રત્યક્ષપ્રતીતિસિદ્ધં કથञ્ચિદનુગમવ્યાવૃત્તિમદ્ વસ્તુ—ઇતિ ચેત્ । તદિદમપૂર્વં કિમપિ
કપટનાટકપાટવપ્રકટનમ્, સામાન્યવિશેષોભયાત્મકત્વસ્ય દુર્ધરવિરોધાનુવન્ધુર્ગન્ધવાત્ ।

एतेनैव च कथञ्चिद्वेदनित्यान्त्यत्वपक्षावपि प्रतिक्षितौ लक्षयितव्यौ ।

તદ્ નાઽઽદિવાક્યં સાક્ષાત્પ્રયોજનં જલ્પિતુમલમ્ । ન હિ શબ્દા: શ્વપાકા ઇવ
વરાકા: સ્વલક્ષણત્રાક્ષણં ક્ષણમપિ સ્પન્દુમર્હન્તિ, વિકલ્પશિલ્પિકલ્પિતાર્થમાત્રગોચરત્વાત્
તેષામ્ । વિકલ્પાનાં ચોપ્રેક્ષાલક્ષણવ્યાપારપર્યવસિતત્વાત્ । તદુક્તમ્—

“વિકલ્પયોનય: શબ્દા વિકલ્પા: શબ્દયોનય: ।

કાર્યકારણતા તેષાં નાર્થ શબ્દા: સ્પૃશન્ત્યપિ ॥”

શંકા—તો પછી વાચ્યવાચકભાવ સંબંધ સામાન્ય અને વિશેષ ઉભયમાં રહે
છે—એમ માનીએ તો ?

સમાધાન—એમ માની તો—‘પ્રત્યેકમાં જે દોષ તે બંનેમાં કેમ ન હોય ?’
એ વચન પ્રમાણે સામાન્ય અને વિશેષ બંને પક્ષના દૂષણો પ્રાપ્ત થશે.

શંકા—જો વૈશેષિકને સંભવ પરસ્પર સ્વતન્ત્ર એવાં સામાન્ય અને વિશેષ
વાચ્યવાચકભાવ સંબંધનો આધાર ન હોય. પરંતુ સામાન્યવિશેષાત્મક અર્થાત્
સામાન્ય અને વિશેષનું તાદાત્મ્ય ધરાવનાર એક જૂદી જાતિની વસ્તુને— અનુ-
વૃત્તિ અને વ્યાવૃત્તિ એ બંને રૂપો ધરાવનાર વસ્તુને જ—જો વાચ્યવાચક
સંબંધનો આધાર માનવામાં આવે તો પછી પૂર્વોક્ત દોષો કેવી રીતે પ્રાપ્ત
થશે ?

સમાધાન—આ વળી તમે કોઈ નવીન કપટ નાટક રચવાની તમારી કુશળતાનું
દિગ્દર્શન કરાવ્યું. કારણ કે સામાન્ય અને વિશેષ ઉભયનું તાદાત્મ્ય ધરાવે એવી
વસ્તુ માનવામાં જે વિરોધની દુર્ગન્ધ છે તેનું નિવારણ શક્ય નથી. અર્થાત્ પર-
સ્પર વિરોધી એવા સામાન્ય અને વિશેષનું વસ્તુમાં તાદાત્મ્ય સંભવતું નથી. અને
આ જ કારણે કથંચિત ભેદ અને અભેદ પક્ષ, અને કથંચિત નિત્ય અને
અનિત્ય પક્ષ—એ બંને પક્ષો પણ દૂષિત થઈ ગયા એમ સમજી લેવું.

આ પ્રકારે આદિવાક્ય સાક્ષાત્ પ્રયોજનને કહેવાને સમર્થ નથી એ વસ્તુ
સિદ્ધ થઈ. ખરી વાત તો એ છે કે—ચાંડાલની જેવા ગરીબ બિચારા શબ્દો

સ્વલક્ષણ-વસ્તુ-વિશેષરૂપ ગ્રાહ્યણને લક્ષણમાત્ર પણ સ્પર્શ કરી શકે એમ છે જ નહીં. કારણ કે-શબ્દો વિકલ્પરૂપી શિદ્ધીએ કલ્પેલ અર્થને જ વિષય કરે છે, અને વિકલ્પો તો ઉત્પ્રેક્ષારૂપ વ્યાપારમાં પર્યાવસાન પામે છે, અર્થાત્ વિકલ્પો ઉત્પ્રેક્ષા સિવાય કશું જ કરી શકતા નથી. કહ્યું પણ છે—“શબ્દો વિકલ્પરૂપ કારણથી ઉત્પન્ન થાય છે, અને વિકલ્પો શબ્દરૂપ કારણથી ઉત્પન્ન થાય છે, એટલે કે-શબ્દો અને વિકલ્પોનો પરસ્પર કાર્યકારણભાવ છે. પરંતુ શબ્દો અર્થને સ્પર્શ કરતા નથી, અર્થાત્ અર્થ-ગ્રાહ્ય વસ્તુ સાથે શબ્દનો કશો જ સંબંધ નથી.”

(૫૦) અસાવિતિ વાચ્ય-વાચકભાવ: ।

ઉત્પ્રેક્ષાલક્ષણવ્યાપારપર્યવસિતત્વાદિતિ આરોપલક્ષણવ્યાપારપર્યવસિતત્વાત્ ।

(ટિ.) અસાવિતિ વાચ્યવાચકભાવસમ્બન્ધ: । તદેવેતિ યત્સામાન્યાધારે દૂષણં વિશેષાધારે તદેવ, સામાન્યવિશેષોભયાધારે ચ તદેવ । સ્વતન્ત્રાવિતિ પરસ્પરનિરપેક્ષૌ સ્વચ્છન્દાવિત્યર્થ: । તદધિકેતિ વાચ્યવાચકભાવસમ્બન્ધાધિકરણં નાભિદધ્મહે ન પ્રતિપાદયામ: વૈશેષિકાદિષત્ । તદુભયેતિ સામાન્યવિશેષાત્મકત્વેન ન કેવલં સામાન્યમ્, ન કેવલા વિશેષા: । અત એવ જાત્યન્તરમ્, સામાન્યસ્ય વિશેષાણાં ચાનુભવાત્ પ્રત્યક્ષસિદ્ધમ્ । કથન્નિચિદિતિ અયં ઘટ ઇત્યનુગમ: , ઘટ: પટાદ્ વ્યાવૃત્ત ઇતિ વ્યાવૃત્તિ:, તદ્વત્ ।

વિકલ્પશિલ્પીતિ શિલ્પી મલિનજાતીય: કારુરિતિ સામિપ્રાયમ્ । શિલ્પી હિ પદાર્થ રચયતિ । તેષામિતિ શબ્દાનામ્ ।

§ ૪ તદેતદસ્થિલમનિલાસન્દોલિતાસર્કતૂલતરલમ્ । યત એવં વદતસ્તે કિ-
માદિવાક્યોપક્ષેપપ્રતિક્ષેપ: કાઢ્ઢિત: । કિં વા કારણાન્તરં કિમપિ તત્કરણેઽસ્તીતિ
વિવક્ષિતમ્ : નાથ: પક્ષ:; તત્ર તત્ર તાવકૈસ્તસ્ય કરણાત્ । નાપ્યુત્તર:; તસ્ય કસ્યચિદ-
સત્ત્વાત્ ।

§ ૪ જૈન-હે બૌદ્ધ ! તમારું આ સમસ્ત કથન પવનથી ઉડાડેલ આકાશના ઝૂની જેમ અસ્થિર છે, અર્થાત્ તેથી કશું સિદ્ધ થશે નહીં. કારણ કે આ બધું કહેવામાં તમારી શું એવી આકાંક્ષા છે કે આદિવાક્યની રચનાનો તિરસ્કાર-વિરોધ કરવો અથવા આદિવાક્યની રચનામાં બીજું કંઈ કારણ તમને ઇષ્ટ છે ? તમારા આચાર્યોએ પણ તે તે ગ્રંથમાં આદિવાક્યની રચના કરેલ હોવાથી પહેલો પક્ષ યુક્ત નથી. અને આદિવાક્યની રચનામાં કંઈ બીજું કારણ ન હોવાથી, બીજો પક્ષ પણ યોગ્ય નથી.

(ટિ.) તદેતત્ સકલં નિષ્ફલમ્, કથન્નિત્તાદાત્મ્યસ્ય શબ્દાર્થયો: સ્વીકારાત્ । નાત્ર વિરોધાવરોધ: । મોદકોપલકરવાલાશુચ્ચારણમાત્રેપિ વદનપૂરણચૂરણપાટનાશુપપાત: સ્યાત્ । સ ચ ન દશ્યતેઽતો

૧ ૦રે તદે ૦ મુ । ૨ ૦કાચલ ૦ મુ ।

મેદઃ । મોદકાદ્યુચ્ચારણેન પદાર્થપ્રતીત્યાઽમેદઃ । અથાનેકાર્થત્વાચ્છબ્દાનાં કથં પ્રતિનિયતપદાર્થપ્રત્યય
 ઇતિ ચેત્ ; વિવક્ષાતો હિ શબ્દાનાં પ્રવૃત્તિર્ન તુ સ્વચ્છન્દતઃ । અપિ ચ યદિ ન કશ્ચિત્સમ્બન્ધઃ,
 તત્ પરમાણુરિત્યુક્તે સ્વલક્ષણં કથમભ્યુપગમ્યતે સૌગતૈઃ ? વેદ્યવેદકભાવાદિતિ ચેત્ ; વાચ્યવાચક-
 ભાવાત્ શબ્દાર્થયોરપિ પ્રત્યયઃ સ્યાત્ । વિસ્તરો ન્યાયાવતારાદવસેયઃ । સૂર્યસ્તુ ભક્ત્યન્તરેણ ઉત્તર-
 યાચ્છકુઃ ।

યત પવમિત્યાદિ । કિં વેતિ આદિવાક્યકરણે આચાર્યકલ્પિતપ્રયોજનાદન્યત્ કારણ-
 મસ્તીતિ તે વક્તુમિષ્ટમ્ । તસ્યેતિ આદિવાક્યસ્ય । નાપિ તસ્યેતિ કારણાન્તરસ્ય ।

§ ૫ અથાસ્યેવ પ્રયોજનાર્થિપ્રવૃત્તિનિમિત્તાર્થસંદેહોત્પાદનં તત્ । તથાહિ—પ્રેક્ષિત-
 પ્રયોજનવાક્યાનાં પ્રયોજનાર્થિનાં તદુપદર્શિતપ્રયોજનભાવાભાવપરામર્શપરઃ સંશયઃ
 સમાવિર્ભવતિ । તતોઽપિ ચ સંશયતઃ સસ્યસંપત્યાદિફલં કૃપ્યાદૌ કૃપીબલા ઇવ તે તત્ર
 પ્રવર્તન્તે—ઇતિ ચેત્ । તદપ્રાગ્જ્યમ્, પ્રયોજનવાક્યોપન્યાસાત્ પ્રાગપ્યસ્ય સાધકવાધક-
 પ્રમાણાભાવેન ભાવાત્ । અથ તદાઽસૌ પ્રયોજનસામાન્યે સત્ત્વાસત્ત્વામ્યાં સંશયઃ, પ્રમા-
 તારશ્ચ પ્રાયઃ પ્રયોજનવિશેષાર્થિન ઇવ—ઇતિ તદ્વિપયસંશયોત્પાદનાય યુક્તમેવેદમિતિ ચેત્ ।
 ન, અસ્યાપિ પ્રાગેવ ભાવાત્ । તથાહિ—પ્રમાતા શાસ્ત્રમાત્રમપ્યાલોક્યાઽનુભૂતપ્રયોજન-
 વિશેષેણ શાસ્ત્રેણાઽસ્ય વર્ણપદવાક્યકૃતં સાધર્મ્યમવધાર્ય ચ કિમિદમપિ સપ્રયોજનમ્,
 અપ્રયોજનં વા ? સપ્રયોજનમપિ કિમસ્મદભિમતેન તેન તદ્વત્, કિં વાન્યેન ? —ઇત્યાદિ
 વાક્યાલોકનં વિનાપિ સંદિગ્ધે । અપિ ચ, ત્વન્મતે ન ધ્વનિરર્થાભિધાનધુરાં દધાતિ ।
 તત્કથં પ્રયોજનવિશેષવિપયસંદેહોત્પાદનેઽપિ પ્રત્યલઃ સ્યાત્ ? ॥

§ ૫ શંકા—આદિવાક્યની રચનામાં તમે જણાવેલ કારણથી જૂઠું જ કારણ છે.
 અને તે છે—અર્થસંદેહ ઉત્પન્ન કરવો, જે પ્રયોજનાર્થી પુરુષની પ્રવૃત્તિમાં નિમિત્ત
 બને છે. તે આ પ્રમાણે—પ્રયોજન બતાવનાર આદિવાક્ય જોઈને પ્રયોજનાર્થી
 પુરુષોને આદિવાક્ય દ્વારા પ્રતિપાદિત પ્રયોજન વિષે ‘પ્રયોજન છે કે નહિ’ એવો
 સંશય ઉત્પન્ન થાય છે, અને તે સંશયથી પ્રયોજનાર્થીઓ અન્યમાં પ્રવૃત્તિ કરે
 છે. કૃષિ—ખેતીનું કૃષ ધાન્યની સંપત્તિ છે. એ કૃષ નિષ્પત્તિમાં સંશય છતાં જેમ
 ખેડુત ખેતીમાં પ્રવૃત્તિ કરે છે, તેમ આદિવાક્યથી પ્રયોજનસિદ્ધિમાં સંશય
 છતાં પ્રવૃત્તિ થશે.

સમાધાન—એ સંગત નથી. કારણ કે પ્રયોજન વાક્યના ઉપન્યાસ—સ્થાપન
 પહેલાં પણ સાધકબાધકપ્રમાણનો અભાવ હોવાથી પ્રયોજન વિષે સંશય છે જ.

શંકા—આદિવાક્યના ઉપન્યાસ પહેલાં સામાન્ય પ્રયોજન વિષે સંદેહ હોય
 છે, પણ પ્રમાતા પુરુષ તો પ્રાયઃ વિશેષ પ્રયોજનના અર્થી હોય છે. આથી
 વિશેષ પ્રયોજન વિષે સંદેહ ઉત્પન્ન કરવા માટે આદિવાક્યની રચના યોગ્ય
 જ છે.

સમાધાન—ના, કારણ કે વિશેષ પ્રયોજન વિષે પણ સંદેહ પ્રથમથી જ થઈ
 શકે છે. તે આ પ્રમાણે—પ્રમાતા શાસ્ત્રમાત્ર જોઈને, પૂર્વે અનુભવેલ પ્રયોજન—

વિશેષવાળા શાસ્ત્રની સાથે વર્ણકૃત, પદકૃત અને વાક્યકૃત સાધર્મ્ય-સાદૃશ્યનો નિશ્ચય કરીને ‘આ શાસ્ત્ર પ્રયોજનવાળું છે, કે નથી ?’ ‘વળી પ્રયોજનવાળું હોય છતાં પણ અમોને ઇષ્ટ એવાં પ્રયોજનવાળું છે, કે કોઈ બીજા પ્રયોજનવાળું છે ?’ આ પ્રમાણે આદિવાક્ય જોયા વિના જ સંદેહ થઈ શકે છે. અને એ સંદેહથી તેમાં પ્રવૃત્તિ પણ કરી શકે છે. વળી, તમારા મતે શબ્દ અર્થનું કથન કરી શકતો નથી, તો પછી પ્રયોજનવિશેષવિષયક સંદેહ ઉત્પન્ન કરવાને કઈ રીતે સમર્થ થઈ શકશે ?

૫૦) સંશયઃ ‘સમાડડિવેર્મવતીતિ । અર્થસંશયોઽપિ પ્રવૃત્ત્યજ્ઞં અનર્થસંશયોઽપિ નિવૃત્ત્યજ્ઞમ્ । અસ્યેતિ પ્રયોજનભાવાભાવસ્ય । અસ્મદ્ભિમતેન તેન તદ્વદિત્યત્ર તેનેતિ પ્રયોજનેન તદ્વદિતિ પ્રયોજનવત્ । સંદિગ્ધે’ इति संदेहं कुरुते । प्रत्यलः स्यादिति ध्वनिः ।

(ટિ૦) તદિતિ કારણાન્તરમ્ । પ્રેક્ષિતેતિ શાસ્ત્રાન્તરે વિલોકિતાદિવાક્યાનામ્ । તદુપેતિ તેનાદિવાક્યનોપદર્શિતમ્ । તત્રેતિ શાસ્ત્રે । અર્થસંશયઃ પ્રવૃત્ત્યજ્ઞમ્, અનર્થસંશયસ્તુ નિવૃત્ત્યજ્ઞમ્ । પ્રયોજનેત્યાદિ । અસ્યેતિ સંશયસ્ય । અસાદિતિ સંશયઃ । સત્ત્વેતિ અસ્તિ નાસ્તિ વેતિ સન્દેહઃ । તદ્વિપયેતિ પ્રયોજનગોચરસન્દેહોત્પાદનાય । હદમિતિ આદિવાક્યમ્ । અસ્યાપીતિ એવંવિધસ્યાપિ સંશયસ્ય । પ્રમાતેત્યાદિ । અસ્યેતિ શાસ્ત્રસ્ય । સાધર્મ્યમિતિ સમાનતામ્ । અસ્મદિતિ વિશેષશાસ્ત્રેણ સહ । તદ્વદિતિ પ્રયોજનવત્ । સન્દિગ્ધે’ इति संदेहं कुरुते ।

§૬ અર્ચેટશ્વર્ચ્ચતુરઃ પુનરાહ-इह प्रेक्षावतां प्रवृत्तिः प्रयोजनवत्तया व्याप्ता । તતો યદ્ નિષ્પ્રયોજનમ્, ન તત્ તૈરારમ્ભણીયમ્ । યથા કાકદન્તપરીક્ષા । તથા ચૈતત્—इति शास्त्रारम्भप्रतिषेधाय प्रयुज्यमानाया व्यापकानुपगब्धेरसिद्धतोद्भावनार्थमादिवाक्यं कर्तव्यमिति ।

§૭ તદપ્યનુપપન્નમ્, વાક્યસ્ય પ્રમાણત્વેનાડનવસ્થિતતયા પ્રયોજનવિશેષસદ્ભાવ-प्रकाशनसामर्थ्यशून्यत्वात् तदसिद्धिमुद्भावयितुमपर्याप्तत्वात् ॥

§૬ અર્ચેટ-અહીં ચર્ચામાં ચતુર અર્ચેટ કહે છે કે-આ સંસારમાં બુદ્ધિમાન પુરુષોની પ્રવૃત્તિ પ્રયોજનથી વ્યાપ્ત છે. અર્થાત્ જે જે બુદ્ધિમાન પુરુષોની પ્રવૃત્તિનો વિષય હોય તે સપ્રયોજન હોય. તેથી ‘જે પ્રયોજનરહિત હોય તે કાર્યનો બુદ્ધિમાન પુરુષો આરંભ કરતા નથી, જેમ કે-કાગડાના દાંતની પરીક્ષા. આ શાસ્ત્ર પણ પ્રયોજન વિનાનું છે, માટે તેમાં પ્રવૃત્તિ કરવી નહીં’ એ પ્રમાણે જ્યારે વ્યાપકાનુપલબ્ધિનો પ્રયોગ કરવામાં આવે એટલે કે વ્યાપક પ્રયોજનનો અભાવ કહેવામાં આવે ત્યારે તેની અસિદ્ધતા બતાવવા માટે આદિવાક્યની રચના કરવી જોઈએ. અર્થાત્ ‘આ શાસ્ત્રનો આરંભ ન કરવો જોઈએ, કારણ કે-તે પ્રયોજન રહિત છે.’ આ પ્રકારના અનુમાનમાં ‘કારણ કે તે પ્રયોજનરહિત છે’ એ હેતુ વ્યાપકની અનુપલબ્ધિરૂપ છે, અર્થાત્ ‘શાસ્ત્રારંભ’ એ વ્યાપ્ય છે, અને ‘પ્રયોજન’ એ વ્યાપક છે. એટલે ‘પ્રયોજનનો અભાવ’ એ વ્યાપકની અનુપલબ્ધિ થઈ. આ પ્રકારની વ્યાપકાનુપલબ્ધિ એ હેતુ નથી પણ અસિદ્ધ હેતુવાલાસ છે, એમ

૧. યઃ મમાં મુ ।

સિદ્ધ કરવા માટે આદિવાક્યનો પ્રયોગ કરવો એમ અર્થ ધરાવે છે, કારણ કે આદિવાક્યમાં અન્યાર્થનું પ્રયોજન નિરૂપાતું હોઈ પ્રયોજનનો અભાવ છે એમ કહી શકાય નહીં.

§ જૈન-અર્થટનું ઉપરોક્ત કથન પણ યોગ્ય નથી, કારણ કે જૈનમતે તે આદિવાક્ય પોતે જ પ્રમાણરૂપે નિશ્ચિત ન હોવાથી પ્રયોજનવિશેષના સદ્ભાવને જણાવવામાં અસમર્થ હોઈ વ્યાપકાનુપલબ્ધિની અસિદ્ધતા બતાવી શકે નહીં.

(૫૦) વ્યાપકાનુપલબ્ધેરિતિ इह प्रतिषेध्यमारम्भणीयम्, तस्य व्यापकं प्रयोजनवत्त्वम् तस्यानुपलब्धिः निष्प्रयोजनत्वादिति हेतुनोक्ता ।

तदसिद्धिरिति व्यापकानुपलब्धेरसिद्धिः (द्विम्) ।

(ટિ.) તથા એતિ નિઃપ્રયોજનમ્ । एतदिति प्रकृतशास्त्रम् । व्यापकेति इह प्रतिषेध्य-
मारम्भणीयत्वम्, तस्य व्यापकं प्रयोजनवत्त्वम्, तस्यानुपलब्धिर्निःप्रयोजनत्वादिति हेतुनोक्ता । व्यापकं
निवर्त्तमानं हि व्याप्यमादाय निवर्त्तते । प्रयोजनवत्त्वं च व्यापकम् । तन्निवर्त्तने आदिवाक्यस्यापि
वैयर्थ्यप्रसङ्गात् । आदिवाक्यमिति । तादात्म्यतदुत्पत्तिलक्षणसम्बन्धविकलतया आदिवाक्यस्या-
प्रामाण्यं सर्वसौगतसम्मतमेव । अतः प्रमाणरहितमप्यादिवाक्यं विज्ञेयम् । वाक्यस्येत्यादि । प्रमाणेति
प्रामाण्येन निश्चयाभावात् । तदसिद्धिमिति व्यापकानुपलब्ध्यसिद्धिमपि ।

§ ૮ રામટસ્તુ પ્રકટયતિ-યદ્યપીદં વાક્યમપ્રમાણત્વાત્ પ્રયોજનોપસ્થાપનાદ્વારેણ
નિષ્પ્રયોજનત્વસાધનમસિદ્ધં વિધાતુમધીરમ્ તથાપિ વિદગ્ધં સંદિગ્ધં કર્તુમ્ । સંદિગ્ધાસિદ્ધ-
મપિ ચ સાધનમગમકમેવ । યથા સમુચ્છલદ્વવલધૂલિપટલં ધૂમત્વેન સંદિગ્ધમાનં ધનઞ્જ-
યસ્યેતિ ।

§ ૯ તદપ્યશસ્તમ્, અનુપન્યસ્તેડપિ પ્રયોજનવાક્યેડનુમૂતપૂર્વપ્રયોજનવિશેષશાસ્ત્રા-
ન્તરસાધર્મ્યદર્શનેન શાસ્ત્રમાત્રાદપિ નિષ્પ્રયોજનત્વગોચરસંદેહસ્ય સદ્ભાવાત્ ।

§ ૮ રામટ-આ વિષે રામટનું કહેવું છે કે-જે કે આદિવાક્ય સ્વયં અપ્રમાણ
હોવાથી પ્રયોજનને સિદ્ધ કરીને પ્રયોજનનો અભાવ બતાવનાર હેતુને અસિદ્ધ
કરવા ભલે અસમર્થ હોય, પણ હેતુને સંદિગ્ધ કોટિમાં મૂકવા તો સમર્થ છે
જ. અને તેથી અસિદ્ધ નહિ પણ સંદિગ્ધાસિદ્ધ તો થશે જ. અને તેથી એ
સાધ્યનો ગમક નહિ બને. જેમ કે-આકાશમાં ઊછળતા શ્વેત ધૂળના સમૂહ
વિષે ધૂમનો સંદેહ થાય તો તે જેમ અગ્નિનું અનુમાન કરાવી શકતો નથી, તેમ
અહીં વ્યાપકાનુપલબ્ધિરૂપ હેતુ સંદિગ્ધાસિદ્ધ હોઈ તે પણ સાધ્યનો અગમક છે.
અર્થાત્ અર્થટને મતે આદિવાક્યની રચના વ્યાપકાનુપલબ્ધિને અસિદ્ધ
હેત્વાભાસ બતાવવા તો રામટને મતે તેને સંદિગ્ધાસિદ્ધ હેત્વાભાસ સિદ્ધ કરવા
માટે છે.

§ ૯ રામટનું ઉપરોક્ત કથન પણ અપ્રશસ્ત છે. કારણ કે આદિવાક્ય કરેલ ન
હોય તો પણ પૂર્વે અનુભવેલ પ્રયોજનવિશેષવાળાં બીજાં શાસ્ત્રોનું પ્રકૃતશાસ્ત્રમાં

૧ "ધ્યમાનમા" મુ ।

આધર્મ્ય જોઈને શાસ્ત્રમાત્રના દર્શનથી શાસ્ત્રની નિષ્પ્રયોજનતા વિષે સંદેહને અવકાશ રહે જ છે. ’

(દિ૦) - સાધનમિતિ હેતુમ્ । અગમકમિતિ અનિશ્ચાયકમ્ । ધનઙ્ગયસ્યેતિ વેઃ ।
તદ્ગીત્યાદિનોત્તરયતિ જૈનઃ ।

§ ૧૦ નનુ યથેવમાદિવાક્યં પરાક્રિયતે, ન તર્હીદં ભવદ્ધિરપિ કર્તવ્યમિતિ ચેત્ ।
નૈવમ્ । કર્તવ્યં ચ તં પ્રતિ, યો નાન્યથા પ્રયોજનં વિદાઙ્ગકાર, વાચ્યવાચકોત્પત્તિસમય-
સમ્ભૂણુશક્તિસ્વભાવસ્યાઽવાધિતતથાઽનુભવેન ચિત્રજ્ઞાનરૂપસ્પષ્ટદૃષ્ટાન્તાવદ્દમ્ભેન ચ
કૃતવિરોધપરિહારત્વાદ્ નિત્યાનિત્યસ્ય વાચ્યવાચકાભ્યાં કથન્નિચ્છિન્નસ્ય સામાન્યવિશેષો-
ભયસ્વભાવવસ્તુગોચરોપરચિતસંકેતાભિવ્યક્તસ્ય વાચ્યવાચકભાવસમ્બન્ધસ્ય વલ્લેન શબ્દાના-
મર્થસ્ય પ્રતિપાદકત્વં પ્રતિપદ્ય પ્રમાણ્યં ચાઙ્ગીચકાર । एतच्च यथास्थानं समर्थयिष्यते ।
યઃ પુનરન્યથાઽપિ પ્રયોજનમજાનાદ્, યશ્ચ ન શબ્દવિશેષં પ્રમાણત્વેનાઽમંરત્, તૌ પ્રતિ ન
કર્તવ્યં ચ-હ્યનેકાન્તો વિજયતે ॥૧॥

§૧૦ શંકા- આ રીતે જો તમે પણ આદિવાક્યનું ખંડન કરો છો તો તમારે
પણ આદિવાક્યની રચના કરવી ન જોઈએ.

સમાધાન-એમ નથી. જે પુરુષ બીજી રીતે પ્રયોજન નાણી શકતો નથી અને
જે શબ્દનું પ્રામાણ્ય સ્વીકારે છે તેને માટે આદિવાક્યની રચના જરૂરી છે. શબ્દ
અને અર્થના વાચ્યવાચકભાવરૂપ સંબંધના બળથી જ્યારે શબ્દને અર્થનો પ્રતિ-
પાદક માનવામાં આવે છે, ત્યારે શબ્દપ્રામાણ્યનો સ્વીકાર થાય છે. વાચ્યવાચક-
ભાવરૂપ સંબંધ એ વાચ્ય અને વાચકની શક્તિરૂપ છે. અને તે શક્તિ જ્યારે
વાચ્ય અને વાચક ઉત્પન્ન થતા હોય છે ત્યારે જ ઉત્પન્ન થયેલી હોય છે. વળી
એ સંબંધ નિત્યાનિત્ય છે. એની નિત્યાનિત્યતાનો અનુભવ અબાધિત છે, કારણ
કે ચિત્રજ્ઞાનમાં બે વિરોધી ધર્મોનો અનુભવ સ્પષ્ટપણે થયેલો છે અને તેથી
વિરોધનો પરિહાર થઈ જાય છે. એ સંબંધ વાચ્ય અને વાચકથી કથંચિત્
ભિન્ન છે. સામાન્યવિશેષાત્મક વસ્તુ વિષે શબ્દનો જે સંકેત કરવામાં આવે છે તેથી
તે વાચ્યવાચકભાવ સંબંધની અભિવ્યક્તિ થાય છે. આ બધી બાબતોનું યથા-
સ્થાને સમર્થન કરવામાં આવશે.

પણ જે પુરુષ આદિવાક્ય વિના પણ પ્રયોજન નાણતો હોય, તથા જે પુરુષ
શબ્દવિશેષને પ્રમાણ માનતો ન હોય, તે બંને માટે આદિવાક્યની રચના
આવશ્યક નથી. આ રીતે અનેકાન્તવાદ વિજયવંત થાય છે. અર્થાત આચાર્યનો
આદિવાક્ય કરવું જ જોઈએ એવો ઐકાન્તિક આગ્રહ નથી પણ પ્રતિપાદ્યની યોગ્યતા
જોઈ કરવું કે ન કરવું એવો અનેકાન્ત તેમને ઈષ્ટ છે.

સારાંશ-બૌદ્ધો શબ્દ અને અર્થનો સંબંધ સ્વીકારતા નથી, તેથી
આદિવાક્ય પ્રયોજનનું પ્રતિપાદન કરી શકે છે એમ માનતા નથી, તેથી ધર્મોત્તરાનુ-
સારીએ એવો પક્ષ ઉપસ્થિત કર્યો છે. કે- પ્રયોજનનું પ્રતિપાદન કરવું એ આદિ-

વાક્યનું પ્રયોજન નથી, પણ પ્રયોજન વિષયક શંકા ઉપસ્થિત કરવી એ જ આદિ-વાક્યનું કાર્ય છે. અને એટલા માટે જ આદિવાક્યની રચના છે, એટલે આદિવાક્ય શંકા ઉપસ્થિત કરશે, અને તેથી સંશય હોવા છતાં જેમ જેડુતો જેતીમાં પ્રવૃત્તિ કરે છે, તેમ સંશયદ્વારા શાસ્ત્રમાં પ્રવૃત્તિ થશે. એમ તેઓનું માનવું છે. જ્યારે આચાર્ય તેમને જવાબ આપે છે કે આદિવાક્ય વિના પણ સંશયનો સંભવ છે જ. વળી, ધર્મોત્તરાનુસારીના મતે શબ્દ અર્થનું પ્રતિપાદન કરી શકતો નથી તો સંશયોત્પત્તિ કઈ રીતે કરી શકશે ?

‘ આ શાસ્ત્રમાં પ્રવૃત્તિ ન કરવી, કારણ કે-તેનું કંઈ પ્રયોજન નથી ’-આ પ્રકારની વ્યાપકાનુપલબ્ધિ કોઈ ઉપસ્થિત કરે, ત્યારે એ વ્યાપકાનુપલબ્ધિને અસિદ્ધ કરવી એ આદિવાક્યનું પ્રયોજન છે-એમ અચૂંટ માને છે. પણ એ આદિવાક્ય પ્રમાણરૂપ ન હોવાથી વ્યાપકાનુપલબ્ધિની અસિદ્ધિ કઈ રીતે સિદ્ધ કરી શકશે ? એવો આચાર્ય ઉત્તર આપ્યો.

રામતનું કહેવું એવું છે કે આદિવાક્ય સ્વયં પ્રમાણરૂપ ન હોઈ, ભલે વ્યાપકાનુપલબ્ધિને અસિદ્ધ ન કરી શકે, પણ તે હેતુને સંદિગ્ધાસિદ્ધ તો કરશે જ, આથી તે હેતુ શાસ્ત્રમાં થતી પ્રવૃત્તિને સર્વથા રોકી નહીં શકે. આના ઉત્તરમાં આચાર્ય જણાવ્યું છે કે આદિવાક્ય વિના પણ પ્રયોજન વિષે સંદેહ થઈ શકે છે. તો તે-સંદેહ માટે આદિવાક્યની શી જરૂર છે ?

શંકા-આદિવાક્ય વિના પણ સંદેહ હોય તો પછી આદિવાક્ય શા માટે ?
સમાધાન-જે આદિવાક્ય વિના પ્રયોજન બાણી શકતો ન હોય, અને શબ્દ તથા અર્થનો સંબંધ માનવા સાથે જેને પ્રમાણ માનતો હોય, તેને માટે આદિવાક્ય કરવું જોઈએ. પણ જે આદિવાક્ય વિના પણ પ્રયોજન બાણી શકતો હોય, તથા જે શબ્દને પ્રામાણિક માનતો ન હોય તે બન્નેને માટે આદિવાક્ય નિરર્થક છે. એટલે કે આદિવાક્યની રચના શિષ્યાદિની યોગ્યતા જોઈ કરવી કે ન કરવી-એવો અનેકાંત જૈનસંમત છે. ૧.

(પ૦) વિદાઞ્ચકારેતિ યઃ પ્રમાણ્યં ચાજ્ઞીચકારેતિ વાક્યસમન્વયઃ ।

શક્તિસ્વભાવસ્યેતિ શક્તિવિશેષસ્ય । ચિત્રજ્ઞાનરૂપસ્પષ્ટદ્રાવ્યપ્રમેનેતિ । સૌમ તામિમતેન યથૈકસ્મિન્ ચિત્રપટે નાનાવર્ણસદ્ધરેડપિ ન જ્ઞાનવિરોધઃ । અજ્ઞીચકારેતિ શબ્દાનામેવ ॥૧॥

(ટિ૦) યદ્યેવમિતિ સંશયોત્પાદકાનમ્યુપગમેન નિરાક્રિયતે યતોડનૈન સંશયોત્પાદનમન્તરેણ ન કિમપિ પ્રયોજનમ્ । કર્તવ્યં ચેત્યાદિ । અન્યથેતિ । યઃ શ્રોતા આદિવાક્યં વિના; યઃ પ્રમાણ્યં ચાજ્ઞાચકારેતિ વાક્યસમન્વયઃ । ચિત્રજ્ઞાનેતિ પચ્ચવર્ણલેખ્યજ્ઞાનમ્ । વાચ્યવાચકેતિ એતદ્વિશેષ્યપદં પ્રાચ્યાનિ ષષ્ઠ્યન્તાન્યસ્ય વિશેષણાનિ પ્રાકુસુગતકલ્પિતોત્તરસૂચકાનિ । પ્રમાણ્યમિતિ શબ્દાનામેવ ॥૧॥

§ ૧ અથ પ્રમાણસ્યાદૌ લક્ષણં વ્યાચક્ષતે—

સ્વપરવ્યવસાયિ જ્ઞાનં પ્રમાણમ્ ॥ ૨ ॥

§ ૨ અત્રે ચાદઘદહનન્યાયેન યાવદપ્રાપ્તં તાવદ વિધેયમ્—ઈતિ વિપ્રતિપન્ના-

૧. ટિપ્પણસંમતઃ ‘તત્ર’ ઇતિ પાઠઃ ।

નાશ્રિત્ય સ્વપરેત્યાદિકમ્, અવ્યુત્પન્નાન્ પ્રતિ પ્રમાણમ્, પ્રમાણપ્રમેયાપલાપિનસ્તૂદિસ્ય દ્વયમપિ વિધેયમ્, શેષં પુનરનુવાદમ્ ।

§૩ તત્ર પ્રમાણમિતિ પ્રાગ્વત્ । સ્વમાત્મા જ્ઞાનસ્ય સ્વરૂપમ્ । પરઃ સ્વસ્માદન્યઃ, અર્થે इति યાવત્ । તૌ વિશેષેણ યથાવસ્થિતસ્વરૂપેણ અવસ્યતિ નિશ્ચિનોતીત્યેવં શીલં યત્ તત્ સ્વપરવ્યવસાયિ ।

§૧ હવે પ્રથમ પ્રમાણનું લક્ષણ કહે છે—

સ્વ-પ્રમાણનો અને પર-અર્થનો નિશ્ચય કરનારું જ્ઞાન પ્રમાણ છે. ૨.

§૨ આ સ્થળે ‘અદ્યધદહન ન્યાય’ એટલે કે—જે ન બાળનું હોય તેને જ બાળનું અર્થાત્ બળેલાને બાળવાનો કાંઈ અર્થ નથી—એ ન્યાયથી જે જ્ઞાત હોય તેને જ બાળવનું નિર્ણયક હોઈ જેટલું અજ્ઞાત હોય તે વિધેય બને છે. આથી વિપ્રતિપન્નની અપેક્ષાએ ‘સ્વપરવ્યવસાયિજ્ઞાનં’ વિધેય છે, અવ્યુત્પન્ન-શિષ્યોની અપેક્ષાએ ‘પ્રમાણમ્’ વિધેય છે, તથા પ્રમાણ અને પ્રમેય બન્નેનો અપલાપ કરનારની અપેક્ષાએ ‘પ્રમેય’ અને ‘પ્રમાણ’ બન્ને વિધેય છે. વિધેય સિવાયનું અનુવાદ બાળનું.

§૩ પ્રમાણ શબ્દની વ્યુત્પત્તિ પ્રથમની જેમ બાળવી. સ્વ-એટલે આત્મા. પ્રસ્તુ-તમાં જ્ઞાનનો આત્મા એટલે જ્ઞાનનું સ્વરૂપ. પર-જ્ઞાનથી ભિન્ન અર્થાત્ અર્થ. આ બન્નેનો વિશેષે કરીને યથાવત્-વાસ્તવિક સ્વરૂપથી નિશ્ચય કરનાર તે સ્વપર-વ્યવસાયી.

(ટિ.) — ત(અ)ત્ર ચેત્યાદિ । યાવદપ્રાપ્તમિતિ અગ્રહીતં વિપ્રતિપન્નાદિભિઃ । સ્વપરેતિ સ્વપરવ્યવસાયિજ્ઞાનં વ્યવસ્થાપનોયમ્ । અવ્યુત્પન્નાનિતિ શિષ્યાન્ । દ્વયમપીતિ પ્રમાણં ચ પ્રમેયં ચ । શેષમિતિ પરેણ પ્રતિપન્નં સ્પષ્ટાર્થમનુવદનોયમ્ ।

§૪ જ્ઞાયતે પ્રાધાન્યેન વિશેષો ગૃહ્યતેડનેન इति જ્ઞાનમ્ । એતચ્ચ વિશેષણમ્ — અજ્ઞાનરૂપસ્ય વ્યવહારધુરાધૌરેયતામનાદધાનસ્ય સન્માત્રગોચરસ્ય સ્વસમયપ્રસિદ્ધસ્ય દર્શનસ્ય, સન્નિકર્ષાદિધ્યાત્ચેતનસ્ય નૈયાયિકાદિકલ્પિતસ્ય પ્રામાણ્યપરાકરણાર્થમ્ ।

§૫ તસ્યાડપિ ચ પ્રત્યક્ષરૂપસ્ય શાક્યૈર્નિર્વિકલ્પકતયા પ્રામાણ્યેન જલ્પિતસ્ય, સંશયવિપર્યયાનધ્યવસાયાનાં ચ પ્રમાણત્વવ્યવચ્છેદાર્થં વ્યવસાયીતિ । સ્પષ્ટનિષ્ક્રમ-માનપારમાર્થિકપદાર્થસાર્થલુપ્તાકજ્ઞાનાદૈતાદિવાદિમતમત્યસિતું પરેતિ । નિત્યપરોક્ષબુદ્ધિ-વાદિનાં મીમાંસકાનામ્, એકાત્મસમવાયિજ્ઞાનાન્તરપ્રત્યક્ષજ્ઞાનવાદિનાં યૌગાનામ્, અચેતનજ્ઞાનવાદિનાં કાપિલાનાં ચ કદાગ્રહગ્રહં નિગ્રહીતું સ્વેતિ ।

§૪ (૧) જેનાથી પ્રધાનરૂપે-મુખ્યપણે પદાર્થ(નષ્ટ વિશેષ-લેદ અહણ કરાય તે જ્ઞાન. પ્રસ્તુત લક્ષણમાં, પ્રમાણને ‘જ્ઞાન’ કહેવાનું તાત્પર્ય છે કે સ્વયં જૈનસંમત જ્ઞાનથી ભિન્ન એવું અને જે સન્માત્રને વિષય કરે છે તથા જે વ્યવ-

હારમાં અસમર્થ છે એવું દર્શન પ્રમાણ નથી. તથા નૈયાયિકોએ કલ્પેલ અચેતન-જડ સન્નિક્ષ્પોદિ પણ પ્રમાણ નથી.

§૫ (૨) ગૌદ્વાએ પ્રમાણરૂપ માનેલ નિર્વિકલ્પક પ્રત્યક્ષ, તથા સંશય, વિપર્યય અને અનધ્યવસાય-એ બધાં જ્ઞાનરૂપ હોવા છતાં પ્રમાણ નથી એમ બતાવવા માટે જ્ઞાનને વ્યવસાયી કહ્યું છે.

(૩) સ્પષ્ટરીતે સિદ્ધ એવા પારમાર્થિક પદાર્થસમૂહના લૂટારુ અર્થાત્ જ્ઞાનથી ‘પર’ એવા બાહ્ય પદાર્થોનું અસ્તિત્વ નહિ માનનાર જ્ઞાનાદ્વૈતવાદી, બ્રહ્માદ્વૈતવાદી વિગેરેના મતનું ખંડન કરવા માટે જ્ઞાનને ‘પર’નું વ્યવસાયી કહ્યું છે.

(૪) જ્ઞાન એ નિત્ય પરોક્ષ છે, અર્થાત્ જ્ઞાનનું પ્રત્યક્ષ કદી થતું નથી એમ માનનાર મીમાંસકના; જ્ઞાનનું પ્રત્યક્ષ એક જ આત્મામાં સમવાય સંબંધથી રહેલ અન્ય જ્ઞાન કરે છે એમ કહેનાર યૌગ અર્થાત્ નૈયાયિકોના; તથા જ્ઞાન અચેતન-જડ છે, એવું માનનાર કાપિલ-સાંખ્યોના કદાચહુનો નિઝહુ કરવા માટે પ્રમાણને ‘સ્વ’ નું વ્યવસાયી કહ્યું છે.

(૫૦) સ્પષ્ટનિષ્ક્રયમાનેત્યાદિગચે જ્ઞાનાદ્વૈતાદિવાદિમતમિતિ આદિશબ્દાત્ શ્રુત્ય વાદિમતમ્ । **एकात्मेत्यादि** एकात्मसमवेतं यद् ज्ञानान्तरं तस्य प्रत्यक्षं न पुनरात्मनः प्रत्यक्षं ज्ञानं वदन्तोत्येवंशीलाः तेषां । **योगानामिति** नैयायिकानाम् । **कापिलानामिति** सांख्यानानाम् ।

(ટિ૦) જ્ઞાયતે इति । જ્ઞાને પ્રાધાન્યેન વિશેષઃ, ગૌણત્વેન તુ સામાન્યમ્ ; દર્શને તુ પ્રાધાન્યેન સામાન્યમ્, ગૌણત્વેન તુ વિશેષો ગૃહ્યતે । **अज्ञानरूपस्येति** જ્ઞાનાદ્ વ્યતિરિક્તસ્ય ન તુ જડરૂપસ્ય । **व्यवहारेति** व्यवहारविमुखस्य, विशेषसाध्यत्वाद्व्यवहारस्य । **सन्मात्रेति** सत्तामात्रम् । **स्वसमयेति** जिनसमयप्रख्यातस्य । **दर्शनस्येति** सामान्यप्राहित्वाददर्शनस्य ।

तस्येति ज्ञानस्य । तद्धि निर्व्यवसायं कल्पितं शाक्यैः । **स्पष्टेति** प्रत्यक्षेण निर्णीयमानम् । ज्ञानाद्वैतेति ब्रह्मवादिमतं निराकर्तुम् । **नित्यपरोक्षेति** परोक्षा पराभासिनी स्वात्मनि, जडा । **एकात्मेति** न ज्ञानमात्मानमात्मना जानाति, किन्तु ज्ञानं ज्ञानान्तरवेद्यमिति भावः ।

§૬. સમપ્રલક્ષણવાક્યં તુ પરપરિકલ્પિતસ્યાર્થોપલબ્ધિહેતુત્વાદેઃ પ્રમાણલક્ષણત્વપ્રતિ-ક્ષેપાર્થમ્ । તથાહિ--અર્થોપલબ્ધેરનંતરહેતુઃ, પરમ્પરાહેતુર્વા વિવક્ષાઞ્ચક્રેઃ પરમ્પરાહેતુશ્ચેત્ । તર્હિ इन्द्रियवदन्नानदेरपि प्रामाण्यप्रसङ्गः । અથાનન્તરહેતુરિન્દ્રિયમેવ પ્રમાણમ્, તત્ કિં द्रव्येन्द्रियम्, भावेन्द्रियं वा : द्रव्येन्द्रियमप्युपकरणरूपम्, निर्वृत्तिरूपं वा : ન પ્રથમમ્ : તસ્ય निर्वृत्तीन्द्रियोपष्टम्भमात्रे चरितार्थत्वात् । નાપિ द्वितीयમ્ : તસ્ય भावेन्द्रियेणार्थो-पलब्धौ व्यवधानादानन्तर्याऽमिद्वेः । भावेन्द्रियमपि लक्ष्मिलक्षणम्, उपयोगलक्षणं वा : ન પૌરસ્થમ્ : तस्यार्थग्रहणशक्तिरूपस्यार्थग्रहणव्यापाररूपेण तेन व्यवधानात् । उदा-चीनस्य तु प्रमाणत्वेऽस्मत्क्षितमेव लक्षणमक्षरान्तरैराख्यातं स्यात् । न च -नास्त्येवा-मूद्रशमिन्द्रियमिति भौतिकमेव तत् तत्रानन्तरो हेतुः-इति वक्तव्यम्, व्यापारमन्तर-

ળાત્મનઃ સ્વાર્થસંવિત્ફલસ્યાનુપપત્તેઃ । ન હ્યવ્યાપૃત્ત આત્મા સ્પર્શાદિપ્રકાશકઃ, સુપુષ્પ-
વસ્થાયામપિ પ્રકાશપ્રસજ્ઞાત । ન ચ નદાર્નામિન્દ્રિયં નાસ્તિ, યતસ્તદભાવઃ સ્યાત્ ।

§૬ અને સંપૂર્ણ લક્ષણવાક્ય તો-‘પરતીથિક-નૈયાયિકાદિ અન્ય દાર્શનિકોએ
કહેલ-‘અર્થની ઉપલબ્ધિ-જ્ઞાનમાં હેતુ તે પ્રમાણુ’ વિગેરે પ્રમાણના લક્ષણના
ખંડન માટે બાણવું. તે આ પ્રમાણે-‘અર્થજ્ઞાનનો હેતુ તે પ્રમાણુ’-આમાં હેતુનો
અર્થ સાક્ષાત્ હેતુ કે પરંપરાએ હેતુ હોય તે પ્રમાણુ છે? પરંપરા હેતુ અર્થાત્
કારણુ પ્રમાણુ છે-એમ કહો તો ચક્ષુની જેમ અંજનાદિ પણ પ્રમાણુ બની જશે.
કારણુ કે જેમ ચક્ષુ જ્ઞાનમાં કારણુ છે, તેમ અંજનાદિ ચક્ષુની નિર્મલતામાં અને
નિર્મલતા જ્ઞાનમાં કારણુ હોઈ તે જ્ઞાનનું પરંપરાએ કારણુ છે જ. સાક્ષાત્કારણુ-
રૂપ ઇન્દ્રિયો જ પ્રમાણુ છે-એમ કહો તો ઇન્દ્રિય એટલે દ્રવ્યેન્દ્રિય કે ભાવે-
ન્દ્રિયને પ્રમાણુ માનશે? દ્રવ્યેન્દ્રિયમાં પણ તે ઉપકરણરૂપ કે નિર્વૃત્તિરૂપ
દ્રવ્યેન્દ્રિય સમજવી? ‘ઉપકરણરૂપ દ્રવ્યેન્દ્રિય પ્રમાણુ છે’ એવો પ્રથમ પક્ષ
તો કહી શકાય તેમ નથી. કારણુ કે-તે તો માત્ર નિર્વૃત્તિરૂપ દ્રવ્યેન્દ્રિયને સહાયક
બનવામાં જ ચરિતાર્થ છે. ‘નિર્વૃત્તિરૂપ દ્રવ્યેન્દ્રિય પ્રમાણુ છે’ એ બીજો પક્ષ
પણ યોગ્ય નથી. કારણુ કે તેમાં ભાવેન્દ્રિયનું વ્યવધાન હોઈ તેને સાક્ષાત્કારણુ
કહી શકાય નહિ. ભાવેન્દ્રિય પ્રમાણુ હોય તો-લબ્ધિલક્ષણુ ભાવેન્દ્રિય કે ઉપ-
યોગ લક્ષણુ ભાવેન્દ્રિય પ્રમાણુ છે? લબ્ધિલક્ષણુ ભાવેન્દ્રિયને પ્રમાણુ કહી શકાશે
નહી. કારણુ કે તે અર્થગ્રહણમાં શક્તિરૂપ એટલે ક્ષયોપશમરૂપ છે, અને તેમાં
તો અર્થગ્રહણવ્યાપારરૂપ એટલે ઉપયોગરૂપ ઇન્દ્રિયનું વ્યવધાન છે. અને ઉપ-
યોગરૂપ ભાવેન્દ્રિયને પ્રમાણુ કહો તો-અમેએ પ્રમાણના કરેલ લક્ષણને જ બીજા
શબ્દોમાં તમે કહ્યું. માટે અર્થોપલબ્ધિ-અર્થજ્ઞાનમાં સાક્ષાત્ હેતુને પ્રમાણુ માનતા
હો તો તે હેતુ તમે માનેલ ઇન્દ્રિય નહીં, પણ જ્ઞાન જ છે.

શબ્દા-તમે બતાવેલ ઉપયોગ-જ્ઞાનરૂપ ઇન્દ્રિય છે જ નહિ. તેથી ભૂતથી
બનેલ ઇન્દ્રિયો અર્થોપલબ્ધિમાં સાક્ષાત્કારણુ છે-એમ માનવું જોઈએ.

સમાધાન-આમ ન કહી શકાય. કારણુ કે આત્માના વ્યાપાર વિના સ્વપરજ્ઞાન
રૂપ ફલ સિદ્ધ થઈ શકતું નથી. માટે આત્માના વ્યાપારરૂપ ભાવેન્દ્રિયને માનવી
જોઈએ. કારણુ કે વ્યાપાર રહિત આત્મા સ્પર્શાદિ અર્થનો પ્રકાશક બનતો નથી.
અન્યથા નિદ્રાવસ્થામાં વ્યાપારરહિત હોવા છતાં સ્પર્શાદિ અર્થનો તે પ્રકાશક
બની જશે, નિદ્રાવસ્થામાં પણ ઇન્દ્રિયો વિદ્યમાન તો છે જ. આથી નિદ્રામાં
પણ આત્મા અર્થ પ્રકાશક બનવો જોઈએ. બનતો તો નથી.

(૫૦) પરપરિકલ્પિતસ્યેતિ નૈયાયિકાદિપરિકલ્પિતસ્ય । અર્થોપલબ્ધિહેતુત્વાદેરિતિ અર્થો-
પલબ્ધિહેતુઃ પ્રમાણમ્ । પરમ્પરાહેતુર્વેતિ પ્રમાણ્યેન । અજ્ઞનાદેરપીતિ તસ્યાપિ ચક્ષુર્નૈર્મલ્યકરણ-
દિના અર્થોપલબ્ધિહેતુત્વાત્ । ઉપકરણ[રૂપ]મિતિ ઇન્દ્રિયશક્તિરૂપમ્ । નિર્વૃત્તિરૂપમિતિ નિર્વૃત્તિર્દિ-
વિવા વહિર્નિર્વૃત્તિઃ અન્તર્નિર્વૃત્તિઃ । વહિર્નિર્વૃત્તિઃ શ્રોત્રાદિપુ કર્ણશબ્દગુલ્યાદિરૂપા । અન્તર્નિર્વૃત્તિસ્તેવમ્-
કદમ્બપુષ્પગોલકાકારં શ્રોત્રમ્ । મસૂરાકારં ચક્ષુઃ । અતિમુક્તકપુષ્પાકારં ઘ્રાણેન્દ્રિયમ્ । દુરપ્રસંસ્થાનં રસ-
નમ્ । નાનાકારં સ્પર્શનમ્ । અર્થગ્રહણશક્તિરૂપસ્યેતિ ક્ષયોપશમરૂપસ્ય । તેનેતિ ઉપયોગેન ।

તદિતિ इन्द्रियम् । तत्रेति अर्थोपलब्धौ । न ह्यव्यापृत आत्मेत्यादि । भवन्मतेऽपि स्पर्शादीनां फलं तावदात्मन एव । प्रकाशप्रसङ्गादिति तदाप्यव्यापृतत्वात् । तदभाव इति प्रकाशाभावः ।

(ટિ.) - અથાનન્તરેત્યાદિ । દ્રવ્યેન્દ્રિયમિતિ દ્વિવિધં દ્રવ્યેન્દ્રિયં નિર્વૃત્તિરૂપં ઉપકરણ-રૂપં ચ । ઉપકરણેન્દ્રિયં વિષયગ્રહણે સામર્થ્યં ચ્છેદ્યચ્છેદને કરવાલસ્યેવ ધારા, યસ્મિન્નુપહતે નિર્વૃત્તિસદ્ધા-વેપિ વિષયં ન ગૃહ્ણતીતિ ઉપકરણસ્ય નિર્વૃત્તીન્દ્રિયાધારકૃતાર્થત્વાત્ । નિર્વૃત્તિરાકારઃ । સા ચ વાહ્યા-ભ્યન્તરમેદાદ્ દ્વિધા । તત્ર વાહ્યા અનેકપ્રકારા । આભ્યન્તરા પુનઃ ક્રમેણ શ્રોત્રાદોનાં કાદમ્બપુષ્પ-ધાન્યમસૂરઅતિમુક્તકપુષ્પચન્દ્રિકાશ્ચુરપ્રજ્ઞાનાનાકારસંસ્થાના ૫ । લઙ્ઘ્યુપયોગો ભાવેન્દ્રિયમ્ । લઙ્ઘી-ન્દ્રિયં પુનસ્તાવદાવરણક્ષયોપશમરૂપમ્ । ઉપયોગેન્દ્રિયં યઃ સ્વવિષયે વ્યાપારઃ । તસ્યેતિ લઙ્ઘીન્દ્રિ-યસ્ય । તેનેતિ ભાવેન્દ્રિયેણ ઉપયોગરૂપેણ અર્થગ્રહણેન । અસ્મલ્લક્ષિતમિતિ સ્વપરાવભાસ્યેવ જ્ઞાનમ્ । અમૂઢશમિતિ ભવદુક્તમ્ । ભૌતિકમિતિ મહાભૂતોદ્ભવમેવ । તદિતિ इन्द्रियम् । તત્રેતિ અર્થોપલબ્ધૌ । સ્વાર્થસંવિદિતિ સ્વપરજ્ઞાનમ્ । યત્ત્વમિતિ इन्द्रियाभावात् । તદભાવ इति પ્રકાશાભાવઃ ।

અથ નેન્દ્રિયં સત્તામાત્રેણ તત્રેતુઃ, કિન્તુ મનસાડર્થેન ચ સન્નિકૃષ્ટમિતિ ચેત્ । નનુ સુપુષ્પાવસ્થાયામપિ તત્તાદૃશમસ્ત્યેવ, મનસઃ શરીરવ્યાપિનઃ સ્પર્શના-દીન્દ્રિયેણ, સ્પર્શનાદેશ તૂલિકાદિના સન્નિકર્ષસદ્ધાવાત્ । ન ચ અણુપરિમાણત્વાદ્ મનસઃ શરીરવ્યાપિત્વમસિદ્ધમ્ इति वाच्यम्, તત્ર તસ્ય પ્રમાણેન પ્રતિહતત્વાત્ । તથાહિ--મનોઽણુપરિમાણં ન ભવતિ, इन्द्रियत्वाद्, નયનવત્ । ન ચ શરીરવ્યાપિત્વં યુગપ-જ્ઞાનોત્પત્તિપ્રસન્નઃ, તાદૃશક્ષયોપશમવિશેષેણૈવ તસ્ય કૃતોન્નરત્વાત્ । इति नैतत्प्रमाण-लक्षणमक्षूणम् । આચસ્મહિ ચ મતપરીક્ષાપચ્ચાશતિ--

“અર્થસ્ય પ્રમિતૌ પ્રસાધનપટુ પ્રોચુઃ પ્રમાણં પેરે

તેપામઞ્જનમોજનાવપિ ભવેદ્ વસ્તુ પ્રમાણં સ્ફુટમ્ ।”

આસન્નસ્ય તુ માનતા યદિ તદા સંવેદનસ્યૈવ સા

સ્યાદિત્યન્ધ્રમુજઙ્ગરન્ધ્રગમવત્ તીર્થ્યૈઃ શ્રિતં ત્વન્મતમ્ ॥૧૧॥” इति ।

શક્ષા-ઇન્દ્રિયો માત્ર પોતાની સત્તામાત્રથી જ અર્થજ્ઞાનમાં કારણભૂત નથી, પરંતુ મન અને વિષય સાથે જોડાઈને જ તે અર્થજ્ઞાનમાં કારણ છે.

સમાધાન-નિદ્રાવસ્થામાં પણ શરીરવ્યાપી મનનો સ્પર્શનાદિ ઇન્દ્રિયો સાથે અને ઇન્દ્રિયોનો તત્વાર્થ-સ્વર્થ આદિ પદાર્થ સાથે સન્નિકર્ષનો સદ્ભાવ તો છે જ, તો નિદ્રાવસ્થામાં જ્ઞાન કેમ નથી થતું?

શક્ષા-મન આણુપરિમાણ હોવાથી તે શરીરવ્યાપી નથી.

સમાધાન-એમ ન કહેવું. કારણ કે મનમાં આણુપરિમાણત્વ અનુમાન પ્રમા-ણથી બાધિત છે. તે આ પ્રમાણે-મન આણુપરિમાણ નથી, ઇન્દ્રિય હોવાથી, ચક્ષુની જેમ.

શક્ષા-પણ મનને શરીરવ્યાપી માનવાથી એકીસાથે સ્પર્શન, રાસન આદિ અનેક ઇન્દ્રિયજ્ઞાનોની ઉત્પત્તિનો પ્રસંગ થઈ જશે. જ્યારે અનુભવ તો એવો છે કે તે તે જ્ઞાનો કેમ કરી થાય છે.

સમાધાન-ક્ષયોપશમને કારણે જ્ઞાનની ઉત્પત્તિ માનવાથી આનો ઉત્તર થઈ જાય છે. એટલે કે મનનો સંપર્ક બધી ઇન્દ્રિયો સાથે હોવા છતાં જો ક્ષયોપશમ-વિશેષન હોય તો જ્ઞાન થતું નથી. આ પ્રમાણે-અર્થજ્ઞાનમાં જે હેતુ હોય તે પ્રમાણ-એવું પ્રમાણનું લક્ષણ નિર્દોષ નથી. આ બાબતમાં અમે ‘મતપરીક્ષાપંચાશત્’માં કહ્યું પણ છે કે “નૈયાયિકાદિ અન્ય તીર્થિકો અર્થજ્ઞાનના પ્રસાધનમાં જે કુશળ હોય તેને પ્રમાણ કહે છે, પણ ચક્રુને નિર્મળ કરનાર અંજન, અને શરીરને પુષ્ટ કરનાર ભોજન વિગેરે ‘પદાર્થ’ પ્રમાણરૂપ બની જશે, અને અનન્તર-સાક્ષાત્કારણને પ્રમાણ માને તો માત્ર જ્ઞાનમાં જ પ્રમાણતા સિદ્ધ થાય છે. આ પ્રકારે હે ભગવન્ ! આંધળો સર્પ બીડમાં જાય એ ન્યાયે નૈયાયિકાદિ અન્ય તીર્થિકોએ તમારા સિદ્ધાન્તનો જ આશ્રય કર્યો છે.”

(૫૦) તત્તાદશમસ્ત્યેવેતિ મનસાર્થેન ચ સન્નિવૃત્તમ્ । તત્રેતિ મનસિ । તસ્યેતિ અણુપરિમા-
ણત્વસ્ય । [પ્રત્યક્ષજ્ઞાતિકરણત્વાદિતિ પ્રત્યક્ષં પચ્ચેન્દ્રિયગ્રાહ્યં જ્ઞાનં તસ્ય કરણં સાધકતમં ક્વચિત્
કરણત્વાદિતિ પાઠઃ સોઽપિ રમ્યઃ] તસ્યેતિ યુગપદ્ જ્ઞાનોત્પત્તિપ્રસન્નસ્ય । અઙ્ગજનમોજનાદ્ય-
પીતિ તદ્દિ અઙ્ગજનમોજનાદિકં વ્યવહિતં કારણમ્ ।

(ટિ૦) તદ્દેતુરિતિ પ્રકાશહેતુઃ । તદિતિ ઇન્દ્રિયમ્ । તાદશામતિ મનસાર્થેન ચ સંસૃષ્ટમ્ ।
તત્રેતિ મનસિ । તસ્યેતિ અણુપરિમાણત્વસ્ય । યુગપદિતિ સમકાલં મનોજ્ઞાનેન્દ્રિયજ્ઞાનયો-
રુત્પાદપ્રસક્તિઃ ।

અર્થસ્યેત્યાદિ । પ્રમિતાવિતિ અર્થોપલબ્ધૌ । પ્રસાધનેતિ સાધનપટિષ્ઠો હેતુઃ આસન્ન-
સ્યેતિ સન્નિકર્ષસ્ય ।

§૭ ‘અનધિગતાર્થાધિગન્તુ પ્રમાણમ્’ इत्यपि प्रमाणलक्षणं न मीमांसकस्य मीमांसा-
मांसलतां सूचयति, प्रत्यभिज्ञानस्याप्रामाण्यप्रसङ्गात् । अथात्रापूर्वोऽप्यर्थः प्रथते,
“इदानींतनमस्तित्वं न हि पूर्वधिया गतम्” [छो० प्रत्य० २३४] इति चेद् ।
इदमन्यत्रापि तुल्यम्, उत्तरक्षणसत्त्वस्य प्राक्क्षणवर्त्तिभवेदनेनावेदनात् । पूर्वोत्तरक्षणयोः
सत्त्वस्यैक्यात् कथं तेन तस्यावेदनम् ?-इति चेत् । प्रत्यभिज्ञागोचरोऽपि तुल्यमेतत्,
“रजतं गृह्यमाणं हि चिरस्थायीति गृह्यते” इति वचनात् । प्रागेव तद्वेदने च तदि-
दानीमस्ति, न वा ? कीदृग् वाऽस्ति ? इति तदनन्तरं न कोऽपि सन्दिहीत । ततो-
ऽपार्थक्रमेवानधिगतेति विशेषणम्, व्यवच्छेद्याभावात् ॥

§૭ ‘પૂર્વે નહિ જાણેલ પદાર્થને જાણે તે પ્રમાણ’-મીમાંસકોનું આવું પ્રમાણ-
લક્ષણ પણ મીમાંસકની મીમાંસાની-વિચારની પુષ્ટિને સૂચવતું નથી. કારણ કે
એથી તો પ્રત્યભિજ્ઞાન અપ્રમાણ બની જશે. કારણ કે પ્રત્યભિજ્ઞાન તો પૂર્વે જ્ઞાત
અર્થનું જ જ્ઞાન કરાવે છે અર્થાત્ લક્ષણમાં અવ્યાપ્તિ દોષ છે.

શક્યા-પ્રત્યભિજ્ઞાનમાં માત્ર જ્ઞાત જ નહિ પણ અપૂર્વ-પૂર્વે અજ્ઞાત અર્થ પણ
ભાસે છે. કારણ કે “આ કાળનું ‘અસ્તિત્વ’ પૂર્વકાળની બુદ્ધિએ-જ્ઞાને જાણ્યું
નથી.” આથી પ્રત્યભિજ્ઞાને અપ્રમાણ કહી શકાય નહિ.

૧. કોષ્ટકાન્તર્ગતપચ્ચિક્ષાયા. પ્રતીકં ન લખ્યતે મૂલે ।

સમાધાન-આવું અપૂર્વજ્ઞાન તો અન્યત્ર-ધારાવાહી જ્ઞાનમાં પણ છે, કારણ કે પ્રત્યેક વસ્તુની ઉત્તરક્ષણની સત્તાને પૂર્વકાલમાં રહેલ જ્ઞાને તો બાણી જ નથી, તો ધારાવાહી જ્ઞાન પણ અધિગતાધિગન્તુ-બાણેલ અર્થને બાણનાર નહીં, પરંતુ ‘અનધિગતાધિગન્તુ’ નહીં બાણેલ અર્થને બાણનાર બની જશે.

શંકા-પૂર્વ અને ઉત્તર ક્ષણોનું સત્ત્વ-અસ્તિત્વ તો એક જ છે, તો પૂર્વ ક્ષણવર્તી જ્ઞાનદ્વારા ઉત્તર ક્ષણવર્તી અસ્તિત્વ અજ્ઞાત છે એમ કેમ કહેવાય ?

સમાધાન-એ એમ હોય તો પ્રત્યભિજ્ઞાનના વિષયમાં પણ એમ જ છે. અર્થાત્ પૂર્વકાલીન અસ્તિત્વ અને ઉત્તરકાલીન અસ્તિત્વને એક માનવાથી પ્રત્યભિજ્ઞાન પણ અજ્ઞાત પદાર્થનું જ્ઞાપન નથી કરતું પણ જ્ઞાતનું જ જ્ઞાપન કરે છે, વળી કહ્યું પણ છે કે “જ્યારે રજતનું ગ્રહણ થાય છે, ત્યારે તે રજત ચિરસ્થાયી છે એ પ્રકારે જ ગૃહીત-જ્ઞાત થાય છે.” આથી તો તે રજત પ્રથમ જ વિદિત થઈ ગયેલ હોય પ્રત્યભિજ્ઞાન વળતે ‘તે અત્યારે છે કે નહિ ?’ અથવા તો ‘તે કેવું છે ?’ આવા કોઈ પણ પ્રકારના સંદેહને સ્થાન મળતું નથી. આથી પ્રમાણ લક્ષણમાં ‘અનધિગત’ એ વિશેષણ નિરર્થક છે, કારણ કે તેનું કોઈ વ્યવચ્છેદ્ય નથી.

(ટિં) પ્રત્યભિજ્ઞેતિ સ એવાયમિતિ । અત્રેતિ પ્રત્યભિજ્ઞાને । इदमन्यत्रापीत्यादि । अन्यत्रापीति अधिगताधિगन्तुषु धारावाहिज्ञानेषु । तेनेति पूर्वक्षणेन । तस्येति उत्तरक्षणस्य । तद्वेदनेति पूर्वोत्तरक्षणयोज्ञानि । व्यवच्छेद्येति विशेषणं हि व्यवच्छेदकम् । अस्य व्यवच्छेद्यं नास्ति ।

§ ૮ ન ચાડ્યાપકત્વદોષઃ પ્રકૃતલક્ષણે, પ્રત્યક્ષપરોક્ષલક્ષણવ્યક્તિવ્યાપકત્વાત્ ।

§ ૯ નાપ્યતિવ્યાપકત્વકલઙ્કઃ, સંશયાદ્યપ્રમાણવિશેષધ્વર્તનાત્ ।

§ ૧૦ નાપ્યસમ્ભવસમ્ભવઃ, પ્રમાણં સ્વપરવ્યવસાયિ જ્ઞાનમ્, પ્રમાણત્વાન્યથાનુપ-
પત્તેઃ-इत्यतस्तत्र स्वपरव्यवसायिज्ञानत्वसिद्धेः ।

§ ૮ પ્રમાણનું આ લક્ષણ પ્રત્યક્ષ પ્રમાણ અને પરોક્ષ પ્રમાણરૂપ બન્ને વ્યક્તિઓમાં વ્યાપીને રહેતું હોવાથી તેમાં અવ્યાપ્તિ દોષ નથી.

§ ૯ વળી અપ્રમાણરૂપ સંશયાદિમાં રહેતું ન હોવાથી અતિવ્યાપ્તિ દોષ પણ નથી.

§ ૧૦ તેમજ ‘પ્રમાણ સ્વપરવ્યવસાયી જ્ઞાન છે, કારણ કે અન્યથા પ્રમાણત્વ ઘટી શકતું નથી.’ આ પ્રકારના અનુમાનથી પ્રમાણમાં સ્વપરવ્યવસાયી જ્ઞાનત્વની સિદ્ધિ છે. એટલે અસંભવ દોષ પણ નથી.

(પ૦) પ્રમાણત્વાન્યથાનુપપત્તેરિતિ । भवति हि धर्मिशेषे साध्ये धर्मिसामान्यं हेतुः । तत्रेति प्रमाणत्वान्यथानुपपत्त्याख्ये हेतौ ।

(ટિં) ન ચાડ્યાપકૈત્યાદિ । व्यक्तीति विशेषः । अतस्तत्रेति प्रमाणे ।

§ ૧૧ અત્ર ચાં કણ્ટકોદ્ધારપ્રકારઃ । तथाहि— न तावदत्र पक्षप्रतिषेधदक्षदोष-
संश्लेषः । अयं हि भवन् किं प्रतीतसाध्यधर्मविशेषणत्वम्, अनभीप्सितसाध्यधर्म-
विशेषणता, निराकृतसाध्यधर्मविशेषणत्वम् वा भवेत् ?—इति भेदत्रयी त्रिवलीव तर-

લાક્ષીણામુન્મીલતિ । તત્ર ન તાવત્ પ્રતીતસાધ્યધર્મવિશેષણત્વમત્રાઽઽધ્યાયમાનં સંહ્યા-
વતાં હ્યાતયે । યતઃ પ્રસિદ્ધમેવ સાધ્યં સાધ્યતામેતદુન્મજ્જતિ, આપો દ્રવા इत्यादिवत् ।
ન ચૈતત્ પ્રમાણલક્ષણમથાપિ પેરેપાં પ્રસિદ્ધિકોટિમાટીકિપ્ત । નાપ્યત્રાનમીસિતસાધ્યધર્મ-
વિશેષણતા ભાષणीया । સા हि स्वानभिप्रेतं साध्यं साधयतामधीमतां धावति, शौद्धो-
दनस्य नित्यत्वसाधनवत् । न चार्इतानामेतत् प्रमाणलक्षणमनाकाङ्क्षितम् । नापि निरा-
कृतसाध्यधर्मविशेषणत्वमत्रोपपत्तिपद्धतिप्रतिवद्धतां दधाति । तद्धि प्रत्यक्षेण, अनुमानेन
आगमेन वा साध्यस्य निराकरणाद् भवेत् । न चैतद् ‘अनुष्णस्तेजोऽवयवी’, ‘नास्ति
सर्वज्ञः,’ ‘जैनैः रजनिभोजनं भजनीयम्’ इत्यादिवत् प्रत्यक्षानुमानागमादिभिर्वाधा-
सम्बन्धवैधुर्यं दधानमीक्ष्यते । तस्माद् नाऽत्र दोषः पक्षस्य सूक्ष्मोऽप्युपेक्षितुं पार्थते ।

§૧૧ આ અનુમાનમાં ડંટકોદ્ધાર આ પ્રકારે છે—

પ્રમાણ લક્ષણને સિદ્ધ કરનાર આ અનુમાનમાં ‘પક્ષનું’ નિરાકરણ કરનાર ‘પક્ષદોષ
નથી. અહીં ‘પક્ષમાં જે દોષ હોય તો તે સાધ્યધર્મની પ્રસિદ્ધિ, સાધ્યધર્મની
અનિષ્ટતા અથવા સાધ્યધર્મનું પ્રમાણદ્વારા નિરાકરણ—આમ અપલાક્ષીની
ત્રિવલી જેવા આ ત્રણમાંથી કયો દોષ છે ?

અહીં આ અનુમાનમાં સાધ્યધર્મ પ્રસિદ્ધ છે, એમ કહેવામાં આવે તો તે
વિદ્વાનોના યશ માટે નથી. કારણ કે સાધ્ય પ્રથમથી સિદ્ધ હોય તો જ આ
દોષ લાગે. જેમકે કોઈ કહે કે—‘પાણી દ્રવણુશીલ છે’ તો આ વસ્તુ સિદ્ધ જ
છે, તેથી સાધ્ય બનતી નથી, પણ અહીં જણાવેલ પ્રમાણ લક્ષણ તો અત્યાર
સુધી વિપક્ષીને કોઈ પણ રીતે સિદ્ધ નથી.

વળી અહીં ‘સાધ્યધર્મ અનિષ્ટ છે’—એમ પણ કહેવાય નહિ. કારણ કે
આવું ત્યારે જ બને કે જ્યારે મૂળ માણસ પોતાને અનિષ્ટ હોય એવું જ
સાધ્ય સિદ્ધ કરતો હોય. જેમકે—બૌદ્ધો નિત્યતાની સિદ્ધિ કરે તો તે પોતાને
અનિષ્ટની સિદ્ધિ કરતા હોઈ આ દોષથી ગ્રસ્ત થાય છે. પણ ઉપર જણાવેલ
પ્રમાણ લક્ષણ જૈનોને અનિષ્ટ નથી પણ ઈષ્ટ જ છે, એટલે એ દોષ પણ નથી.

તેમજ અહીં ‘સાધ્ય પ્રમાણથી નિરાકૃત છે’ એમ કહેવું તે પણ યુક્તિયુક્ત
નથી. કારણ કે પ્રત્યક્ષ, અનુમાન, કે આગમ પ્રમાણથી સાધ્યધર્મનું ‘ખંડન
થયું હોય તો ત્યાં દોષ આવે. જેમકે—અગ્નિ ઉપણ નથી’ અહીં ‘અનુષ્ણત્વ’ સાધ્ય
પ્રત્યક્ષ પ્રમાણથી બાધિત છે. ‘જગતમાં કોઈ સર્વજ્ઞ નથી’—અહીં સર્વજ્ઞતાભાવ
અનુમાનથી બાધિત છે. ‘જૈનોએ રાત્રિભોજન કરવું જોઈએ’—અહીં રાત્રિભોજન
આગમબાધિત છે. આ પ્રકારે તે તે ધર્મોનો પક્ષમાં અભાવ સિદ્ધ થાય છે. તેમ
પ્રમાણલક્ષણના સાધક આ અનુમાનમાં પ્રત્યક્ષાદિ પ્રમાણ વડે ‘સ્વપરવ્યવસાયી
જ્ઞાતવ’ ધર્મનો અભાવ જોવાતો નથી. અર્થાત્ પ્રમાણલક્ષણસાધક અનુમાનના
‘પ્રમાણ’રૂપ પક્ષમાં ‘સ્વપર’ ઇત્યાદિ ધર્મ બાધિત નથી. માટે પ્રમાણલક્ષણ-
સાધક આ અનુમાનમાં સૂક્ષ્મમાં સૂક્ષ્મ પણ પક્ષદોષ કદપી શકાશે નહિ.

(ટિ.) - અયં હીતિ દોષસંલેષઃ । અત્રેતિ વિદ્વજ્જનસંદર્શિ । સંખ્યાવતામિતિ વિદુષાં તાર્કિકાણાં પ્રસિદ્ધયે ।

નાપિ હેતોઃ । સ સ્વસ્વસિદ્ધતા, વિરુદ્ધતા, વ્યભિચારો વા ભવેત્ ? યદિ તાવદસિદ્ધતા, તદાઽપિ કિમન્યતરાસિદ્ધિઃ, ઉભયાસિદ્ધિર્વા ભવેત્ ? અન્યતરાસિદ્ધિર્ચેત્ । તદાઽપિ વાદિનઃ, પ્રતિવાદિનો વાઽન્યતરસ્યેયમસિદ્ધિઃ સ્યાત્ ? યદિ વાદિનઃ, તદા કિં સ્વરૂપદ્વારેણ, આશ્રયદ્વારેણ, ભિન્નાધિકરણતાદ્વારેણ, પક્ષૈકદેશદ્વારેણ, પ્રતિજ્ઞાર્થક-દેશદ્વારેણ વાઽસૌ સ્યાત્ ? સ્વરૂપદ્વારેણ ચેત્ । તર્કિ હેતુસ્વરૂપે વિપ્રતિપત્તેઃ, અપ્રતિ-પત્તેઃ, સન્દેહાદ વા ? ન પ્રાચ્યઃ પ્રકારઃ સારઃ, પ્રમાણત્વાત્યહેતુસ્વરૂપે સમસ્ત-પ્રમાણિકપરિપદામવિવાદાત્ । નાઽપિ દ્વિતીયઃ પ્રમાણસ્વરૂપમપ્રતિપદ્યમાનસ્ય વાદિનોપ્રા-માણિકત્વપ્રસંગાત્ । નાપિ તૃતીયઃ, સર્વથૈવાનિર્ણાતપ્રમાણસ્વરૂપસ્ય પ્રતિપત્તુસ્તત્ર સન્દે-હાનુપાદાત્ । ન ચલુ સકલકાલમનાકલિતસ્થાણુત્વસ્ય સ્થાણુવપુરુષત્વોચ્છેદી સન્દેહઃ કસ્યાઽપિ સંપદ્યતે । તત્સ્વરૂપપ્રતિપત્તૌ વા ક્વચિત્ કથં સર્વથા પ્રમાણસ્વરૂપે સંશયઃ સ્યાત્ ? આશ્રયાસિદ્ધિવ્યધિકરણાસિદ્ધી તુ વાદિનો જૈનસ્ય દોષાવેવ ન સંમતૌ, અસ્તિ સર્વજ્ઞઃ સુનિશ્ચિતાઽસંભવદ્વાધકપ્રમાણત્વાત્, ઉદેપ્યતિ શકટં કૃત્તિકોદયાત્-ઇત્યાદેર્ગમકત્વેન સ્વીકૃતત્વાત્ । સંમતત્વે વા ન તયોગ્રાવકાશશઙ્કાશઙ્કુસંકથા, પ્રમાણસ્ય ધર્મિણઃ સકલવાદિનામવિવાદાસ્પદત્વાત્, પ્રમાણત્વહેતોસ્તત્ર વૃત્તિનિર્ણયાચ્ચ । પક્ષૈકદેશાસિદ્ધતાઽપિ નાત્ર સાધીયસ્તાં દધાતિ । સા હિ સંપૂર્ણપક્ષાવ્યાપકત્વે સતિ સંભવિની । સચેતનાસ્તરવઃ સ્વાપાત્-ઇત્યાદિવત્ । ન ચૈતદત્રાસ્તિ । નાપ્યનિત્યઃ શબ્દોઽનિત્યત્વાદિત્યાદિવત્ પ્રતિજ્ઞાર્થકદેશાસિદ્ધતાઽભિધાનીયા, તસ્યાસ્તત્ત્વતઃ સ્વરૂપા-સિદ્ધિરૂપત્વાત્ । અન્યથા ધર્મિણોઽપિ હેતુત્વે તત્પ્રસંગાત્ । સ્વરૂપાસિદ્ધિશ્ચાત્ર ન યથા સ્થેમાનમાસ્તિત્ત્વતઃ, તથાઽનન્તરમેવ ન્યરૂપિ । ઇતિ ન વાદિનઃ સાધનમસિદ્ધમેતત્ । નાપિ પ્રતિવાદિનઃ, તત્રાપ્યેવંપ્રકારપ્રેકારકરૂપનાપ્રવચ્ચસ્ય પ્રાયઃ સમાનત્વાત્ । અતઃ એવ વાદિપ્રતિવાદ્યુભયસ્યાપિ નાસિદ્ધમિદમ્ । એવં ચ કથમિદં સાધનમસિદ્ધિસમ્બન્ધં દર્શીત ?

વળી અહીં હેતુદોષ નથી. જો હોય તો તે અસિદ્ધતા, વિરુદ્ધતા કે વ્યભિ-ચાર છે ? અસિદ્ધતા દોષ હોય તો શું તે અન્યતરાસિદ્ધ કે ઉભયાસિદ્ધ છે ? અન્યતરાસિદ્ધ હોય તો તે વાદીને છે કે પ્રતિવાદીને ? વાદીને અસિદ્ધ છે તો તે શું સ્વરૂપાસિદ્ધિ-હેતુના સ્વરૂપની અસિદ્ધિને કારણે, આશ્રયની અસિદ્ધિને કારણે, હેતુ અને સાધ્યના અધિકરણો ભિન્ન હોવાને કારણે, પક્ષના એક દેશમાં અસિ-દ્ધિને કારણે કે પછી પ્રતિજ્ઞારૂપ અર્થનો એકદેશરૂપ હેતુ બની બીજા છે એ કારણે છે ? જો હેતુના સ્વરૂપની અસિદ્ધિ છે તો તે શું હેતુના સ્વરૂપ વિષે વિપ્ર-તિપત્તિ અર્થાત્ વિવાદ છે તેથી કે તેનું જ્ઞાન નથી તેથી કે તેમાં સંદેહ હોવાથી ?

૧. પ્રકારો વિકલ્પઃ - મુદ્દિ

અહીં સમસ્ત પ્રામાણિકોને ‘પ્રમાણત્વ’ હેતુના સ્વરૂપમાં તો કશી જ વિપ્રતિપત્તિ-વિવાદ નથી. તેથી તે કારણે હેતુને સ્વરૂપાસિદ્ધ કહી શકાય નહિ. અને પ્રમાણના સ્વરૂપને જ નહિ જાણનાર વાદી તો અપ્રામાણિક બની જતો હોઈ. પ્રમાણના અજ્ઞાનના કારણે પણ હેતુને અસિદ્ધ કહી શકશે નહીં. વળી પ્રમાણના સ્વરૂપમાં સંદેહને કારણે પણ હેતુ અસિદ્ધ નથી. કારણ કે જેણે કોઈ પણ પ્રકારે પ્રમાણનો નિશ્ચય કર્યો નથી તેવા પ્રમાતા પુરુષને તો પ્રમાણના સ્વરૂપ વિષે સંદેહ થાય જ નહીં. જેમ કે- ત્રણે કાલમાં સ્થાણુ-ફૂંડાને નહિ જાણનાર કોઈ પણ પ્રમાતાને ‘આ સ્થાણુ-ફૂંડુ છે કે પુરુષ ?’ એવો સંદેહ થતો જ નથી. અને જેણે કોઈક વખતે પ્રમાણનો નિર્ણય કર્યો હોય તેવા પ્રમાતાને પણ પ્રમાણ વિષે સર્વથા સંશય થવાનો તો અવકાશ જ નથી. અર્થાત્ કોઈ વખત થવાનો સંભવ છે. આશ્રયની અસિદ્ધિને કારણે તથા હેતુ અને સાધ્યના અધિકરણા ભિન્ન હોવાને કારણે હેતુની અસિદ્ધિ તો અમને જૈનને દોષરૂપે સંમત જ નથી. કારણ કે ‘સર્વજનું અસ્તિત્વ છે, કારણ કે તેમાં આધક પ્રમાણનો અસંભવ સુનિશ્ચિત છે’-આ અનુમાનની પૂર્વે હેતુનો આશ્રયભૂત ધર્મી ‘સર્વજ્ઞ’ પ્રમાણથી અસિદ્ધ છતાં તે વિકલ્પ વડે સિદ્ધ હોઈ પ્રસ્તુતમાં હેતુને જૈનોએ સાધ્યનો ગમક-સિદ્ધ કરનાર માનેલ છે. તેવી જ રીતે ‘શકટનો ઉદય થશે, કારણ કે કૃત્તિકાનો ઉદય છે’-આ અનુમાનમાં પણ નૈયાયિકાદિઓએ કલ્પેલ વ્યધિકરણાસિદ્ધિ નામનો દોષ જણાય છે, કારણ કે-સાધ્યધર્મ શકટનો ઉદય એ શકટમાં, અને કૃત્તિકાનો ઉદય કૃત્તિકામાં છે. છતાં પણ અહીં જૈનમતે હેતુ સાધ્યનો સાધક છે. અથવા આશ્રયાસિદ્ધિ અને વ્યધિકરણાસિદ્ધિ એ બન્નેને દોષ માનવામાં આવે તો પણ પ્રકૃત અનુમાનમાં આ બન્ને દોષોના અવકાશની શંકારૂપ ખીટીનું નડતર નથી. કારણ કે-પ્રમાણરૂપ ધર્મીના અસ્તિત્વમાં કોઈ પણ વાદીને વિવાદ નથી. અને પ્રમાણરૂપ ધર્મીમાં પ્રમાણત્વ હેતુની વૃત્તિનો દરેકને નિશ્ચય છે.

પદ્મૈકદેશાસિદ્ધતા એટલે કે પક્ષના એકદેશમાં અસિદ્ધિનો દોષ આ અનુમાનમાં નથી. કારણ કે હેતુ સંપૂર્ણપક્ષમાં ન રહે તો એટલે કે પક્ષના કોઈ ભાગમાં હેતુ હોય અને કોઈ ભાગમાં ન હોય ત્યારે આ દોષ પ્રાપ્ત થાય છે, જેમકે- ‘વૃક્ષો સચેતન છે, નિદ્રાવાળા હોવાથી.’ આ અનુમાનમાં બધા જ વૃક્ષોમાં નિદ્રા દેખાતી ન હોવાથી અને માત્ર ઘોડામાં જ તે દેખાતી હોવાથી આ દોષ આવે છે. પરંતુ પ્રકૃત અનુમાનમાં આ પ્રમાણત્વ હેતુ તો પ્રમાણરૂપ સંપૂર્ણ પક્ષમાં વ્યાપીને રહેલ હોવાથી તે દોષ આમાં નથી. વળી ‘શબ્દ અનિત્ય છે, કારણ કે તે અનિત્ય છે’-આ અનુમાનમાં ‘શબ્દ અનિત્ય છે’ એ પ્રતિજ્ઞામાં જે સાધ્ય છે તે, અને હેતુ એક હોવાથી એ હેતુને પ્રતિજ્ઞાથૈકદેશાસિદ્ધ નામનો અસિદ્ધ હેત્વાભાસ કહેવામાં આવે છે. પણ ખરી રીતે તે સ્વરૂપાસિદ્ધ છે. અન્યથા જ્યારે ધર્મીનો હેતુ તરીકે નિર્દેશ થાય ત્યારે તેને પણ પ્રતિજ્ઞાતાથૈકદેશાસિદ્ધ કહેવો પડશે. અને સ્વરૂપાસિદ્ધિ દોષ તો અહીં ઘટી શકતો નથી તે તો અમે આ પહેલા જ જણાવેલ છે. માટે વાદીની અપેક્ષાએ આ હેતુ અસિદ્ધ નથી. તેવી જ રીતે પ્રતિવાદીને

પણ આ અસિદ્ધ નથી. કારણ કે, આ પ્રકારે કરતાં વિકલ્પો તેને વિષે પણ પ્રાયઃ સમાન જ છે. આ પ્રકારે ‘પ્રમાણત્વ’ હેતુ અન્યતરાસિદ્ધ પણ નથી. અને એટલા જ માટે પ્રમાણત્વ હેતુ ઉભયાસિદ્ધવાદિપ્રતિવાદી ઉભાયને અસિદ્ધ પણ નથી. તે એ હેતુ કઈ રીતે અસિદ્ધતાના દોષને ધારણ કરે ?

(૫૦) **ક્વચિત્ કથં સર્વથા પ્રમાણસ્વરૂપે સંશયઃ સ્યાદિતિ** । અપિ ત્વકદેશેનૈવ સ્યાત્ । **તત્પ્રસક્તાદિતિ** પ્રતિજ્ઞાતાર્થકદેશાસિદ્ધતાપ્રસક્તાદ્ ।

(ટિ.) તત્ત્વિક હેત્વિત્યાદિ । **વિપ્રતિપત્તેરિતિ** વિપર્યયાત્ । **અપ્રતિપત્તેરિતિ** અનધ્યવસાયાત્ । તત્ત્વેતિ પ્રણામ્બરૂપે । **તત્સ્વરૂપેતિ** પ્રમાણસ્વરૂપપ્રતિપત્તૌ વા ક્વચિત્સન્દેહેપિ । **અસ્તિ સર્વજ્ઞ** **ઇતિ** વિકલ્પસિદ્ધસ્યાપિ ધર્મિમણઃ સિદ્ધત્વાઝ્ઞેનસય । **પ્રમાણત્વેતિ** પ્રમાણત્વાદિતિ લક્ષણસ્ય **હેતોઃ** । **તત્ત્વેતિ** પ્રમાણે વર્તનનિશ્ચયાત્ । **પદ્મૈકેત્યાદિ** । **સેતિ** પદ્મૈકદેશાસિદ્ધતા । **તસ્યા** **ઇતિ** પ્રતિજ્ઞાર્થકદેશાસિદ્ધતાયાઃ । **ધર્મિમણ** **ઇતિ** નિત્યઃ શબ્દો નિત્યત્વાદિત્યત્ર નિત્યત્વસ્ય સાધનત્વે પ્રમાણ સ્વપરવ્યસાયિ જ્ઞાનં પ્રમાણત્વાદિતિવત્ । **તત્પ્રસક્તાદિતિ** પ્રતિજ્ઞાર્થકદેશાસિદ્ધતાપ્રસક્તઃ । **આસ્તિ-ચ્ચુતે** **ઇતિ** ટિપ્ આસ્કન્દને આહ્પૂર્વઃ સ્વાદિઃ ‘‘ઉપસર્ગેણ હિ ધાત્વર્થો વલ્લદન્યત્ર નીયતે’’ **ઇતિ** વચનાત્ સ્થિરત્વમાશ્રયતિ ।

નાપિ વિરુદ્ધતાવ્યવહારસંપર્કકલકલિકૃતમેતત્, વિપક્ષાદ્ વ્યાવૃત્તત્વાત્ ।

નાપિ વ્યભિચારપિશાચસંચારદુસ્સંચરમ્ । અતો નિર્ણાતવિપક્ષવૃત્તિત્વેન, સન્દિગ્ધ-વિપક્ષવૃત્તિત્વેન વાઽત્ર વ્યભિચારઃ પ્રોચ્યેત ? ન તાવદાચેન, અનિત્યઃ શબ્દઃ પ્રમેય-ત્વાદિત્યાદિવદ્ વિપક્ષે વૃત્તિનિર્ણયામાવાત્ । સ્વપરવ્યવસાયિજ્ઞાનસ્ય હિ વિપક્ષઃ સંશયા-દિર્ધટાદિશ્ચ । ન ચ તત્ર કદાચન પ્રમાણતા વરિવર્તિ । નાપિ દ્વિતીયેન, વિવાદાપન્નઃ પુમાન્ સર્વજ્ઞો ન ભવતિ, વત્કૃત્વાત્-ઇત્યાદિવદ્ વિપક્ષે વૃત્તિસન્દેહસ્યાસંભવાત્, સંશય-ઘટાદિભ્યઃ પ્રમાણવ્યથાવૃત્તેર્નિર્ણાતત્વાત્ । તન્નાનૈકાન્તિકત્વલક્ષણમપિ દૂપમમત્રોપદૌકતે । **ઇતિ** ન હેતોરપિ કલકલિકાઽપિ પ્રોન્મીલતિ ।

વિરુદ્ધતારૂપ બંધકી-અમરતાચરણવાળી સ્ત્રીવિશેષના સંબંધથી આ ‘પ્રમાણત્વ’ હેતુ દૂષિત છે અર્થાત્ આ હેતુમાં વિરુદ્ધતા દોષ છે-એમ પણ ન કહી શકાય. કારણ કે આ હેતુ વિપક્ષમાં રહેતો નથી.

તેમજ આ હેતુ વ્યભિચારરૂપ પિશાચને કારણે દુઃસંચર-લંબકો પણ નથી. અર્થાત્ આ હેતુમાં વ્યભિચાર દોષ પણ નથી. કારણ કે વ્યભિચાર હોય તો નિર્ણાતવિપક્ષવૃત્તિ-વિપક્ષમાં નિશ્ચિતરૂપે હેતુની વૃત્તિ હોવાથી વ્યભિચાર છે કે સંદિગ્ધવિપક્ષવૃત્તિ-વિપક્ષમાં હેતુની વૃત્તિનો સંદેહ હોવાથી વ્યભિચાર છે? આદ્ય વિકલ્પ અર્થાત્ નિર્ણાતવિપક્ષવૃત્તિને કારણે વ્યભિચાર નહીં કહી શકાય. કારણ કે ‘શબ્દ અનિત્ય છે, કારણ કે ન પ્રમેય છે’-આ અનુમાનમાં જેમ વિપક્ષરૂપ નિત્ય એવા આકાશદિમાં ‘પ્રમેયત્વ’ હેતુની વૃત્તિનો નિર્ણય છે, તેમ ‘પ્રમાણત્વ’ હેતુની વિપક્ષમાં વૃત્તિનો નિર્ણય નથી. કારણ કે ‘સ્વપર-

વ્યવસાયી જ્ઞાનના વિપક્ષમાં સંશયોદિ અને ઘટોદિ છે. તેમાં—પ્રમાણુત્વ હેતુ કદી પણ રહેતો નથી. બીજો વિકલ્પ—અર્થાત્ ‘વિપક્ષમાં વૃત્તિનો સંદેહ’ એને કારણે પણ અહીં વ્યભિચાર નથી. કારણ કે—‘વિવાદનો વિષય બનેલ આ પુરુષ સર્વજ્ઞ નથી.’ કારણ કે તે વક્તા છે—આ અનુમાનમાં વિપક્ષ છે સર્વજ્ઞ, તેમાં ‘વક્તૃત્વ છે કે નહીં’—આ પ્રમાણે સંશય થતો હોવાથી વૃત્તિ સંદિગ્ધ છે, તેમ પ્રમાણુત્વ હેતુ વિષે નથી. તેની તો સંશય અને ઘટોદિ જેવા વિપક્ષોમાં વૃત્તિનો અભાવ નિર્ણયિત છે. માટે પ્રમાણુત્વ હેતુમાં વ્યભિચાર પણ નથી. આ પ્રમાણે અસિદ્ધ વિરુદ્ધ અને વ્યભિચારરૂપ દોષોમાંથી કેઈ પણ દોષ આ હેતુમાં નથી.

(૫૦) વિપક્ષે વૃત્તિસન્દેહસ્યાસમ્ભવાદિતિ વિપક્ષે ઉપલક્ષણે

(ટિ.) — સ્વપરવ્યવસાયીત્યાદિ । સંશયાદિરિતિ સ્વપરવ્યવસાયિનો વિપક્ષઃ સંશયાદિઃ । જ્ઞાનસ્ય તુ વિપક્ષો ઘટોદિઃ । ન ચ તત્રેતિ સંશયાદૌ ઘટોદૌ વા

નિર્દર્શનં પુનર્નોપદર્શિતમેવાત્ર, ઇતિ ન તદોપોદ્ધારસંસ્મઃ । ભવતુ વા તદપિ વ્યતિરેકરૂપં સંશયઘટોદિ । ન ચાત્ર કશ્ચિદ્ દૂષણકળઃ । સ સ્વસ્વસિદ્ધસાધ્યવ્યતિરેકઃ, અસિદ્ધસાધનવ્યતિરેકઃ, અસિદ્ધોભયવ્યતિરેકઃ, સન્દિગ્ધસાધ્યવ્યતિરેકઃ, સન્દિગ્ધસાધનવ્યતિરેકઃ, સન્દિગ્ધોભયવ્યતિરેકઃ, અવ્યતિરેકઃ, અપ્રદર્શિતવ્યતિરેકઃ, વિપરીતવ્યતિરેકો વા સ્યાત્ ? તત્ર ન તાવદાયાઃ પદ્, ઘટોદૌ સાધ્યસાધનવ્યતિરેકસ્ય સ્પષ્ટનિષ્ઠકનાત્ । નાપિ સત્તમઃ, વ્યાપ્ત્યાઽત્ર વ્યતિરેકનિર્ણયાત્ । નાપ્યષ્ટમનવમૌ, યત્ર ન સ્વપરવ્યવસાયિજ્ઞાનત્વં ન તત્ર પ્રમાણત્વમિતિ વ્યતિરેકોપદર્શનાત્ । ઇત્યતો નિષ્કલઙ્કાદનુમાનાત્ તલ્લક્ષણસિદ્ધેરનવવચમિદં લક્ષણમ્ ॥૨॥

પ્રમાણુ લક્ષણને સિદ્ધ કરનાર અનુમાનમાં દૃષ્ટાંત આપેલ નથી. તેથી દૃષ્ટાંત દોષના ઉદ્ધારનો પ્રયત્ન પણ અમે કરતા નથી. અથવા જે સ્વપરવ્યવસાયી જ્ઞાન નથી તે પ્રમાણુ પણ નથી, જેમકે સંશય અને ઘટોદિ. આ પ્રમાણે સંશય અને ઘટોદિને વ્યતિરેક દૃષ્ટાંતરૂપ માની લેવામાં આવે તો પણ આ સ્થળે દૂષણનો અંશ પણ નથી, કારણ કે આ વ્યતિરેક દૃષ્ટાંતમાં દોષ કલ્પવામાં આવે તો તે—૧ અસિદ્ધસાધ્યવ્યતિરેક, ૨ અસિદ્ધસાધનવ્યતિરેક, ૩ અસિદ્ધોભયવ્યતિરેક, ૪ સંદિગ્ધસાધ્યવ્યતિરેક, ૫ સંદિગ્ધસાધનવ્યતિરેક, ૬ સંદિગ્ધોભયવ્યતિરેક, ૭ અવ્યતિરેક, ૮ અપ્રદર્શિતવ્યતિરેક, કે ૯ વિપરીતવ્યતિરેક છે ? વ્યતિરેક દૃષ્ટાંતરૂપ સંશય અને ઘટોદિમાં—સાધ્ય અને સાધનનો અભાવ સ્પષ્ટ પ્રતીયમાન થતો હોવાથી પહેલા છ દોષો તો છે જ નહીં. વ્યાપ્તિદ્વારા સાધ્ય અને સાધનના અભાવનો નિર્ણય હોવાથી સાતમો દોષ પણ નથી. વળી જે સ્વપરવ્યવસાયી વિજ્ઞાન નથી તે પ્રમાણુ પણ નથી—એ પ્રમાણે વ્યતિરેક વ્યાપ્તિનું ઉપદર્શન કરાયું જ છે. અને તેમાં વિપર્યય પણ નથી, તેથી આઠમો અને નવમો દોષ પણ નથી.

આ પ્રમાણે નિષ્કલંક અનુમાનથી પ્રમાણુનું લક્ષણ સિદ્ધ થતું હોવાથી સૂત્રોક્ત પ્રમાણુનું લક્ષણ નિર્દોષ છે. ૨.

(ટિ૦) સ્વલ્લિવિતિ અસિદ્ધઃ સાધ્યાભાવો યસ્ય । વ્યતિરેકઃ અભાવ ઉચ્યતે । વિપરીતવ્યતિ-
રેકો યથા યત્ર ન પ્રમાણત્વં ન તત્ર સ્વપરવ્યવસાયિજ્ઞાનન્વમિતિ સાધનોપસંહરણપૂર્વસાધ્યસ્યોપસંહારઃ ।
અનુમાનાદિતિ પ્રમાણત્વલક્ષણાત્ । તલ્લક્ષણેતિ પ્રમાણલક્ષણસિદ્ધેઃ । લક્ષણમિતિ સ્વપરવ્યવ-
સાયિત્વરૂપમ્ ॥૨॥

અથાત્રૈવ જ્ઞાનમિતિં વિશેષણં સમર્થયન્તે—

અભિમતાનભિમતવસ્તુસ્વીકારતિરસ્કારક્ષમં હિ પ્રમાણમ્ । અતો જ્ઞાનમેવેદમ્ ॥૩॥

§ ૧ અભિમતમુપાદેયમ્, અનભિમતં હેયમ્ । તદ્ દ્વયમપિ દ્વેધા—મુલ્યં ગૌણં ચ ।
તત્ર મુલ્યમ્—મુલ્યં દુઃખં ચ । ગૌણં પુનઃ—તથોઃ કારણં કુમુમકુઙ્કુમકામિનીકટાક્ષા-
દિકમ્, સ્વલકલહકાલકૂટકઞ્ઠકાદિકં ચ । એવંવિધયોરભિમતાનભિમતવસ્તુનોયોં સ્વી-
કારતિરસ્કારૌ પ્રાપ્તિપરિહારૌ, તથોઃ ક્ષમં સમર્થમ્, પ્રાપ્તકં પરિહારકં ચેત્યર્થઃ ।
અનયોરુપલક્ષણત્વાદેતદુભયાભાવસ્વભાવ ઉપેક્ષણીયોઽપ્યત્રાર્થો લક્ષ્યિતવ્યઃ । રાગગોચરઃ
સ્વભિમતઃ, દ્વેષવિષયોઽનભિમતઃ, રાગદ્વેષદ્વિતયાનાલમ્બનં તુ તૃણાદિરુપેક્ષણીયઃ । તસ્ય
ચોપેક્ષકં પ્રમાણં તદુપેક્ષાયાં સમર્થમિત્યર્થઃ । હિયસ્માદર્થે । યસ્માદ્ અભિમતાનભિ-
મતવસ્તુસ્વીકારતિરસ્કારક્ષમં પ્રમાણમ્, અત્તદ્ જ્ઞાનમેવ ભવિતુમર્હતિ, નાજ્ઞાનરૂપં
સન્નિકર્ષાદિકમ્ ।

પ્રયોગશ્ચ—પ્રમાણં જ્ઞાનમેવ, અભિમતાનભિમતવસ્તુસ્વીકારતિરસ્કારક્ષમત્વાત્ ।
યતુ નૈવં ન તદેવમ્ । યથા સ્તમ્ભઃ । તથા ચેદમ્ । તસ્માત્ તથા ॥૩॥

પ્રમાણના લક્ષણરૂપત 'જ્ઞાન' વિશેષણનું સમર્થન—

અભિમત વસ્તુના સ્વીકાર અને અનભિમત વસ્તુના તિરસ્કાર—ત્યાગમાં
પ્રમાણ સમર્થ છે. માટે તે—પ્રમાણ જ્ઞાન જ હોયું જોઈએ. ૩.

§ ૧ અભિમત એટલે ઉપાદેય—બ્રહ્મ કરવા લાયક પદાર્થ, અને અનભિમત
એટલે હેય—ત્યાગ કરવા લાયક પદાર્થ. આ બન્ને પદાર્થો પણ મુખ્ય અને ગૌણ
ભેદથી બબે પ્રકારે છે. તેમાં મુખ્ય ઉપાદેય 'મુખ' છે, અને મુખ્ય હેય 'દુઃખ'
છે જ્યારે તેમના કારણભૂત ગૌણ ઉપાદેય કુમુમ, કુંકુમ, સ્ત્રી, કટાક્ષ વિગેરે છે,
અને ગૌણ હેય દુઃખ, કલહ, વિષ, કંટક વિગેરે છે. આ પ્રકારની—ઉપાદેય
વસ્તુના સ્વીકાર—પ્રાપ્તિમાં અને હેય વસ્તુના તિરસ્કાર—પરિહારમાં સમર્થ. અર્થાત્
પ્રમાણ ઉપાદેય પદાર્થને પ્રાપ્ત કરાવનાર હોવાથી પ્રાપ્ત અને હેયપદાર્થનો—
ત્યાગ કરાવનાર હોવાથી પરિહારક છે. આ બન્ને—અભિમત અને અનભિમત પદાર્થ
ઉપલક્ષણ—એકબીજા રૂપ હોવાથી એ બન્નેના અભાવસ્વરૂપ ઉપેક્ષણીય પદાર્થનું
પણ અહીં બ્રહ્મ સમજવું. જે પદાર્થ રાગનો વિષય હોય તે અભિમત—ઉપાદેય,
દ્વેષના વિષય હોય તે અનભિમત—હેય, પરંતુ રાગ કે દ્વેષ બન્નેમાંથી કોઈનો
પણ વિષય ન બનનાર તૃણાદિ ઉપેક્ષણીય છે, અને તે ઉપેક્ષણીય પદાર્થની
ઉપેક્ષા પણ પ્રમાણ કરાવનાર છે. અર્થાત્ તેની ઉપેક્ષામાં પણ પ્રમાણ સમર્થ

છે. સૂત્રગત 'હિ' શબ્દ કારણુનો ઘોષક છે. એટલે સૂત્રાર્થ આ પ્રકારે થશે—કારણુ કે અભિમત પદાર્થનો સ્વીકાર કરવામાં અને અનભિમતનો તિરસ્કાર કરવામાં પ્રમાણુ સમર્થ છે, માટે તે જ્ઞાન જ હોવું જોઈએ, અજ્ઞાનરૂપ સન્નિકર્પાદિ પ્રમાણુ હોઈ શકે નહીં.

અનુમાન પ્રયોગ—પ્રમાણુ જ્ઞાનરૂપ જ છે, કારણુ કે તે અભિમત વસ્તુનો સ્વીકાર અને અનભિમત વસ્તુનો તિરસ્કાર કરવા સમર્થ છે, જે જ્ઞાનરૂપ ન હોય તે અભિમત કે અનભિમત વસ્તુના સ્વીકાર કે તિરસ્કારમાં સમર્થ પણ ન બને, જેમકે—સ્તંભ. પરંતુ પ્રમાણુ તો અભિમત વસ્તુના સ્વીકારમાં અને અનભિમતના તિરસ્કારમાં સમર્થ છે, માટે પ્રમાણુ જ્ઞાન સ્વરૂપ જ છે. ૩.

(ટિ.) - અથેત્યાદિ । અત્રૈવેતિ સૂત્રે ॥૩॥

उपपत्त्यन्तरं प्रकटयन्ति—

न वै सन्निकर्पादेरज्ञानस्य प्रामाण्यमुपपन्नम्, तस्यार्थान्तरस्येव
स्वार्थव्यवसितौ साधकतमत्वानुपपत्तेः ॥४॥

§ ૧ અયમર્થઃ—યથા સંપ્રતિપન્નસ્ય પટાદેરર્થાન્તરસ્યાજ્ઞાનરૂપસ્ય સ્વાર્થવ્યવસિતૌ સાધકતમત્વાભાવાત્ પ્રામાણ્યં નોપપત્તિશ્રિયમશિશ્રિયત્, તથા સન્નિકર્પાદેરપિ ।

પ્રયોગઃ—સન્નિકર્પાદિર્ન પ્રમાણવ્યવહારમાક્, સ્વાર્થવ્યવસિતાવસાધકતમત્વાદ્ ।

यदेवं तदेवम् । यथा पटः । तथा चायम् । तस्मात् तथा ॥ ४ ॥

‘પ્રમાણુ જ્ઞાન સ્વરૂપ જ છે. પરંતુ અજ્ઞાનરૂપ નથી’ એ વિષયમાં ખીજી યુક્તિ—

અજ્ઞાન-જડ સ્વરૂપ સન્નિકર્પાદિમાં પ્રામાણ્ય ઘટી શકતું નથી. કારણુ કે તે સન્નિકર્પાદિ અન્ય ઘટપટાદિ પદાર્થોની જેમ સ્વ અને પરનો નિશ્ચય કરવામાં સાધકતમ-અસાધારણુ કારણુ નથી. ૪.

§ ૧ ઉભય વાદીને સિદ્ધ અજ્ઞાનરૂપ-જડરૂપ ઘટપટાદિ અન્ય પદાર્થો સ્વ અને પર પદાર્થનો નિર્ણય કરવામાં સાધકતમ નથી તેથી તેમાં પ્રામાણ્ય યુક્તિશ્રીનો આશ્રય કરતું નથી અર્થાત્ તેમાં પ્રામાણ્ય યુક્તિથી ઘટતું નથી, તેમ સન્નિકર્પાદિ પણ સ્વ અને પરનો નિશ્ચય કરવામાં સાધકતમ નથી માટે તેમાં પ્રામાણ્ય યુક્તિ-યુક્ત નથી.

અનુમાન પ્રયોગ—સન્નિકર્પાદિ પ્રમાણુ કહેવાને યોગ્ય નથી, કારણુ કે તે સ્વ અને અર્થના નિશ્ચયમાં સાધકતમ નથી. જે સ્વ અને અર્થના નિશ્ચયમાં સાધકતમ ન હોય તે પ્રમાણુ કહેવાય નહિ, જેમ કે પટ. તેવી જ રીતે આ સન્નિકર્પાદિ સ્વ અને અર્થના નિશ્ચયમાં સાધકતમ નથી માટે તે પ્રમાણુ કહેવાય નહીં. ૪.

(૫૦) सम्प्रतिपन्नस्येति उभयवादिसमंतस्य ॥४॥

(ટિ.) - न त्रै सन्निकर्पादेरित्यादि । तस्येति सन्निकर्पादेः । स्वार्थेति स्वपर-व्यवसाये ॥४॥

§ ૧ અથાસ્ય સાધનસ્યાસિદ્ધિસંબન્ધવૈધુર્યં વ્યઙ્ગ્યન્તઃ સૂત્રદ્વયં બ્રુવતે—

ન સ્વલ્પસ્ય સ્વનિર્ણીતૌ કરણત્વમ્, સ્તમ્ભાદેરિવાચેતનત્વાત્ ॥૫॥

નાપ્યર્થનિશ્ચિતૌ, સ્વનિશ્ચિતાવકરણસ્ય કુમ્ભાદેરિવ તત્રાપ્યકરણત્વાત્ ॥૬॥

§ ૨ અસ્યેતિ સન્નિકર્પાદિઃ કરણત્વં સાધકતમત્વમ્ । નાઽપ્યર્થનિશ્ચિતાવિતિ
અસ્ય કરણત્વમિતિ યોગઃ । તત્રાપીતિ અર્થનિશ્ચિતાવપીત્યર્થઃ । શેષમશેષમુત્તાનાર્થમ્ ।

પ્રયોગૌ તુ—સન્નિકર્પાદિઃ સ્વનિર્ણીતૌ કરણં ન ભવતિ । અચેતનત્વાત્ ! ય इत्थं
સ इत्थम् । યથાસ્તમ્ભઃ । તથા ચાયમ્ । તસ્માત્ તથા । સન્નિકર્પાદિરર્થનિશ્ચિતૌ
કરણં ન ભવતિ । સ્વનિશ્ચિતાવકરણત્વાત્ । ય एवं સ एवम् । યથા સ્તમ્ભઃ ।
યથોક્તસાધનસંપન્નશ્ચાયમ્ । તસ્માદ્ યથોક્તસાધ્યઃ ॥

§ ૧ ઉક્ત હેતુમાં અસિદ્ધતા દોષના અભાવને જણાવનાર બે સૂત્રો કહે છે—
એતુ' (સન્નિકર્પાદિતુ') સ્વનિશ્ચયમાં કરણત્વ નથી, કારણ કે તે સ્તમ્ભાદિ
પદાર્થોની જેમ અચેતન—જડ છે. ૫.

વળી, તેતુ' અર્થના નિશ્ચયમાં પણ કરણત્વ નથી, કારણ કે જે ઘટાદિ
પદાર્થોની જેમ સ્વનિશ્ચયમાં કરણ ન હોય તે તેમાં (અર્થ નિશ્ચયમાં) પણ
કરણ હોતુ' નથી. ૬.

§ ૨ 'એતુ' એટલે સન્નિકર્પાદિતુ'. કરણત્વ અર્થાત્ સાધકતમત્વ. અર્થ
નિશ્ચયમાં—પણ આ સન્નિકર્પાદિને કરણતા નથી, એવો સંબંધ યોજવો.
'તેમાં પણ' એટલે અર્થનિશ્ચયમાં પણ—એવો અર્થ છે. શેષ સમગ્ર સૂત્ર સ્પષ્ટ છે.

અનુમાન પ્રયોગો—(૧) સન્નિકર્પાદિ સ્વનિશ્ચયમાં કરણ નથી, કારણ કે તે
અચેતન છે. જે અચેતન હોય તે સ્વનિશ્ચયમાં કરણ ન હોય, જેમકે—સ્તંભ.
આ સન્નિકર્પાદિ પણ અચેતન છે, માટે તે સ્વ નિશ્ચયમાં કરણ નથી. (૨) સન્નિ-
કર્પાદિ અર્થનિશ્ચયમાં કરણ નથી, કારણ કે તે સ્વનિશ્ચયમાં કરણ નથી. જે સ્વ-
નિશ્ચયમાં કરણ ન હોય તે અર્થનિશ્ચયમાં પણ કરણ ન હોય. આ સન્નિકર્પાદિ
સ્વનિશ્ચયમાં કરણ નથી, માટે અર્થનિશ્ચયમાં પણ કરણ નથી.

(૫૦) યથોક્તસાધનસંપન્નશ્ચાપ્તિતિ । અયં પ્રયોગઃ ।

(ટિં) — અથાસ્યેત્યાદિ । સાધનસ્યેતિ સ્વાર્થવ્યવસિતાવસાધકતમત્વાદિત્યેવંરૂપસ્ય
વૈધુર્યમિતિ અભાવમ્ । સાધકતમત્વમિતિ પ્રમાણત્વમ્ । ય इत्थમિતિ યોઽચેતનઃ સ સ્વનિ-
શ્ચિતૌ કરણં ન ભવતિ ।

§ ૩ અત્ર કેચિદ્ યૌગાઃ સંગિરન્તે—સન્નિકર્પાદિર્ન પ્રમાણવ્યવહારમાગિત્યાદિ
યદવાદિ, તત્રાદિશબ્દસૂચિતકારકસાકલ્યાદેઃ કામમપ્રામાણ્યમસ્તુ । સન્નિકર્પસ્ય તુ
પ્રામાણ્યાપકર્ષો નોઽર્મપ્રકર્ષસિદ્ધયે, તસ્યાર્થોપલબ્ધૌ સાધકતમત્વાધારણેન સ્વાર્થ-
વ્યવસિતાવસાધકતમત્વાદિત્યત્ર હેતુકદેશસ્યાસિદ્ધેઃ । યત્તુ તત્સિદ્ધૌ સાધનમધુનૈવા-

મ્યધુઃ, તદસાધીયઃ, પ્રદીપેન વ્યભિચારાત્, તસ્ય સ્વનિશ્ચિતાવકરણસ્યોપ્યર્થનિશ્ચિતૌ કરણત્વાદિતિ ।

§ ૩ આ સન્નિકર્ષાદિના પ્રામાણ્ય અંગે કેટલાક યૌગ-નૈયાયિકો આ પ્રમાણે કહે છે—હે જૈનો ! ‘સન્નિકર્ષાદિ પ્રમાણ નથી’ વિગેરે તમોએ જે કંઈ કહ્યું, તેમાં ‘આદિ’ શબ્દથી સૂચિત કારકસાકલ્યાદિ ભલે અપ્રમાણ હોય, પરંતુ સન્નિકર્ષના પ્રામાણ્યનું નિરાકરણ તો અમારાથી સહન થઈ શકે તેમ નથી, કારણ કે સન્નિકર્ષ અર્થજ્ઞાનમાં સાધકતમ છે—એવો અમારો નિશ્ચય હોવાથી તમારો ‘સ્વ અને અર્થના નિશ્ચયમાં અસાધકતમ હોવાથી’ એ હેતુ એક દેશથી અસિદ્ધ છે. વળી, તમે સન્નિકર્ષ અર્થોપલબ્ધિમાં કરણ નથી એ સિદ્ધ કરવાને એમ કહ્યું કે—‘જે સ્વનિશ્ચયમાં કરણ નથી, તે અર્થ નિશ્ચયમાં પણ કરણ નહીં બને’ તેમાં પણ વ્યભિચાર છે. કારણ કે પ્રદીપ સ્વનિશ્ચયમાં અકરણ હોવા છતાં અર્થનિશ્ચયમાં તો કરણરૂપ છે જ.

(૫૦) હેત્વેકદેશસ્યાસિદ્ધેરિતિ । તસ્ય સ્વવ્યવસિતૌ સાધકતમત્વં નાસ્તિ, અર્થવ્યવસિતૌ ચ સુતરામસ્તિ । તત્સિદ્ધાવિતિ અર્થવ્યવસિતિવિષયેઽસાધકતમત્વસિદ્ધૌ । અમ્યધુરિતિ ભવન્તઃ ।

(ટિ૦) સન્નિકર્ષાદિરિત્યાદિ । તત્રેતિ સન્નિકર્ષાદૌ । કારકેતિ કારકાણિ સહકારકારણાનિ ઉપાદાનાદીનિ ચ । તેષાં સકલતાયાઃ । તસ્યેતિ સન્નિકર્ષસ્ય । અત્રેતિ પક્ષે । હેત્વેકદેશેતિ । સ્વાર્થ-વ્યવસિતાવસાધકતમત્વાદ્ભવતુ સ્વવ્યવસિતાવસાધકતમત્વં સન્નિકર્ષસ્ય અર્થવ્યવસિતૌ તુ સાધકતમ ઇતિ હેત્વેકદેશેઽસિદ્ધઃ । તત્સિદ્ધાવિતિ અર્થવ્યવસિતવિષયેઽસાધકતમત્વસિદ્ધૌ । તસ્યેતિ સન્નિકર્ષસ્ય પ્રદીપસ્ય ચ ।

§ ૪ તદેતત્ ત્રપાપાત્રમ્, અર્થોપલબ્ધૌ સન્નિકર્ષસ્ય સાધકતમત્વાસિદ્ધેઃ । યત્ર હિ પ્રમાત્રા વ્યાપારિતે સત્યવર્થં કાર્યસ્યોત્પત્તિઃ, અન્યથા પુનરનુત્પત્તિરેવ, તત્ તત્ર સાધકતમમ્ । યથા છિદાયાં દાત્રમ્ । ન ચ નભસિ નયનસન્નિકર્ષસમ્ભવેઽપિ પ્રમોત્પત્તિઃ । રૂપસ્ય સહકારિણોઽભાવાત્ તત્ર તદનુત્પત્તિરિતિ ચેત્ । કથમસૌ રૂપેઽપિ સ્યાત્ ? ન હિ રૂપે રૂપમસ્તિ, નિર્ગુણત્વાદ્ ગુણાનામ્ । નાપિ તદાધારભૂતે દ્રવ્યે રૂપાન્તરમસ્તિ, યાવદ્દ્રવ્યમાવિસજાતીયગુણદ્વયસ્ય યુગપદેકત્ર ત્વયા-ઽનમ્યુપગમાત્ । અવયવગતં રૂપમવયવિરૂપોપલબ્ધૌ સહકારિ સમસ્યેવેતિ ચેત્ । કથં ત્ર્યણુકાવયવિરૂપોપલભ્નો ભવેત્ ? ન હિ દ્વચ્છુકલક્ષણાવયવત્રયવર્તિરૂપમુપલભ્યતે, યતઃ સહકારિ સ્યાત્ । અનુપલભ્યમાનમપિ તત્ તત્ર સહકારીતિ ચેત્ । તર્હિ કથં ન તત્પાથસિ પાવકોપલભ્મસંભવઃ, તદવયવેષ્વનુપલભ્યમાનસ્ય રૂપસ્ય ભાવાત્ ? યદિ ચ રૂપં સહકારિ કલ્પ્યતે, તદા સમાકલિતસકલનેત્રગોલકસ્ય દૂરાઽઽસન્નતિમિર-રોગાવયવિનઃ કથં નોપલબ્ધિઃ ?

જૈન-તમારું આ કથન લગભગરૂપ છે, કારણ કે અર્થજ્ઞાનમાં સન્નિકર્ષની સાધકતમતા જ અસિદ્ધ છે, પ્રમાતા પુરુષ જેમાં વ્યાપાર કરે, ત્યારે અવશ્ય

કાર્યની ઉત્પત્તિ થાય, અને વ્યાપાર ન કરે ત્યારે કાર્યની ઉત્પત્તિ ન થાય તે સાધકતમ છે. જેમકે છેદન કાર્યમાં 'દાતરડુ' એ સાધકતમ છે, કારણ કે પુરુષવ્યાપાર તેમાં હોય તો છેદન કાર્ય થાય છે અન્યથા નથી થતું પરંતુ આકાશમાં નેત્રનો સન્નિકર્ષ હોવા છતાં પણ પ્રમા-જ્ઞાનની ઉત્પત્તિ થતી નથી, માટે સન્નિકર્ષ પ્રમામાં સાધકતમ નથી.

નૈયાયિક-આશુપજ્ઞાનમાં રૂપ સહકારી કારણ છે. અને આકાશમાં એ રૂપ ન હોવાથી આકાશમાં આશુનો સન્નિકર્ષ હોવા છતાં સહકારી કારણનો અભાવ હોઈ પ્રમાની ઉત્પત્તિ થતી નથી.

જૈન-રૂપમાં પણ પ્રમાની ઉત્પત્તિ કઈ રીતે થશે ? અર્થાત્ રૂપનો ઓછ કઈ રીતે થશે ? કારણ કે 'ગુણોમાં ગુણ હોતા નથી' એ સિદ્ધાંત હોવાથી રૂપમાં રૂપ નથી. વળી, રૂપના આધારભૂત દ્રવ્યમાં પણ અન્ય રૂપ નથી, જેને લઈ રૂપનું જ્ઞાન થાય કારણ કે એક જ દ્રવ્યમાં દ્રવ્ય રહે ત્યાં સુધી રહેનાર જે સ્વતંત્ર ગુણો એકી સાથે નથી રહેતા-તેમ તમે માનો છો.

નૈયાયિક-અવયવીના રૂપજ્ઞાનમાં અવયવમાં રહેલ રૂપને સહકારી કારણ માનવાથી અવયવીના રૂપનું જ્ઞાન થાય જ છે.

જૈન-ત્ર્યલુકાત્મક અવયવીનું રૂપ કઈ રીતે પ્રત્યક્ષ થશે ? કારણ કે ત્ર્યલુકાત્મક અવયવીના અવયવભૂત ત્રણ દ્ર્યલુકમાં રહેનારું રૂપ પ્રત્યક્ષનો વિષય નથી. તો તે સહકારી કેવી રીતે બને ? એટલે કે અવયવના રૂપને સહકારી માનવા છતાં અવયવી-દ્રવ્યના રૂપનું પ્રત્યક્ષ નહિ થાય.

નૈયાયિક-દ્ર્યલુકનું રૂપ અપ્રત્યક્ષ છતાં ત્ર્યલુકના રૂપજ્ઞાનમાં તે સહકારી બને છે.

જૈન-એમ હોય તો ગરમ પાણીમાં રહેલ અગ્નિના અવયવોમાં અપ્રત્યક્ષ 'રૂપ' છે જ, છતાં અગ્નિનું પ્રત્યક્ષ કેમ થતું નથી ? વળી, રૂપ સહકારી હોય તો દૂરતિમિર (દૂરનું જ જોઈ શકનારનો રોગ) અને આસન્નતિમિર (દૂંકી નજર) રોગાત્મક અવયવી જે સમગ્ર નેત્રગોલકમાં વ્યાપ્ત છે, તેનું પ્રત્યક્ષ કેમ થતું નથી ? થવું તો જોઈએ કારણ કે રોગાત્મક અવયવીમાં રૂપ છે, અને નેત્રનો સન્નિકર્ષ પણ છે.

(૫૦) તત્રેતિ નમસિ । તદનુત્પત્તિરિતિ પ્રમાનુત્પત્તિઃ । રૂપાન્તરમસ્તીતિ રૂપાન્તરં કૃષ્ણાદિ । કથં ત્ર્યણુકાવયવિરૂપોપલમ્ભ इति त्रिभिर्द्वર્વणुकैस्त्र्यणुकः । अवयवगतरूपानुपलम्भे सति कथं त्र्यणुकावयविरूपोपलम्भो भवेत् इति वावयवभावार्थः । रूपस्य भावादिति अग्नेः सत्त्वस्य ।

(૬૦) યત્ર હીતિ દાત્રાદૌ । અન્યથેતિ અવ્યાપરિતે । તેદિતિ દાત્રાદિ । તત્રેતિ કાર્યોત્પત્તૌ । રૂપસ્યેતિ નીલપીતાદેઃ । તત્રેતિ નમસિ । તદનુત્પત્તીતિ પ્રમાનુત્પત્તિઃ । અસાવિતિ પ્રમા । યાવદ્દ્રવ્યેતિ સંયોગસંહ્યાદયો ગુણા અયાવદ્દ્રવ્યમાવિનઃ । અપરે તુ વિપરીતા યાવદ્દ્રવ્યમાવિન इत्यर्थः । कथं त्र्यणुकेति अणुद्वयसंयोगे द्व्यणुकः, द्व्यणुकत्रयेण त्र्यणुकः स्यादित्यौलव्यसिद्धान्तः ।

૧ પ્રમાણાનુ^૦ લ । ૨ સતિ ત્રય^૦ લ ।

અનુપલભ્યેત્યાદિ । તદિતિ દ્વયણકલક્ષણમવયવત્રયમ્ । તત્રેતિ ત્ર્યણકાવયવવિરૂપોપલભ્યે । પાવકેતિ ચાક્ષુષપ્રત્યક્ષેણ ગ્રહણાભાવઃ । તદવયવેત્તિત્વિતિ ખવકાવયવેષુ । રૂપસ્યેતિ અગ્નેઃ । સમાકલિતેતિ આવેષિતસમગ્રનયનનીલમણેઃ ।

અથાસત્યન્તાસસત્યભાવોઽપિ સહકારી । ન ચાસૌ તિમિરેઽસ્તીતિ ચેત્ । નન્વિય-
માસત્તિરાત્માપેક્ષ્યા, શરીરાપેક્ષ્યા, લોચનાપેક્ષ્યા, તદધિષ્ઠાનાપેક્ષ્યા વા વિવક્ષાંચક્રે
પ્રેક્ષાદક્ષેણ ! આથે કત્પે, કથં કસ્યાપિ પદાર્થસ્યોપલઘ્વિઃ વ્યાપકસ્યાઽસત્મનઃ
સર્વભાવૈરાસત્તિસંભવાત્ ! દ્વિતીયે કથં કરતલતુલિતમાતુલિજ્ઞાદેરુપલભ્મઃ ! । તૃતીયે,
કથં કાપિ ચાક્ષુષપ્રત્યક્ષમુન્મજ્જેત્, ચક્ષુષઃ પ્રાપ્યકારિત્વકક્ષીકારેણ સર્વત્ર સ્વગોચરે-
ણાઽસત્તિસદ્ભાવાત્ ! તુરીયે, કથમધિષ્ઠાનસંયુક્તાઞ્જનશલાકાયાઃ સમુપલઘ્વિઃ !
અથ યેનાંશેન તસ્યાસ્તત્ર સંસર્ગઃ સ નોપલમ્યત ણ્વ । નૈવમ્ અવયવિનો નિરં-
શત્વેન સ્વીકારાત્ ।

અપિ ચ, કથમુદીર્ચી પ્રતિ વ્યાપારિતનેત્રસ્ય પ્રમાતુર્ન કાઞ્ચન કાઞ્ચનાઽચ-
લોપલઘ્વિમનુભવામઃ ! ન ચ દવીયસ્ત્વાદ ન તત્ર નેત્રરમ્યઃ પ્રસર્તુ શક્તાઃ, તેપાં
શશાઙ્કેઽપિ પ્રસરણાભાવાપત્તેઃ । અથ તદાલોકમિલિતાસ્તે વર્ધન્તે । તર્હિ સ્વરતર-
કરનિકરનિરન્તરાઽપૂરિતવિષ્ટપોદરં મરીચિમાલિનિ સતિ સુતરાં સુરાદિમભિર્સર્પતાં તેપાં
વૃદ્ધિર્ભવેત્ । ન ચ દિનકરમરીચીનાં નિતરાં કટોરત્વેન તૈસ્તેપાં પ્રતિધાતઃ, તદાઽઽ-
લોકકલાપાઽકલિતકલશકુલિયાદિપદાર્થાનામ્પ્યનુપલમ્ભાપત્તેઃ ।

નૈયાયિક-અત્યંત આસત્તિ-નશ્ચકતાનાં અભાવ પણ પ્રત્યક્ષ જ્ઞાનમાં સહકારી
છે. અને આસત્તિનો અભાવ તિમિર રોગમાં નથી. માટે તેનું પ્રત્યક્ષ થતું
નથી.

જૈન-અહીં અમે પૂછીએ છીએ કે તમે પદાર્થના પ્રત્યક્ષજ્ઞાનમાં સહકારી-
કારણરૂપ અત્યંત આસત્તિનો અભાવ કહ્યો, તો તેમાં આસત્તિ-આત્માની
અપેક્ષાએ, શરીરની અપેક્ષાએ, લોચનની અપેક્ષાએ કે લોચનના રહેઠાણુ-ગોળલા-
ની અપેક્ષાએ સમજવી ?

આત્માની અપેક્ષાએ આસત્તિ હોય તો-કોઈ પણ પદાર્થનો યોગ કઈ
રીતે થશે ? કારણ કે-આત્મા વ્યાપક હોઈ સમસ્ત પદાર્થો સાથે તેની આત્યંતિક
આસત્તિ છે જ. શરીરની અપેક્ષાએ આસત્તિ હોય તો-હથેલીમાં રહેલા બીજો-
રાદિ પદાર્થોનું જ્ઞાન પણ કયી રીતે થશે ? કારણ કે-તે શરીરની અપેક્ષાએ
અત્યંત આસન્ન છે. લોચનની અપેક્ષાએ આસત્તિ હોય તો-કયાંય પણ ચાક્ષુષ
પ્રત્યક્ષ કેવી રીતે થશે ? કારણ કે-તમે ચક્ષુને પ્રાપ્યકારી માનેલ હોઈ સર્વસ્થળે
તે તેના વિષયો સાથે અત્યંત આસત્તિ ધરાવે જ છે. લોચનના અધિષ્ઠાનની
અપેક્ષાએ આસત્તિ હોય તો, તે અધિષ્ઠાનની સાથે સંયોગ ધરાવતી અંજન-
શલાકાનો યોગ કેમ કરી થશે ?

નૈયાયિક-અંગન શલાકાનો જે અંશ અધિષ્ઠાન સાથે અત્યંત આસન્ન છે, તેનું જ્ઞાન તો થતું નથી. પણ જે અંશ આસન્ન નથી તેનું જ્ઞાન થવામાં શો બાધ છે ?

જૈન-આમ ન બને, કારણ કે-તમે અવયવીને નિરંશ માનેલ છે, એટલે કે-અવયવી અખંડ હોઈ તેનું આંશિક દર્શન અને અને આંશિક અદર્શન ઘટે નહીં, વળી, આસન્નિનો અભાવ જ્ઞાનમાં કારણ હોય તો-ઉત્તરદિશામાં આંખોને લગાડનાર પ્રમાતા પુરુષને સુવર્ણના મેરુ પર્વતનું જ્ઞાન થતું હોય એવો અનુભવ આપણને કેમ નથી ?

નૈયાયિક-મેરુ પર્વત અત્યંત દૂર હોવાથી નેત્રકિરણો ત્યાં જઈ શકતાં નથી. તેથી મેરુ દર્શન થતું નથી.

જૈન-તો ચન્દ્રમા સુધી પણ નેત્રકિરણો જઈ શકશે નહીં. તેથી તેનું દર્શન પણ થશે નહીં.

નૈયાયિક-એમ ન બને. કારણ કે-ચન્દ્રના તેજ સાથે મળીને નેત્રકિરણો વૃદ્ધિ પામે છે, એટલે કે-વૃદ્ધિ પામેલા નેત્રકિરણો ચન્દ્ર સુધી પહોંચે છે, તેથી તેનું દર્શન થાય છે.

જૈન-જો એમ થતું હોય તો અત્યંત પ્રચંડ કિરણોના સમૂહથી સમસ્ત જગતને ભરી દેનાર સૂર્ય વિદ્યમાન હોય ત્યારે મેરુ પર્વત તરફ જતાં નેત્રરશ્મિઓની સૂર્ય પ્રકાશના અહકારથી અત્યંત વૃદ્ધિ થવી જોઈએ, અને તેથી અનાયાસે સુરાદ્રિ (મેરુ) ની ઉપલબ્ધિ થવી જોઈએ.

નૈયાયિક-સૂર્ય કિરણો અતિ કઠોર હોવાથી તેનાથી નેત્રકિરણોની વૃદ્ધિ નહીં પણ પ્રતિઘાત થાય છે. માટે મેરુ દેખાય નહીં.

જૈન-સૂર્યનો પ્રકાશ નેત્રના કિરણોનો પ્રતિઘાત કરતો હોય તો સૂર્યપ્રકાશના કલાપથી વ્યાસ કલશ, કુલિશ-વજ્ર, વિગેરે પદાર્થોનું જ્ઞાન પણ થશે નહીં.

(૫૦) કથં કસ્યાપિ પદાર્થસ્યોપલબ્ધિરિતિ । ન કસ્યાપિ પ્રાપ્નોતિ । કથં ક્વાપિ ચાપશ્ચુપ્રત્યક્ષમુન્મજ્જેદિતિ । ન ક્વાપોત્યર્થઃ । ચશ્ચુપઃ પ્રાપ્યકાર્ત્વિકશ્ચીકારણેતિ ભવદ્વિઃ । તસ્યા ઇતિ અજ્ઞનશલાકાયાઃ । સ્વીકારાદિત્યતોઽયં 'અપિચેતિ । યયત્યન્તાસત્યભાવઃ સહકારોતિ ગમ્યમ્ । તદાલોકમિલિતા ઇતિ શશાઙ્કાલોકમિલિતાઃ ।

(ટિ૦) - અસાવિતિ અત્યન્તાસત્યભાવઃ । કથં કસ્યાપોતિ ન કસ્યાપિ પ્રાપ્નોતીત્યર્થઃ । કથં ક્વાપીતિ કાક્વા ન ક્વાપોત્યર્થઃ । તસ્યા ઇતિ અજ્ઞનશલાકાયાઃ । તત્રેતિ અધિષ્ઠાને । સ ઇતિ અંશઃ ।

અપિ ચ કથમિત્યાદિ । દ્વોયસ્ત્વાદિતિ દૂરત્વાત્ તત્રેતિ કાઞ્ચનાચલે । તેપામિતિ નેત્રરશ્મીનામ્ । તદાલોકેતિ તસ્ય શશાઙ્કસ્યાલોકેન સજ્જતાઃ । ત ઇતિ રશ્મયઃ । તેપામિતિ નયનકિરણાનામ્ । તૈરિતિ દિનકરમરોચિભિઃ । તેપામિતિ નેત્રાંશુનામ્ । તદાલોકેતિ દિન-કરાલોકકલાપેન ।

૧. 'મે' યયપિ લ । ૨. દિનકર નિકરાલોક મુ ।

તતો ન સન્નિકર્ષસદ્ભાવેઽવ્યવસ્ય સંવેદનોદયોઽસ્તિ । નાપિ તદભાવેઽભાવ
 એવ, પ્રાતિભવપ્રત્યક્ષાણામાર્પસંવેદનવિશેષાણાં ચ તત્કાલાઽવિદ્યમાનવસ્તુવિષયતયા સન્નિકર્ષા-
 ભાવેઽપિ સમુદ્રવાત્ । તન્ન સન્નિકર્ષસ્ય સાધકતમત્વં સાધુત્વસૌધાઽધ્યાસધૈર્યમાર્જિજત્ ।

યં ચ પ્રદીપેન વ્યભિચારમુદર્ચીચરઃ, સોઽપિ ન ચતુરચેતશ્ચમત્કારચચ્ચુઃ,
 પ્રદીપસ્ય મુલ્યવૃત્ત્યા કરણત્વાનુપપત્તેઃ, નેત્રસહકારિતયા કરણત્વોપચારાત્ । યથા
 ચોપચારાદર્થવ્યવસિતૌ કરણમયમ્, તથા સ્વવ્યવસિતાવપિ । ન હિ પ્રદીપોપલમ્ભે
 પ્રદીપાન્તરાન્વેષણમસ્તિ । કિન્ત્વાત્મનૈવાત્માનમયં પ્રકાશયતીતિ ક વ્યભિચારઃ ? તન્ન
 સન્નિકર્ષસ્યાર્થવ્યવસિતાવસાધકતમત્વમસિદ્ધમ્ ॥

અન્યૈવ દિશા કારકસાકચ્યાદેરપ્યર્થવ્યવસિતાવસાધકતમત્વં સમર્થનીયમ્ ।
 इति न हेत्वेकदेशासिद्धिः ॥ ५-६ ॥

માટે સન્નિકર્ષના સદ્ભાવમાં અવસ્ય જ્ઞાનોત્પત્તિ થાય છે, એમ અન્વય
 વ્યાપ્તિ સિદ્ધ થતી નથી. વળી, સન્નિકર્ષના અભાવમાં જ્ઞાનનો પણ અવસ્ય
 અભાવ હોય એવી વ્યતિરેક વ્યાપ્તિ પણ નથી. કારણ કે—પ્રાતિભવ પ્રત્યક્ષો અને
 અવધિ આદિ આર્પસંવેદનવિશેષો—યોગીના જ્ઞાનવિશેષો તત્કાલ અવિદ્યમાન પદા-
 થોને વિષય કરતા હોવાથી, સન્નિકર્ષ ન હોવા છતાં પણ ઉત્પન્ન થાય છે. આ
 પ્રકારે સન્નિકર્ષની અર્થનિશ્ચયમાં સાધકતમતા યુક્તિસંગત નથી.

વળી, પ્રદીપ દ્વારા જે વ્યભિચાર કહ્યો તે પણ ચતુર પુરુષને જરાય ચમ-
 ત્કાર કરનારો નથી, અર્થાત્ પ્રદીપ દ્વારા પણ વ્યભિચાર નથી. કારણ કે—પ્રદીપ
 મુખ્યવૃત્તિથી કરણરૂપ ઘટી શકતો નથી, પરંતુ ચક્ષુનો સહકારી હોવાથી પ્રદી-
 પમાં કરણતાનો ઉપચાર થાય છે. વળી, જેમ પ્રદીપ અર્થજ્ઞાનમાં ઉપચારથી
 કરણ છે, તેવી જ રીતે સ્વનિશ્ચયમાં પણ ઉપચારથી કરણ છે. કારણ કે—પ્રદીપના
 જ્ઞાન માટે બીજા પ્રદીપની જરૂર પડતી નથી, પરંતુ પ્રદીપ પોતે જ પોતાને
 જણાવે છે. આ પ્રકારે વ્યભિચાર ક્યાં રહ્યો? અર્થાત્ વ્યભિચાર નથી. આ
 પ્રકારે અર્થનિશ્ચયમાં સન્નિકર્ષનું અસાધકતમત્વ અસિદ્ધ નથી, અર્થાત્ સન્નિ-
 કર્ષ અર્થનિશ્ચયમાં સાધકતમ નથી જ.

આ જ રીતે કારકસાકચ્યા—સામગ્રી આદિ પણ અર્થનિશ્ચયમાં અસાધકતમ છે,
 તેનું સમર્થન કરી લેવું. અને એ રીતે હેતુની એકદેશથી અસિદ્ધિ જે તમે
 જણાવી તે નથી, અર્થાત્ અમોએ કહેલ હેતુ નિર્દોષ છે. ૫-૬

(૫૦) તદભાવે इति सन्निकर्षाभावे करणमयमिति अयं दीपः ।

(ટિ૦) તદભાવે इति सन्निकर्षाभावे । प्रातिभेति केवलज्ञानादिसंवेदनानाम् । अयमिति
 प्रदीपः ।

अथ व्यवसायीति विशेषणसमर्थनार्थमाहुः—

तद् व्यवसायस्वभावम्, समारोपपरिपन्थित्वात् प्रमाणत्वाद् वा ॥ ७ ॥

§ ૧ તત્-પ્રમાણત્વેન સંમતં જ્ઞાનમ્ । વ્યવસાયસ્વભાવં નિશ્ચયાત્મકમિત્યર્થઃ । સમારોપઃ સંશયવિપર્યયાન્યવસાયસ્વરૂપોઽનન્તરમેવ નિરૂપયિષ્યમાણઃ । તત્પરિપથિત્વં તદ્વિરુદ્ધત્વમ્-યથાવસ્થિતવસ્તુગ્રાહકત્વમિતિ યાવત્ । પ્રમાણત્વાદ્ વા તત્ તથા-વિધમ્ । વાશ્વદો વિકલ્પાર્થઃ । તેન પ્રત્યેકમેવામ્ હેતુ પ્રમાણત્વાભિમતજ્ઞાનસ્ય વ્યવસાયસ્વભાવત્સિદ્ધૌ સમર્થાવિત્યર્થઃ ।

પ્રયોગૌ તુ-પ્રમાણત્વાભિમતં જ્ઞાનં વ્યવસાયસ્વભાવમ્ । સમારોપપરિપથિત્વાત્ । પ્રમાણત્વાદ્ વા । યત્ પુનર્નૈવં ન તદેવમ્ । યથા ધટઃ । પ્રોક્તસાધનદ્વયાઽધિકરણં ચેદમ્ । તસ્માદ્ વ્યવસાયસ્વભાવમિતિ ॥

પ્રમાણુ લક્ષણુગત (૧. ૨.) વ્યવસાયી વિશેષણુનું સમર્થન—

તે સમારોપનું વિરોધી હોવાથી અથવા પ્રમાણરૂપ હોવાથી વ્યવસાયાત્મક છે.

§ ૧ તે-એટલે પ્રમાણુ તરીકે સંમત જ્ઞાન. વ્યવસાયાત્મક એટલે નિશ્ચયાત્મક. સમારોપ એટલે સંશય, વિપર્યય અને અન્યવસાયરૂપ જ્ઞાન. આ વિશે આગળ કહેવામાં આવશે. સમારોપનું પરિપન્થી એટલે સમારોપનું વિરોધી એટલે કે યથાવસ્થિત વસ્તુનું ગ્રાહક અર્થાત્ જે પ્રકારની વસ્તુ હોય તે પ્રકારનું તેનું જ્ઞાન. અથવા તે જ્ઞાન પ્રમાણુ હોવાથી નિશ્ચયાત્મક છે. સૂત્રમાં જે 'વા' શબ્દ છે, તે વિકલ્પને જણાવનાર છે. એટલે કે એ પ્રત્યેક હેતુ પ્રમાણુ તરીકે સંમત જ્ઞાનને નિશ્ચયાત્મક સિદ્ધ કરવાને સમર્થ છે. અર્થાત્ બન્ને હેતુઓ સ્વતંત્રપણે જ્ઞાનની નિશ્ચયાત્મકતા સિદ્ધ કરી શકે તેવા છે.

અનુમાનપ્રયોગો આ પ્રમાણુ છે—

૧-પ્રમાણુતરીકે સંમત જ્ઞાન નિશ્ચયાત્મક છે, કારણ કે તે સમારોપ-સંશયાદિનું વિરોધી છે, જે સમારોપનું વિરોધી ન હોય તે નિશ્ચયાત્મક ન હોય જેમ કે ધટ. પ્રમાણુ તરીકે સંમત જ્ઞાન સમારોપનું વિરોધી છે, માટે નિશ્ચયાત્મક છે. ૨-પ્રમાણુ તરીકે સંમત જ્ઞાન નિશ્ચયાત્મક છે કારણ કે તે પ્રમાણુરૂપ છે. જે પ્રમાણુસ્વરૂપ ન હોય તે નિશ્ચયાત્મક ન હોય જેમ કે ધટ. પ્રમાણુ તરીકે સંમત જ્ઞાન પ્રમાણુરૂપ છે, માટે તે નિશ્ચયાત્મક છે.

§ ૨ અત્રૈકદેશન પક્ષસ્ય પ્રત્યક્ષપ્રતિક્ષેપમાચક્ષતે મિદ્ધવઃ । તથા હિ--સંહતસકલ-વિકલ્પાવસ્થાયાં નીલાદિદર્શનસ્ય વ્યવસાયવન્ધ્યસ્યૈવાનુભવાત્ પક્ષીકૃતપ્રમાણૈકદેશસ્ય પ્રત્યક્ષસ્ય વ્યવસાયસ્વભાવત્સાધનમસાધીયઃ ।

§ ૩ તદસાધિષ્ટમ્. યતઃ-કેન પ્રત્યક્ષેણ તાદૃશસ્ય તસ્યાનુભવોઽભિધીયતે ! ણેન્દ્રિયેણ, માનસેન, યોગિસક્તેન, સ્વસંવેદનેન વા ! નાથેન, તત્રેન્દ્રિયકુદુમ્બસ્ય વ્યાપારપરાદુમ્સત્વાત્ । ન ચ દ્વિતીયેન, તસ્યેન્દ્રિયજ્ઞાનપરિચ્છિન્નપદાર્થાનન્તરક્ષણસાક્ષાત્કારદક્ષત્વાત્ । ન તૃતીયેન, અસ્માદ્દશાં યોગિપ્રત્યક્ષસ્પર્શદૂન્યત્વાત્ । યોગી તુ તથા

જાનાતીતિ કોશપાનપ્રત્યાયનીયમ્ । નાપિ તુર્યેણ યતઃ—તત્ સ્વરૂપોપદર્શનાદેવ પ્રમાણં સ્યાત્, અનુરૂપવિકલ્પોત્પાદકત્વાદ્ વા ? આથે પક્ષે, પ્રત્યક્ષં ક્ષણક્ષયસ્વર્ગપ્રાપ-
ણશક્યાદાવપિ પ્રમાણતામાસ્કન્દેત્ । દ્વિતીયપક્ષોઽપ્યક્ષમઃ, સંદૃતસકલવિકલ્પાવસ્થા-
ભાવિનીઝાદિદર્શનાનન્તરં ‘નીલાદિરયમ્’ હ્યર્થોલ્લેખશેખરસ્યૈવ વિકલ્પસ્ય પ્રાયેણાનુભ-
વાત્ । યત્રાપિ નીલાદિજ્ઞાનં મમોત્પન્નમિતિ જ્ઞાનોલ્લેખી વિકલ્પઃ, તત્રાપિ જ્ઞાનમાત્રો-
લ્લેખિત્વાદસ્ય તત્રૈવ દર્શનસ્ય પ્રામાણ્યં સ્થાદ્, ન તુ તન્નિર્વિકલ્પકત્વે ।

અપિ ચ, વિકલ્પસ્યાપિ કથં સિદ્ધિઃ ? સ્વસંવેદનપ્રત્યક્ષાદિતિ ચેત્ । તસ્યાપિ સ્વરૂપોપદર્શનમાત્રાત્ પ્રામાણ્યે તદેવ દૂષણમ્ । વિકલ્પાન્તરોપજનનાત્ પુનરનવસ્થા ।
તથા ચ કથં સ્વસંવેદનસ્ય પ્રામાણ્યસિદ્ધિઃ, યતસ્તેન વાર્ધા પક્ષાંશં સ્યાત્ ?

§ ૨ બૌદ્ધ—અહીં પક્ષના એકદેશમાં પ્રત્યક્ષથી બાધ છે, જેમ કે—સર્વથા વિદ્યપરહિત અવસ્થામાં નીલાદિ દર્શનરૂપ પ્રમાણનો વ્યવસાયરહિત રૂપે જ અનુ-
ભવ થાય છે. માટે પક્ષ તરીકે સ્વીકારેલ પ્રમાણના એકદેશરૂપ આ પ્રત્યક્ષમાં વ્યવસાયાત્મકતા સિદ્ધ થઈ શકે તેમ નથી.

§ ૩ જૈન—તમારું આ કથન અત્યંત અસંગત છે, કારણ કે—‘નીલાદિ દર્શન વ્યવસાયરહિત છે’—એવું જ્ઞાન તમોને કયા પ્રત્યક્ષથી છે ? શું ઐન્દ્રિય પ્રત્યક્ષથી, માનસ પ્રત્યક્ષથી, યોગીઓના પ્રત્યક્ષથી કે સ્વસંવેદન પ્રત્યક્ષથી તેનો અનુ-
ભવ છે ? ઐન્દ્રિય પ્રત્યક્ષથી તો નથી, કારણ કે—નિર્વિકલ્પક પ્રત્યક્ષને વિષે ઇન્દ્રિય સમૂહનો વ્યાપાર નથી. અર્થાત્ ઐન્દ્રિય પ્રત્યક્ષથી નિર્વિકલ્પક પ્રત્યક્ષનો અનુભવ માનવો યુક્તિસિદ્ધ નથી. માનસ પ્રત્યક્ષ તો તમારે મતે ઇન્દ્રિયજન્ય જ્ઞાનથી જાણેલ પદાર્થોના અવ્યવહિત બીજા ક્ષણને વિષય કરવામાં કુશળ છે, તો ઐન્દ્રિય પ્રત્યક્ષનો વિષય નહિ બનેલ નિર્વિકલ્પકજ્ઞાન માનસ પ્રત્યક્ષનો વિષય ન જ બની શકે. યોગીપ્રત્યક્ષ વડે આપણે તો કશું જ જાણતા નથી. ‘યોગી-
પ્રત્યક્ષ દ્વારા યોગી નિર્વિકલ્પક પ્રત્યક્ષનો અનુભવ કરે’—એમ કહેવું એ વિશ્વ-
સનીય નથી. સ્વસંવેદનથી દર્શનને વ્યવસાયવન્ધ્ય કહો તો શું તે સ્વસંવેદન માત્ર સ્વરૂપોપદર્શન કરાવે છે અર્થાત્ જ્ઞાનનું સ્વરૂપમાત્ર દર્શાવે છે—તેથી પ્રમાણ છે ? કે અનુરૂપ—અર્થાત્ ‘આ નિર્વિકલ્પ છે’ એવા વિકલ્પનું ઉત્પાદક હોવાથી પ્રમાણ છે ? સ્વરૂપોપદર્શન દ્વારા સ્વસંવેદન પ્રમાણરૂપ હોય તો—ક્ષણક્ષય અને સ્વર્ગપ્રાપ્તિશક્તિમાં પણ પ્રમાણ માનવું પડશે.

સારાંશ એ છે કે—બૌદ્ધમતે નીલાદિ વસ્તુ નિરંશ છે, તેથી જ્યારે નીલતું પ્રત્યક્ષ થાય ત્યારે તેના સ્વસંવેદનમાં તદભિન્ન-નીલસ્વભાવભૂત ક્ષણક્ષયનું પણ પ્રત્યક્ષ થઈ જવું જોઈએ. પણ બૌદ્ધો નીલસ્વરૂપનું તો પ્રત્યક્ષ માને છે, પણ ક્ષણક્ષયને અનુમાનથી સિદ્ધ કરે છે. તેથી અહીં ‘ક્ષણક્ષય વિષે પ્રત્યક્ષ પ્રમાણ થઈ જવું જોઈએ’ એ આપત્તિ આપી છે. વળી જ્યારે પોતાનાં અહિંસાચિત્ત કે દાનચિત્તનો સ્વસંવેદનમાં સાક્ષાત્કાર થાય ત્યારે તે ચિત્તમાં અલેદરૂપે

રહેલ સ્વર્ગપ્રાપ્તશક્તિનો પણ સાક્ષાત્કાર થઈ જવો જોઈએ, કારણ કે- બૌદ્ધો માને છે કે- ‘આ બધું ક્ષણિક છે’- એવી વાસનાવાળું જે ચિત્ત હોય છે તે સ્વર્ગગમન યોગ્ય છે. આથી જ્યારે તેવા ચિત્તનો સાક્ષાત્કાર થાય ત્યારે તદ્દલિન તેની સ્વર્ગપ્રાપ્તશક્તિનો પણ સાક્ષાત્કાર થવો જોઈએ, પણ શક્તિ અતીન્દ્રિય હોઈ પ્રત્યક્ષ યોગ્ય નથી, પણ અનુમેય છે. આથી અહીં આપત્તિ આપી છે, કે- સ્વર્ગપ્રાપ્તશક્તિનું પણ ચિત્તસ્વરૂપ સંથે પ્રત્યક્ષ થતું હોઈ તે વિષે તે પ્રમાણ થઈ જવું જોઈએ, પણ થતું નથી. જે સ્વર્ગપ્રાપ્તશક્તિનું પ્રત્યક્ષ થતું હોય તો ચાર્વાકની સ્વર્ગવિષેની વિપ્રતિપત્તિને અવકાશ જ ન રહેત. વળી નિરંશ વસ્તુ વિષે નિશ્ચય અને અનિશ્ચય એ બે વિરોધી ધર્મો ન હોય. આથી જો નીલનો નિશ્ચય હોય તો ક્ષણક્ષયનો પણ નિશ્ચય માનવો જોઈએ. અને તે જ પ્રમાણે જો અહિંસાચિત્ત અને દાનચિત્તના સ્વરૂપનો નિશ્ચય હોય તો તેથી અલિન તેની સ્વર્ગપ્રાપ્તશક્તિનો પણ નિશ્ચય હોવો જોઈએ. આ પ્રકારે નિરંશવાદી બૌદ્ધને તો સ્વસંવેદનથી સ્વરૂપ નિશ્ચય માનવામાં ક્ષણક્ષય અને સ્વર્ગપ્રાપ્તશક્તિ વિષે પ્રત્યક્ષના પ્રામાણ્યની આપત્તિ આચાર્યે પ્રસ્તુતમાં આપી છે.

અનુરૂપવિકલ્પોત્પાદક હોવાથી સ્વસંવેદન પ્રત્યક્ષ પ્રમાણરૂપ છે-એવો બીજો પક્ષ કહો તો-તે ચુકિતચુકત નથી. કારણ કે- સર્વથા વિકલ્પરહિત અવસ્થામાં થનાર નીલાદિ દર્શન પછી ‘આ નીલાદિ છે’ આવા સ્વરૂપનો, અર્થો-લ્લેખની પ્રાધાન્યતાવાળો વિકલ્પ પ્રાયઃ અનુભવાય છે. વળી, જ્યાં ‘મને નીલ જ્ઞાન થયું’ આવો વિકલ્પ થાય છે ત્યાં પણ નીલ જ્ઞાન વિષે ઉલ્લેખ છે, પણ તેની નિર્વિકલ્પકતાનો ઉલ્લેખ નથી, આથી તે વિકલ્પ વડે તે જ્ઞાન છે એટલું તો સિદ્ધ થઈ શકશે, એથી એ વિષયમાં સ્વસંવેદન પ્રમાણ બનશે, પણ તેની નિર્વિકલ્પકતામાં તે પ્રમાણ નહીં બને, કારણ કે-તદનુરૂપ વિકલ્પ થયો જ નથી.

વળી, વિકલ્પની સિદ્ધિ પણ કઈ રીતે થશે? જો સ્વસંવેદન પ્રત્યક્ષથી થતી હોય તો તે- સ્વસંવેદન પ્રત્યક્ષનું પ્રામાણ્ય સ્વરૂપોપદર્શન માત્રથી છે? કે બીજા વિકલ્પને ઉત્પન્ન કરવાથી? ‘સ્વરૂપોપદર્શનમાત્રથી’ કહો તો- પ્રથમ કહેલ દોષ-‘ક્ષણક્ષય અને સ્વર્ગપ્રાપ્તશક્તિમાં પ્રામાણ્યની આપત્તિ’-આવશે. ‘બીજા વિકલ્પને ઉત્પન્ન કરવાથી’-એવો બીજો પક્ષ કહો તો- અનવસ્થા દોષ આવશે, અને તેથી સ્વસંવેદન પ્રત્યક્ષના પ્રામાણ્યની સિદ્ધિ કઈ રીતે થશે, જેથી કરીને પક્ષના અંશમાં બાધ આવે? એટલે કે ‘પ્રમાણરૂપે સંમત સકલ જ્ઞાન વ્યવસાયાત્મક છે’-એ અમારો પક્ષ નિર્બાધ છે. કારણ કે નીલદર્શનને તમે વ્યવસાયશૂન્ય સિદ્ધ કરી શક્યા નથી.

(૫૦) તાદૃશસ્યેતિ વ્યવસાયવન્ધ્યસ્ય । તસ્યેતિ નીલાદિદર્શનસ્ય । તસ્યેન્દ્રિય-જ્ઞાનેત્યાદિ—

“इन्द्रियेण परिच्छिन्ने रूपादौ तदनन्तरम् । यदूपादि ततस्तत्र मनोज्ञानं प्रवर्तते ॥”

इति श्लोकस्तर्कभाषासूत्रं चात्रैव—

‘स्वविषयानन्तरविषयसहकारिणा इन्द्रियज्ञानेन समनन्तरप्रत्ययजनितं मनोविज्ञानम्’ । प्रत्यक्षमिति स्वसंवेदनम् । आस्कन्देदिति यथास्वरूपे । अस्थेति विकल्पस्य । तत्रैवेति विकल्पे एव ।

(टि०) अत्रैकदेशेनेत्यादि । नीलादीति निर्विकल्पकप्रत्यक्षस्य । पक्षीकृतेति पक्षो ज्ञानं प्रत्यक्षपरोक्षरूपम्, तस्यैकदेशस्य प्रत्यक्षस्य । तादृक्षस्येति व्यवसायबन्धस्य । तस्येति नीलादिदर्शनस्य । तत्रेति निर्विकल्पकप्रत्यक्षे । इन्द्रियेति न हीन्द्रियाणां घटादिवत्प्रत्यक्षं भवति । तस्येति मानसस्य ।

‘ऐन्द्रियेण परिच्छिन्ने रूपादौ तदनन्तरं । यद्रूपादि ततस्तत्र मनोज्ञानं प्रवर्त्तते ।’

नापि तुय्येनेत्यादि । तदिति स्वसंवेदनम् । अनुरूपेति निर्विकल्पकमिदमिति । आद्ये पक्ष इति । प्रत्यक्षं स्वरूपं दर्शयत् क्षणक्षयं ज्ञापयेत् । तदाकारोपदर्शनमात्रेण प्रामाण्ये क्षणिकत्वेपि तस्य प्रामाण्यप्रसक्तिः । यदि प्रत्यक्षं स्वरूपमुपदर्शयत् प्रमाणं तदा मया क्षणक्षयिणः परमाणवो गृहीता इत्यस्याप्यात्मस्वरूपोपदर्शनं प्रमाणतां गच्छेत् । तथा च क्षणिकत्वानुमाने वैफल्यं च स्यात् । तथाहि यथा दानपरिणामचित्तानुभवः स्वसंवेदनाध्यक्षलक्षणस्तद्गतं सदृश्यचेतनादिकं विषयीकरोति तथा स्वर्गप्रापणसामर्थ्यमपि तत्स्वरूपाव्यतिरिक्तत्वाद् विषयीकुर्यादिति भावार्थः । क्षणक्षयज्ञानात् स्वर्गप्राप्तिः स्याज्जन्तोः—

“क्षणिकाः सर्वसंस्काराः इत्येवं वासना यका । स मार्ग इह विज्ञेयः”

इति वचनात् । बौद्धानां मतेऽध्यक्षेण क्षणो गृह्यते न तु तत्क्षयो वस्तुनो निरंशत्वेनाभिन्नोपि । न च यन्निरंशवस्तुप्रभवं ज्ञानं तन्निरंशग्राहि । प्रत्यक्षप्रभवविकल्पस्य तद्भावानुपपत्तौ वा हिंसाविरतिदानचित्तस्वसंवेदनाध्यक्षप्रभवनिरणयेन तद्ग्रहणोपपत्तेर्निश्चयविषयीकृतस्य चानिश्चितरूपान्तराभावात् । स्वर्गप्रापणसामर्थ्यादिरपि तद्गतस्य निश्चयात्तत्र विप्रतिपत्तिः—‘न स्वर्गो नापि तत्प्राप्तिहेतुः कश्चिद्भावः’ इत्यादिरूपा चार्वाकादेर्न स्यात् । किन्तु स्वर्गप्रापणसामर्थ्यस्य दानचित्तादमेदात् वस्तुस्वरूपग्राहिणा च स्वसंवेदनाध्यक्षेणानुभवे सदृश्यचेतनत्वादाविव बिबादाभावं भवेदिति । क्षणक्षयस्वर्गप्रापणेत्यादि । बौद्धमते हि नीलाद्यर्थप्रत्यक्षं नीलाद्यर्थमिव तद्गतं क्षणक्षयमपि विषयीकरोति । परं नीलाद्यर्थविषये तत्प्रत्यक्षं अनुरूपविकल्पोत्पादकत्वात् बौद्धैः प्रमाणमिष्यते क्षणक्षये तु न तत् प्रमाणमनुरूपविकल्पोत्पादकत्वाभावात् । “यत्रैव जन्ते देवा तत्रैवास्य प्रमाणता” इति वचनात् । यत्रैव विषये एनां कल्पनां जनयेत्तत्रैव विषयेऽस्य प्रत्यक्षस्य प्रामाण्यमित्यर्थः ।

तथा स्वसंवेदनप्रत्यक्षं बौद्धमते स्वगतं क्षणक्षयं सत्त्वचेतनत्वादि च विषयीकुर्यदनुरूपविकल्पोत्पादकत्वात्सत्त्वादिविषये प्रमाणं प्रतिपाद्यते, क्षणक्षयविषये त्वप्रमाणम्, तदनुसारिविकल्पाजनकत्वात् । तथा हिंसाविरतिचित्तं दानचित्तं च स्वर्गहेतुत्वादिना स्वर्गप्रापणसामर्थ्यादुपेतं बौद्धा मन्यन्ते । तच्च हिंसाविरतिदानचित्तस्वसंवेदनप्रत्यक्षं स्वगतसत्त्वचेतनत्वादिकमिव स्वगतस्वर्गप्रापणसामर्थ्यादिकमपि गृह्णाति, गृहीतस्य हि स्वस्वरूपस्य निरंशत्वेनागृहीतरूपान्तराभावात् । बौद्धैस्तत्स्वसंवेदनप्रत्यक्षं सत्त्वचेतनत्वादौ प्रमाणं मन्यते, स्वर्गप्रापणसामर्थ्यादिविषये त्वप्रमाणम्, तद्विषये विकल्पाजननात् । एवं च सति हि यदि स्वरूपोपदर्शनादेव प्रमाणमिष्यते तदा क्षणक्षयविषयेपि स्वर्गप्रापणसामर्थ्यादिविषयेपि च तत् प्रमाणं भवेत्, स्वरूपोपदर्शनमात्रस्य तत्रापि सत्त्वात् । न च बौद्धैः क्षणक्षयादिविषये तत् प्रमाणमिष्यते । ततः स्वरूपोपदर्शनादेवेति पक्षोऽपि न युक्त इति भावः ।

સંહતેતિ નિર્વિકલ્પકજ્ઞાનાવસ્થાયાં ભાવિ યત્તીલાદિદર્શનમ્ । તત્રાપીતિ નિર્વિકલ્પક-
સવિકલ્પકવિચારે । જ્ઞાનમાત્રેતિ નિર્વિકલ્પકસવિકલ્પકવિચારરહિતં જ્ઞાનમાત્રમ્ । અસ્યેતિ જ્ઞાનો-
લ્લેખિવિકલ્પસ્ય । તત્રૈવેતિ જ્ઞાનમાત્રે । દર્શનસ્યેતિ સ્વસંવેદનપ્રત્યક્ષસ્ય । તતઃ સંવેદનપ્રામાણ્યેન
'તીલાદિજ્ઞાનં મમોત્પન્નં' इति વિકલ્પ એવ સિદ્ધો ન તુ નિર્વિકલ્પકત્વં તસ્ય, જાત્યાદ્યુલ્લેખરહિતતયા
નિર્દેશ્યમશક્યત્વાત્ । તન્નિર્વિકલ્પકત્વ इति । સ્વસંવેદનપ્રત્યક્ષસ્ય નિર્વિકલ્પકત્વે । તસ્યાપીતિ
સ્વસંવેદનપ્રત્યક્ષસ્ય । સ્વરૂપેતિ ક્ષણિકત્વોપદર્શનમાત્રાત્ । તદેવેતિ પૂર્વપ્રકાન્તં ક્ષણક્ષયસ્વર્ગપ્રાપ્ત-
શક્ત્યાદાવિત્યાદિ । વિકલ્પાન્તરેતિ વિકલ્પાન્તરસ્યાપિ કથં સિદ્ધિઃ ? સ્વરૂપોપદર્શનમાત્રાત્તદેવ
દૂષણમ્, વિકલ્પાન્તરોપજનનાદનવસ્થાઽનયા દિશા ભાવનીયમ્ । યત્ इति પ્રામાણ્યસિદ્ધેઃ । તેનેતિ
સ્વસંવેદનેન ।

§ ૪ અથ યન્ન નિર્વિકલ્પકં તન્નૈવ વિકલ્પેન સહોત્પદ્યતે, યથા—વિકલ્પો વિકલ્પા-
ન્તરેણ । વિકલ્પેનાપિ સહોત્પદ્યતે ચ પ્રત્યક્ષમ્ । નં ચેદં ન સિપેધ સાધનમ્,
ગન્ધર્વવિકલ્પદશાયામપિ ગોઃ સાક્ષાત્કરણાત્ । અન્યથા સમયાન્તરે તસ્મરણાનુલ્પ-
ત્તિપ્રસજ્ઞાત્—ઇત્યનુમાનવાધિતઃ પક્ષકદેશ इति ચેત્ । તદપિ ક્વલિતં કાલેન,
કાલાન્તરે સ્મરણસદ્વાદ વ્યવસાયાત્મકસ્યૈવ પ્રત્યક્ષસ્ય પ્રસિદ્ધેર્નિર્વિકલ્પકસ્ય સંસ્કાર-
કારણત્વવિરોધાત્, ક્ષણિકત્વાદિવત્ ।

§ ૪ ખોદ્ધ— જે નિર્વિકલ્પક ન હોય તે વિકલ્પ સાથે ઉત્પન્ન ન થાય, જેમ કે—
એક વિકલ્પ ખીન્ન વિકલ્પ સાથે ઉત્પન્ન થતો નથી, અને પ્રત્યક્ષ તો વિકલ્પની
સાથે પણ ઉત્પન્ન થાય છે, માટે તે વિકલ્પરૂપ નહીં પણ નિર્વિકલ્પક હોવું
જોઈએ. આ હેતુ અસિદ્ધ નથી. કારણ કે—અશ્વવિકલ્પ દશામાં પણ ગાયનું
પ્રત્યક્ષ થાય છે. અર્થાત્ જ્યારે મનમાં અશ્વવિકલ્પ ચાલતો હોય તે વખતે પણ
ઇન્દ્રિય વડે ગાયનો સાક્ષાત્કાર થાય છે. જે અશ્વવિકલ્પાવસ્થામાં ગાયનું પ્રત્યક્ષ
ન માનો તો કાલાન્તરમાં ગોસ્મરણની ઉત્પત્તિ થઈ શકશે નહીં અર્થાત્ ગોસ્મરણ
ઘટશે નહીં. આ પ્રમાણે ઉક્ત અનુમાનથી પ્રમાણરૂપ જ્ઞાનના વ્યવસાય સ્વભાવના
સાધક અનુમાનના પક્ષમાં એક અંશમાં ખાધ છે. કારણ કે— 'ગોપ્રત્યક્ષ' એ
નિર્વિકલ્પક હોઈ વ્યવસાયાત્મક નથી, છતાં પ્રમાણ તો છે જ.

જૈન— તમારું આ કથન કાળનો કોળીઓ જ બની ગયું—નાશ પામ્યું,
કારણ કે—કાલાન્તરમાં ગાયનું સ્મરણ થતું હોવાથી તેનું પ્રત્યક્ષ વ્યવસાયાત્મક
જ હોવું જોઈએ. કારણ કે— ક્ષણિકત્વાદિના પ્રત્યક્ષની જેમ નિર્વિકલ્પક પ્રત્યક્ષ
સંસ્કારજનક બની જ ન શકે. અર્થાત્ નીક્ષાલિન્ન ક્ષણિકનું નિર્વિકલ્પક પ્રત્યક્ષ
છતાં જેમ તે સંસ્કારજનક નથી બનતું, તેમ ગોવિષયક નિર્વિકલ્પક પ્રત્યક્ષ
પણ સંસ્કારને ઉત્પન્ન કરશે નહીં. પરંતુ તમારા જ કહેવા પ્રમાણે ગોદર્શન પછી
સ્મૃતિ તો થાય છે, અને સ્મૃતિ સંસ્કાર વિના સંભવે નહીં, તેથી તેને વ્યવસા-
યાત્મક જ માનવું જોઈએ.

(૫૦ ન ચેદં ન સિપેધ સાધનમિતિ । નાસિદ્ધમ્ । ગન્ધર્વવિકલ્પદશાયામિતિ અથવિકલ્પાવસ્થાયाम્ । ક્ષણિકત્વાદિવદિતિ ક્ષણિકત્વાદાવિવ । સપ્તમ્યર્થે વત્ । યથા ક્ષણિકત્વાદિવિષયેનિર્વિકલ્પકત્વાત્ જ્ઞાનં ન સંસ્કારં જનયતિ એવં ગોવિષયેઽપિ ન જનયેદિત્યર્થઃ ।

(ટિ૦) અથ યન્નેત્યાદિ । પ્રત્યક્ષેણ પક્ષાંશસ્ય વાધેઽસિદ્ધે પરોક્તં તદ્વાધકાનુમાનમાશ-
શઙ્ક્ય પરિહરત્યાચાર્યઃ । અનુમાનં ચેદમ્-પ્રત્યક્ષં નિર્વિકલ્પકમ્-વ્યવસાયવન્ધ્યમિત્યર્થઃ, વિકલ્પૈઃ
સહોત્પદ્યમાનત્વાત્ તતો યન્નિર્વિકલ્પકમિત્યાદિ વ્યતિરેકવ્યાપ્તિઃ । યદિતિ પ્રત્યક્ષં નિર્વિકલ્પમ્,
વિકલ્પેણ સહોત્પદાદાત્ । ઇદમિતિ વિકલ્પેન સહોત્પદ્યમાનત્વાદિત્યાદિ લક્ષણમ્ । ન સિપેધેતિ
અસિદ્ધમિતિ^૧ । ગધર્વૈતિ તુરગઃ । સાક્ષાત્કરણાદિતિ નિર્વિકલ્પકપ્રત્યક્ષેણ નિષ્કૃન્નાત્ । અન્યથેતિ
સાક્ષાત્કરણવ્યતિરેકે । તત્સ્મરણેતિ ગોસ્મૃત્યનુત્પાદપ્રસક્તઃ । ક્ષણિકત્વેતિ ક્ષણિકત્વાદાવિવ સપ્ત-
મ્યર્થે વતિ-યથા ક્ષણિકત્વાદિવિષયે નિર્વિકલ્પકત્વાદ્ જ્ઞાનં ન સંસ્કારં જનયતિ એવં ગોવિષયેપિ
ન જનયેદિત્યર્થઃ

અથાભ્યાસપ્રકરણબુદ્ધિપાટવાર્થિત્વેભ્યો નિર્વિકલ્પકાદપિ પ્રત્યક્ષાદ્ ગૌવાદં
સંસ્કારઃ સ્મરણં ચ સમગત્, ન તુ ક્ષણક્ષયાદૌ, તદ્ભાવાદિતિ ચેત્ । તદપ્યત્પીયઃ,
ભૂયોદર્શનલક્ષણસ્યાભ્યાસસ્ય ક્ષણક્ષયાદાવક્ષોદીયસઃ સદ્ભાવાત્ । પુનઃ પુનર્વિકલ્પો-
ત્પાદરૂપસ્ય ચાભ્યાસસ્ય પરં પ્રત્યસિદ્ધત્વાત્, તત્રૈવ વિવાદાત્ । ક્ષણભિદેલિમભા-
વાભિધાનવેલાયાં ક્ષણિકપ્રકરણસ્થાપિ ભાવાત્ । બુદ્ધિપાટવસ્ય ક્ષણિકવાદૌ નીલાદૌ
ચ સમાનત્વાત્, તત્પ્રત્યક્ષસ્ય નિરંશત્વેન કક્ષીકારાત્, અન્યથા વિરુદ્ધધર્માભ્યાસેન
તસ્ય ભેદાપત્તેઃ । અર્થિત્વસ્થાપિ જિજ્ઞાસિતત્વલક્ષણસ્ય ક્ષણિકવાદિનઃ ક્ષણિકત્વે
સુતરાં સદ્ભાવાદ્ નીલાદિવત્ । અભિલપિતત્વરૂપસ્ય તુ તસ્ય વ્યવસાયજનનં પ્રત્ય-
નિમિત્તત્વાત્, અનભિલપિતેઽપિ વસ્તુનિ કસ્યાપિ વ્યવસાયસંભવાત્ । તતો નાઽનેશ-
વસ્તુવાદિનઃ ક્વચિદેવ સ્મરણં સમગત્ । તથા ચ-યદ્ વ્યવસાયશૂન્યં જ્ઞાનં ન તત્
સ્મૃતિહેતુઃ । યથા ક્ષણિકત્વાદિદર્શનમ્ । તથા ચાઽશ્વવિકલ્પકાલે ગોદર્શનમિતિ
પ્રસજ્ઞઃ । તથા ચ તત્સ્મૃતિહેતુર્ન સ્યાદ્ । ભવતિ ચ પુનર્વિકલ્પયતંસ્તદનુસ્મરણમ્ ।
તસ્માત્ તદ્ વ્યવસાયાત્મકમિતિ પ્રસજ્ઞવિપર્યયઃ । एवं ચ સ્મરણાત્ તસ્ય વ્યવસા-
યાત્મકસ્યૈવ સિદ્ધેર્વ્યવસાયસ્ય ચ વ્યવસાયાન્તરેણ સમાનકાલત્વાભાવાદ્ વિકલ્પેનાપિ
સહોત્પદ્યમાનત્વાદિતિ હેતુરસિદ્ધિવન્ધકીસમ્બન્ધવાધિત ઇતિ ભિદ્ધમ્ ।

બોદ્ધ— અભ્યાસ, પ્રકરણ, બુદ્ધિની પટ્ટતા, અને અર્થિત્વ જેવાં કારણોના
અહકારને લઈને નિર્વિકલ્પક પ્રત્યક્ષથી પણ ગવાદિ પદાર્થ વિષે સંસ્કાર અને
સ્મરણ સંગત થઈ શકે છે, પરંતુ ક્ષણક્ષયાદિના પ્રત્યક્ષમાં અભ્યાસાદિ અહકારી
કારણો ન હોવાથી સંસ્કાર કે સ્મરણને અવકાશ મળતો નથી.

૧ મિતિ ન મુ । ૨ નીલાદૌ મુપા ।

જૈન— તમારું આ કથન તુરંત છે, કારણ કે— ભૂયોદર્શન રૂપ અભ્યાસ તો ક્ષણક્ષયાદિમાં વિશેષે કરીને છે જ, કારણ કે—નીલમાં ભૂયોદર્શન હોય તો તદભિન્ન સ્વભાવમૂલ ક્ષણક્ષયનું ભૂયોદર્શન પણ હોય જ.

અને પુનઃ પુનઃ વિકલ્પોત્પાદકરૂપ અભ્યાસ તો જૈનોને અસિદ્ધ છે, કારણ કે એની વિકલ્પોત્પાદકતામાં જ વિવાદ છે. એટલે કે—વિકલ્પોત્પત્તિ થાય જ એ અમારે મતે આવશ્યક નથી.

ક્ષણમાં વિનશ્વર સ્વભાવવાળા પદાર્થના કથન સમયે ક્ષણિક વિષેના પ્રકરણનો પણ સંદાવ છે જ, અર્થાત્ પ્રકરણનો અભાવ ન હોવાથી પ્રકરણરૂપ સહકારી છે જ. બુદ્ધિપાટવ-બુદ્ધિની પટુતા ક્ષણિકત્વાદિ અને નીલાદિમાં સમાન જ છે, કારણ કે—તમેએ નીલાદિ પ્રત્યક્ષને નિરંશ સ્વીકારેલ છે. જે નિરંશ ન સ્વીકારે તો નીલને વિષે પટુતા અને ક્ષણક્ષયને વિષે અપટુતા એમ બે વિરોધી ધર્મો માનવા જતાં નીલ અને ક્ષણક્ષયમાં અભેદ નહીં પણ ભેદ થઈ જશે. અર્થિત્વ પણ જિજ્ઞાસિતત્વ અને અભિલપિતત્વરૂપ એમ બે પ્રકાર છે. તેમાં ક્ષણિકવાદીઓના મતમાં ક્ષણિકતામાં પણ જિજ્ઞાસિત રૂપ અર્થિત્વ નીલાદિની જેમ સુતરાં વિદ્યમાન છે, અને અભિલપિત રૂપ અર્થિત્વ તો વ્યવસાયજનનમાં કારણરૂપ છે નહીં, કારણ કે—અનભિલપિત પદાર્થમાં પણ કેટલાક પુરુષોને વ્યવસાય થાય છે. આ પ્રકારે નિરંશવસ્તુવાદીને મતે કોઈ પણ એક જ અંશમાં સ્મરણ સંગત થશે નહીં. અને તે રીતે જે જ્ઞાન વ્યવસાય રહિત હોય તે ક્ષણિકત્વાદિ દર્શનની જેમ સ્મૃતિનું હેતુ નથી અને અશ્વવિકલ્પકાલે થતું ગોદર્શન પણ તમારે મતે તેવું જ છે, અર્થાત્ વ્યવસાયશૂન્ય છે, તેથી તે ગોદર્શન સ્મૃતિનું કારણ નહીં બને, આ પ્રસંગ છે. પરંતુ વિકલ્પ કરનારને તો ગોદર્શનનું અનુસ્મરણ તો થાય જ છે, માટે ગોદર્શન વ્યવસાયાત્મક જ છે—આ પ્રસંગવિપર્યય થયો. અને આ રીતે સ્મરણ થતું હોવાથી ગોદર્શન વ્યવસાયાત્મક જ સિદ્ધ થાય છે. અને એક વ્યવસાય-નિશ્ચય બીજા વ્યવસાય સાથે એક સમયે કદી પણ હોતો નથી માટે ‘વિકલ્પ સાથે ઉત્પન્ન થતું હોવાથી’ તમારો એ હેતુ અસિદ્ધતા દોષથી બાધિત છે એ સિદ્ધ થયું.

(૫૦)તદભાવાદિતિ ચેદિતિ અભ્યાસપ્રકરણબુદ્ધિપાટવાર્થિત્વેભ્યોડભાવાત્ । પરં પ્રતીતિ માં પ્રતિ । તત્પ્રત્યક્ષસ્યેતિ નિર્વિકલ્પકસ્ય । ક્વચિદેવ સ્મરણં સમગતેતિ । નીલાદાવેવાંશે, ન તુ ક્ષણિકત્વાદૌ । યદ્ વ્યવસાયશૂન્યમિત્યાદિ અશ્વવિકલ્પકાલે ગોદર્શનં ન સ્મૃતિહેતુર્વ્યવસાયશૂન્યત્વાત્ । પ્રસજ્ઞવિપર્યય इति । यत् स्मृतिहेतुस्तद् व्यवसायात्मकं स्मृतिहेतुश्चाश्वविकल्पकाले गोदर्शनमिति । अत्र च 'प्रसज्ज्ञविपर्ययानुमाने व्याप्तिग्रहः' 'प्रागुक्तप्रसज्ज्ञादेव ।

(ટિ૦)તદભાવાદિતિ અભ્યાસપ્રકરણાવભાવાત્ । અશ્વોદીયસ इति बहुतरस्य । परंमित जैनं प्रति । तत्रैवति विकल्पोत्पादकत्वे । बुद्धिपाटवस्येति । चोऽप्यर्थे । सादग् बुद्धिपाटवं निर्विकल्पके, क्षणिकत्वेपि तादृगेव, उभयोरपि निरंशत्वात् । तत्प्रत्यक्षस्येति नीलप्रत्यक्षस्य । अन्यथेति सांशत्वा-
જીકારે । તસ્યેતિ નીલપ્રત્યક્ષસ્ય । અર્થિત્વસ્યેતિ । અર્થિત્વં દ્વિવિધમ્ જિજ્ઞાસિતત્વલક્ષણમ્, અભિલ-
પિતત્વલક્ષણં ચ । તસ્યેતિ અર્થિત્વસ્ય । અનિમિત્તેતિ નિમિત્તનિશ્ચયાભાવાત્ । યદ્વ્યવસાયેતિ ।

अश्रविकल्पकाळे गोदर्शनं न स्मृतिहेतुः, व्यवसायशून्यत्वात् । प्रसङ्ग इति परेष्टेनानिष्टापादनं प्रसङ्गः । तथा चेति तस्मादेवं सति । तदिति गोदर्शनम् । तदनुस्मरणमिति गोदर्शनस्मरणम् । तद्व्यवसायेति गोदर्शनव्यवसायस्वभावम् । तद्विपर्यय इति पाठे प्रसङ्गविपर्ययः । अश्रविकल्पकालोत्पन्नं गोदर्शनं न स्मृतिहेतुरित्यत्र प्रसङ्गानुमाने पक्षः, व्यवसायशून्यज्ञानत्वादिति हेतुः । यद्वपवसाय० इत्यन्वय-व्याप्तिदृष्टान्तः । तस्येति गोदर्शनस्य ।

§५ अथ न व्यवसायस्वभावत्वेन समारोपपरिपन्थित्व-प्रमाणत्वहेत्वोपर्याप्तिर-
पाऽपादि, तदभावेऽपि व्यवसायजनकत्वमात्रेण तयोः क्वचिद्वावाविरोधात् । अनुमानं
हि व्यवसायस्वभावं सत् समारोपपरिपन्थि, प्रमाणं च । प्रत्यक्षं तु व्यवसाय-
जनकमिति को विरोधः ? इति चेत् ।

इह तावत् प्रमाणत्वहेतोर्व्याप्तिरुपदर्शिते—प्रमाणं स्वत्वविसंवादकमवादिषुः सौगताः । अविसंवादकत्वं चार्थप्रापकत्वेन व्याप्तम् । अर्थाप्रापकस्याविसंवादित्वाभावाद् निर्विषयज्ञानवत् । तदपि प्रवर्तकत्वेन व्यापि, अप्रवर्तकस्यार्थाप्रापकत्वात् । तद्वदेव । तदपि विषयोपदर्शकत्वेन व्यानशे, स्वविषयमुपदर्शयतः प्रवर्तकत्वव्यवहारविषयत्वसिद्धेः । न हि पुरुषं हस्ते गृहीत्वा ज्ञानं प्रवर्तयति, स्वविषयं तूपदर्शयत् प्रवर्तकमुच्यतेऽर्थप्रापकं चेति ॥

§ ૫ ઔદ્ધ—‘સમારોપપરિપન્થિત્વ’ અને ‘પ્રમાણત્વ’ એ બન્ને હેતુની વ્યવસાયસ્વભાવત્વ સાધ્ય સાથે વ્યાપ્તિ યુક્તિયુક્ત નથી, કારણ કે—વ્યવસાયસ્વભાવત્વના અભાવમાં પણ કોઈ સ્થળે માત્ર વ્યવસાયજનકત્વરૂપ સાધ્ય સાથે પણ ઉપરોક્ત બન્ને હેતુઓ હોય છે. અર્થાત્ કવચિત્ એવું બને છે કે—જે સ્વયં વ્યવસાયાત્મક ન હોય તે પણ સમારોપનો વિરોધી અને પ્રમાણ બને છે. જેમ કે—અનુમાન એવું છે જે વ્યવસાયાત્મક છે, અને તે સમારોપપરિપન્થી અને પ્રમાણ પણ છે, પરંતુ પ્રત્યક્ષ એવું છે જે સ્વયં વ્યવસાયાત્મક નથી છતાં વ્યવસાયજનક છે, અને સમારોપપન્થી અને પ્રમાણ પણ છે અર્થાત્ પ્રત્યક્ષમાં ‘વ્યવસાયજનકત્વ’ સાધ્ય સાથે સમારોપ-પરિપન્થિત્વ અને પ્રમાણત્વ હેતુને વ્યાપ્ત માનવામાં કશો વિરોધ નથી. અર્થાત્ એ બન્ને હેતુઓ વ્યવસાયસ્વભાવત્વ સાથે જ વ્યાપ્ત નથી, પણ વ્યવસાયજનકત્વ સાથે પણ વ્યાપ્ત છે.

જૈન-અહીં બૌદ્ધ મત પ્રમાણે પ્રથમ ‘પ્રમાણત્વ’ હેતુની વ્યાસિ વિષે વિચાર કરીએ છીએ-પ્રમાણ અવિસંવાદક છે એમ સૌગંતો કહે છે. અને અવિસંવાદકત્વ અર્થપ્રાપકત્વ સાથે વ્યાપ્ત છે, એટલે કે જે અર્થપ્રાપક હોય તે અવિસંવાદી હોય કારણ કે જે જ્ઞાન અર્થપ્રાપક નથી તે અવિસંવાદી પણ હોતું નથી, જે મકે-નિર્વિપયજ્ઞાન. અને અર્થપ્રાપકત્વ પણ પ્રવર્તકત્વ સાથે વ્યાપ્ત છે, કારણ કે-અપ્રવર્તકજ્ઞાન નિર્વિપય જ્ઞાનની જેમ અર્થનું પ્રાપક હોતું નથી, વળી પ્રવર્તકત્વ પણ વિપયોપદર્શકત્વ સાથે વ્યાપ્ત છે, કારણ કે-સ્વવિપયને

१ उदपादी मुपा ।

જણાવનાર જ્ઞાનમાં પ્રવર્તકત્વરૂપ વ્યવહારની સિદ્ધિ છે. અર્થાત્ સ્વવિષય જણાવનાર જ્ઞાનમાં જ ‘આ જ્ઞાન પ્રવર્તક છે’ એવો વ્યવહાર થાય છે. કારણ કે-જ્ઞાન પુરુષને હાથથી પકડીને પ્રવૃત્તિ કરાવતું નથી, પણ સ્વવિષયને દેખાડતું હોઇને જ પ્રવર્તક અને અર્થપ્રાપક કહેવાય છે.

(૫૦) અથ ન સ્વપ્રત્યક્ષસ્ય વ્યવસાયસ્વભાવતેતિ કૃત્વા સમારોપપરિપન્થિત્વં પ્રમાણત્વં ચ । કિન્તુ વ્યવસાયજનકમેતદિતિ તસ્ય તત્સ્વરૂપત્વમિત્યુક્તૌ કો નામાત્ર વિરોધ इति चेदिति पराशङ्कાયामાહ સૂરિઃ—इह तावदित्यादि । तद्वदेवेति निर्विषयज्ञानवदेव ।

(ટિ૦) તદભાવેડપીતિ વ્યવસાયસ્વભાવત્વાભાવેપિ । તયોરિતિ સમારોપપરિપન્થિત્વપ્રમાણત્વહેત્વોઃ સન્દિધાનૈકાન્તિકં પ્રમાણત્વમ્ । અવિસંવાદેત્યાદિ । યથા બુદ્ધિપાટવેન પરમાણુદ્વયં પશ્યતિ તથા ક્ષણક્ષયં કિં ન પશ્યતિ, બુદ્ધિપાટવસ્ય તત્રાપિ વિચિન્નતાત્વાત્ ? યદિ ચ તં ન પશ્યતિ પ્રત્યક્ષમ્, તર્હિ પ્રત્યક્ષસ્ય નિરંશતા વિરુદ્ધ્યતિ, એકસ્ય વસ્તુનઃ પરમાણુરૂપં દર્શ્યં ક્ષણક્ષયિત્વં ચાદર્શ્યં इति विरुद्धौ धर्मौ । तदपीति अर्थप्रापकत्वम् । तद्वदेवेति निर्विषयज्ञानवदेव । तदपीति प्रवर्तकत्वम् ।

તત્રેદં ચર્ચતે—કિં દર્શનસ્ય વ્યવસાયોત્પત્તૌ સત્યાં વિષયોપદર્શકત્વં સંજાયેત, સમુત્પન્નમાત્રસ્યૈવ વા સંભવેત્ ? પ્રાચિકવિકલ્પે, વિકલ્પકાલે દર્શનસ્યૈવ વિનાશાત્ ક્વ નામ વિષયોપદર્શકત્વં વ્યવતિષ્ઠેત ? દ્વિતીયકલ્પનાયાં પુનઃ—કિમનેન કૃતક્ષૌર-નક્ષત્રપરીક્ષાપ્રાયેણ પથ્થાત્પ્રોચ્છસતા નીલાદિવિકલ્પેનાડપેક્ષિતેન કર્તવ્યમ્, તમન્તરેણાપિ વિષયોપદર્શકત્વસ્ય સિદ્ધતાત્ ? તથા ચ “યત્રૈવ જનયેદેનાં તત્રૈવાસ્ય પ્રમાણતા” इति राज्ञान्तविरोधः, व्यवसायं विनैव विषयोपदर्शकत्वसद्भावे प्रामाण्यस्यापि तं विनैव भावात्, तन्मात्रनिमित्तत्वात् तस्य । कथं चैवं क्षणक्षयस्वर्गप्रापणशक्त्यादावपि दर्शनस्य विषयोपदर्शकत्वं न प्रसज्यते ? ।

બૌદ્ધોની આ પ્રકારની જે વ્યાપ્તિ છે, તેની હવે ચર્ચા કરીએ—વ્યવસાય-વિકલ્પ-નિશ્ચયની ઉત્પત્તિ થયા પછી દર્શન વિષયોપદર્શક બને છે કે દર્શન ઉત્પન્ન થતાંવેંત જ વિષયોપદર્શક બને છે ? પ્રથમ કલ્પના તો યોગ્ય નથી કારણ કે-ક્ષણિક સ્વભાવવાળા દર્શનનો વિકલ્પોત્પત્તિકાળમાં નાશ થઈ જાય છે, તો વિષયોપદર્શકત્વ ક્યાં રહેશે ? દર્શન ઉત્પન્ન થતાં જ વિષયોપદર્શક બને છે, એવી બીજી કલ્પના સ્વીકારો તો—મુંડન કરાવ્યા પછી નક્ષત્ર કોઈ પૂછતું નથી તેવી રીતે વિષયોપદર્શકતારૂપ કાર્ય સિદ્ધ થઈ ગયા પછી ઉત્પન્ન થનાર નીલાદિ વિકલ્પની તે વિષયોપદર્શકતામાં શા માટે અપેક્ષા રાખે ? અર્થાત્ અપેક્ષા નથી જ.

તો પછી ‘જે વિષયમાં દર્શન વિકલ્પને ઉત્પન્ન કરે તેમાં જ દર્શનની પ્રમાણતા છે’ એ તમારા સિદ્ધાંતમાં વિરોધ આવશે, કારણ કે—વ્યવસાયોત્પત્તિ-વિકલ્પોત્પત્તિ વિના જ વિષયોપદર્શકતાનો સદ્ભાવ દર્શનમાં છે, એટલે પ્રામાણ્યનો પણ સદ્ભાવ વિકલ્પોત્પત્તિ વિના જ થઈ જશે, કારણ કે—દર્શનનું પ્રામાણ્ય વિષયોપ-

દર્શકતાને લીધે છે, અને વિષયોપદર્શકતા તો દર્શનની ઉત્પત્તિ થતાં જ તમે માની છે. અને જો આમ હોય તો-ક્ષણક્ષય અને સ્વર્ગપ્રાપ્તશુક્રિત આદિમાં પણ દર્શનની વિષયોપદર્શકતા સિદ્ધ કેમ નહીં થાય ? અર્થાત્ સિદ્ધ થશે.

(૫૦) વ્યવસાયોત્પત્તાવિતિ વિકલ્પોત્પત્તૌ । યત્રૈવેત્યાદિ શ્લોકાર્થે પ્રન્થેઽસ્તિ અપરાદ્ધે ગુરુમુખાદિચ્યુતે-“અભ્યાસપાટવાપત્તિતારતમ્યાદિમેદતઃ ।” યત્રૈવ ચ પનાં કલ્પનામ્ અસ્ય નિર્વિકલ્પકદર્શનસ્ય । વ્યવસાયં વિનૈવેત્યાદિ । અત્ર પાતનિકા-નન્વસ્માભિઃ પ્રમાણતેત્યુક્તમ્ , ભવાંશ્ચ વિષયોપદર્શકત્વં વ્યવસ્થાપયતીતિ કોઽયં ન્યાય इत्येवंરૂપા ।

(ટિ.) તત્રેદમિત્યાદિ । દર્શનસ્યેતિ નિર્વિકલ્પકપ્રત્યક્ષસ્ય । વ્યવસાયેતિ વિકલ્પોત્પત્તૌ । તમન્તરેણેતિ નીલાદિવિકલ્પં વિના । યત્રૈવેત્યાદિ । “અભ્યાસપાટવાપત્તિતારતમ્યાદિમેદતઃ ।” इति पूर्वार्धम् । પનામિતિ સંવૃત્તિ વિકલ્પમ્ । યદુક્તં “અનિરૂપિતતત્ત્વાર્થા પ્રતીતિઃ સંવૃત્તિર્મતા” । અસ્યેતિ નિર્વિકલ્પકસ્ય । તમિતિ વિકલ્પમ્ । તન્માત્રેતિ વિષયોપદર્શકત્વમાત્રહેતુત્વાત્ । તસ્યેતિ પ્રમાણ્યસ્ય ।

અથાધ્યવસાનપર્યવસાનો વ્યાપારો દર્શનસ્ય-इत्यध्यवसायव्यापारवत एवास्य विषयोपदर्शकत्वमवतिष्ठते, न पुनस्तमन्तरेणेति चेत् । तदध्यल्पम्, निर्विकल्पककार्यत्वेन व्यवसायस्य ततो भिन्नकालत्वात् तेन तस्य व्यापारवत्त्वानुपपत्तेः । अस्तु वैतत् । तथापि तद्व्यापारभूतोऽसौ व्यवसायो दर्शनगोचरस्योपदर्शकः, अनुपदर्शको वा स्यात् ? यद्युपदर्शकः, तदा स एव तत्र प्रवर्तकः प्रापकश्च स्यात् । ततोऽपि संवादकत्वात् प्रमाणम्, न पुनस्तत्कारणीभूयमाभेजानं दर्शनम् । अथानुपदर्शकः, कथं दर्शनं तज्जननात् स्वविषयोपदर्शकम्, अतिप्रसङ्गात्, संशयविपर्ययकारणस्यापि तस्य स्वविषयोपदर्शकत्वापत्तेः ? दर्शनविषयसामान्यव्यवसायित्वाद् विकल्पस्य तज्जनकं दर्शनं स्वविषयोपदर्शकम्, नेतरदिति चेत् । तदशस्यम्, दर्शनविषयसामान्यस्यान्याऽपोहक्षणस्यावस्तुत्वात्, तद्विषयव्यवसायजनकस्य वस्तूपदर्शकत्वविरोधात् ।

બૌદ્ધ-દર્શનનો વ્યાપાર અધ્યવસાય સુધી છે, માટે અધ્યવસાયરૂપ વ્યાપારવાળું જ દર્શન વિષયોપદર્શક છે, પરંતુ અધ્યવસાયાત્મક વ્યાપાર વિનાનું દર્શન વિષયોપદર્શક નથી.

જૈન-આ ઘરાણર નથી. કારણ કે-અધ્યવસાય-વ્યવસાય-વિકલ્પ એ નિર્વિકલ્પકના કાર્યરૂપ હોવાથી નિર્વિકલ્પકથી ભિન્નકાલીન છે, માટે નિર્વિકલ્પકને વ્યવસાય વડે વ્યાપારવાળું કહી શકાય નહીં. અથવા એમ હોય તો પણ એ દર્શનના વ્યાપારરૂપ વ્યવસાય, દર્શનના વિષયનો ઉપદર્શક છે કે અનુપદર્શક છે ? જો ઉપદર્શક હોય તો વ્યવસાય જ દર્શનવિષયમાં પ્રવર્તક અને પ્રાપક થશે, અને એ રીતે સંવાદક હોવાથી વ્યવસાય જ ‘પ્રમાણ’ થશે. પરંતુ વ્યવસાયના કારણરૂપ દર્શન તો પ્રમાણ નહીં થાય. અનુપદર્શક હોય તો-વિકલ્પને

૧ તદત્પલમ્-મુપા.

ઉત્પન્ન કરવાથી દર્શન સ્વવિષયોપદર્શક કઇ રીતે થઇ શકશે ? કારણ કે—સંશય અને વિષયના કારણરૂપ બે દર્શન છે, તેમાં પણ સ્વવિષયોપદર્શકતાની આપત્તિરૂપ અતિપ્રસંગ આવશે. કારણ કે—દર્શનજન્ય વિકલ્પ એ વિષયોપદર્શક ન હોય છતાં દર્શન સ્વવિષયોપદર્શક બનતું હોય તો સંશયાદિજ્ઞાનોનું જનક દર્શન પણ સ્વવિષયોપદર્શક બની જશે, અને પ્રમાણ થઈ જશે.

બૌદ્ધ—દર્શનનો વિષય બનેલ વસ્તુના સામાન્યનો વ્યવસાય વિકલ્પ કરે છે, તેથી તેવા વિકલ્પનું જનક દર્શન સ્વવિષયોપદર્શક કહેવાય પણ તેથી અન્યથા હોય તો નહીં. એટલે કે—બે દર્શન એ પ્રકારનો વિકલ્પ ઉત્પન્ન કર્યો ન હોય તે સ્વવિષયોપદર્શક બને નહીં. અર્થાત્ સંશયજનકદર્શન તે પ્રકારનો વિકલ્પ કરતું નથી પણ સંશયજ્ઞાન પેદા કરતું હોઈ સ્વવિષયોપદર્શક કહેવાય નહીં.

જૈન—તમારું આ કથન પ્રશસ્ય નથી, કારણ કે—દર્શનવિષયનું સામાન્ય એ અન્યાપોહ-વ્યાવૃત્તિરૂપ હોવાથી અવસ્તુ છે, માટે સામાન્યને વિષય કરનાર વિકલ્પનું ઉત્પાદક દર્શન વસ્તુનું ઉપદર્શક બની શકશે નહીં. કારણ કે—તેણે અવસ્તુને વિષય કરનાર વિકલ્પને ઉત્પન્ન કર્યો છે.

(૫૦) તત્ત્વમિતિ દર્શનાત્ । તેનેતિ વ્યવસાયેન । તસ્યેતિ નિર્વિકલ્પકસ્ય । તત્કારણી-ભૂયમિતિ તત્કારણત્વમ્ । આમેજાનમિતિ પ્રાપ્તમ્ । તસ્યેતિ દર્શનસ્ય । સ્વવિષયોપદર્શ-કત્વાપત્તેરિતિ । 'સંશયિતસ્થાણુપુરુષત્વલક્ષણઃ 'સ્વવિષયઃ । દર્શનવિષયસામાન્યવ્યવ-સાયિત્વાદિતિ । દર્શનવિષયસામાન્યં વ્યવસયતીત્યેવંશીલં તસ્ય' ભાવસ્તસ્માત્ । તઽજનક-મિતિ વિકલ્પજનકમ્ ।

(ટિ૦) અસ્યેતિ દર્શનસ્ય । તમિતિ અધ્યવસાયમ્ । તેનેતિ નિર્વિકલ્પકેન । તસ્યેતિ વ્યવસા-યસ્ય । તદ્વ્યાપારેતિ દર્શનવ્યાપારસ્વરૂપઃ । સ પ્વેતિ વ્યવસાયઃ । તન્નેતિ દર્શને । તત્કારણીતિ વિકલ્પસ્ય કારણભાવં ભજમાનમ્ । રંશયેત્યાદિ । તસ્યેતિ નિર્વિકલ્પકસ્ય । દર્શનવિષયેતિ દર્શનસ્ય યોડસૌ વિષયસ્તસ્ય યત્સામાન્યં તત્ર વર્તિત્વાત્ । તઽજનકમિતિ વ્યવસાયોત્પાદકમ્ । દર્શનેતિ દર્શનસ્ય વિષયો ઘટાદિસ્વલક્ષણં તસ્ય યત્સામાન્યં તસ્ય । તદ્વિષયેતિ સામાન્ય-ગોચરવિકલ્પોત્પાદકસ્ય દર્શનસ્ય ।

અથ દૃશ્યવિકલ્પયોરેકીકરણાદ વસ્તૂપદર્શક એવ વ્યવસાય ઇતિ ચેત્ । નન્વે-કીકરણમેકરૂપતાપાદનમ્, એકત્વાધ્યવસાયો વા ! પ્રાચિ પક્ષે, અન્યતરસ્યેવ સતત્ત્વં સ્યાત્ । દ્વિતીયે તુ, ઉપચરિતમેવાનયોરૈક્યમ્ । તથા ચ કથમેપ વ્યવસાયો વિષ-યોપદર્શકઃ સ્યાત્ ! ન હિ ષ્ઠઃ કુણ્ડોઘ્નીત્વેનોપચરિતોઽપિ પયસા પાત્રીં પૂરયતિ ।

કિઞ્ચ, તદેકત્વાધ્યવસાયો દર્શનેન, વિકલ્પેન, જ્ઞાનાન્તરેણ વા ભવેત્ ! નાથેન, દર્શનશ્રોત્રિયસ્યાધ્યવસાયશ્ચપાકસંસ્પર્શસંભવાત્ । ન ચ તસ્ય વિકલ્પ્યં વિષ-યતામેતિ । ન દ્વિતીયેન, વિકલ્પકૌણપસ્ય દૃશ્યદાશરથિ ગોચરયિતુમપર્યાપ્તિત્વાત્ । નાપિ તૃતીયેન, નિર્વિકલ્પકસવિકલ્પકવિકલ્પયુગ્માનતિક્રમેણ દૃશ્યવિકલ્પ્યદ્વયવિષય-

૧ 'ષલ' લ । ૨ 'ણઃ' વિ' લ । ૩ તસ્યા' લ ।

ત્વવિરોધાત્ । ન ચ તદુભયાગોચરં જ્ઞાનં તદુભયૈક્યમાકલયિતું કૌશલમાલમ્બતે । તથા-
હિ-યદ્ યદ્ ન ગોચરયતિ, ન તત્ તદૈક્યમાકલયિતુ કુશલમ્ । યથા-કલશજ્ઞાનં
વૃક્ષત્વશિશપાત્વયોઃ । તથા ચ પ્રકૃતમિતિ । તન્ન વ્યવસાયજનનાત્ પ્રત્યક્ષસ્ય પ્રામા-
ણ્યમુપપાદકમ્ ।

બૌદ્ધ—દૃશ્ય-વસ્તુ, અને વિકલ્પ્ય-અવસ્તુ, એ બન્નેનું એકીકરણ કરવાથી
વ્યવસાય વસ્તુનો ઉપદર્શક બની જ શકે છે.

જૈન-આ એકીકરણ એટલે એકરૂપતાપાદન અર્થાત્ બન્નેની એકરૂપતા કરી
દેવી તે છે કે એકત્વવ્યવસાયરૂપ, અર્થાત્ બન્નેને એક જાણવા એ છે ?
એકીકરણ એટલે એકરૂપતાપાદન હોય તો-બેમાંથી કોઈ એકનું જ સ્વરૂપ રહેશે
પરંતુ બીજાનું નહીં રહે. એકીકરણ એટલે એકત્વાધ્યવસાય હોય તો-દૃશ્ય અને
વિકલ્પ્યનું અક્ય ઉપચરિત-ઉપચારવાળું થયું, તો એકત્વાધ્યવસાય, એ વિષયો-
પદર્શક કઈ રીતે થશે ? કારણ કે-ગાય તરીકે ઉપચાર કરવા માત્રથી સાંઠ
કાંઈ દૂધનું વાસણ ભરી દેતો નથી.

વળી, દૃશ્ય અને વિકલ્પ્યના એકત્વનો અધ્યવસાય દર્શનથી થાય છે કે
વિકલ્પથી કે કોઈ બીજા જ્ઞાનથી થાય છે ? દર્શનથી તો થાય નહીં, કારણ કે-
દર્શનરૂપ શ્રોત્રિય-વૈદિકગ્રાહ્ય અધ્યવસાયરૂપ ચાંડાળને સ્પર્શ કરે એવો સંભવ
જ નથી, કારણ કે-દર્શન નિર્વિકલ્પ હોઈ કદી અધ્યવસાયરૂપ હોતું જ નથી, અને
તે વિકલ્પ્યને વિષય પણ કરતું નથી. અને જો વિષય ન કરે તો દૃશ્ય અને વિકલ્પ્યનો
એકત્વાધ્યવસાય દર્શન કેવી રીતે કરે ? વિકલ્પથી પણ એકત્વાધ્યવસાય
થાય નહીં, કારણ કે-વિકલ્પરૂપ રાક્ષસ દૃશ્યરૂપ રામને કળજે કરવા-
વિષય કરવામાં અસમર્થ છે, તો એકત્વાધ્યવસાય કેવી રીતે થાય ? જ્ઞાનાન્તરથી
પણ એકત્વાધ્યવસાય થાય નહીં, કારણ કે-એ જ્ઞાનાન્તરને નિર્વિકલ્પ માનવામાં
આવે કે સવિકલ્પ માનવામાં આવે તો પણ તે દૃશ્ય અને વિકલ્પ્ય એ બન્નેને
તો વિષય કરી શકે જ નહીં, અને બન્નેને વિષય કર્યા વિના એકત્વાધ્યવસાય
સંભવશે જ નહીં. તે માટે અનુમાન પ્રયોગ આ પ્રમાણ છે-જો જ્ઞાન જે પદાર્થને
વિષય કરતું નથી તે જ્ઞાન તે પદાર્થનું ઐક્ય કરવામાં કુશળ-સમર્થ હોતું
નથી, જેમકે-ઘટજ્ઞાન એ વૃક્ષ અને શિંશપાને વિષય કરતું નથી, તેથી વૃક્ષ અને
શિંશપાનું એકત્વ કરવાને સમર્થ પણ નથી, એ જ રીતે દૃશ્ય અને વિકલ્પ્યને
વિષય નહિ કરનારું જ્ઞાન પણ દૃશ્ય અને વિકલ્પ્યનો એકત્વાધ્યવસાય કરવા સમર્થ
નથી. આ પ્રકારે વ્યવસાયજનક હોવાથી પ્રત્યક્ષમાં પ્રામાણ્ય યુક્તિપૂર્વક સિદ્ધ
થઈ શકતું નથી.

(૫૦) દૃશ્યવિકલ્પ(કલ્પ)યોરિતિ દર્શનવિષયવિકલ્પવિષયયોઃ ।

નિર્વિકલ્પકસવિકલ્પકયુગ્લાનતિક્રમેણ્યાદિ । 'યદ્ધિ જ્ઞાનાન્તરં પરિકલ્પયતે તન્નિ-
ર્વિકલ્પકં વા ભવિષ્યતિ' સવિકલ્પકં વા ભવિષ્યતિ । એતદ્ યુગલં નાતિક્રમતિ । નિર્વિકલ્પકં ચેત્ ,
દૃશ્યં વિષયઃ । સવિકલ્પકં ચેત્ , તર્હિ વિકલ્પ્યં વિષયઃ ।

૧ યદ્વિજ્ઞાં મુ-।

(ટિ૦) અન્યતરસ્યેતિ દ્વયોર્મધ્યાદેકસ્ય । સતત્ત્વમિતિ સ્વરૂપં ન દ્વિતીયસ્ય વિરોધાત્ ।
 પણ્વ ઇતિ ઉપચરિતૈકત્વાધ્યવસાયઃ । કિઞ્ચ તદેકેતિ તયોઃ દૃશ્યવિકલ્પયોરેકીકરણમ્ ।
 ન ચ તસ્યેતિ દર્શનસ્ય । વિકલ્પ્યમિતિ વસ્તુ । તદુભયેતિ તત્ દૃશ્યવિકલ્પ્યોભયમગોચરોઽ-
 વિષયો યસ્ય । તથાહીત્યાદિ । યદિતિ જ્ઞાનં કર્તું । યદિતિ વસ્તુ ।

કથં ચૈતત્ ક્ષણક્ષયસ્વર્ગપ્રાપ્તશક્ત્યાદાવધ્યનુરૂપં વિકલ્પ્યં કદાચિદ્ નોત્પા-
 પાદયતિ ? સ્વવિકલ્પવાસનાવલસમુજ્જૃમ્ભમાણાક્ષણિકત્વાદિસમારોપાનુપ્રવેશાદિતિ ચૈત્ ।
 તદપેશલન્, નીલાદાવપિ તદ્વિપરીતસમારોપપ્રસક્તેઃ । કથમન્યથા વિરુદ્ધધર્માધ્યાસાત્
 તદ્દર્શનભેદો ન ભવેત્ ? ન દ્યનંદંશં દર્શનં ક્વચિત્ સમારોપાક્રાન્તં, ક્વચિન્નેતિ વસ્તુ યુક્તમ્ ।

અથ તત્તદ્વ્યાવૃત્તિવશાદનંશસ્થાપિ દર્શનસ્ય તથા પરિકલ્પનાદદોષઃ, સમા-
 રોપાક્રાન્તેભ્યો હિ વ્યાવૃત્તમસારોપાક્રાન્તમ્, અસમારોપાક્રાન્તેભ્યસ્તુ વ્યાવૃત્તં સમા-
 રોપાક્રાન્તં તદુચ્યત ઇતિ । તદપ્યસૂપપાદમ્, યતો વ્યાવૃત્તિરપિ વસ્ત્વંશં કઞ્ચિદાશ્રિત્ય
 કલ્પ્યેત, અન્યથા વા ? અન્યથા ચૈત્, ચિત્રમાનુરપ્યચન્દ્રવ્યાવૃત્તિકલ્પનયા ચન્દ્રતામા-
 દ્રિયેત । વસ્ત્વંશાશ્રયણપક્ષે તુ સિદ્ધો વિરુદ્ધધર્માધ્યાસઃ । તથાહિ—તદર્શનં યેન સ્વભા-
 વેન સમારોપાક્રાન્તેભ્યો વ્યાવર્તિષ્ટ, ન તેનૈવાઽસમારોપાક્રાન્તેભ્યોઽપિ, યેન ચાઽમીભ્યો
 વ્યાવર્તેત, ન તેનૈવ તેભ્યોઽપિ, તયોર્દ્વયોરપિ વ્યાવૃત્તયોરૈક્યાપતેઃ । યદિ પુનઃ સ્વ-
 ભાવભેદોઽપિ વસ્તુનોઽતત્ત્વભાવવ્યાવૃત્ત્યા કલ્પિત એવેતિ પતમ્, તદા કલ્પિતસ્વભાવાન્તર-
 કલ્પનાયામનવસ્થા સ્થેમાનમાસ્તિન્નુવીત । તતો ન વ્યવસાયજનનાદસ્ય પ્રામાણ્યમ-
 નુગુણમ્, કિન્તુ વ્યવસાયસ્વભાવત્વાદેવ । एवं પ્રામાણ્યસહચરં સમારોપપરિપન્થિત્વમપિ
 વાચ્યમ્ ॥૭॥

વળી, એ નિર્વિકલ્પજ્ઞાન ક્ષણક્ષય અને સ્વર્ગપ્રાપ્તશક્તિમાં પણ કોઈ
 વખત અનુરૂપ વિકલ્પને શા માટે ઉત્પન્ન કરતું નથી ?

બૌદ્ધ—ક્ષણિકાદિ વિષે અનાદિકાલીન વાસનાના બળથી ઉત્પન્ન થનાર
 ‘આઃઅક્ષણિકાદિરૂપ છે’ એવો સમારોપ-બ્રાન્તિ થઈ જવાના કારણે ક્ષણક્ષય
 અને સ્વર્ગપ્રાપ્તશક્તિ વિષે નિર્વિકલ્પજ્ઞાન અનુરૂપ વિકલ્પ ઉત્પન્ન કરી
 શકતું નથી.

જૈન—આ યોગ્ય નથી, કારણ કે—ક્ષણિકત્વથી અભિન્ન એવા નીલાદિના
 દર્શનમાં પણ નીલાદિ વિષે વિપરીત સમારોપ-બ્રાન્તિજ્ઞાનનો પ્રસંગ આવશે,
 અને એમ ન માનો તો—એટલે કે—નીલાદિમાં સમારોપ નથી અને ક્ષણક્ષયાદિમાં
 સમારોપ છે, એમ માનો તો વિરુદ્ધધર્મનો અધ્યાસ થવાથી દર્શનમાં ભેદ કેમ
 નહીં થાય ? અર્થાત્ સમારોપ વિનાનું અને સમારોપવાળું એમ બે દર્શન
 માનવાં પડશે, કારણ કે—નિરંશ-અખંડ નીલાદિદર્શન કોઈ એક વિષયમાં સમા-
 રોપથી આક્રાન્ત અને બીજા કોઈ વિષયમાં સમારોપથી અનાક્રાન્ત છે, એમ
 કહેવું તે તો યુક્ત નથી.

બૌદ્ધ—દર્શન નિર્દેશ હોવા છતાં તેમાં તે તે વ્યાવૃત્તિના ંજાથી તે તે પ્રકારની કલ્પના કરવામાં આવતી હોઈ તેમાં કંઈ દોષ નથી, કારણ કે—એક જ દર્શન સમારોપાકાન્તથી વ્યાવૃત્ત હોવાથી અસમારોપાકાન્ત કહેવાય છે. અને અસમારોપાકાન્તથી વ્યાવૃત્ત હોવાથી સમારોપાકાન્ત કહેવાય છે. આમ વ્યાવૃત્તિના ભેદને કારણે નિર્દેશદર્શનમાં સમારોપ અને અસમારોપ ઘટી શકે છે.

જૈન—આ ઘટના પણ યુક્તિયુક્ત નથી, કારણ કે વ્યાવૃત્તિભેદ પણ કોઈ વસ્તુના અંશની અપેક્ષા રાખીને છે કે અપેક્ષા વિના છે? વ્યાવૃત્તિ જે વસ્ત્વંશની અપેક્ષા રાખતી ન હોય તો—અચન્દ્રથી વ્યાવૃત્ત ચિત્રભાનુ—અગ્નિ ચન્દ્રતાને પામશે અર્થાત્ તે અગ્નિ પણ ચન્દ્ર કહેવાશે. અને જે વસ્તુના અંશની અપેક્ષા હોય તો વિરુદ્ધધર્મનો આશ્રય થયો. તે આ પ્રમાણે—નીલાદિદર્શન જે સ્વભાવ દ્વારા સમારોપાકાન્ત વસ્તુના અંશોથી વ્યાવૃત્ત છે, તે જ સ્વભાવ દ્વારા અસમારોપાકાન્ત વસ્તુના અંશોથી વ્યાવૃત્ત નથી, અને જે સ્વરૂપે અસમારોપાકાન્ત વસ્તુના અંશોથી વ્યાવૃત્ત છે, તે જ સ્વરૂપે સમારોપાકાન્ત વસ્તુના અંશોથી વ્યાવૃત્ત નથી. કારણ કે—એક જ સ્વભાવ વડે વ્યાવૃત્તિ માનવામાં આવે તો—તે બન્ને વ્યાવૃત્ત વસ્તુઓ એક બની જશે. વળી વસ્તુના સ્વભાવભેદને પણ અતસ્સ્વભાવરૂપ વ્યાવૃત્તિને કારણે કલ્પિત જ માનવામાં આવે તો—આ પ્રકારે કલ્પિત સ્વભાવાન્તરની કલ્પનામાં અનવસ્થા આવશે.

આ પ્રકારે ‘વ્યવસાયને ઉત્પન્ન કરવાથી નિર્વિકલ્પક પ્રત્યક્ષમાં પ્રાપ્ત થાય છે’ એમ કહેવું યોગ્ય નથી, પરંતુ ‘વ્યવસાયસ્વભાવાત્મક હોવાથી જ પ્રત્યક્ષમાં પ્રાપ્ત થાય છે એમ કહેવું, એ યુક્તિસંગત છે. આ જ પ્રમાણે પ્રાપ્ત થયેલા સહચર ‘સમારોપપરિપન્થિત્વ’ ને કારણે પણ પ્રત્યક્ષ પ્રમાણને વ્યવસાય સ્વભાવરૂપ કહેવું જોઈએ. ॥ ૭ ॥

(૧૦) સ્વવિકલ્પવાસનાવલસમુજ્ઞમ્ભમાણેત્યાદિ । ‘મદીયેયં યોષિદ્’ ‘અહમેનામુદ્ધ્યામિ’ ‘અહમેનામુપભોક્ષ્યે’ इत्यादि । तथा परिकल्पनादिति सांशत्वपरिकल्पनात् ॥૭॥

(ટિ) કથં ચૈતદિતિ નિર્વિકલ્પકમ્ । સ્વવિકલ્પેતિ સ્વવિકલ્પાર્થમનાચવિચાચ્છેનોલ્લસમાનો યોક્ષણિક્ત્વાદિસમારોપો આનિતજ્ઞાનં તસ્યાનુપ્રવેશાત્ । નીલાદાવપીતિ નિર્વિકલ્પકદર્શનેડપિ । તદ્વિપરીતેતિ નીલાદિદર્શનાદિપરીતો વિકલ્પસ્તસ્ય । કથમન્યથેતિ નીલાદૌ ક્ષણક્ષયાદૌ ચેત્સમારોપાનુપ્રવેશો ન તુલ્યઃ । તદ્દર્શનેતિ નીલાદિદર્શનમ્ । અથ તત્તદ્વચાવૃત્તીતિ અન્યાપોહસામર્થ્યાત્ । તથેતિ ભેદપરિકલ્પનાત્ । અદોષ इति ભેદસ્ય । વસ્ત્વંશમિતિ દર્શનમ્ । તતો ન વ્યવસાયેતિ વિકલ્પોત્પાદકત્વાત્ । અત્યેતિ નિર્વિકલ્પકપ્રત્યક્ષસ્ય ॥૭॥

સમારોપપરિપન્થિત્વાદિત્યુક્તમિતિ સમારોપં પ્રરૂપયન્તિ—

અતસ્મિંસ્તદ્વ્યવસાયઃ સમારોપઃ ॥૮॥

અતઃપ્રકારે પદાર્થે તત્પ્રકારતાનિર્ણયઃ સમારોપ इत्यर्थः ॥૮॥

પૂર્વસૂત્રમાં ‘સમારોપનું વિરોધી’ એમ કહેવામાં આવ્યું છે એટલે ‘સમારોપ’નું હવે નિરૂપણ કરે છે—

અતત્માં તત્પ્રકારનો અધ્યવસાય તે ‘સમારોપ’ છે. ॥ ૮ ॥

તે પ્રકારનું જે ન હોય તેમાં તે પ્રકારનો નિર્ણય કરવો તે સમારોપ કહેવાય છે ॥ ૮ ॥

અથૈનં પકારતઃ પ્રકટયન્તિ—

સ વિપર્યયસંશયानध्यवसायभेदात् त्रैधा ॥૯॥

उत्तानार्थमदः ॥૯॥

સમારોપના પ્રકારનું પ્રકટન—

સમારોપના ત્રણ ભેદ છે—૧ વિપર્યય, ૨ સંશય અને ૩ અનધ્યવસાય ૯. આ સૂત્રનો અર્થ સ્પષ્ટ છે. ૯.

अथोद्देशानुसारं विपर्ययस्वरूपं तावत् प्ररूपयन्ति—

विपरीतैककोटिनिष्ठकनं विपर्ययः ॥૧૦॥

§ ૧ વિપરીતાયા અન્યથાસ્થિતાયા એકસ્યા એવ કોટિર્વસ્ત્વંશસ્ય નિષ્ટકનં નિશ્ચયનં વિપર્યય ઇતિ ॥૧૦॥

ઉદ્દેશના અનુસારે પ્રથમ વિપર્યયનું સ્વરૂપ નિરૂપવામાં આવ્યું છે—

§ ૧ વિપરીત એવી એક કોટિનો નિર્ણય કરવો તે વિપર્યય છે. ૧૦.

વિપરીત એટલે કે અન્યથારૂપે રહેલ એક જ કોટિ એટલે વસ્તુનો એક જ અંશ. તેનો નિર્ણય કરવો તે વિપર્યય છે. ૧૦

(ટિ.)- અથોદ્દેશેતિ । ઉદ્દેશઃ સમાસતો નિર્દેશો વ્યાસતઃ ।

अत्रोदाहरन्ति—

यथा शुक्तिकायामिदं रजतमिति ॥૧૧॥

§ ૧ યથેત્યુદાહરણોપન્યાસાર્થઃ, અગ્રેડપિ સર્વત્ર । શુક્તિકાયામરજતાકારાયામ્ 'ઇદં રજતમ્'ઇતિ રજતાકારતયા જ્ઞાનં વિપર્યયો વિપરીતહ્યાતિરિત્યર્થઃ । ઇતિશબ્દ ઉદ્દેશ્વાર્થઃ અગ્રેડપિ । ઉદાહરણસૂત્રં ચેદમ્—અન્યેષામપિ પ્રત્યક્ષયોગ્યવિપયવિપર્યયાણાં પીતશહજ્ઞાનાદીનામ્, તદિતરપ્રમાણયોગ્યવિપયવિપર્યયાણાં હેત્વામાસાદિસમુત્થજ્ઞાનાનાં ચોપલક્ષણાં

§ ૨ અત્ર વિવેકાહ્યાતિવાદી વદતિ 'વિવાદાસ્પદમ્—ઇદં રજતમ્'ઇતિ પ્રત્યયો ન વૈપરીત્યેન સ્વીકર્તવ્યઃ, તથા વિચાર્યમાણસ્ય તસ્યાનુપપદ્યમાનત્વાત્ । યદ્ યથા વિચાર્યમાણં નોપપદ્યતે, ન તત્ તથા સ્વીકર્તવ્યમ્, યથા—સ્તમ્ભઃ કુમ્ભરૂપતયેતિ ।

ન ચેદં સાધનમસિદ્ધિમધારયત્ । તથાહિ—કિમિદં પ્રત્યયસ્ય વૈપરીત્યં સ્થાત્—અર્થ-ક્રિયાકારિપદાર્થપ્રત્યાયકત્વમ્, અન્યથા પ્રથનં વા ? આદ્યે ભેદે, વિવાદાસ્પદપ્રત્યયપ્રત્યાયિતે પદાર્થે કિમર્થક્રિયામાત્રમપિ નાસ્તિ, તદ્વિશેષસાધ્યા વા સા ન વિચ્યતે ? નાદ્યઃ પક્ષઃ,

शुक्तिसाध्यायास्तस्या भावात् । द्वितीये तु ज्ञानकाले सा नास्ति, कालान्तरेऽपि वा ? ज्ञानकाले तावत् तथ्यकलधौतबोधेऽपि कापि सा नास्त्येव । कालान्तरे तु प्रचुरतरसमीर-
समीरणाशुव्यपायिपयोवुदबुदबोधेऽपि सा न विद्यत एव । तन्नार्थक्रियेत्यादिपक्षः
क्षेमकारः ।

तत्पुरस्सरपक्षे तु, तथाविधवैपरीत्यं तस्य स्वेनैव, पूर्वज्ञानेन, उत्तरज्ञानेन वाऽवसी-
येत ? । न स्वेनैव, तेन तस्य वैपरीत्यावसाये प्रमातुः प्रवृत्त्यभावप्रसङ्गात् । अथ पूर्वज्ञानेन ;
किं स्वकालस्थेन, तत्कालस्थेन वा ? नाथेन, तत्काले वैपरीत्यास्पदसंवेदनस्यासत्त्वात् ।
नापि द्वितीयेन, ज्ञानयोर्योगपद्यासंभवात् ।

अथोत्तरज्ञानेन, तर्हि विजातीयम् सजातीयं वा स्यात् : विजातीयमप्येकसन्तानम्,
भिन्नसन्तानं वा ? भेदद्वयेऽपि घटज्ञानं पटज्ञानस्य वैपरीत्यावसायि भवेत् । सजाती-
यमप्येकविषयम्, भिन्नविषयं वा ? एकविषयमप्येकसन्तानम्, भिन्नसन्तानं वा ? द्वय-
मपीदं संवाददत्तहस्तावस्थं कथं वैपरीत्यावबोधवुराधौरेयतां दर्शयति ? भिन्नविषयम-
प्येकसन्तानम्, भिन्नसन्तानं वा ? उभयत्रापि पटज्ञानं पटान्तरज्ञानस्य तथा भवेत् ।

अथ न सर्वमेवोत्तरज्ञानं प्राक्तनस्याऽन्यथात्वावबोधवद्वक्त्रकक्षम्, किन्तु यदेव बाधकत्वे-
नोच्छसति । ननु किमिदं तस्य तदबाधकत्वम्—तदन्यत्वम्, तदुपमर्दकत्वम्, तस्य स्वविषये
प्रवर्तमानस्य प्रतिहनृत्वम्, प्रवृत्तस्यापि फलोत्पादप्रतिबन्धकत्वं वा ? प्राचि पक्षे, मिथ्या-
ज्ञानमपि तस्य बाधकं स्यात्, अन्यत्वस्योभयत्राऽविशेषात् । द्वितीये घटज्ञानं पट-
ज्ञानस्य बाधकं स्यात्, तस्यापि तदुपमर्देनोत्पादात् । तृतीये, न प्रवृत्तिरतस्य तेन
प्रतिहनृत्वं शक्या, यत्र क्वचन गोचरे प्रागेव प्रवृत्तत्वात् । तुरीयेऽपि, न फलोत्पत्ति-
स्तस्य तेन प्रतिबन्धुं पार्यते, उपादानादिसंविदोऽपि प्रथममेव समुत्पन्नत्वात् ।

किञ्च, विपरीतप्रत्यये रजतमसच्चकास्ति, सद् वा ? असच्चेत् । असत्त्वातिरेवेयं
स्यात् । सच्चेत् । तत्रैव, अन्यत्र वा ? यदि तत्रैव, तदा तथ्यपदार्थख्यातिरेवेयं भवेत् ।
अन्यत्र तु सतः कथं तत्र प्रतीतिः, पुरस्सरगोचर एव चक्षुरादेर्व्यापारात् ? दोषमाहात्म्या-
दिति चेत् । न, दोषाणामिन्द्रियसामर्थ्यकदर्शनमात्रचरितार्थत्वेन विपरीतकार्योत्पत्तिं
प्रत्यकिञ्चित्करत्वात् । ततस्तथा विचार्यमाणस्य तस्यानुपपद्यमानत्वमसिध्यदेव ।

नापि व्यभिचारि, विपक्षादत्यन्तं व्यावृत्तेः । अत एव न विरुद्धमपि । ततः
सत्यमेवैतत् संवेदनद्वयम्—इदमिति प्रत्यक्षम्, रजतमिति तु स्मरणम् । करगोद्वदोप-
वशाच्छ्रुतिरजतयोः प्रत्यक्षस्मरणयोश्च भेदाप्रतिभासाद् भेदाख्यातिरियमुच्यत इति ॥

तेन उदाहरणम्—

यथा छीपमां 'आ रजत-यांती छे' अत्र ज्ञानं यत्नं ते. ११.

§ ૧ સૂત્રમાં ‘યથા’ શબ્દ ઉદાહરણના ઉપન્યાસ માટે છે. હવે પછીના સૂત્રોમાં જ્યાં જ્યાં ‘યથા’ શબ્દ આવે તે ઉદાહરણ માટે જાણવો. રજતના આકાર વિનાની છીપમાં ‘આ રજત-ચાંદી છે,’ એટલે કે રજતાકારવાળી છે એવું જે ભાન તે વિપર્યય અર્થાત્ વિપરીતજ્યાતિ કહેવાય છે—એમ સૂત્રનો અર્થ સમજવો. અહીં સૂત્રમાં ‘ઇતિ’ શબ્દ ઉલ્લેખ-જ્ઞાનનો પ્રકાર બતાવવા માટે છે. હવે પછીના સૂત્રોમાં પણ ‘ઇતિ’ શબ્દ ઉલ્લેખના અર્થનો સૂચક જાણવો. આ સૂત્રને માત્ર ઉદાહરણ સૂત્ર સમજવું, એટલે તે પ્રત્યક્ષને યોગ્ય વિષયમાં થનાર પીતશંખાદિ વિપર્યય જ્ઞાનોનું અને પ્રત્યક્ષથી ભિન્ન પરોક્ષ પ્રમાણને યોગ્ય વિષયમાં થનાર ઉત્પાદિભાસાદિથી ઉત્પન્ન થનાર વિપર્યય જ્ઞાનોનું સૂચન કરવા માટે છે—એમ સમજવું.

§ ૨ આ બાબતમાં વિવેકજ્યાતિવાદી (પ્રાભાકર) આ પ્રમાણે કહે છે—વિવાદાસ્પદ છીપમાં ‘આ રજત છે’ એવું જે જ્ઞાન છે, તેને વિપર્યય-વિપરીત-જ્યાતિ કહેવી ન જોઈએ. કારણ કે-વિચાર કરતાં તે જ્ઞાન વિપર્યયરૂપે સિદ્ધ થઈ શકતું નથી અને જે પદાર્થ વિચારતાં જે રીતે સિદ્ધ ન થાય તે રીતે તેને સ્વીકારવો ન જોઈએ. જેમકે—જે સ્તંભ છે તે વિચાર વડે કુંભરૂપે સિદ્ધ થતો નહીં હોવાથી કુંભરૂપે માન્ય થતો નથી.

‘વિચાર કરતાં તે જ્ઞાન વિપર્યયરૂપે સિદ્ધ થઈ શકતું નથી’—આ હેતુ અસિદ્ધ નથી, એટલે કે વિચારથી વિપર્યય સિદ્ધ થતો નથી, તે આ પ્રમાણે-જ્ઞાનમાં વૈપરીત્ય એટલે શું? જ્ઞાન વડે અર્થક્રિયાકારિપદાર્થનો પ્રત્યય નથી થતો એ વૈપરીત્ય કે અન્યથાપ્રથન એટલે કે જે રૂપે હોય તેથી વિપરીતરૂપે જ્ઞાન થવું તે વૈપરીત્ય છે? પ્રથમ પક્ષ માનો તો—વિવાદાસ્પદ જ્ઞાનથી જાણેલ પદાર્થમાં અર્થક્રિયાનો જ અભાવ છે કે પદાર્થવિશેષ રજતથી સાધ્ય એવી અર્થક્રિયા નથી? શુક્તિ-છીપથી સાધ્ય અર્થક્રિયા વિદ્યમાન હોવાથી પહેલો પક્ષ યોગ્ય નથી. બીજા પક્ષે પૂછવાનું કે તે અર્થક્રિયા જ્ઞાનકાળે નથી કે કાલાન્તરમાં પણ નથી? જ્ઞાનકાળમાં નથી એમ કહો તો—સત્યરજતના જ્ઞાન પ્રસંગે પણ જ્ઞાનકાળે કયાંઈ અર્થક્રિયા નથી. કાલાન્તરમાં પણ નથી એમ કહો તો—અતિપ્રચંડ વાયુના વેગથી જલદી નાશ પામનાર પાણીના પરપોટાઓમાં પણ તે નથી કારણ કે જ્ઞાન પછી તરત જ પરપોટાઓનો જ નાશ થઈ ગયેલ હોવાથી તેની અર્થક્રિયા સંભવતી જ નથી. માટે અર્થક્રિયાવિષયક આ વિકલ્પ કંઈ પણ ઇષ્ટસાધક નથી.

તે પછીના બીજા વિકલ્પ અન્યથાપ્રથન વિષે પૂછવાનું કે—તે રજતજ્ઞાનની તેવા પ્રકારની વિપરીતતા સ્વયં તે જ્ઞાન પોતે જ જાણે છે કે તેના પહેલાનું જ્ઞાન જાણે છે કે તેના પછીનું જ્ઞાન જાણે છે? જ્ઞાન પોતે જ જો પોતાનું વૈપરીત્ય જાણતું હોય તો પ્રમાતાની પ્રવૃત્તિ થાય જ નહીં. માટે જ્ઞાન પોતે પોતાનું વૈપરીત્ય જાણે છે એમ કહેવાય નહીં. તેની પહેલાંના જ્ઞાનથી વૈપરીત્ય જણાય છે, એમ માનો તો—તે પૂર્વકલિકજ્ઞાન પોતાના અસ્તિત્વ કાલે એટલે કે—વિપર્યયજ્ઞાનો-ત્પત્તિ થયા પહેલાં જ વિપર્યયને જાણે છે કે વિપર્યય જ્ઞાનના કાળમાં? પોતાના અસ્તિત્વકાળમાં તે જ્ઞાન વિપર્યય જાણી શકશે નહીં, કારણ કે—તે કાળે વિપર્યયના

આશ્રયભૂત જ્ઞાનનો જ અભાવ છે, અર્થાત્ વિપર્યય જ્ઞાન પોતે છે જ નહીં તો-વિપર્યયનું જ્ઞાન કેમ બને ? બીજો પક્ષ પણ કહી શકાશે નહીં, કારણ કે-એકી સાથે બે જ્ઞાન હોતાં નથી. ઉત્તરજ્ઞાન-તેની વિપરીતતા બાજુ છે એમ કહો તો-તે ઉત્તરજ્ઞાન વિન્નતીય છે કે સન્નતીય ? વિન્નતીય હોય તો-તે એક સંતાન-એક જ પુરુષનું છે કે ભિન્ન સંતાનનું-ભિન્ન પુરુષનું ? આ બન્ને પ્રકારમાં ઘટજ્ઞાન દ્વારા પટજ્ઞાનની વિપરીતતાનો નિશ્ચય પ્રાપ્ત થશે. સન્નતીય કહો તો-તે એકવિષયવાળું છે કે ભિન્નવિષયવાળું ? એકવિષયવાળું પણ એક સંતાનનું છે કે ભિન્નસંતાનનું છે ? આ બન્ને પ્રકારનું જ્ઞાન તો સંવાદરૂપ હોઈ હાથના ટેકારૂપ છે, તેથી જ્ઞાનગત વિપર્યયના બોધની ધુરાને ધારણ કેમ કરી શકે ? અર્થાત્ એ બન્ને પ્રકારનાં જ્ઞાનો સંવાદી બનતાં હોઈ વિપર્યય સિદ્ધ કરી શકે નહીં. ભિન્નવિષયવાળું પણ એક સંતાનનું કે ભિન્ન સંતાનનું ? આ બન્ને પક્ષમાં એક પટજ્ઞાન બીજા પટના જ્ઞાનના વિપર્યયને સિદ્ધ કરી દેશે, પણ આવા પ્રસંગમાં પરસ્પર બાધા હોતી નથી, તેથી ત્યાં તેમને વિપર્યયના સાધક મનાય નહીં.

જૈન—બધાં ઉત્તરજ્ઞાનો પૂર્વજ્ઞાનની વિપરીતતાનાં બોધક નથી, પરંતુ બે જ્ઞાન બાધકરૂપે ઉત્પન્ન થયું હોય તે જ પૂર્વજ્ઞાનની વિપરીતતાનું બોધક છે.

પ્રાભાકર-અહીં બાધકરૂપતા એટલે શું ? બાધક એટલે બે તદન્ય હોય અર્થાત્ તેથી ભિન્ન હોય તે, કે તદુપમર્દક-એટલે તેને દબાવી દેનાર હોય તે, કે તેને પોતાના વિષયમાં પ્રવૃત્ત થવા ન દે તે, કે સ્વવિષયમાં પ્રવૃત્ત પૂર્વજ્ઞાનને ફક્ત ઉત્પન્ન કરવામાં બે પ્રતિબંધક હોય તે-અર્થાત્ તેના ફળને બે ઉત્પન્ન થવા ન દે તે ? આ ચાર પ્રકારમાંથી પહેલો પ્રકાર માનો તો મિથ્યાજ્ઞાન પણ પૂર્વજ્ઞાનનું બાધક થઈ જશે, કારણ કે-તે મિથ્યાજ્ઞાન અન્ય સમ્યગ્જ્ઞાન બેમ જ પૂર્વજ્ઞાનથી ભિન્ન તો છે જ. બીજા પ્રકારમાં ઘટજ્ઞાન પટજ્ઞાનનું બાધક થશે, કારણ કે-ઘટજ્ઞાન પટજ્ઞાનનો ઉપમર્દ કરીને ઉત્પન્ન થાય છે. ત્રીજા પ્રકાર વિષે કહેવાનું કે પૂર્વજ્ઞાનની પ્રવૃત્તિ કોઈને કોઈ વિષયમાં થઈ ચૂકી જ છે, માટે ઉત્તરજ્ઞાન પૂર્વજ્ઞાનની પ્રવૃત્તિનું ઘાતક-પ્રતિબંધક થઈ શકતું નથી. ચોથા પ્રકાર વિષે કહેવાનું કે-ઉત્તરજ્ઞાનથી પૂર્વજ્ઞાનની ફલોત્પત્તિનો પ્રતિબંધ થવો શક્ય નથી, કારણ કે-ઉપાદાન બુદ્ધ્યાદિરૂપ ફલ તો પહેલાંથી જ થઈ ગયેલ છે. અર્થાત્ ઉત્તરજ્ઞાન ફલનો પ્રતિબંધ કરે તે પહેલાં જ વસ્તુજ્ઞાન પછી તે વિષેની હેયોપેયાદિ બુદ્ધિ તો ઉત્પન્ન થઈ જ ગઈ હોય છે. તેથી ઉત્તરજ્ઞાનથી તેનો પ્રતિબંધ થવો અશક્ય છે.

વળી, વિપરીત જ્ઞાનમાં રજતનું બે ભાન થાય છે તે અસત્ રજતનું થાય છે કે સત્ રજતનું ? અસત્ રજતનું ભાન થયું હોય તો-આ અસત્જ્ઞાતિ થઈ એટલે કે અસત્નું ભાન થયું. અને સત્ રજતનું ભાન થતું હોય તો-તે તે જ સ્થળે સત્ છે કે અન્ય સ્થળે ? જો તે જ સ્થળે સત્ હોય તો-એ તથ્ય પદાર્થની ખ્યાતિ જ થઈ અર્થાત્ યથાર્થજ્ઞાન જ થયું. અને જો અન્ય સ્થળમાં તે સત્ હોય તો ત્યાં (સમક્ષ) તેનું જ્ઞાન કેવી રીતે થાય ? કારણ કે ચક્ષુ આદિ

ઇન્દ્રિયોના વ્યાપાર સન્મુખ રહેલા પદાર્થોમાં જ થાય છે પણ અસન્મુખમાં થતો નથી.

શંકા—ચક્ષુ આદિ ઇન્દ્રિયગત દોષના પ્રભાવથી અન્યત્ર રહેલ રજત અન્યત્ર જણાય છે.

સમાધાન—તે યોગ્ય નથી કારણ કે-દોષો તો ઇન્દ્રિયોના સામર્થ્ય ને નાશ કરવામાં જ ચરિતાર્થ થતા હોઈ વિપરીતકાર્યોત્પત્તિમાં તો તે અક્રિયિકર છે. એટલે ‘વિચાર કરતાં તે જ્ઞાન વિપરીત સિદ્ધ થઈ શકતું નથી’ અમારો એ હેતુ સિદ્ધ જ છે.

આ હેતુ વ્યભિચારી પણ નથી, કારણ કે-વિપક્ષથી અત્યન્ત વ્યાવૃત્ત પૃથગ છે અને વિપક્ષમાંથી અત્યન્તવ્યાવૃત્ત છે માટે વિરુદ્ધ પણ નથી.

માટે છીપમાં ‘આ રજત છે’ એવું જે જ્ઞાન છે, તે પ્રત્યક્ષ અને સ્મરણ ઉભય સ્વરૂપે સત્ય જ છે, કારણ કે-એ જ્ઞાન ‘આ’ (इदम्) અંશમાં તો પ્રત્યક્ષ છે. અને ‘રજત’ અંશમાં સ્મરણ છે. પરંતુ ઇન્દ્રિયોમાં ઉત્પન્ન થયેલા દોષના વશથી શુદ્ધિ અને રજત તથા પ્રત્યક્ષ અને સ્મરણનો ભેદ-વિવેક ન જણાવાથી આ ભેદાજ્ઞાતિ (ભેદતું અજ્ઞાન) અથવા વિવેકાજ્ઞાતિ કહેવાય છે, પણ વિપર્યય કહેવાતો નથી.

(૫૦) इति शब्द उल्लेखार्थ इति उल्लेखो रीतिः । इतरप्रमाणेत्यादि इतरशब्देनात्र परोक्षस्याख्या ।

विवेकाख्यातिवादीति भेदाप्रतिभासनवादी । अर्थक्रियाकारिपदार्थाऽप्रत्यायकत्वमिति साध्ये अर्थक्रियाकारिणं पदार्थं न प्रत्येति न परिच्छिनत्ति । पदार्थे इति रजतरूपे । तद्विशेषसाध्येति विवादास्पदप्रत्ययसाध्या । शुक्तिसाध्याया इति बुद्धकुमनिक्षेपादिकायाः । द्वितीये त्विति तद्विशेषसाध्येत्यस्मिन् । तावत् तथ्यकलघौतबोधेऽपीति न केवलं विपरीतबोधे । क्वापि सा नास्त्येवेति सा क्रिया । आशुव्यपायिपयोबुद्बुदबोधेऽपीति बुद्बुदेध्वपयस्सु बुद्बुदज्ञानमपि चाक्षुषं विनष्टम् । अतो ज्ञानस्य कालान्तरम् ।

तत्पुरस्सरपक्षे त्विति अन्यथाप्रथनपक्षे । वैपरीत्यावसाये इति । तत् स्वस्य वैपरीत्यमवस्यति स्वयमेवेति विकल्पे । पूर्वज्ञानेनेति विपरीतज्ञानात् पूर्वज्ञानेन । स्वकालस्थेनेति पूर्वकालस्थेन । तत्કાલસ્થેનેતિ વૈપરીત્યકાલસ્થેન । તત્ કિમિત્યાદિ તદુત્તરજ્ઞાનમ્ ।

विजातीयमिति आदौ षट्ज्ञानं पश्चात् षट्ज्ञानमिति विजातीयम् । सजातीयमिति आदौ षट्ज्ञानं पश्चादपि षट्ज्ञानमिति सजातीयम् ।

एकसन्तानमिति एकप्रमातृगतम् । भिन्नसन्तानमिति भिन्नप्रमातृगतम् । षट्ज्ञानस्य वैपरीत्यावसायि भवेदिति । यद्यदुत्तरज्ञानं तेन तेन पाश्चात्यस्य वैपरीत्यमवसीयते । ततश्च षट्ज्ञानेनोत्तरेण षट्ज्ञानस्य पाश्चात्यस्य वैपरीत्यमवसीयताम् । एकविषयमिति एकं पटं पश्यति । भिन्नविषयमिति बहून् पटान् पश्यति । संवाददत्तहस्तावलम्बमिति स्वविषयनियतम् । तथा भवेद्वि वैपरीत्यावसायि भवेत् ।

૧ ષટ મુ । ૨ પટ મુ । ૩ પટં લ । ૪ ષટં લ । ૫ યતે લ ।

सर्वमेवेति पटज्ञानम् । प्राक्तनस्येति पटान्तरज्ञानस्य । मिथ्याज्ञानमपीति न केवलं सत्यज्ञानम् । प्रागेव प्रवृत्तत्वादिति उत्तरज्ञानात् प्राक् । उपादानादिसंविदोऽपीति । यदैव तज्ज्ञानमुत्पन्नमुपादिताऽपि तदैव जाता ।

तत्रैवेति विपरीतप्रत्यये । अन्यत्रेति दृष्टशैलादौ । तदा तद्व्यपदार्थख्यातिरिति सत्ख्यातिरेव । पुरस्सरगोचर पवेति पुरोवर्तिपदार्थगोचर एव । विपरीतकार्योत्पत्तिमिति अन्यत्र सतो रजतस्य तत्र चक्रासनं विपरीतकार्योत्पत्तिः । तथा विचार्यमाणस्येति तथा वैपरीत्येन विचार्यमाणस्य । तस्येति विपरीतप्रत्ययस्य । व्यभिचारीति अनकान्तिकम् ।

(टि०)- उदाहरणसूत्रमित्यादि । तदितरेति प्रत्यक्षेतरम् ।

अत्र विवेकाख्यातिवादी प्रमाकरः । तद्विशेषेति तेन पदार्थेन विशेषेण रजतलक्षणेन साध्या साऽर्थक्रिया । तस्या इति अर्थक्रियायाः । सेति अर्थक्रिया । तत्पुर इत्यादि । तथेति अन्यथा प्रधानरूपम् । तस्येति रजतज्ञानस्य । स्वैनैवेति तत्कालोत्पन्नरजतज्ञानेन । पूर्वज्ञानेनेति तस्मात्तत्कालपूर्वकालोत्पन्नेन । अथ पूर्वेति भ्रान्तिज्ञानपूर्वकालभावि यत्तत्पदार्थविषयेन ज्ञानेन । तत्कालेति उत्तरज्ञानकालस्थेन । तत्काले इति पूर्वज्ञानकाले । ज्ञानयोरिति ज्ञानद्वयमेककाले न सम्भवति, “जुगवं दो नत्थि उवओगा” इति वचनात् । आदौ घटज्ञानं पश्चात् पटज्ञानमिति विजातीयम् । आदौ पटज्ञानं पश्चादपि पटज्ञानमिति सजातीयम् ।

एकसन्तानमिति एकपुरुषस्थज्ञानसन्तानम् । उभयत्रापीति । तथेति वैपरीत्यावसायि जायेत । इदं तस्येति पूर्वज्ञानस्य । तदिति उत्तरज्ञानम् । तस्येति पूर्वज्ञानस्य । उभयत्रेति मिथ्याज्ञाने सत्यज्ञाने च । तस्यापीति घटज्ञानस्यापि । तदुपमर्दनेति पटज्ञानोपमर्देन । तस्येति पूर्वज्ञानस्य । तेनेति बाधकस्वभावैनोत्तरज्ञानेन । न फलोत्पत्तिरित्यादि । तस्येति पूर्वज्ञानस्य । तेनेति उत्तरज्ञानेन । उपादानेति अर्थग्रहणादिज्ञानस्य । अन्यत्रेति दृष्टशैलादौ । तत्रेति विपरीतप्रत्यये । असिध्यदेवेति सिद्धमेवेत्यर्थः । विपक्षादिति स्वीकर्तव्यलक्षणात् । अत पवेति विपक्षादत्यन्तव्यावृत्तेरेव । एतत्संवेदनेति एतत्प्रत्यक्षस्मरणज्ञानोभयम् ।

§३ अत्राभिदग्धहे-ये तावत् साधनासिद्धिदिव्यसनाय व्यधायिपत विकल्पाः, तत्र शुक्त्यादिरूपतयाऽन्यथास्थितार्थस्यान्यथा रजताद्यर्थप्रकाशेन यत्प्रथमं तत्स्वरूपं वैपरीत्यं ‘नेदं रजतम्’ इत्येवं तदुपमर्दतः पश्चादुज्जृम्भमाणेन बाधकेनाऽवधार्यत इति ब्रूमः । तथा च अन्यथाप्रथमोत्तरज्ञानतदुपमर्दकविकल्पाभ्यां धेयं तु विकल्पनिकुरम्भं तुण्डताण्डवाडम्बरविडम्बनामात्रफलमेव ।

अथ विजातीयं सजातीयं वा तदित्यादिप्रकारेषु किमुभयं ते स्यात् ? ननु वितीर्णमेव । अस्तु यत्क्रियते । तदुपमर्देन चेदुत्पद्यते, तदा तदग्निर्यं बाधकं सत् तस्य तथात्वमाविष्करोतीति ।

उपमर्दश्च न प्रध्वंसः, अतः पटज्ञानप्रध्वंसनोत्पत्त्यज्ञानस्य घटज्ञानस्य बाधकत्वं स्यात् । किन्तु तत्प्रतिभातवत्स्वभावख्यापनम्-‘अमर्दाश्वेदने रजतमिति प्रत्यभात्, तद् रजतं न भवत्येव’ इति ।

અપિ ચ, મેદાહ્યાતાવપિ પ્રત્યક્ષસ્મરણયોર્મેદાહ્યાનં કિં સ્વેનેવ વેદ્યતે ?—
 હ્યાદિ સકલવિકલ્પપેટકમાટીકત ણ્વ—ઇતિ સ્વવધાય કૃત્યોત્થાપનમેતદ્ ભવતઃ ।

જૈન—તમારા અનુમાનના હેતુની અસિદ્ધતા દોષને દૂર કરવાને તમોએ જે વિકલ્પો કર્યા તેમાં અમારું કહેવું એમ છે કે—અન્યરૂપે અર્થાત્ છીપ આદિરૂપે રહેલ પદાર્થનું અન્યરૂપે એટલે રજતાદિરૂપે જે જ્ઞાન તેજ વિપર્યય છે, અને તેનું અવધારણુ-નિશ્ચય ‘આ રજત નથી’ એવું જ્ઞાન જે તેનો ઉપમર્દ કરી બાધકરૂપે ઉત્પન્ન થાય છે, તે વડે થાય છે. આથી કરીને અન્યથાપ્રથમ અને ઉત્તરજ્ઞાન તેનું ઉપમર્દક છે, આ જે વિકલ્પો સિવાયનો વિકલ્પસમૂહ મુખની વાચાળતાના આડંબરરૂપ હોઈ માત્ર વિડમ્બનારૂપ છે. અર્થાત્ વ્યર્થ છે.

શંકા—તે વિન્નતીય છે કે સન્નતીય ? વિગેરે વિકલ્પો વિષે તમારો શો ઉત્તર છે ?

સમાધાન—ઉત્તર અપાઈ જ ગયો છે. તે ગમે તેવું હો, પણ જો તે તેનો ઉપમર્દ કરી ઉત્પન્ન થતું હોય તો તે સઘળું એનું બાધક થઈને પૂર્વજ્ઞાનના વૈપરીત્યને પ્રગટ કરે છે.

અને ઉપમર્દ એ પ્રધ્વંસ નથી કે જેથી કરીને પટજ્ઞાનનો પ્રધ્વંસ કરી ઉત્પન્ન થતું ઘટજ્ઞાન પટજ્ઞાનનું બાધક થઈ ન્તય. પણ ઉપમર્દનો અર્થ તો એ છે કે—પ્રથમ જ્ઞાનમાં પ્રતિભાત વસ્તુની અસત્તાનું ભાન કરાવવું એટલે કે—‘મારા જ્ઞાનમાં જે રજત જણાયું છે તે રજત નથી જ.’ આ પ્રકારનું જ્ઞાન થવું તે છે.

વળી, ભેદાબ્યાતિ વિષે પણ પ્રત્યક્ષ અને સ્મરણનું ભેદાબ્યાન ‘શું સ્વતઃ જણાય છે’ ઇત્યાદિ તમે કરેલ સમસ્ત વિકલ્પસમૂહ લાગુ પડે છે, અને આમ કરીને તમોએ પોતે જ પોતાના વધ માટે આ વિકલ્પસમૂહરૂપ કૃત્યા—મારી—મરડીનું ઉત્થાપન કરેલ છે.

(૫૦) પશ્ચાદુજ્ઞમ્ભમાણેન વાધકેનાવધાર્યતે ઇતિ ઉત્તરજ્ઞાનેનાવધાર્યતે ।

તદ્વિજિલમિતિ વિજાતોયં વા સજાતોયં વા । તથાત્વમિતિ વૈપરીત્યમ્ । તત્પ્રતિભાત-
 વસ્ત્વસત્ત્વચ્યાપનમિતિ અસત્ત્વચ્યાપનમુપમર્દઃ ।

સ્વવધાય કૃત્યોત્થાપનમેતદિતિ । યથા કશ્ચિત્ કૃત્યાં મારિમુત્થાપયતિ । સા ચોત્થિતા સતી તમેવ હન્તિ ।

(ટિ૦) અથ વિજાતીયમિત્યાદિ । તદિતિ ઉત્તરજ્ઞાનમ્ । તે ઇતિ હે સમાધાનવાદિન્ તવ । તસ્યેતિ રજતમિતિ પ્રત્યયસ્ય । તથાત્વમિતિ વૈપરીત્યમ્ । કિન્તુ તત્પ્રતીતિ તેન પૂર્વજ્ઞાનેન પ્રતિભાતં પ્રતિભાસિતં યદ્ વસ્તુ તસ્ય અસત્ત્વચ્યાપનમ્ ।

અપિ ચેત્યાદિ । મેદાહ્યાતાવિતિ વિવેકાહ્યાતાવપિ ।

અથ પ્રકૃતજ્ઞાને રજતપ્રતિભાને કથં તેન શુક્તિકાડપેદ્યેત ? તન્ન, સંવૃત-
 સ્વાકારાયાઃ સમુપાત્તરજતાકારાયાઃ શુક્તિકાયા એવાન્ પ્રતિમાનાત્ । વસ્તુસ્થિત્યા

૧ મુપસ્થાં લ । ૨ અથ પૂર્વાનુભૂતરજતપ્રતિભાને મુપા । .

હિ શુક્તિરેવ સા, ત્રિકોણત્વાદિવિશેષપ્રહણાભાવાત્તુ સંવૃતસ્વાકારા, ચાકચિવ્યાદિ-
સાધારણધર્મદર્શનોપજનિતરૂપ્યસ્મરણાઽઽરોપિતરજતાકારત્વાચ્ચ સમુપાત્તરજતાકારા
ઇત્યભિધીયતે । યત્ સ્વલુ યત્ કર્મતયા ચકાસ્તિ તત્ તત્ત્વાઽઽલમ્બનમ્ । એતન્ન શૃઙ્ગ-
પ્રાહિકયા નિર્દિશ્યમાનાયાં શુક્તૌ સમસ્યેવ । સૈવ હિ દોષવશાત્ તથા પ્રતિભાતિ ।

દૃષ્ટં ચ દોષવશાદ્ વિપરીતકાર્યોત્પાદકત્વમ્ । યથાક્ષિતમન્દાક્ષલક્ષ્મીકાયાઃ કુલ-
પક્ષમલાક્યાસ્તદ્ તદ્ વિરુદ્ધવીક્ષણમાપણાદિ । ત્વયાઽપિ ચૈતદક્ષીકૃતમેવ, પ્રકૃતરજત-
સ્મરણસ્યાઽનુભૂતરજતદેશાનુસારિપ્રવૃત્તિજનકત્વૌત્સર્ગિકકાર્યપરિહારેણ પુરોદેશ એવ પ્રવૃત્તિ-
જનકત્વસ્વીકારાત્ । ભેદાઽપ્રહણં સહકારિણમપેક્ષ્ય પ્રકૃતરજતસ્મરણસ્ય તદવિરુ-
દ્ધમિતિ ચેત્ । દોષાન્ સહકારિણોઽપેક્ષ્ય દૃષીકસ્યાપિ તત્ તથાસ્તુ ।

શંકા—પ્રસ્તુતમાં ‘આ રજત છે’ એવું પ્રતિભાન-જ્ઞાન છે તો તે જ્ઞાન છીપની
અપેક્ષા કઈ રીતે રાખે ?

સમાધાન—આ શંકા ન કરવી કારણ કે—પોતાના સ્વરૂપને ઢાંકી દઈ
રજત રૂપને સ્વીકારનાર છીપનું જ ‘આ રજત છે’ એ પ્રકારે પ્રતિભાન-જ્ઞાન
થાય છે, એટલે બીરી રીતે તો એ છીપ જ છે, પણ છીપમાં રહેલ ત્રિકોણત્વાદિ
વિશેષ ધર્મોનું ગ્રહણ-જ્ઞાન ન થવાથી તે છીપે પોતાના વિશેષસ્વરૂપને ઢાંકી દીધું
છે એમ કહેવાય, અને ચાકચિક્યાદિ-ચળકાટ વિગેરે છીપ અને રજતના સાધારણ
ધર્મોના દર્શનથી ઉત્પન્ન થતાં રજતસ્મરણના કારણે છીપ ઉપર રજતાકારનો
આરોપ થઈ જવાથી છીપે રજતાકારને ધારણ કર્યો છે એમ કહેવાય. અર્થાત્
સમક્ષમાં છીપ છતાં રજતનું જ્ઞાન થાય છે, તે સાધારણ ધર્મોને કારણે છે. આ
પ્રકારે રજતજ્ઞાનમાં છીપની અપેક્ષા છે. જે પદાર્થ જે જ્ઞાનમાં કર્મરૂપે જણાય
છે, તે પદાર્થ તે જ્ઞાનમાં આલંબન-વિષય-જ્ઞેય કહેવાય છે. અને આંગળીથી નિર્દેશ
કરાતી છીપ અહીં આલંબન છે જ, અને તે જ છીપ નેત્રદોષના કારણે રજતરૂપે
જણાય છે.

દોષના બળથી વિપરીત કાર્યોત્પત્તિ થાય છે તે અનુભવસિદ્ધ છે, જેમકે—
લગ્નરૂપ શોભાને ત્યાગ કરનારી કુલબાલિકા(કુલાંગના)માં પણ વ્યવહાર-
વિરુદ્ધ જોવું બોલવું વિગેરે વિરુદ્ધકાર્યોત્પત્તિ લગ્નત્યાગરૂપ દોષના બળથી
દેખાય છે. અને તમોએ પણ દોષના વશથી વિપરીતકાર્યોત્પત્તિ માનેલી જ છે.
કારણ કે—પ્રસ્તુતમાં રજતસ્મરણ અનુભવેલ રજતના દેશમાં ઔત્સર્ગિક પ્રવૃત્તિ
કરાવવાને બદલે સન્મુખ દેશમાં પ્રવૃત્તિની ઉત્પત્તિ કરાવે છે, એમ તમે સ્વીકારો છો.

પ્રાભાકર—પ્રકૃત રજતસ્મરણના ગ્રહકારમાં જ્યારે ભેદાગ્રહણ હોય છે, ત્યારે
આવી વિરુદ્ધ પ્રવૃત્તિની ઉત્પત્તિ બની શકે છે, તેમાં કશો વિરોધ નથી.

જૈન—અમે પણ એમ કહીશું કે—ઇન્દ્રિય પણ જ્યારે દોષસહકૃત હોય ત્યારે
વિરુદ્ધજ્ઞાન ઉત્પન્ન કરે છે.

(૫૦) અથ પ્રકૃતજ્ઞાને^૧ [હ]ત્યવધાર્યતે । રજતપ્રતિભાને^૨ ઇતિ મૌલપાઠઃ । પૂર્વાનુભૂતરજતપ્રતિ-
ભાને ઇતિ પાઠાન્તરમ્ । પૂર્વાનુભૂતં ટક્કશિલાદિકમ્ । તેનેતિ વિવાદાસ્પદપ્રત્યયેન । શુક્તિકાપેક્ષ્યેતેતિ
શુક્તિકાપેક્ષા ન યુક્તેત્યર્થઃ । તસ્માત્ સત્યગેવંતત્ સંધેદનદ્વયમિતિ ભાવાર્થઃ । તન્નેતિ વિપર્યયજ્ઞાને
રજતપ્રતિભાસનં ન । અત્ર પ્રતિભાનાદિત્યતોડપ્રં એતદેવ વ્યાખ્યાતોતિ ગમ્યમ્ । કર્મતયેતિ દેવ-
દત્તઃ શુક્તિશકલં રજતરૂપં પશ્યતિ । ગૃહ્ણગ્રાહિકયેતિ અહ્ગુલિનિર્દેશેન ।

ત્વયાપિ ચૈતદ્ગ્રીકૃતમેવેતિ શુક્તેરાલમ્બનત્વમ્ ।

(ટિ૦)– કથં તેનેતિ રજતજ્ઞાનેન । પવાત્રેતિ રજતજ્ઞાનપ્રદેશે । યત્સ્વલ્લિવિતિ યદ્ વસ્તુ
યત્ર જ્ઞાને યથા ઘટે જ્ઞાનં જાનાતિ, યથા જ્ઞાને ઘટં જાનાતિ ઇત્યત્ર દર્શ્યતે । તદિતિ વસ્તુકાસનમ્ ।
તત્રેતિ જ્ઞાનં । પત્તુચ્ચેતિ વસ્ત્વાલમ્બનમ્ । ગૃહ્ણેતિ અહ્ગુલોમિર્દેશેનેત્યર્થઃ । સૈવેતિ શુક્તિઃ ।
કોપેતિ નેત્રદોષઃ । તથેતિ રજતત્વેન । ઔત્સર્ગિકેતિ મુખ્યમ્ । મેદાગ્રહણમિતિ ઇદં રજત-
મિતિ પ્રત્યયજ્ઞાનં પ્રત્યક્ષસ્મરણયોઃ । તદિતિ પુરોદેશે પ્રવૃત્તિજનકત્વં વિપરીતકાર્યોત્પાદકત્વં વા ।
હપીકસ્યેતિ દ્વિત્રયસ્ય । તદિતિ પુરોદેશે પ્રવૃત્તિજનકત્વમ્ । તથેતિ અવિરુદ્ધમ્ ।

કિન્ન, પ્રત્યભિજ્ઞાનેન રજતસંવિત્તેઃ શુક્તિગોચરત્વમવસ્થાપ્યતે યદેવ મમ રજત-
ત્વેન પૂર્વમચક્રાત્, તદેવેદં શુક્તિશકલમ્—ઇત્યેવં તસ્યોત્પાદાત્ । અનુમાનેન ચ—
વિવાદપદં રજતજ્ઞાનં શુક્તિગોચરમ્, તત્રૈવ પ્રવર્તકત્વાદ્, યદેવં તદેવં યથા સત્યરજતજ્ઞાનં
રજતગોચરમ્—ઇતિ વિચારેણ વૈપરીત્યસ્યોપપન્નેરભિદ્વિદુર્ભેદ્યમેવ ત્વસાધનમિતિ સ્થિતમ્ ।

યચ્ચોક્તમ્—શુક્તિરજતયોઃ પ્રત્યક્ષસ્મરણયોઃચ મેદાગ્રપ્રતિભાસાદિતિ, તત્ર મેદા-
પ્રતિભાસસ્તુચ્છઃ કશ્ચિદુચ્યેત, અમેદપ્રતિભાસો વા । નાથઃ, પ્રાભાકરૈરભાવાનમ્યુપગ-
માત્ । નાપિ દ્વિતીયઃ, વિપરીતગ્યાતિપ્રસક્તેઃ મિન્નયોરભેદેન પ્રતિભાસાત્ ।

અથ મેદો વ્યાવર્તકધર્મયોગઃ, તસ્ય ચાપ્રતિભાસઃ, સાધારણધર્મપ્રતિભાસ ઇતિ
ચેત્ । ન, શુક્તિજ્ઞાને સત્યેડપિ તસ્ય ભાવાદ્, દીપ્રતાદેસ્તત્રાડપિ પ્રતિભાસાત્ । અથ
ન તત્ર તસ્યૈવ પ્રતિભાસઃ, ત્રિકોણતાદિવ્યાવર્તકધર્માણામપિ પ્રતિભાસાદિતિ ચેત્ ।
તર્હિ સાવધારણઃ સાધારણધર્મપ્રતિભાસઃ પ્રકૃતરજતવોદેડપિ નાસ્ત્યેવ, રજતગતસ્ય રજ-
તત્વસ્યૈવ, શુક્તિગતસ્ય ત્વનિયતદેશકાલસ્મર્યમાણરજતાસંભવિનિયતદેશકાલઃવસ્ય વ્યાવર્તક-
ધર્મસ્ય પ્રતિભાનાદિતિ । ગ્રહણસ્મરણસંવિત્તો અપિ સ્વસંવિદિતે પ્રાભાકરણામ્ । તે
ચ યદિ સ્વરૂપેણ પ્રતિભાતઃ, તદા ન રજતાર્થિનસ્તથા પ્રવૃત્તિઃ સ્થાત્ ।

અથ ગ્રહણં સ્મરણરૂપતયા પ્રતિભાતિ, તદા વિપરીતગ્યાતેરસ્પષ્ટતયા પ્રતિ-
ભાનમ્, અનુભૂતરજતદેશે પ્રવૃત્તિશ્ચ સ્થાત્ । અથ સ્મરણં ગ્રહણરૂપતયાઃ તદાડપિ વિપ-
રીતગ્યાતિરેવ । પ્રમૂતં ચાત્ર વક્તવ્યમ્, તચ્ચોક્તમેવ વૃહદ્વૃત્તો વિતત્ય શ્રીપૂર્વ્યઃ ૧-૧-૧૧ ।

વળી, પ્રત્યભિજ્ઞાન દ્વારા પણ પ્રકૃત રજતજ્ઞાનને વિષય શુક્તિ-હીપ હતી
એમ સિદ્ધ થાય છે, કારણ કે-એ પદાર્થ મને પહોંચાં રજતરૂપે જણાયો હતો
૧-જ્ઞાનેન લ । ૨-સ્યેવ મુ ।

તે જ પદાર્થ આ શુક્તિશક્તિ-છીપનો ટુકડો છે-આ પ્રકારે પ્રત્યક્ષજ્ઞાનની ઉત્પત્તિ થાય છે. અને અનુમાનથી પણ શુક્તિ જ વિષયરૂપે સિદ્ધ થાય છે- 'વિવાદાસ્પદ રજતજ્ઞાનનો વિષય શુક્તિ છે, કારણ કે-શુક્તિમાં જ તે પ્રવર્તક છે, જે જ્ઞાન જેમાં પ્રવર્તક હોય તે જ્ઞાનનો તે પદાર્થ વિષય હોય છે, જેમકે-સત્યરજત-જ્ઞાન રજતમાં પ્રવર્તક હોવાથી રજતવિષયક છે.'-આ પ્રકારના વિચાર વડે 'વૈપરીત્યની સિદ્ધિ થતી હોવાથી 'વિચાર' કરતાં તે જ્ઞાન વિપરીત થઈ શકતું નથી' આ તમારો હેતુ અગ્નિદ્ધિ નામના દોષથી દૂષિત છે, એ સિદ્ધ થયું.

વળી, છીપ અને રજત તથા પ્રત્યક્ષ અને સ્મરણના ભેદનું ગ્રહણ ન થવાથી જે ભેદાપ્રતિભાસ તમોએ કહ્યો છે, તે ભેદાપ્રતિભાસ તુચ્છ-અભાવરૂપ છે કે અભેદના પ્રતિભાસરૂપ છે? પહેલો પક્ષ યોગ્ય નથી કારણ કે-પ્રભાકરને અનુ-સરનાર મીમાંસકો તુચ્છ અભાવને માનતા નથી. બીજો પક્ષ પણ યોગ્ય નથી કારણ કે-ભિન્ન પદાર્થોને અભિન્નરૂપે જાણવામાં વિપરીતજ્ઞાતિ થઈ જશે.

શંકા—ભેદ એટલે વ્યાવર્તકધર્મનો યોગ-સંબંધ છે. તેનો અપ્રતિભાસ એટલે ચાકચિકચ આદિ સાધારણધર્મનો પ્રતિભાસ એ છે.

સમાધાન—આમ નથી, કારણ કે-જ્યારે સત્ય શુક્તિજ્ઞાન થાય છે ત્યારે પણ એ સાધારણ ધર્મનો પ્રતિભાસ તો છે જ, એટલે કે-તે વળતે ચાકચિકચાદિ સાધારણ ધર્મોનો પણ પ્રતિભાસ છે. આથી સાધારણ ધર્મના પ્રતિભાસને ભેદાપ્રતિભાસ કહી શકાય નહીં.

શંકા—પણ સત્ય શુક્તિજ્ઞાનમાં માત્ર સાધારણ ધર્મનો જ પ્રતિભાસ છે, એમ નથી પણ તેમાં તો ત્રિકોણત્વાદિ વ્યાવર્તક એટલે શુક્તિને અન્યથી ભિન્ન કરનારા ધર્મોનો પણ પ્રતિભાસ છે, તેથી તે જ્ઞાનને ભેદાપ્રતિભાસ કહી શકાય નહીં પણ ભેદપ્રતિભાસી કહેવું જોઈએ.

સમાધાન—આનો અર્થ એ થયો કે-જ્યાં માત્ર સાધારણ ધર્મનો પ્રતિભાસ હોય ત્યાં ભેદાપ્રતિભાસ છે, પણ એવો માત્ર સાધારણધર્મનો પ્રતિભાસ તો પ્રકૃત-રજતજ્ઞાનમાં પણ નથી એટલે કે-શુક્તિમાં થતા રજતજ્ઞાનમાં પણ નથી, કારણ કે-સ્મરણના વિષયભૂત રજતનો વ્યાવર્તકધર્મ માત્ર રજતત્વ જ્ઞાત થાય છે. પણ શુક્તિગત જે રજતત્વરૂપ વ્યાવર્તક ધર્મનું જ્ઞાન થાય છે તે રજતત્વ તો સ્મરણના વિષયભૂત રજતનો ધર્મ સંભવે નહીં. કારણ કે સ્મરણ વિષયભૂત રજત દેશકાળમાં નિયત નથી, જ્યારે આ રજતત્વ તો દેશકાળમાં નિયત છે. અર્થાત્ આ જ્ઞાનમાં સાધારણ અને અસાધારણ એમ બન્ને ધર્મોનો પ્રતિભાસ છે. વળી અસાધારણ ધર્મમાં પણ સ્મૃતથી જુદો જ અસાધારણ ધર્મ અનુભવાય છે, કારણ કે-સ્મરણમાં જે ધર્મનું સ્મરણ થાય છે તેમાં દેશકાલથી તે નિયત હોતો નથી જ્યારે અનુભવાતો ધર્મ દેશકાલથી નિયત હોય છે. વળી, પ્રત્યક્ષ અને સ્મરણ એ બન્ને જ્ઞાનો પણ પ્રાભાકર(મીમાંસક)ના મતમાં સ્વસંવિદિત છે, એટલે જો તે બન્ને પોત પોતાના સ્વરૂપે જ જ્ઞાનમાં આવતાં હોય તો રજતાથી પુરુષની સામે પડેલી છીપમાં પ્રવૃત્તિ થશે નહીં.

શંકા—પ્રત્યક્ષ સ્મરણરૂપે જણાય છે, એટલે પ્રવૃત્તિ સંભવશે.

સમાધાન—પણ આમ માનવામાં વિપરીતજ્ઞાતિનું પ્રતિભાન અસ્પષ્ટરૂપે માનવું પડશે, અને પૂર્વે અનુભવેલ રજત સ્થળમાં પ્રવૃત્તિ સ્વીકારવી પડશે.

શંકા—સ્મરણ પ્રત્યક્ષરૂપે જણાય છે, આથી ઉક્તદોષ નિવૃત્ત થશે.

समाधान—ते। विपरीतग्याति न थशे.

આ વિષયમાં ઘણું કહેવા જેવું છે, પણ તે બ્રહ્મવૃત્તિ-સ્થાદ્વાદરત્નાકરમા
પૂજ્યપાદ વાદિદેવસૂરિએ વિસ્તારથી કહેલ ન છે. ૧૧.

(५०) तस्योत्पादादिति । शुक्तिगोचरत्वोत्पादात् । अनुमानेनेति । शुक्तिगोचरत्वमवस्थाप्यते । तदेवमिति यद्यत्रैव प्रवर्तकं तत्तद्गोचरम् ।

तुच्छ इति निरुपाख्य कोऽर्थः—अभावः । अनेन प्रसज्यनञ् लक्षितः । अमेदप्रतिभासो
वेद्यनेन पर्युदासः ।

“पर्युदासः सद्व्याहो प्रसज्यस्तु निषेधकृत् ।”

द्वौ नजं हि समाख्यातौ पर्युदासप्रसज्यकौ ॥१॥

व्यावर्त्तकधर्मयोग इति व्यावर्त्तको धर्मस्त्रिकोणत्वादिः । तस्यैत साधारणधर्मस्य । तस्यैवेति दीप्रतादेरेव । **साधारण** इति निश्चितः । **साधारणधर्मप्रतिभास** इति दीप्रतादिः ॥११॥

(टि०) तस्येति प्रत्यभिज्ञानस्य । अनुमानेनेत्यादि । तत्रैवेति । शुक्तिकायामेव ।
'यदेवं तदेवमिति यद् यत्रैव प्रवर्तकं तत् तद्गोचरम् ।

मेदाप्रतिभास इति प्रसज्यनञ्ज्ञाप्यं प्रतिषेधमात्रम् । तुच्छ इति अभावरूपः । व्यावर्त्तकेति व्यावर्त्तको धर्मस्त्रिकोणत्वादिः । सत्येऽपि तस्येति साधारणधर्मप्रतिभासस्य चाकचिक्यादिरूपस्थ । अथ न तत्रेति सत्येपि शुक्तिज्ञाने । तस्यैवेति साधारणधर्मस्यैव प्रतिभासः ग्रहणेत्यादि । शुक्तिकायामिदं रजतमिति मिथ्याज्ञानलक्षणे । अदमर्थः—यथा सत्ये शुक्तिज्ञाने दीप्रता-दिसाधारणधर्माणां त्रिकोणत्वादिव्यावर्त्तकधर्माणां च प्रविभासस्तथात्र शुक्तौ इदं रजतमिति मिथ्या-ज्ञानेपि उभयेषां प्रतिभासः, न केवलः साधारणधर्मप्रतिभास इति । ते इति ग्रहणस्मरणसंविन्ति । [अथ ग्रहणमित्यादि]शुक्तेर्ग्रहणं रजतस्य स्मरणम् । यदि ग्रहणस्य स्मरणरूपता भवति तदा स्मरणस्यैव ग्रहणपर्यायस्य प्रत्यक्षस्य अस्पष्टतया प्रतिभासः [स्यात्], स्पष्टश्च प्रतिभासः, विशदं प्रत्यक्षमिति वचनात् । अनुभूतेत्यादि प्रत्यक्षस्मरणयोरेकरूपतायां सत्यां प्रत्यक्षस्य अनुभूतरजतदेशे स्मरणविषये प्रपृत्तिः प्राप्नोतीति भावः ॥११॥

अथ संशयं लक्षयन्ति—

साधकवाचकप्रमाणाभावादनवस्थितानेककोटिसंस्पर्शि ज्ञानं संशयः ॥१२॥

उल्लिख्यमानस्थाणुः च पुरुषत्वाद्यनेकांशगोचरयोः साधकवाधकप्रमाणयोरनुपलम्भा-
दनवधारितनानांशाव शम्भिविधिप्रतिपेद्योरसमर्थ संवेदनं संशय इत्यर्थः, समिति समन्तात्
सर्वप्रकारैः शेत इवेति व्युत्पत्तेः ॥१२॥

१ अत्र मुद्रिते-तत्रैवेति यद्यत्रैव प्रवर्तकं तत्तद्गोचरम् । तदेवमिति शुक्तिगतम् । यथा सत्येति । शुक्तिगतम् । २. साधारणधर्मप्रतिभासस्यैव-म् ।

સંશયનું લક્ષણ -

સાધક કે બાધક પ્રમાણના અભાવને કારણે નિશ્ચય વિનાનું અનેક અંશોને સ્પર્શ કરનારું જ્ઞાન સંશય કહેવાય છે. ૧૨

§ ૧ 'આ સ્થાણુ છે કે પુરુષ ?' આ પ્રકારે અનેક અંશોને વિષય કરનાર જ્ઞાનમાં તે તે અંશનું સાધક પ્રમાણ કે બાધક પ્રમાણ ઉપલબ્ધ ન હોવાથી તે જ્ઞાન અનિશ્ચિતરૂપે અનેક અંશોને વિષય કરે છે, તેથી તે કોઈ એકની વિધિ કે નિષેધ કરવામાં સમર્થ બનતું નથી. આથી આવા જ્ઞાનને સંશય કહેવામાં આવે છે. સમ-સમન્તાત્-સર્વપ્રકારે (ચોતરફ), ક્ષય સૂઈ જવા જેવી સ્થિતિ તે સંશય-આ સંશય શબ્દની વ્યુત્પત્તિ છે. ૧૨

(૧૦) સમિતિ સમન્તાત્ સર્વપ્રકારૈઃ શેત હવેતિ વ્યુત્પત્તેરિતિ । 'સમ્યક્ શેતે આત્માઽસ્મિન્નિતિ તુ મલયગિરિમિથ્રાઃ ॥૧૨॥

(ટિ.) શેતેતિ આત્માઽસ્મિન્નિતિ ॥૧૨॥

ઉદાહરન્તિ—

યથાડયં સ્થાણુર્વા પુરુષો વા ॥૧૩॥

વ્યક્તમ્ । અર્થ ચ પ્રત્યક્ષવિષયે સંશયઃ । પરોક્ષવિષયે તુ યથા—કાઽપિ વિપિનપ્રદેશં શૃંગમાત્રદર્શનાત્ 'કિં ગૌરયં સ્યાત્ ગવયો વા ?' इत्यादि ॥૧૩॥

સંશયનું ઉદાહરણ—

જેમકે-આ ઠૂંડું છે કે પુરુષ ? ૧૩.

§ ૧ સૂત્રનો અર્થ સ્પષ્ટ હોવાથી વિશેષ વ્યાખ્યા કરી નથી પણ સૂત્રમાં કહેલ સંશયનું આ ઉદાહરણ પ્રત્યક્ષ વિષયક છે અને જંગલના કોઈ પ્રદેશમાં શીંગડું જેવાથી 'આ ગાય હશે કે ગવય ?'—સંશયનું આ ઉદાહરણ પરોક્ષ-વિષયક છે, એમ બાણવું. ૧૩

અથાડનધ્યવસાયસ્વરૂપં પ્રરૂપયન્તિ—

કિમિત્યાલોચનમાત્રમનધ્યવસાયઃ ॥૧૪॥

§ ૧ અસ્પૃષ્ટવિશિષ્ટવિશેષં કિમિત્યુલ્લેખેનોત્પદ્યમાનં જ્ઞાનમાત્રમનધ્યવસાયઃ પ્રોચ્યતે । સમારોપરૂપત્વં ચાઽસ્યૌપચારિકમ્ અતર્મિસ્તદધ્યવસાયસ્ય તદ્વક્ષણસ્યાઽભાવાત્ । સમારોપનિમિત્તં તુ યથાર્થાપરિચ્છેદકત્વમ્ ॥૧૪॥

અનધ્યવસાયનું લક્ષણ—

'અરે આ શું છે ?' એવું આલોચનામાત્ર જ્ઞાન અનધ્યવસાય છે. ૧૪.

§ ૧ વિશિષ્ટ વિશેષના સ્પર્શથી રહિત, 'કંઈક' એવા ઉલ્લેખ સહિત ઉત્પન્ન થતું જ્ઞાનમાત્ર-અનધ્યવસાય કહેવાય છે, 'અતત્ત્વાં તત્ત્વો અધ્યવસાય'—એવું સમારોપનું લક્ષણ અહીં અનધ્યવસાયમાં ઘટતું નથી. માટે અનધ્યવસાયને

૧ રિતિ । સ સમ્યં મુ

સમારોપ ઉપચારથી કહેવાય છે. તે એટલા માટે કે અનધ્યવસાયમાં યથાર્થનો પરિચ્છેદ (જ્ઞાન) થતો નથી. ૧૪.

(૧૦) સમારોપનિમિત્તમિતિ સમારોપોઽપિ કિમપિ નિમિત્તમપેક્ષ્ય પ્રવર્તતે । યથા માળવકે અમિત્વં સમારોપિતં પરમતિકોપનત્વાદિના તૈક્ષ્ણ્યં મનસિ વિમૃશ્ય ॥૧૪॥

ઉદાહરન્તિ—

યથા ગચ્છત્તુણસ્પર્શજ્ઞાનમ્ ॥૧૫॥

§૧ ગચ્છતઃ પ્રમાતુસ્તુણસ્પર્શવિષયં જ્ઞાનમન્યત્રાઽસક્તચિત્તત્વાત્ ‘એવં જાતીયકર્મેવં-નામકમિદં વસ્તુ’ ઇત્યાદિવિશેષાનુલ્લેખિ ‘કિમપિ મયા સ્મૃષ્ટમ્’ ઇત્યાલોચનમાત્રમિત્યર્થઃ । પ્રત્યક્ષયોગ્યવિષયધ્યાયમનધ્યવસાયઃ । એતદુદાહરણદિશા ચ પરોક્ષયોગ્યવિષયોઽપ્ય-નધ્યવસાયોઽવસેયઃ । યથા—કસ્યચિદપરિજ્ઞાતગોજાતીયસ્ય પુંસઃ ક્વચન વનનિકુચ્ચં સાસ્નામાત્રદર્શનાત્ પિણ્ડમાત્રમનુમાય ‘કો નુ સ્વસ્વત્ર પ્રદેશં પ્રાણી સ્યાત્ ?’—ઇત્યાદિ ॥૧૫॥

અનધ્યવસાયનુ ઉદાહરણુ—

જેમકે ગમન કરતા પુરુષને ઘાસના સ્પર્શનું જ્ઞાન. ૧૫

§૧ ગમન કરતા પ્રમાતા-પુરુષને ઘાસના સ્પર્શનું જે જ્ઞાન એટલે કે—ચિત્ત બીજે સ્થળે આસક્ત હોવાથી આ પદાર્થ અમુક ધર્મવાળો છે, કે અમુક નામનો છે વિગેરે વિશેષ-ભેદનો ઉલ્લેખ નહીં કરનારું, પણ મને કોઈ વસ્તુનો સ્પર્શ થયો, એ પ્રમાણે આલોચનામાત્ર-જ્ઞાનમાત્ર-આ પ્રમાણે આ સૂત્રનો અર્થ સમજવો. સૂત્રમાં જણાવેલ અનધ્યવસાયનું ઉદાહરણુ પ્રત્યક્ષયોગ્યવિષયક અનધ્ય-વસાયનું છે. અને ઉદાહરણુના આ દિશાસૂચનથી પરોક્ષયોગ્યવિષયક અનધ્ય-વસાય પણ જાણવો, જેમકે—ગોબતિને (ગાયને) નહીં જાણનાર પુરુષ કોઈ વનપ્રદેશમાં ગણાની ગોદડી (સાસ્ના) માત્ર જોવાથી માત્ર પિંડનું અનુમાન કરીને ‘આહી’ કયું પ્રાણી હશે ?’ ઇત્યાદિ જાણે તેને અનધ્યવસાય જાણવો. ૧૫.

અથ પ્રમાણલક્ષણમૂત્રોપાત્તં પરશબ્દં વ્યાખ્યાન્તિ—

જ્ઞાનાદન્યોઽર્થઃ પરઃ ॥૧૬॥

§૧ જ્ઞાનાદ ગ્રાહકાત્ સકાશાદ, અન્યો પ્રાપ્તયા પૃથક્મૂતોઽચેતનઃ સચેતનો વા અર્થોઽર્થક્રિયાર્થિભિર્ગૃહ્યમાનઃ પરઃ પરશબ્દવાચ્યઃ ॥

§૨ અત્ર શૂન્યવાદિનઃ કતિપથવિકલ્પાટોપોચ્છન્નુણ્ડમુસ્વભાવન્તે—અહો ! આર્હતાઃ ! કિં જ્ઞાનમ્, કથાર્થઃ ? ગ્રાહકમન્તર્જ્ઞાનમ્, ગ્રાહ્યોઽર્થઃ વાહ્યોઽર્થઃ ઇતિ ચેન્ । કસ્ય જ્ઞાનં ગ્રાહકમ્ ? અર્થસ્ય ચેત્ । અર્થ એવાનર્થમૂલમ્, તર્હિ સ એવોન્મૂલનીયઃ । તથાહિ—કિમયમણુરૂપઃ, સ્થૂલસ્વરૂપઃ, તદુભયસ્વભાવઃ, અનુભયસ્વભાવો વા ?

§૨ અણુરૂપચેત્ । કુતોઽણુનાપવધારણમ્ ? પ્રત્યક્ષાદ, અનુમાનાદ વા । પ્રાચિ પક્ષે, કિં યોગિપ્રત્યક્ષાદ, અસ્મદાદિપ્રત્યક્ષાદ વા ? ધુર્યઃ શ્રદ્ધામાત્રાઽવધાર્યઃ । દ્વિતી યસ્તુ, અનુભૂતિપરાભૂતઃ । ન હિ વયમ્ ‘અયં પરમાણુઃ, અયં પરમાણુઃ’ इति स्वप्नेऽपि प्रतीमः । ‘સ્તમ્ભોઽયં કુમ્ભોઽયમ્’ इत्येवमेव नः सदैव संवेदनोदयात् । અથાઽનુમાનાત્ પરમાણુપ્રવેદનમ્ । કિમવશૂતસાધ્યસાધનસંબન્ધાત્, તદિતરસ્માદ વા ? ન તાવત્ તદિતરસ્માત્, અતિપ્રસજ્ઞસજ્ઞમાત્ । પ્રાચિકપ્રકારં તુ સંબન્ધાઽવધારણં પ્રત્યક્ષેણ, અનુમાનેન વા ? ન પ્રત્યક્ષેણ, અગૂનામતીન્દ્રિયત્વેન તૈ સદ્ઽવિનાભાવસ્ય ક્વાપિ ચિદ્ધે પ્રહીતુમશક્યત્વાત્ । અનુમાનેનાઽપિ તેનૈવ, અનુમાનાઽન્તરેણ વા તદવધારણમ્ ? ન તાવત્ તેનૈવ, પરસ્પરાઽઽશ્રયપ્રસજ્ઞાત્—સતિ હિ સંબન્ધાવધારણે તદનુમાનોત્થાનમ્, સતિ ચાસ્મિન્સ્તદવધારણમિતિ । અનુમાનાઽન્તરમપિ ગૃહીતપ્રતિવન્ધમ્, અગૃહીતપ્રતિવન્ધમેવ વા પ્રવર્તેત ?—इत्याद्यावृत्तावनवस्थादौस्थ्योपस्थापनम् । તદ્ નાનુમાનાદપિ પરમાણુપ્રતીતિઃ ।

પ્રમાણના લક્ષણમાં ગ્રહણ કરેલ ‘પર’ શબ્દની વ્યાખ્યા—

જ્ઞાનથી ભિન્ન પદાર્થ તે પર કહેવાય છે. ૧૬.

§ ૧ ગ્રહક જ્ઞાનથી અન્ય એટલે ગ્રાહ્ય જે અર્થ, તે પર કહેવાય છે. તે અર્થક્રિયાથી દ્વારા અભીષિન્ન હોઈ અર્થ કહેવાય છે, અને તે સચેતન કે અચેતન હોય છે.

§ ૨ આ વિષયમાં શૂન્યવાદી કેટલાક વિકલ્પોના ગર્વથી વાચાલ બની સ્વપ્નમાં આ પ્રમાણે બકે છે—

અહો ! હે જ્ઞેનો ! જ્ઞાન એ કયો પદાર્થ છે ? અને અર્થ પણ કયો પદાર્થ છે ? અન્તરમાં રહેલ ગ્રાહક તે જ્ઞાન છે, અને ગ્રાહ્યસ્વરૂપ ગ્રાહ્ય તે અર્થ છે—એમ હોય તો એમ તમને પૂછીએ છીએ કે—જ્ઞાન કેનું ગ્રાહક છે ? જ્ઞાન અર્થનું ગ્રાહક છે, જો એમ હોય તો—અર્થ એ જ અનર્થનું મૂલ કારણ છે. તેથી તે અર્થ જ ઉન્મૂલનીય—ખંડનીય છે. અને તે આ પ્રમાણે—અર્થ અણુરૂપ છે, સ્થલરૂપ છે, ઉભય સ્વરૂપ છે કે અનુભવસ્વરૂપ છે ?

§ ૩ અણુસ્વરૂપ હોય તો—અણુઓને! નિશ્ચય પ્રત્યક્ષથી થાય છે, કે અનુમાનથી ? પ્રત્યક્ષથી થતો હોય તો—યોગિપ્રત્યક્ષથી છે કે આપણા પ્રત્યક્ષથી ? યોગિપ્રત્યક્ષથી અણુનો નિશ્ચય થાય છે, એમ માનો તો—તે માત્ર શ્રદ્ધાથી જ આદરણીય છે. આપણા પ્રત્યક્ષથી અણુનો નિશ્ચય થાય છે, એ પક્ષ તો—અનુભવથી ગાઢિત છે, કારણ કે—આપણે સ્વપ્નમાં પણ ‘આ પરમાણુ છે,’ ‘આ પરમાણુ છે’ એવો અનુભવ કરતા નથી, પરંતુ ‘આ સ્તંભ છે’ ‘આ કુંભ છે’—એ પ્રકારે જ આપણને હમેશા અનુભવ થાય છે. માટે પ્રત્યક્ષથી પરમાણુની સિદ્ધિ થતી નથી. અનુમાનથી અણુનું જ્ઞાન છે, એમ કહો તો—સાધ્યસાધનના સંબંધનો નિશ્ચય

કરીને અનુમાનથી અણુનું જ્ઞાન છે કે સાધ્યસાધનના સંબંધના નિશ્ચય કર્યા વિના અનુમાનથી અણુનું જ્ઞાન છે? સાધ્યસાધનના સંબંધનો નિશ્ચય કર્યા વિના અનુમાનથી અણુનું જ્ઞાન થશે નહીં, કારણ કે-તેમાં અતિપ્રસંગ છે. અર્થાત્ વ્યાપ્તિ વિના પણ જો અનુમાન થતું હોય તો ગમે તે હેતુથી ગમે તે સાધ્ય સિદ્ધ થઈ જાય. અને જો સાધ્યસાધનના સંબંધનો નિશ્ચય કરીને અણુનું અનુમાન થાય છે-એમ માનવામાં આવે તો તે સંબંધનો નિશ્ચય પ્રત્યક્ષથી થાય છે કે અનુમાનથી? પ્રત્યક્ષથી તો થાય નહીં, કારણ કે-અણુઓ અતીન્દ્રિય હોવાથી તેની સાથે કોઈ પણ સિંગ-હેતુનો અવિનાશાય-વ્યાપ્તિરૂપ સંબંધનું ચલણ કરવું તે અશક્ય છે. અને અનુમાનથી માનવામાં પરસ્પરાશ્રય દોષ છે, કારણ કે-સંબંધનો નિશ્ચય હોવાથી અનુમાનની ઉત્પત્તિ, અને અનુમાન હોવાથી સંબંધનો નિશ્ચય, એ રીતે પરસ્પરાશ્રય દોષ છે. અન્ય અનુમાન માનો તો-તે અનુમાનનો સંબંધ ગૃહીત છે કે અગૃહીત? એમ ફરી ફરીને તે જ પ્રશ્નની આવૃત્તિ થતી હોવાથી અનવસ્થા દોષ ઉપસ્થિત થાય છે. માટે અનુમાનથી પણ પરમાણુની પ્રતીતિ થઈ શકતી નથી.

(૫૦) અચેતનઃ સચેતનો વેતિ અચેતનો ઘટાદિઃ, સચેતનો ગવાદિઃ ।

ન તાવત્ તદિતરસ્માદતિપ્રસક્કસક્કમાદિતિ । અનવધૃતસાધ્યસાધનસમ્બન્ધાદપ્યનુમાનાત્ સાધ્યસંસિદ્ધૌ 'સ શ્યામઃ, તત્તુન્નત્વાત્, ધવલઃ પ્રાસાદઃ, કાકસ્ય કાષ્ણ્યાત્' इत्यादीनामपि गमकत्वप्रसङ्गः । प्राचिकप्रकारे इति अवधृतसाध्यसाधनसम्बन्धप्रकारे । सम्बन्धावधारणमिति सम्बन्धः केन प्रमाणेनावधारित इति आशङ्कः । अणूनामतीन्द्रियत्वेनेति । क्षितिधरकन्धरान्तरितो हि वह्निः प्रत्यक्षोऽस्ति यः कश्चित् तमारोहति सोऽवश्यं साक्षान् कुरुते । अमी च परमाणवोऽतीन्द्रियास्तैः सहाविनाभावो दुर्धटः । अविनाभावस्येति सम्बन्धस्य । तदवधारणमिति सम्बन्धावधारणम् ।

(ટિ૦) [અતિપ્રસક્કસંગમાત્] इति] अनवधृतसाध्यसाधनसम्बन्धादप्यनुमानात्साध्यसिद्धौ स श्यामः, तत्तुन्नतत्वात्, धवलः प्रासादः ककस्य कष्ष्यादित्यादीनामपि गमकत्वप्रसङ्गः ।

કિન્ન, અમી પરમાણવો નિત્યા વા સ્યુઃ, અનિત્યા વા ? નિત્યાથેત્ । કિમર્થ-ક્રિયાકારિણઃ, અકિન્નિકરવા વા ? ઉદીચોનસ્તાવપક્ષઃ ક્ષોદીયાનુ, અન્તરિક્ષવૃક્ષવત્ તેષામસત્વાપત્તેઃ । અર્થક્રિયાકારિત્વે તુ તેષાં ક્રમેણ યુગપદ્ વા ? ક્રમેણ ચેત્ । કિં સ્વભાવાભેદેન, તદ્વેદેન વા ? સ્વભાવાભેદમિદાયામ્, તે યેનૈવ સ્વભાવેન પ્રાચ્યં કાર્યમર્જયન્તિ, તેનૈવોત્તરમપિ, યદ્રા યેનૈવોત્તરમ્, તેનૈવ પ્રાચ્યમપિ ? પ્રથમે, પ્રથમકાર્યકાલ પ્વોત્તરસ્થા-પ્યુત્પત્તિપ્રસક્તિઃ । તદ્વદ્ દ્વિતીયે દ્વિતીયકાર્યકાલ પ્વ પ્રથમસ્થાઽપિ પ્રભવપ્રાપ્તિઃ । તદ્વદેવ સ્વભાવભેદપક્ષે ક્ષણિકત્વાપત્તિઃ, તલ્લક્ષણત્વાત્ ક્ષણમજ્જુરતાયાઃ । યુગપત્પક્ષે, સક્રદેવ સકલસ્વકાર્યકાર્યપુન્જસ્થાઽર્જિતત્વાદ્ દ્વિતીયાદિક્ષણે તેષામસત્ત્વં સ્યાદ્ । તદ્ નાઽમી નિત્યાઃ ।

વળી, આ પરમાણુઓ નિત્ય છે કે અનિત્ય? નિત્ય હોય તો-તે અર્થ ક્રિયાકારી છે કે કંઈ પણ નહીં કરનારા ? પરમાણુ કંઈ પણ કરનારા નથી એ

ખીજો પક્ષ તો હુદ્ર-તુચ્છ છે, કારણ કે-કંઈપણ નહીં કરનારા આકાશના વૃક્ષ જેમ અસત્ છે, તેમ આ પરમાણુઓમાં પણ અસત્ત્વની આપત્તિ આવશે. અને જો પરમાણુ અર્થક્રિયાકારી હોય તો-તેમનું અર્થક્રિયાકારિત્વ કંમથી છે કે યુગપત્-એકી સાથે ? કંમથી કહે તો-સ્વભાવના ભેદ વિના કે સ્વભાવનો ભેદ કરીને તે અર્થક્રિયા કરે છે ? સ્વભાવના ભેદ વિના જો અર્થક્રિયા માનવામાં આવે તો શું જો સ્વભાવ વડે પહેલું કાર્ય કર્યું તે જ સ્વભાવથી ઉત્તર-ગીજનું કાર્ય કરે છે ? કે જો સ્વભાવથી ઉત્તરકાર્ય કરે છે તે જ સ્વભાવથી પહેલું કાર્ય કરે છે ? પ્રથમ પક્ષમાં તો પૂર્વકાર્ય વળતે જ ઉત્તરકાર્યની ઉત્પત્તિનો પ્રસંગ આવશે, કારણ કે એક જ સ્વભાવથી બન્નેની નિષ્પત્તિ છે. તેવી જ રીતે ખીજા પક્ષમાં પણ ઉત્તર કાર્યોત્પત્તિના સમયે જ પૂર્વકાર્યની ઉત્પત્તિનો પ્રસંગ આવશે. એ જ રીતે સ્વભાવભેદ પક્ષમાં પરમાણુઓને ક્ષણિકત્વની આપત્તિ આવશે, કારણ કે-સ્વભાવભેદ એ જ ક્ષણભંગુરતાનું લક્ષણ છે. આ રીતે નિત્યપરમાણુઓમાં કંમથી અર્થક્રિયાકારિત્વ સિદ્ધ થઈ શકતું નથી અને યુગપત્ અર્થક્રિયાકારિત્વ માનો તો-પરમાણુઓ પોતાને કરવા લાયક સમસ્ત કાર્યસમૂહને એકી સાથે ઉત્પન્ન કરી દેશે, તો દ્વિતીયાદિ ક્ષણે અર્થક્રિયાકારિત્વનો અભાવ થતાં તેઓ અસત્ થઈ જશે. માટે પરમાણુઓ નિત્ય નથી.

(૫૦) ક્ષોદીયાનિતિ હુદ્રોઽસાર ઇત્યર્થઃ । તદ્વદિતિ પ્રાચ્યકાર્યવત્

(ટિ.) તેષામિતિ પરમાણૂનામ્ । અસત્ત્વમિતિ યતોઽર્થક્રિયાકારિત્વં [સત્ત્વં] નઃ સંમતમ્ ।

અનિત્યાશ્ચેત્-ક્ષણિકાઃ, કાલાન્તરસ્થાયિનો વા ? ક્ષણિકાશ્ચેત્ । કિમકસ્માદ્ ભવન્તિ, કારણાદ્ વા કુતોઽપિ ? અકસ્માચ્ચેત્ । નનુ કિમિહ કારણપ્રતિપેદ્યમાત્રમ્, ભવન-પ્રતિપેદ્યઃ, સ્વાત્મહેતુકત્વમ્, નિરુપાલ્યહેતુકત્વં વા વિવક્ષિતમ્ । આથો, ભવન-સ્યાનપેક્ષત્વેન સદા સત્ત્વસ્યાઽસત્ત્વસ્ય વા પ્રયત્નિઃ — “નિત્યં સત્ત્વમસત્ત્વં વાઽહેતોર-ન્યાનપેક્ષણાત્” [પ્ર૦ વા૦ ૧. ૮૨] ઇત્યુક્તેઃ । દ્વિતીયે, પ્રાગિવ પશ્ચાદપિ નાઽમી ભવેયુઃ । તૃતીયે, કથમુત્પત્તિસ્તેષામ્, સ્વયમસતાં સ્વોત્પત્તૌ વ્યાપારવ્યાહતઃ । તુરીયે પ્રાગપિ સત્ત્વાપનેસ્તેષાં સનાતનત્વં સ્યાત્ । કારણાદ્ ભવનપક્ષે તુ સ્થૂલં કિઞ્ચિત્ તેષાં કારણમ્, પરમાણવ એવ વા ? ન સ્થૂલમ્, પરમાણુરૂપાર્થવક્ષસ્થૈવ કક્ષીકારાત્ । પરમા-ણવશ્ચેત્ । તે કિં સન્તઃ, અસન્તઃ, સદસદ્રૂપાઃ, અનુભયસ્વભાવા વા સ્વકાર્યાણિ કુર્યુઃ ? સન્તશ્ચેત્ । કિમુત્પત્તિક્ષણ એવ, દ્વિતીયાદિક્ષણંઽપિ વા ? નાથઃ, તદાનીશુત્પત્તિ-માત્રવ્યગ્રત્વાત્ તેષામ્ । અથ “ભૂતિર્યેષાં ક્રિયા સૈવ કારણં સૈવ ચોચ્યતે” ઇતિ વચનાદ્ ભવનમેવ તેષામુત્તરોત્પત્તૌ કારણતેતિ ચેત્ । एवं तर्हि रूपाणवो रसाणूनाम्. તે ચ તેષામુપાદાનં સ્યુઃ, ઉભયત્ર ભવનાવિશેષાત્ । ન ત્રિતીયઃ. ક્ષણક્ષયક્ષણપત્તેઃ અથાઽસન્તસ્તે તદુત્પાદકાઃ, તર્હિ તત્સત્તાક્ષણમેકમપહાય સર્વદા તદુત્પાદપ્રસન્નઃ, તદ્ભવનસ્ય

સર્વદાડવિશેષાત્ : સદસદ્રૂપપદસ્તુ દુર્નિરોધવિરોધાનુવન્ધદુર્ધરઃ--યદિ હિ તે સન્તઃ કથમસન્તઃ ? તથા ચેત્ કથં સન્તઃ ? અનુભયસ્વભાવભેદોડ્યસાધુઃ, વિધિપ્રતિપેધયો-રેકનરપ્રતિપેધેડ્યતરસ્થાવરયંભાવાત્ । તન્નાળવઃ ક્ષણિકાઃ સૂક્ષ્મમનીપામાર્ગમૈયરુઃ ।

નાપિ ક્રિયત્કાલસ્થાયિનઃ, ક્ષણિકપક્ષોપશ્ચિન્તપ્રતીકારસ્યાડગ્રાડ્યવતારાત્ । કિન્ચ, ક્રિયત્કાલસ્થાયિનોડ્યમી કિમર્થક્રિયાપરાઙ્મુખાઃ, તત્કારિણો વા ભવેયુઃ ? પ્રથમમિ-દાયમ્, અમ્બરોદ્ભવામ્બોદ્ધસૌરભવદસત્ત્વાપત્તિઃ । ઉદગ્નિકલ્પે, કિમસદ્રૂપમ્, સદ્રૂપમ્, ઉભયરૂપમ્, અનુભયરૂપં વા તે કાર્યં કુર્વોરન્ ? અસદ્રૂપં ચેત્ । કથં કરિકેસરકલા-પાદેરપિ ન કરણમ્ ? સદ્રૂપં ચેત્ । કથં તસ્ય કરણમ્ ? રાતોડપિ કરણં કથં કદાચિત્ ક્રિયાવિરતિઃ ? તૃતીયતુરીયભેદૌ તુ પ્રાક્યોક્તસદસદ્રૂપાદિભેદવદ મજ્જનીયૌ । તન્નાળુ-રૂપોડર્થઃ સર્વથા સ્યેમાનમાતેનિવાન્ ।

પરમાણુઓને અનિત્ય માને તો-તે ક્ષણિક છે કે કાલાન્તરસ્થાયી ? ક્ષણિક કહો તો-અકસ્માત્ અર્થાત્ કોઈ પણ કારણુ વિના તે પરમાણુઓની ઉત્પત્તિ હોય છે કે કોઈ પણ કારણુથી હોય છે ? અકસ્માત્ કહો તો-તેમાં કારણુનો પ્રતિપેધમાત્ર વિવક્ષિત છે કે ભવન-ઉત્પત્તિનો પ્રતિપેધ વિવક્ષિત છે કે સ્વાત્મહેતુકત્વ એટલે કે પોતે જ પોતાનો હેતુ છે, એમ વિવક્ષિત છે કે નિરુપાખ્યહેતુકત્વ એટલે કે આદિ અન્તની સંજ્ઞા રહિત એવો શાશ્વત હેતુ વિવક્ષિત છે ? આઘ વિકલ્પમાં ઉત્પત્તિમાં કોઈ પણ કારણુની અપેક્ષા ન હોવાથી “અન્યની અપેક્ષા નહિ કરવાથી તે અહેતુક સદૈવ સત્ કે અન્તન્ ગની જશે”-એ વચનને આધારે પરમાણુઓને નિત્ય સત્ત્વ કે નિત્ય અસત્ત્વનો પ્રસંગ આવશે. ઉત્પત્તિના નિપેધરૂપ બીજો વિકલ્પ માન્ય હોય તો-પરમાણુઓની ઉત્પત્તિ જેમ પહેલાં ન હતી તેમ પાછળથી પણ તેઓની ઉત્પત્તિ થશે નહીં. ત્રીજા વિકલ્પમાં પરમાણુઓની ઉત્પત્તિ જ કઈ રીતે થશે ? કારણુ કે-સ્વયં અવિદ્યમાન પદાર્થો પોતાની ઉત્પત્તિમાં વ્યાપાર કરે એ અસંભવ છે. યોધા વિકલ્પમાં પહેલાં પણ સત્તાની આપત્તિ હોવાથી પરમાણુઓ સનાતન-નિત્ય થઈ જશે. માટે અકસ્માત્ ભવન-ઉત્પત્તિ પક્ષ કહી શક્યો નહિ. કોઈ પણ કારણુથી પરમાણુઓની ઉત્પત્તિ થાય છે એ પક્ષમાં પ્રશ્ન છે કે પરમાણુઓની ઉત્પત્તિનું કારણુ શું કોઈ સ્થૂલ છે કે પરમાણુઓ જ છે ? ‘પરમાણુરૂપ અર્થ છે’ એ પક્ષ સ્વીકારેલ હોવાથી પરમાણુના કારણુ તરીકે સ્થૂલ કહી શક્યો નહીં. પરમાણુઓ-ને કારણુ કહો તો-સત્ત્વરૂપ પરમાણુઓ પોતાનું કાર્ય કરે છે કે અસત્ત્વરૂપ કે સદસત્ત્વરૂપ (ઉભયરૂપ) કે અનુભયસ્વરૂપ પરમાણુઓ પોતાનું કાર્ય કરે છે ? સત્ત્વરૂપ કહો તો-ઉત્પત્તિશ્ણે સ્વકાર્ય કરે છે કે દ્વિતીયાદિ શ્ણે પણ ? આઘ પક્ષ તો યોગ્ય નથી, કારણુ કે-સ્વાત્પત્તિકાલે તો પરમાણુઓ પોતાની ઉત્પત્તિમાં જ વ્યગ્ર હોવાથી સ્વકાર્ય કરી શકતા નથી.

• શંકા—“જે પદાર્થો ઉત્પન્ન થાય છે, તેમની જે ભૂતિ (ઉત્પત્તિ) છે, તે જ ક્રિયા અને તે જ કારણ કહેવાય છે”—આ વચનને આધારે એમ કહી શકાય કે—તેઓની ઉત્પત્તિ તે જ ઉત્તર ઉત્પત્તિમાં કારણ કહેવાય છે.

સમાધાન—જો એમ હોય તો રૂપાણુઓ રસાણુઓના અને રસાણુઓ રૂપાણુઓના ઉપાદાનકારણ થઈ જશે, કારણ કે—જનને સ્થળે ઉત્પત્તિમાં ભેદ નથી.

દ્વિતીયાદિ ક્ષણે સત્ત્વી કાર્યોત્પત્તિ થાય છે, એ દ્વિતીય પક્ષ પણ પ્રશંસનીય નથી કારણ કે—તેમ માનવા જતાં તમારા ક્ષણક્ષય પક્ષના જ ક્ષયની આપત્તિ આવશે. અર્થાત્ વસ્તુ ક્ષણિક નહીં રહે. અસત્સ્વરૂપ હોવા છતાં પરમાણુઓ કાર્યના ઉત્પાદક છે, એમ કહો તો તેઓનો એક સત્તા ક્ષણ છોડીને સર્વદા કાર્યોત્પત્તિનો પ્રસંગ આવશે. કારણ કે—એક સત્તાક્ષણ સિવાય સર્વદા તેમની અસદ્ગુણતામાં કાંઈ વિશેષ—ફેર નથી, સદ્-અસત્સ્વરૂપ-ઉભયસ્વરૂપ પક્ષ તો મુશ્કેલીથી રોકી શકાય એવા વિરોધના સંબંધથી દુર્ધર (દુઃખે કરીને ધારણ કરી શકાય તેવો) છે, કારણ કે—પરમાણુઓ જો સત્ છે તો અસત્ કઈ રીતે હોઈ શકે? અને જો અસત્ હોય તો તે સત્ કઈ રીતે હોઈ શકે? અનુભયસ્વભાવ પક્ષ પણ સંગત નથી કારણ કે—વિધિ અને પ્રતિષેધમાંથી કોઈ એકના પ્રતિષેધથી બીજાની અવશ્ય સિદ્ધિ થાય છે. તેથી આણુઓ સદ્ભ્રમબુદ્ધિથી વિચારતાં ક્ષણિકરૂપે સિદ્ધ થઈ શકતા નથી.

પરમાણુ ક્રિયત્કાલસ્થાયી છે, એ પણ સિદ્ધ થઈ શકતું નથી; કારણ કે—ક્ષણિક પક્ષના જાંડન માટે કહેલી યુક્તિઓ અહીં પણ અવતરી શકે છે. અર્થાત્ પૂર્વોક્ત દોષોથી પરમાણુ ક્રિયત્કાલસ્થાયી પણ સિદ્ધ થઈ શકતા નથી. વળી, ક્રિયત્કાલસ્થાયી પરમાણુઓ અર્થક્રિયારહિત છે કે અર્થક્રિયાકારી? પહેલા પક્ષમાં ગગનારવિંદની મુગધિની જેમ પરમાણુઓમાં અસત્ત્વની આપત્તિ આવશે. બીજો વિકલ્પ માનો તો—તે પરમાણુઓ અસદ્ગુણકાર્યને કરે છે, સદ્ગુણકાર્યને કરે છે, ઉભયરૂપ કાર્યને કરે છે, કે અનુભયરૂપ કાર્યને કરે છે? અસદ્ગુણકાર્યને કરે છે એમ માનો તો—હાથીની કેશવાળી વિગેરે કાર્યો કેમ ન કરે? સદ્ગુણ કાર્યને કરે છે એમ માનો તો—જે પ્રથમથી જ સત્ છે એવા સત્કાર્યનું કરવું કઈ રીતે સંગત થશે? વળી સત્કાર્યને પણ ફરીથી કરવામાં આવે તો શું કોઈ પણ વખતે ક્રિયાનો વિરામ થશે? ત્રીજો અને ચોથો વિકલ્પ તો પૂર્વે કહેલ સદસદ્ગુણાદિ ભેદ-વિકલ્પની જેમ બુદ્ધિમાન પુરુષોએ સ્વયં જાંડન કરવા યોગ્ય છે. તેથી કરીને આણુરૂપ અર્થ સર્વથા—કોઈ પણ યુક્તિ દ્વારા સિદ્ધ થઈ શકતો નથી.

(૫૦)અનપેક્ષત્વેનેતિ કારણસ્યાપેક્ષા નાસ્તિ । નિત્યં સત્ત્વમિત્યાદિ શ્લોકાર્દમ્ । ઉત્તરાર્ધં તુ— “અપેક્ષાતો હિ ભાવાનાં કાદાચિત્કત્વસમ્ભવઃ ॥૧૧॥

સન્તપ્ત્ત્વેદિતિ । સ્વકાર્યં કુર્યુરિતિ યોગઃ । ક્ષણક્ષયક્ષયાપત્તેરિતિ ક્ષણિકપક્ષસ્ય ચર્ચમાનત્વાત્ ।

(ટિ૦) નનુ કિમિદેત્યાદિ । ભવનપ્રતિષેધ ઇતિ કસ્માદપિ ન ભવતીત્યર્થઃ । નિરુપાસ્યેતિ આચરતોપાંખ્યાનરહિતત્વાત્સનાતનઃ શાશ્વત ઇત્યર્થઃ । નિત્યં સત્ત્વમિતિ । અહેતોરિતિ નિર્હેતુકપદાર્થસ્ય । અન્યેતે કારણભાવાત્ । અથ ભૂતિરિત્યાદિ । સૈવેતિ અન્યવસ્તુનાં કારણં સૈવ ભૂતિરેવ । તે

ચેતિ રસાણવઃ । તેપામિતિ રૂપાણનામ્ । અથાસન્તેતિ યસ્મિન્ ક્ષણે તેષાં સત્ત્વમભૂત્ તદપહાય દ્વિતીયાદિક્ષણેષુ તેપામસત્ત્વાત્ ।

§૪ નાપિ સ્થૂલરૂપઃ, યતસ્તાદ્દશોઽપ્યસૌ નિત્યઃ, અનિત્યો વા સ્યાત્ ? ન તાવદ્ નિત્યઃ, પરમાણુનિત્યતાનિરાકરણાનુસારેણાસ્યાપિ વ્યપાસિતું શક્યત્વાત્ । નાપ્યનિત્યઃ, યતસ્તસ્ય સમુત્પાદે સ્થૂલમેવ કિઞ્ચિત્ કારણમ્, અણવો વા ? પ્રાચ્યઃ પક્ષઃ સ્થવીયાન્, સ્થૂલાદૈતવાદસ્ય વાવદૂકાનાં વદિતમયુક્તત્વાત્, સૂક્ષ્માપેક્ષયૈવ સ્થૂલસ્ય વ્યવસ્થાનાત્, કુવલોપેક્ષયા કુવલયસ્યેવ ।

§૫ અથાણવસ્ત્ત્કારણમ્, તર્હિ તદમેતનસ્તદુભયસ્વભાવાર્થપક્ષઃ કક્ષીકૃતઃ સ્યાત્ । અસ્વયમેવેતિ ચેત્ । તર્હિ તે નિરતિશયાઃ, સાતિશયા વા સ્થૂલમર્થ પ્રથમેયુઃ ? આથે ભેદે, મૂર્ધ્નુવઃસ્વલ્પયાકુહરકોણકુટ્ટિતૈકૈકપરમાણુભિર્વિશકઞ્ઠિતૈરપિ સદૈવ તદુત્પાદનપ્રસન્નઃ । દ્વિતીયે તુ, કસ્તેપામતિશયઃ—એકદેશાવસ્થિતિઃ, સંયોગઃ, ક્રિયા વા ? પ્રથમપક્ષે, ક્ષોણીમણ્ડલાઽઽલમ્બિપરિમણ્ડલૈઃ સ્થૂલૈકકાર્યક્રિયાપ્રસક્તિઃ, તસ્યૈકદેશરૂપત્વાત્ । અથ યાવતિ પ્રદેશે કતિપયેઽપિ પરમાણવઃ કાર્યમેકમર્જયન્તિ તાવાન્નૈકઃ પ્રદેશઃ, ન સકલમિલામણ્ડલમ્ ઇતિ ચેત્ । તર્હીતંરતરાશ્રયપિશાચપ્રવેશઃ સિદ્ધે હિ કાર્યે દેશૈક્યસિદ્ધિઃ, તત્સિદ્ધૌ ચ તત્સિદ્ધિરિતિ । સંયોગશ્ચેદતિશયઃ—સ કિં નિત્યઃ, અનિત્યો વા ? યદિ નિત્યઃ, તદા સદાઽપિ તદુત્પાદકાર્યોત્પાદપ્રસન્નઃ । અનિત્યશ્ચેત્ । કિમન્યત એવ, તેન્યોઽપિ વા પ્રાદુઃપ્યાત્ ? નાથો ભેદઃ, તદાધારધર્મસ્યાઽન્યત એવોત્પત્તિ-વિરોધાત્ । દ્વિતીયે તુ, તદુત્પત્તાવપિ નિરતિશયાઃ, સાતિશયા વા તે વ્યાપ્રિયેરન્ ? પ્રાચિ, પ્રાચીન એવ દોષઃ । દ્વિતીયે તુ, અતિશયોત્પત્તાવપ્યતિશયાન્તરેણ ભાગ્યમ્, તત્રાપિ તેન—ઈત્યંતવસ્થાકર્થનમ્ ।

§૪ સ્થૂલરૂપ અર્થ પણ યુક્તિદ્વારા સિદ્ધ થઈ શકતો નથી, કારણ કે—સ્થૂલ અર્થ પણ નિત્ય છે કે અનિત્ય ? નિત્ય તો કહી શકશો નહીં કારણ કે—પરમાણુની નિત્યતાના ખંડનની જેમ સ્થૂલની નિત્યતાનું પણ ખંડન થઈ શકે છે. અનિત્ય પણ કહી શકો નહીં કારણ કે સ્થૂલ અર્થની ઉત્પત્તિમાં સ્થૂલ અર્થ કારણ છે કે પરમાણુઓ ? પ્રથમ પક્ષ તો અત્યંત સ્થૂલ—અસાર છે, કારણ કે—સ્થૂલાદૈતવાદ—સ્થૂલાદૈતપક્ષ તો વાચાલ પુરુષો દ્વારા પણ કથન કરવાને યોગ્ય નથી, કારણ કે—સૂક્ષ્મની અપેક્ષાએ જ સ્થૂલની વ્યવસ્થા (સિદ્ધિ) થાય છે. જેમકે—કુવલ—(ગોર)ની અપેક્ષાએ કુવલય—પાંચાણું સ્થૂલ છે. આણુઓ કારણ છે એમ કહો તો—આ સ્થૂલાર્થ પક્ષ પછીનો જે તદુલય સ્થૂલાવાર્થ પક્ષ છે, તેનો સ્વીકાર કર્યો કહેવાશે. સ્થૂલ અને આણુ એમ તદુલય-

૧ વદરાપેક્ષયા કુવલયસ્ય સ્થૂલત્વમ્ ।

સ્વભાવ અર્થ છે એ પક્ષ જ સ્વીકારીએ છીએ એમ કહો તો—નિરતિશય પરમાણુઓ સ્થૂલાર્થને ઉત્પન્ન કરશે કે સાતિશય પરમાણુઓ? પહેલો પક્ષ માનો તો—સ્વર્ગ મર્થ ને પાતાલ એ ત્રણ લોકરૂપ ગુફાના ખુણાઓમાં ઠાંસી ઠાંસી ભરેલા છૂટા એકેક પરમાણુથી પણ સર્વદા સ્થૂલકાર્યની ઉત્પત્તિનો પ્રસંગ આવશે. બીજો પક્ષ માનો તો—પરમાણુઓમાં કયો અતિશય છે? એક દેશમાં રહેવારૂપ કે સંયોગરૂપ કે ક્રિયારૂપ અતિશય છે? પહેલો પક્ષ માનો તો—પૃથ્વીમંડળરૂપ એક દેશમાં રહેનાર પરમાણુઓથી સ્થૂલ એક કાર્યના ઉત્પાદનો પ્રસંગ આવશે, કારણ કે—નિખિલ પૃથ્વીમંડળ પણ એકદેશ છે.

શક—એટલા પ્રદેશમાં રહીને પરમાણુઓ એક કાર્યને ઉત્પન્ન કરે, તે એકદેશ કહેવાય છે, પરંતુ સકલ પૃથ્વીમંડળ એકદેશરૂપ નથી.

સમાધાન—એમ માનો તો—ઇતરેતરાશ્રય નામનો દોષ આવશે, કારણ કે—કાર્યની સિદ્ધિ થાય પછી એકદેશની સિદ્ધિ, અને એકદેશની સિદ્ધિ થયા પછી કાર્યની સિદ્ધિ થશે.

સંયોગરૂપ અતિશય કહો તો—તે સંયોગ નિત્ય છે કે અનિત્ય? જો નિત્ય હોય તો—સંયોગથી ઉત્પાદ્ય કાર્યોની સર્વદા ઉત્પત્તિનો પ્રસંગ આવશે. જો અનિત્ય હોય તો—તે સંયોગ અન્યથી જ ઉત્પન્ન થાય છે કે પરમાણુઓથી પણ ઉત્પન્ન થાય છે? આદ્ય ભેદ કહી શકશો નહીં, કારણ કે—પરમાણુ એ સંયોગનો આધાર હોવાથી તે સંયોગની પરમાણુથી ભિન્ન વસ્તુથી જ ઉત્પત્તિ માનવામાં વિરોધ છે, કારણ કે—એમ હોય તો પછી તે સંયોગનો આધાર પરમાણુ ન બને. અર્થાત્ ઘટમાં રહેલ રૂપાદિ ધર્મની ઉત્પત્તિમાં કેવલ અગ્નિ સંયોગાદિ જ કારણ નથી, પરંતુ ઘટ પણ કારણ છે, તેવી જ રીતે અણુમાં રહેલ સંયોગરૂપ અતિશયમાં અણુ પણ અવશ્ય કારણ હોવું જોઈએ. બીજા પક્ષમાં સંયોગરૂપ અતિશયની ઉત્પત્તિ માટે નિરતિશય પરમાણુઓ વ્યાપાર કરશે કે સાતિશય પરમાણુઓ? પહેલા પક્ષમાં પૂર્વોક્ત (નિરંતર કાર્યોત્પત્તિરૂપ) દોષ આવશે. બીજા પક્ષમાં એક અતિશયની ઉત્પત્તિમાં બીજો અતિશય જોઈશે, અને બીજાની ઉત્પત્તિમાં ત્રીજાની જરૂર પડશે, અને એ રીતે એક બીજાની પાછળ અતિશયો ચાલી આવતાં અનવસ્થા દોષની પીડા ઊભી થશે.

(૧૦) તદુત્પત્તાવપિ નિરતિશયાઃ સાતિશયા વા તે વ્યાપ્રિયેરન્નિતિ યથા હિ તે ષટાદિકં કાર્યમુત્પાદયન્તોડપ્યતિશયમપેક્ષિધ્યન્તે, एवं संगोगमुत्पादयन्तोऽप्यतिशयमपेक्षिध्न्ते ।

(ટિ.) ક્ષોણીમણ્ડલેત્યાદિ । પરિમણ્ડલૈરિતિ સમસ્તપરમાણુભિઃ એકકાર્યસ્ય ક્રિયા વિધાનમ્, તસ્યાઃ પ્રસન્નઃ । તસ્યેતિ સ્થૂલકાર્યસ્ય । યથા તે ષટાદિકં કાર્યમુત્પાદયન્તોડપ્યતિશયમપેક્ષિધ્યન્તે એવં સંયોગમુત્પાદયન્તોપ્યતિશયમ(મ)પેક્ષિધ્યન્તે ।

કિન્ન, અયં સંયોગસ્તસ્વભાવભૂતઃ તત્વૃથગ્મ્ભૂતો વા । પ્રાચ્યે, પરમાણવ એવ, ન કશ્ચિત્ સંયોગો જ્ઞાતમ્ । દ્વિતીયે તુ, સર્વથા પૃથગ્મ્ભૂતઃ, કથન્નિદ વા ? કથન્નિદપક્ષસ્તાવદ્

૧ 'ન્તોડતિ' લ । ૨ 'પેક્ષ્યન્તે' લ ।

વિરોધવાધિતઃ । સર્વથાપક્ષે તુ, સંવદ્નઃ, અસંવદ્નો વા તત્રાસૌ સ્યાત્ । અસંવદ્ન-
વિધાયાં તેષામેષ્વેતિ સંબન્ધાયોગઃ । સંવદ્નસ્તુ, સંયોગેન, સમવાયેન, તાદાત્મ્યેન,
તદુત્પત્ત્યા, અવિષ્વગ્ભાવેન વા : ન સંયોગેન, તસ્ય ગુણરૂપે સંયોગે સંભવાભાવાત્,
“ નિર્ગુણા ગુણાઃ ” ઇતિ વચનાત્ । ન સમવાયેન, યતો યાવદયમેકં સંયોગમેકત્ર
સંબન્ધયતિ, તાવદન્યત્રાડપ્યેતં કિં ન સંબન્ધયેત્, અસ્ય સર્વત્રૈક્યાત્ : ન તાદા-
ત્મ્યેન, ભેદપક્ષકક્ષીકારાત્ । નાપિ તદુત્પત્ત્યા, પરમાણુભ્યઃ સંયોગોત્પાદસ્ય પ્રાગેવ
વ્યપાસ્તત્વાત્ । નાપ્યવિષ્વગ્ભાવેન, તસ્ય કથંચિત્ તાદાત્મ્યરૂપત્વાત્ । એત્ર ચ કથંચિ-
દિત્યન્ધપદમ્, વિરોધાવરોધદુર્ધરત્વાત્ ।

કિંચ, અયં સંયોગઃ સર્વાત્મના, એકદેશેન વાડગૂનાં પ્રણિગદેતઃ । પ્રથમે,
પિંણ્ડોડગુમાત્રઃ સ્યાત્ । દ્વિતીયે, પટ્કેન યુગપદ્યોગાત્ પરમાણોઃ પદંશતા સ્યાત્ ;
ઇતિ પરમાણુકથાડપ્યસ્તમિયાત્ । તન્ન સંયોગોડતિશયઃ । એતેન ક્રિયારૂપાતિશયપક્ષોડપિ
પ્રતિક્ષિતઃ ।

વળી સ્વભાવરૂપ કાર્યની ઉત્પત્તિમાં પરમાણુઓને જે સંયોગ નામનો અતિશય
તમોએ સ્વીકારેલ છે, તે પરમાણુઓના સ્વભાવમૂત છે કે પરમાણુઓથી ભિન્ન ?
પ્રથમ વિકલ્પમાં પરમાણુઓ જ થયા પરંતુ સંયોગ નામનો બીજો પદાર્થ સિદ્ધ
થયો નહીં. દ્વિતીય વિકલ્પમાં સર્વથાપૃથગ્મૂત છે કે કથંચિત્ પૃથગ્મૂત ? કથંચિત્
પૃથગ્મૂત પક્ષ તો-વિરોધથી બાધિત છે. સર્વથા પૃથગ્મૂત પક્ષમાં પરમાણુઓમાં આ
સંયોગાતિશય સમ્બદ્ધ છે કે અસમ્બદ્ધ ? અસમ્બદ્ધ છે, એમ માનો તો-
‘પરમાણુઓનો આ સંયોગ છે’ એમ કહી શકશો નહીં. સર્વથા પૃથગ્મૂત હોવા
છતાં સમ્બદ્ધ છે, એમ માનો તો તે સંયોગાતિશય-સંયોગ, સમવાય, તાદાત્મ્ય,
તદુત્પત્તિ કે અવિષ્વગ્ભાવમાંથી કયા સંબંધથી સમ્બદ્ધ છે ? સંયોગથી કહી શકશો
નહીં, કારણ કે-“ગુણમાં ગુણ નથી” એ વચનથી ગુણરૂપ સંયોગને વિષે બીજા સંયોગ-
ગુણનો અસંભવ છે. સમવાય પણ કહી શકશો નહીં, કારણ કે-સર્વત્ર સમવાય
એક જ હોવાથી જે વળતે સમવાય એક પદાર્થમાં એક સંયોગનો સંબંધ કરાવે
છે, તે જ વળતે તે સંયોગનો બીજે સંબંધ કેમ નહીં થાય ? સંયોગ સર્વથા
પૃથગ્મૂત છે, એ ભેદપક્ષ સ્વીકારેલ હોવાથી તાદાત્મ્ય-અભેદ પણ કહી શકશો
નહીં. પરમાણુઓથી સંયોગોત્પત્તિનું ખંડન તો અમે આ પ્રકરણમાં પહેલાં જ
કરેલ છે, માટે તદુત્પત્તિ કહી શકશો નહીં. અવિષ્વગ્ભાવ પણ કહી શકશો નહીં.
કારણ કે-અવિષ્વગ્ભાવ એ કથંચિત્-તાદાત્મ્યરૂપ છે, તેમાં ‘કથંચિત્’ શબ્દ ઉભય
અંશનો સૂચક હોવાથી વિરોધનો સંબંધ દુર્ધર હોઈ અધપદ-પ્રકાશ રહિત છે,
અર્થાત્ કથંચિત્-તાદાત્મ્ય માનવામાં વિરોધ છે, તેથી તે અસંગત છે.

વળી આ સંયોગ પરમાણુઓમાં સર્વાત્મરૂપે-સંપૂર્ણપણે છે કે એકદેશથી ?
પ્રથમ વિકલ્પમાં પરમાણુઓનો પિંડ આણુમાત્ર થઈ જશે. બીજા વિકલ્પમાં એક

પરમાણુ સાથે એકી સાથે છ પરમાણુઓનો સંબંધ હોવાથી પરમાણુના છ અંશોની કલ્પના કરવી પડશે. એટલે કે—એક પરમાણુના છ ભાગ થશે, અને એમ થતાં પરમાણુની કથા—પરમાણુવાદ પણ રહેશે નહીં, માટે સંયોગરૂપ અતિશય કહી શકશો નહીં સંયોગસ્વરૂપ અતિશયના ખંડનથી કિચ્છરૂપ અતિશય પક્ષ પણ ખંડિત થયેલ જાણવો.

(૫૦) 'અત્ર ચ કથચ્ચિદિત્યન્ધપદમિતિ ઉભયાંશગ્રાહકત્વેનાનિર્ણયકત્વાત્ ।

(ટિ.) ન સમવાયેનેત્યાદિ । અયમિતિ સમવાયઃ । એકત્રેતિ પદાર્થે । એનમિતિ સમ્બન્ધમ્ । અસ્યેતિ સમવાયસ્ય । તસ્યેતિ અવિષ્વગ્ભાવસ્ય । તત્રેતિ અવિષ્વગ્ભાવે । અન્ધ-પદમિતિ પ્રકાશરહિતં નિસ્તેજસ્કમન્ધલમિતિ લોકેપિ પ્રસિદ્ધઃ ।

કિચ્ચ, અયં સ્થૂલોઽવયવી નિરાધારઃ, સાધારો વા ? ન તાવદ્ નિરાધારઃ, સાધારપ્રતીતિવિરોધાત્ । સાધારશ્ચેત્ । કિમેકાવયવાધારઃ, અનેકાવયવાધારો વા ? પ્રથમે, પ્રતીતિવિરોધઃ । તથાહિ—પ્રતીતિરિહાઽવયવેષ્વવયવીતિ, નાવયવેઽવયવીતિ । અથા-નેકાવયવાધારઃ, તત્રાપ્યવિરોધ્યનેકાવયવાધારઃ, વિરોધ્યનેકાવયવાધારો વા ? ન પ્રાચ્યઃ, ચલાચલસ્થૂલાસ્થૂલનીલાનીલાદિરૂપાણામવયવાનાં વિરોધપ્રતીતેઃ । અથ દ્વિતીયઃ, તર્હિ નૈકઃ સ્થૂલોઽવયવી સ્યાત્, વિરુદ્ધધર્માધ્યાસાત્ ।

અંપિ ચ, અસૌ તેષુ વર્તમાનઃ સામસ્યેન, એકદેશેન વા વર્તેત ? સામસ્યેન વૃત્તૌ, એકસ્મિન્નેવાવયવે પરિસમાપ્તવાદનેકાવયવવૃત્તિત્વં ન સ્યાત્ । એકદેશેન વૃત્તૌ, નિરંશત્વં તસ્યોપગતં વિરુદ્ધેત્ । સાંશત્વે વા તેઽપ્યંશાસ્તતો મિન્નાઃ, અમિન્ના વા મંવયુઃ ? મિન્નત્વે, પુનરપ્યનેકાંશવૃત્તૈરેકસ્ય સામસ્યૈકદેશવિકલ્પાનતિક્રમાદનવસ્થા । અમિન્નત્વે, ન કેચિદંશાઃ સ્યુઃ—ઈતિ ન તદુભયસ્વમાવાર્થપક્ષોઽપિ સંગતિશ્રદ્ધસજ્જમગાત્ ॥

વળી, આ સ્થૂલ અવયવી આધાર રહિત છે કે આધાર યુક્ત ? નિરાધાર તો કહી શકશો નહીં, કારણ છે—અનુભવમાં આવતી આધારની પ્રતીતિ વિરુદ્ધ થઈ જશે, અર્થાત્ નિરાધાર હોય તો આધારનો અનુભવ ન થવો જોઈએ. સાધાર કહો તો—તેનો આધાર એક અવયવ છે કે અનેક અવયવો છે ? પ્રથમ પક્ષમાં પ્રતીતિનો વિરોધ છે. કારણ કે—‘અવયવોમાં અવયવી છે’—એવી પ્રતીતિ તો થાય છે, પરંતુ ‘અવયવમાં અવયવી છે’ એવી પ્રતીતિ નથી. અનેક અવયવો આધાર છે એમ કહો તો—અવિરોધી અનેક અવયવો આધાર છે કે વિરોધી અનેક અવયવો ? પ્રાચ્યવિકલ્પ તો યોગ્ય નથી કારણ કે—અવયવીના ચલ—અચલ, સ્થૂલ—અસ્થૂલ, નીલ—અનીલ, ઇત્યાદિ અનેક અવયવોમાં વિરોધ તો પ્રસિદ્ધ જ છે. બીજો વિકલ્પ સ્વીકારો તો એટલે કે અવયવીને વિરુદ્ધધર્મોનો આશ્રય સ્વીકારવામાં આવે તો તે સ્થૂલ અવયવી એકરૂપે સિદ્ધ થઈ શકશે નહીં.

વળી, આ સ્થૂલાવયવી પ્રત્યેક અવયવમાં સંપૂર્ણતયા સર્વાંશે વ્યાપ્ત થઈ રહે છે કે એકદેશ વડે? સંપૂર્ણતયા રહે છે એમ કહો તો—એક અવયવમાં જ તે સમાપ્ત થઈ જતો હોઈ અનેક અવયવમાં રહી શકશે નહીં. એકદેશ વડે કહો તો—તમોએ અવયવીને જે નિરંશ માનેલ છે, તેને વિરોધ આવશે અને જે સ્થૂલાવયવીને સાંશ માને તો—તેના અંશે અવયવીથી ભિન્ન છે કે અભિન્ન? ભિન્ન માને તો—ફરીથી પણ ‘અવયવીના તે અંશે સંપૂર્ણતયા—સર્વદેશથી તેમાં રહે છે કે એકદેશથી?’ એ પ્રમાણે વિકલ્પોની આવૃત્તિ થવાથી અનવસ્થા આવશે. અંશેને અભિન્ન માને તો અંશે જ સિદ્ધ નહીં થાય. માટે તદુભયસ્વભાવરૂપ અર્થ પણ પણ સંગતિના શ્રંગ-શિખરના સંગને પ્રાપ્ત થતો નથી અર્થાત આ પણ પણ અસંગત હોઈ સિદ્ધ થઈ શકતો નથી.

(૧૦) સાધારપ્રતીતિવિરોધાદિતિ અવયવલક્ષણાધારદર્શનાત્ । ચલાચલસ્થૂલાસ્થૂલ-નીલાનીલાદિરૂપાણામિતિ આદિશબ્દાદાવૃત્તાનાવૃત્તાદિ ।

(ટિં) સાધારેતિ અવયવલક્ષણાધારદર્શનાત્ । અપિ ચાસાવિતિ સ્થૂલાવયવી । તેષ્વિતિ અવયવેષુ । તસ્યોપગતમિતિ અવયવિનોડમીકૃતમ્, તત્ત્વમિતિ અવયવિનઃ સક્ષાશાત્ ।

§૬ અનુભયસ્વભાવભેદોડપ્યુપેક્ષાક્ષેત્રં પ્રેક્ષાણામ્, પરમાણુસ્થૂલયોઃ પરસ્પરપ્રતિપે-ધાત્મકત્વેનાન્યતરપ્રતિપેધે તદિતરવિધેરવશ્યંભાવાત્ । इति नार्थः कश्चिद विचारचूला-भालम्बते ॥

§૬ અનુભયસ્વભાવ પણ ખુદ્દિશાલી પુરુષને ઉપેક્ષણીય છે, કારણ કે—પરમાણુ અને સ્થૂલ પરસ્પર નિપેધાત્મક હોવાથી એકને નિપેધ કરવાથી બીજાની અવશ્ય સિદ્ધિ થાય છે. આમ અર્થ કોઈ પણ યુક્તિથી સિદ્ધ થઈ શકતો નથી

§૭ તદભાવે તદગ્રાહકતયા સંમતં જ્ઞાનમપિ તથૈવ ।

किञ्च, एतदर्थसमकालम्, तद्विन्नकालं वा तद्ग्राहकं कल्प्येत । प्राकरूप-नायाम्, त्रिलोकीतत्पोपगता अपि पदार्थास्तत्र प्रथेरन्, समकालवाविशेषात् । तदव्य-प्रकारे तु, निराकारम्, साकारं वा तत् स्यात् । प्रथमे, प्रतिनियतपदार्थपरिच्छेदानुप-पत्तिः । द्वितीये तु, किमयमाकारो व्यतिरिक्तः, अव्यतिरिक्तो वा ज्ञानात् । अव्यतिरेके, न कश्चिदाकारो नाम; तथा च निराकारप्रकारप्रकाशितः पराहारः । व्यतिरेके, चिद्रूपः, अचिद्रूपो वाऽयं भवेत् । चिद्रूपश्चेत् तदानीमाकारोऽपि वेदकः स्यात्, तथा चायमपि निराकारः, साकारो वा तद्वेदको भवेत् । इत्यावर्तनेनाऽनवस्था । अथाचिद्रूपः, किमज्ञातः, ज्ञातो वा तज्ज्ञापकः स्यात् । प्राचीने, चैत्रस्वेव मैत्रस्याऽप्यसौ तज्ज्ञापकः स्यात् । तदुत्तरे तु, ‘निराकारेण, साकारेण वा ज्ञानेन तस्यापि ज्ञानं स्यात्’ इत्याद्यावृत्तावनवस्थैव । इति न ज्ञानमपि किञ्चिदुत्तरचेतोमोचं संचरति । ततः सर्वशून्यतैव परं तत्त्वमवास्थित । इति सर्वापलापविकल्पसंक्षेपः ॥

§૭ બાહ્યરૂપ આદ્ય અર્થ જ સિદ્ધ નથી, તો પછી તેના આહકતરીકે માનેલ આભ્યન્તર જ્ઞાન પણ તે જ રીતે સિદ્ધ થઈ શકશે નહીં.

વળી, અર્થના આહક તરીકે મનાતા જ્ઞાનને અર્થના સમકાળે કલ્પો છે કે ભિન્નકાળે ? સમકાલ પક્ષમાં ત્રણે લોકમાં રહેલ સમગ્ર પદાર્થોનો યોગ થયો જોઈએ, કારણ કે—તે બધા પદાર્થો સમાન ભાવે જ્ઞાનના સમકાલીન છે. અર્થ અને જ્ઞાનને ભિન્નકાલમાં માનવામાં આવે તો—જ્ઞાન નિરાકાર છે કે સાકાર ? જ્ઞાન નિરાકાર હોય તો—પ્રતિનિયત પદાર્થનો પરિચ્છેદ—જ્ઞાન સિદ્ધ થઈ શકશે નહીં, કારણ કે—જેમ અવિષયનો આકાર જ્ઞાનમાં નથી તેમ વિષયનો પણ નથી. અને જ્ઞાનને સાકાર માનો તો—તે આકાર જ્ઞાનથી ભિન્ન છે કે અભિન્ન ? અભિન્ન પક્ષમાં તો જ્ઞાનથી ભિન્ન એવો આકાર સિદ્ધ થઈ શકશે નહીં. તેથી નિરાકાર પક્ષમાં જણાવેલ દોષથી આનું પણ ખંડન જાણી લેવું. જ્ઞાનનો આકાર જ્ઞાનથી ભિન્ન છે, એ પક્ષમાં—આ આકાર ચિદ્રૂપ કે અચિદ્રૂપ ? આકારને ચિત્—જ્ઞાનરૂપ કહો તો—આકાર પણ જ્ઞાનની જેમ વેદક-જાણનાર—જ્ઞાન થઈ જશે અને તે રીતે એ જ્ઞાનરૂપ આકાર પણ નિરાકારરૂપે અર્થનો વેદક છે કે સાકારરૂપે ?—આ પ્રમાણે વિકલ્પોનું આવર્તન થવાથી અનવસ્થા દોષ આવશે. આકારને અચિત્—અજ્ઞાનરૂપ કહો તો—સ્વયં અજ્ઞાત એવો આકાર અર્થનો જ્ઞાપક છે કે સ્વયં જ્ઞાત એવો આકાર અર્થનો જ્ઞાપક છે ? પ્રથમ પક્ષમાં આકાર ચૈત્રની જેમ મૈત્રને પણ અર્થજ્ઞાપક થશે. ઉત્તર પક્ષમાં પણ આકારનું જ્ઞાન નિરાકારજ્ઞાનથી થશે કે સાકારજ્ઞાનથી ? એ પ્રકારે વિકલ્પોના આવર્તનથી અનવસ્થા આવશે. માટે જ્ઞાન પણ ચતુર પુરુષના ચિત્તને વિષય બનતું નથી. અર્થાત્ જ્ઞાન પણ સિદ્ધ થઈ શકતું નથી. તેથી કરીને ‘સર્વશૂન્યતા’ એ જ એક પરમતત્ત્વ રહ્યું. આ પ્રમાણે સર્વોપલાપી-શૂન્યવાદી બૌદ્ધના વિકલ્પોનો સંક્ષેપ કહ્યો છે.

(ટિ.) તદ્માય इति अर्थाभावे,, तद्ग्राहकेति अर्थग्राहकतया । तथैवेति विचार—चूलाडनालम्बनमेव । किञ्चैतदर्थव्यादि । एतदिति ज्ञानम् । तद्ग्राहकमिति अर्थग्राहकम्, तत्रेति ज्ञाने । तद्ग्रहेति तद्विन्नकालपक्षे तदिति ज्ञानम् । तथा चेति एवं सति आकारप्रतिषेधे सति, अयमिति आकारः । तथा चेति आकारस्यापि अर्थप्रकाशत्वे सति, अयमपीति आकारोऽपि । पुनरपि पूर्वविकल्पावर्तनात् अपिशब्दप्रयोगः । तद्वेदक इति अर्थज्ञापकः । तज्ज्ञापक इति अर्थ-वेदकः । असाविति आकारः । तदुत्तरे इति ज्ञातपक्षे । तस्यापीति आकारस्यापि । अत्रापि अपि-शब्दः प्रागूक्तः,

§૮ तदेतदखिलमनल्पपलालपूलकूटकल्पमप्रतिमोत्तरकृशानुकणमात्रसाध्यम्, तथा हि—इदं प्रमाणमूलमालभ्येत, अन्यथा वा ! अन्यथा चेत् । उत्तिष्ठोत्तिष्ठ तर्हि कथमकृथाः प्रामाणिकपर्वदीह प्रवेशम् । प्रमाणमूलं चेत् । नत् प्रमाणमर्थरूपम्, ज्ञानरूपं वा भवेत् ! इत्यादिस्वमार्गैरेव मर्माविद्विर्विद्धः कथमुद्ध्वसितुमपि शक्नोति ! कथं च

પ્રમાણાન્યુપગમે શૂન્યસિદ્ધિઃ ? શૂન્યરૂમેવ પ્રમાણમિતિ ચેત્ । તર્હિ શૂન્યતાસિદ્ધિરપિ શૂન્યંવ-ઈતિ ન શૂન્યસિદ્ધિઃ સ્યાત્ । અભ્યધિષ્માહિ ચ—

“શૂન્યે માનમુપૈતિ ચેદ્ નનુ તદા શૂન્યાત્મતા દુઃસ્થિતા

નો ચેત્ તર્હિ તથાપિ કિં ન સુતરાં શૂન્યાત્મતા દુઃસ્થિતા ? ।

વન્ધ્યા મે જનનીત્યમુખ્ય સદૃશીમપ્યાશ્રયન્ શૂન્યતાં

શઙ્કે દુઃશકસાહસૈકરસિકઃ સ્વામિન્ ! અસૌ સૌગતઃ” ॥૧॥

અથેત્યમેવ વિચારયતાં યદા ન કિન્ચિત્ સંગતિ ગાતે, તદા શૂન્યમેવ તત્ત્વમ-
વતિઃઈતિ ચેત્ । તદેતત્ પ્રવલશ્ચલ્લસ્રવલિતાંદ્વૈરુત્પ્લવનપ્રાગભ્યામ્બસનમ્ । યતઃ—

વિચારો વસ્તુરૂપઃચેત્ કિં સિધ્યેત્ સર્વશૂન્યતા ? ।

વિચારોઽવસ્તુરૂપઃચેત્ કિં સિધ્યેત્ સર્વશૂન્યતા ॥૧॥

§ ૮ જૈન—સર્વાપલાપી શૂન્યવાદી જૌદ્ધનું ઉપરોક્ત સઘળું કથન-ઘણું પલાલ (ધાસવિશેષ)ના પૂળાના ઢગલા સમાન છે અને તે અપ્રતિમ ઉત્તરરૂપ અગ્નિકણુ માત્રથી સાધ્ય (ખંડનીય) છે. અને તે આ પ્રમાણે—હે શૂન્યવાદિન ! તમારું આ સઘળું કથન પ્રમાણમૂલક છે અર્થાત્ પ્રમાણથી સિદ્ધ છે કે અન્યથા અર્થાત્ પ્રમાણથી સિદ્ધ નથી ? પ્રમાણથી સિદ્ધ નથી એમ કહો તો—ઊંડ, ઉંડ, આ પ્રામાણિક પુરુષોની પર્પદા-સલામાં પ્રવેશ કેમ કર્યો ? પ્રમાણમૂલક કહો તો તે પ્રમાણ અર્થરૂપ છે કે જ્ઞાનરૂપ ?—ઇત્યાદિ તમે કરેલ વિકલ્પોરૂપી મર્મનો છેદ કરનાર બાણોથી વીંધાઈને ઊંચો શ્વાસ પણ કઈ રીતે લઈ શકશો અને પ્રમાણને માનવાથી શૂન્યતાની સિદ્ધિ પણ કઈ રીતે થશે ?

શૂન્યવાદી—તો પછી પ્રમાણ પણ શૂન્યરૂપ જ છે.

જૈન—જો એમ હોય તો શૂન્યતાની સિદ્ધિ પણ શૂન્ય થઈ જશે, એટલે કે-શૂન્યતાની સિદ્ધિ નહીં થાય. અમે કહ્યું પણ છે કે-શૂન્યવાદી જો શૂન્યમાં પ્રમાણ સ્વીકારે તો શૂન્યની સિદ્ધિ થઈ શકતી નથી અને જો શૂન્યમાં પ્રમાણ ન માને તો વળી શું શૂન્યરૂપતા અત્યન્ત અસિદ્ધ નહીં થાય ? ‘મારી માતા વાંઝણી છે’ એ કથનની જેમ અસંલલિત શૂન્યતાવાદનો આશ્રય કરતો-શૂન્યતા-વાદનું કથન કરતો આ જૌદ્ધ, હે પ્રભો ! અશક્ય સાહસમાં જ રસિક છે, એવી શંકા મને થાય છે.

શંકા—પણ ઉપર પ્રમાણે વિચારતાં કોઈ પણ પદાર્થ સંગત (સિદ્ધ) થતો નથી, તેથી શૂન્ય જ એક તત્ત્વરૂપે સિદ્ધ થઈ નય છે.

સમાધાન - તમારું આ કથન તો પ્રબલ સાંકળથી જકડેલ પગવાળો પુરુષ કૂદવાનો ઉત્સાહપૂર્વક અભ્યાસ કરે તેના જેવું છે, કારણ કે જો ‘વિચાર’ વસ્તુ (પદાર્થ) રૂપ હોય તો સર્વશૂન્યતા કઈ રીતે સિદ્ધ થઈ શકશે ? જો વિચાર વસ્તુ (પદાર્થ)-રૂપ નથી, તો પણ સર્વશૂન્યતા કઈ રીતે સિદ્ધ થઈ શકશે ?

(ટિ૦) તદેતદ્વિલમિત્યાદિ । મર્માવિદ્ધિરિતિ વ્યથ તાઢને મર્મનંપૂર્વઃ । મર્માણિ વ્યથતીતિ ક્વિપ્ । ન હિ વૃતિવૃષિવ્યધિરુચિસહિતનિપુ ક્વિવચન્તેપુ પ્રાદિકારકાનામેઽર્થો ઈતિ દોષત્વં પ્રહિજ્યાવ્યચિવ્યધીત્યાદિના સમ્પ્રસારણં વેલોપઃ પદાન્તે મર્મચ્છેદકૈઃ ।

શૂન્યમાનમિત્યાદિ । યદિ પ્રમાણમેવ શૂન્યં તવ મતં પ્રમાણશૂન્યત્વાત્ શૂન્યતાસિદ્ધિરંપ્યસિદ્ધા પ્રમાણસ્યાસિદ્ધત્વાત્ । યદિ પ્રમાણં ન શૂન્યં તતઃ પ્રમાણસત્ત્વે સર્વશૂન્યવાદઃ સાપવાદતાં દધાતિ ।
ઉક્તં ચ-

‘‘બુદ્ધસ્ય નાસ્તિ દેવત્વં મોહાચ્છૂન્યામિધ્યાયિનઃ ।

પ્રમાણસિદ્ધે શૂન્યત્વે શૂન્યવાદકથા વૃથા ॥’’

ગાતે ઇતિ ગાઢ ગતીં તે આતે અન્તે ત્રિપુ વચનેપુ સમાનમ્ । અત્ર ત્વેકવચનેન નિર્દેશઃ ।

§૯ ન ચ તત્ત્વાડમૂન્યર્થજ્ઞાનદૂપણાન્યપિ સૂપપાદાનિ, યસ્માદુભયસ્વભાવ એવાર્થ ઇતિ નઃ પક્ષઃ । ન ચાણુમ્યઃ સ્થૂલોત્પાદઃ સર્વત્ર સ્વીક્રિયતે; યતસ્તત્કાર્યકારણ-ભાવમાત્રવિનાસનેનાડર્થકથા વિશ્રામ્યેત્, સ્થૂલાદપિ સૂત્રપટલાદેઃ સ્થૂલસ્ય પટાદેઃ પ્રાદુર્ભાવવિભાવનાત્, આત્માડકાશાદેરપુદ્ગલકાર્યત્વકક્ષીકારાચ્ચ । યત્ર પુનરણુમ્યસ્તદુત્પત્તિઃ, તત્ર તત્ત્વાલ્લાદિસામગ્રીસવ્યપેક્ષક્રિયાવશાત્ પ્રાદુર્ભૂતં કથચ્ચિત્પૃથગ્ભૂતં સંયોગાતિશય-મપેક્ષ્યેયમવિરુદ્ધેવ ।

કેવલે કથચ્ચિદિત્તિ કિચ્ચન ત્વચ્ચેતસ્તુદત્તિ । તત્રેયં પ્રતિક્રિયા-એકેનૈવ હિ રૂપેણ ભેદાભેદયોરભિધાને વિરોધનિરોધઃ સ્યાત્ । ન ચૈવમિદ્, પર્યાયરૂપતયા ભેદસ્ય દ્રવ્યરૂપતયા ચાડભેદસ્ય ભળનાત્ । ત્વયાડપિ ચ ‘પ્રમાણપ્રમેયતત્ત્વં નાસ્યેવ’ ઇત્યેક-મેવ વચનં સ્વપરપક્ષાવપેક્ષ્ય સાધકં વાધકં વા કક્ષીકૃતમેવ ।

§૯ વળી, તમાએ અર્થ અને જ્ઞાનમાં જે દૂષણો કહ્યાં તે યુક્તિસિદ્ધ નથી, કારણ કે-અમારા મતે અર્થ ઉભયસ્વભાવ-સ્થૂલ અને અણુરૂપ ન છે, અને અમે સર્વત્ર અણુઓથી ન સ્થૂલોત્પત્તિ સ્વીકારતા નથી કે જેથી તેના કાર્યકારણભાવના ખડન માત્રથી અર્થકથા-અર્થસ્વીકારવાનો વાદ વિશ્રામ પામી જાય. એટલે કે સમાપ્ત થઈ જાય. કારણ કે-સ્થૂલ-જડા સૂત્રસમૂહથી પણ સ્થૂલ-જડા વસ્ત્રની ઉત્પત્તિ દેખાય છે. અને વળી, આત્મા, આકાશાદિને પુદ્ગલના કાર્યરૂપે અમે સ્વીકારતા પણ નથી. વળી, જ્યાં અણુઓથી કાર્યની ઉત્પત્તિ છે, ત્યાં પણ કાલાદિ સામગ્રીની અપેક્ષાથી ઉત્પન્ન થયેલ ક્રિયાવડે સંયોગરૂપ અતિશય પરમાણુઓમાં કથંચિત્ ભિન્નરૂપે ઉત્પન્ન થાય છે. અને એવા સંયોગથી સ્થૂલકાર્યની ઉત્પત્તિ માનવામાં કશો ન વિરોધ નથી.

અમે સંયોગને કથંચિત્ ભિન્ન કહ્યો છે તેટલા માત્રથી તમારું ચિત્ત જેદ પામતું હોય તો તેનો અમે ઇલાન જાતાવીએ છીએ કે-એક ન ધર્મથી ભેદાભેદ કહેવામાં આવે તો વિરોધરૂપ બાધક થાય, પરંતુ અહીં એમ નથી, કારણ કે-પર્યાયરૂપે ભેદ અને દ્રવ્યરૂપે અભેદ કહેલ છે. વળી તમા પણ જ્યારે ‘પ્રમાણ અને

પ્રમેયરૂપ તત્ત્વ નથી' એમ કહો છો ત્યારે તે વચન સ્વપક્ષની અપેક્ષાએ સાધક અને પરપક્ષની અપેક્ષાએ બાધક છે. આમ એક જ વચન સાધક અને બાધક હોવા છતાં વિરોધ નથી, એટલે કે--તમે પણ અપેક્ષાભેદ સ્વીકારો જ છો.

(૫૦) તત્ત્વકાલાદિસામગ્રીસવ્યપેક્ષક્રિયાવશાદિતિ કાલસ્વભાવનિયતિપુરુષાકારાઃ કાલાદય ઉચ્યન્તે । અથવા ક્ષેત્રકાલભાવલક્ષણા સામગ્રી । ભાવઃ સ્તિગ્ધરૂક્ષત્વાદિઃ^૧ । ચલનક્રિયાસંયોગો—[ડત્ર] ચલનક્રિયાપૂર્વકઃ । યથાડહુગુલ્યોઃ ।

પર્યાયરૂપતયા ભેદસ્ય દ્રવ્યરૂપતયા ચાડભેદસ્ય ભળનાદિતિ । પૂર્વ હિ તેષાં પરમાણૂનાં સંયોગાલ્લયઃ પર્યાયો નાસીત્ । પશ્ચાત્ તત્ત્વકાલાદિસામગ્રીસવ્યપેક્ષક્રિયાવશાત્ પ્રાદુર્ભૂતઃ । સ ચ તેભ્યો ન સર્વથાડભિન્નઃ । યદ્દિ યસ્માદ્ ડભિન્નં તત્ તસ્ય સ્વભાવભૂતં સ્યાત્ । સ્વભાવશ્ચ ન કદાચિદપિ વ્યપૈતિ । યથા પરમાણોઃ પરમાણુત્વમ્ । વ્યપયન્તિ ચ પર્યાયાઃ । અન્યચ્ચ દ્રવ્યં ત્રિકાલાવસ્થાયિ, પર્યાયાશ્ચ વાર્ત્તામાનિકાઃ । દ્રવ્યમાધારઃ, પર્યાયાશ્ચાધેયાઃ । તસ્માન્ન સર્વથાડભિન્નઃ । ન ચ સર્વથા મિત્રઃ, કથંચિદમિત્રોડપિ । યાવતા ત એવ પરમાણવઃ સંયોગરૂપતયા પરિણમન્તિ, ન પુનઃ સંયોગઃ પૃથગ્ભૂતોડ્તોડભેદોડપિ । કક્ષીકૃત પવેતિ । એતાવતા ત્વયાડપિ કથંચિત્પક્ષોડક્ષીકૃતઃ ।

(ટિ૦) યસ્માદુભયેતિ અણુભ્યઃ સ્થૂલેભ્યો વા સમુત્પદ્યતે ઇતિ દ્વયમ્ । ન ઇતિ અસ્માકમ્ । અણુભ્યઃ સ્થૂલોત્પત્તિઃ, સ્થૂલેભ્યશ્ચ સ્થૂલોત્પત્તિઃ । આત્માકાશાદિઃ પદાર્થઃ અપૌદ્ગલિકોડપિ પ્રથમાનઃ પ્રતીયતે । યત્ર પુનરિત્યાદિ । તત્કાલાદીતિ । *પૂર્વ હિ તેષાં પરમાણૂનાં સંયોગાલ્લયઃ પર્યાયો નાસીત્, પશ્ચાત્તત્કાલાદિસામગ્રીસવ્યપેક્ષક્રિયાવશાત્ પ્રાદુર્ભૂતઃ । સ ચ તેભ્યો ન સર્વથા મિત્રઃ, સ્વભાવભૂતત્વાત્ । અન્યચ્ચ દ્રવ્યં ત્રિકાલાવસ્થાયિ, પર્યાયાશ્ચ વાર્ત્તામાનિકાઃ । દ્રવ્યમાધારઃ, પર્યાયાશ્ચાધેયાસ્તસ્માન્ન સર્વથાડભિન્નઃ, કિન્તુ મિત્રઃ । ન ચ સર્વથા મિત્રઃ, કથંચિદમિત્રોપિ, યાવતા ત એવ પરમાણવઃ સંયોગરૂપતયા પરિણમન્તિ । ન પુનઃ સંયોગઃ પૃથગ્ભૂતઃ । * દ્વયમિતિ ઉત્પત્તિઃ ।

વિરોધેતિ વિરોધેન નિરોધઃ । પર્યાયેતિ ક્રમભાવિધર્મ્યરૂપતયા । ન પ્રાચ્યે પ્રસન્ન ઇતિ પડંશતાલક્ષણ દૂષણમ્ । તથેતિ પડંશતાપ્રકારતયા ।

યાડપિ પરમાણોઃ પડંશતાડપત્તિરુક્તા, સાડપ્યયુક્તા, યતોડત્રાંશશબ્દસ્ય સંવન્ધ- નિવન્ધનશક્તિસ્વરૂપોડર્થો વિવક્ષ્યેત, અવયવલક્ષણો વા ? ન પ્રાચ્યે પ્રસન્નઃ સંગતઃ, તથાડસ્મામિસ્તદ્વ્યુપગમાત્ । દ્વિતીયે તુ, નાસ્ત્યવિનાભાવઃ, તત્ત્વચ્છક્તિમાત્રેણૈવ તત્ત્વપર- માણુસંવન્ધસ્ય પ્રતિપેદધુમશક્યત્વાત્ ।

વળી, તમેએ પરમાણુની બાબતમાં તે છ અંશવાળો થઈ જશે એવી જે આપત્તિ આપી છે તે પણ યુક્તિયુક્ત નથી, કારણ કે--તમારે અંશ શબ્દને અર્થ સંબંધનું કારણ--શક્તિ એ વિવક્ષિત છે કે અવયવરૂપ વિવક્ષિત છે ? પ્રાચ્ય પક્ષમાં પડંશતાની આપત્તિ સંગત નથી, કારણ કે--અમેએ પરમાણુના શક્તિરૂપ અંશો સ્વીકારેલ છે. બીજા પક્ષમાં તો અવિનાશાવ નથી, કારણ કે--વિભિન્ન શક્તિથી વિભિન્ન પરમાણુઓ સાથે એક પરમાણુનો સમ્બન્ધ થતો હોય તો તે નિવારી શકાય તેમ નથી. ભાવાર્થ એ છે કે--એક પરમાણુનો અનેક પર-

૧ ક્ષાદિઃ ક । ૨ સમ્બન્ધનિવન્ધનં શં મુ । * એત્તચ્ચિદ્ધાન્તર્ગતઃ પાઠો મુદ્રિતે એવ ।

www.jainelibrary.org

(૫૦) કથञ્ચિદનેકરૂપત્વાદિતિ । ન ચૈતત્તન્ત્રાન્તરીયૈઃ સહ વિરુદ્ધમ્, વૈશેષિકૈરપિ
 એકસ્મિન્નવયવિનિ બહૂનાં લ્ખંડાવયવિનામજ્ઞીકારાત્ ।

(ટિ૦) અવયવીતિ સ્થૂલોઽવયવી । ઉપેયતે ઇતિ અજ્ઞીક્રિયત એવ । તસ્યેતિ સ્થૂલાવયવિનઃ ।
 'વૈશેષિકૈરપિ એકસ્મિન્નવયવિનિ બહૂનાં લ્ખંડાવયવિનામજ્ઞીકારાત્ । અવિષ્વગ્ભાવેનેતિ કથચ્ચિતા-
 દાત્મ્યેન ।

યત્ત્વ 'અર્થસમકાલમ્' ઇત્યાદ્યુક્તમ્, તત્રાપિ વિકલ્પદ્વયમપિ સ્વીક્રિયત એવ,
 અસ્મદાદિપ્રત્યક્ષં હિ યોગ્યસમકાલાર્થાઽઽકલનકુશલમ્, સ્મરણમતીતસ્ય, શાબ્દાનુમાને
 ત્રૈકાલિકસ્યાઽપ્યર્થસ્ય પરિચ્છેદકે । નિરાકારં ચૈતદ્ દ્વયમપિ । ન ચાતિપ્રસન્નઃ । તદ્ગ્રહણ
 પરિણામશ્ચેદાકારઃ, તદ્ભ્યુપગચ્છામઃઃ સ્વજ્ઞાનાવરણવીર્યાન્તરાયક્ષયોપશમવિશેષવશાદેવા-
 ઽસ્ય નૈયત્યેન પ્રવૃત્તેઃ । શેષવિકલ્પનિકુરુશ્વદમ્બરેઽસ્વીકાર એવ તિરસ્કારઃ ।

નિરસ્તા શૂન્યતા સેયમાશાઃ શાક્ય! વસત્યમૂઃ ।

ઉન્મીલય ચિરાદ્ નેત્રે કૌતુકાલોકનોત્સુકે ॥૧॥

વળી 'જ્ઞાન અર્થના સમકાળે છે?' વિગેરે જે કંઈ કહ્યું ત્યાં અમે બન્ને
 વિકલ્પોનો સ્વીકાર કરીએ છીએ, કારણ કે—આપણા જેવા—અર્થઅધુની જોનારાનું
 પ્રત્યક્ષ, યોગ્ય એવા સમકાળમાં રહેલ પદાર્થને જાણવામાં કુશળ—સમર્થ છે; સ્મરણ
 અતીતકાળમાં રહેલ પદાર્થને જાણવામાં કુશળ છે; જ્યારે શાબ્દ-આગમ અને
 અનુમાન ત્રણે કાળમાં રહેલ પદાર્થને જાણવામાં કુશળ છે, અને તે બન્ને જ્ઞાન
 —સમકાલિક કે અસમકાલિક નિરાકાર છે અને છતાં સર્વ પદાર્થને જાણવારૂપ
 અતિપ્રસંગ અહીં નથી. અને જે 'અર્થઅધુણુપરિણામ' એ જ જ્ઞાનનો આકાર
 છે એમ સ્વીકારતા હો—તો તે અમે માનીએ છીએ, કારણ કે—સ્વજ્ઞાનાવરણીય
 અને વીર્યાન્તરાય કર્મના ક્ષયોપશમવિશેષને કારણે જ્ઞાનનો એ પરિણામ પદાર્થ-
 વિશેષમાં નિયત બને છે. અને બાકીના વિકલ્પસમૂહરૂપ આડમ્બરનો અસ્વીકાર
 એ જ અમારો ઉત્તર છે. અર્થાત્ બાકીના વિકલ્પો યુક્તિસંગત નથી, તેથી
 અમે સ્વીકારતા નથી. તો હે શાક્ય ! આ શૂન્યતા તો અંડિત થઈ ગઈ છે, અને
 દિશાઓ વિદ્યમાન છે, માટે લાંબા કાળથી કૌતુક જેવાને ઉત્સુક તારા નેત્રોને ખોલ.

(૫૦) શાબ્દાનુમાને ત્રૈકાલિકસ્યાપીતિ સાધ્યસાધનયોર્હિ પ્રતિબન્ધં મનસિ નિશ્ચિત્યાનુમાન-
 પ્રયોક્તા ત્રિકાલવેદો ભવતિ । નિરાકારં ચૈતદ્ દ્વયમપીતિ । તદ્ગ્રહણપરિણામશ્ચેદાકાર
 સ્તદ્ભ્યુપગચ્છામઃ ।

નિરસ્તા શૂન્યતેત્યાદિ પથે નિરસ્તા મયા । કૌતુકાલોકનોત્સુકે ઇતિ । ત્વયા
 હિ શૂન્યં સર્વમિતિ કૃત્વા નેત્રે નિમીલિતે । તત્ત્વ ન, યતઃ સર્વા અપિ દિશો વસન્તિ ।

(ટિ૦) સમકાલેતિ વાર્તમાનિકમ્ । શાબ્દેતિ આગમઃ । 'સાધ્યસાધનયોઃ સમ્બન્ધહેતુશક્તિ-
 રૂપેણ પ્રતિબન્ધં મનસિ નિશ્ચિત્યાનુમાનપ્રયોક્તા ત્રિકાલવેદો ભવતિ અર્થસમકાલં તદ્વિન્નકાલે વા ।
 અતિપ્રસન્ન ઇતિ અનિયતપરિચ્છેદાપત્તિઃ । અસ્યેતિ જ્ઞાનસ્ય ।

૧ °વિનઃ । અવિષ્વ° પુ । ૨ આગમઃ । અસ્યેતિ પુ ।

§ ૧૦ અથ્થ બ્રહ્મવાદિવાવદૂકા વદન્તિ—યુક્તં યદેષ સકલપલાપી પાપીયાનપાસે, આત્મબ્રહ્મણસ્તાવિકસ્ય સત્ત્વાત્ । ન ચ—સરલસાલરસાલપ્રિયાલહિન્તાલતાલતમાલ-પ્રવાલપ્રમુલપદાર્થસાર્થોઽપ્યહમહમિકયા પ્રતીયમાનઃ કથં ન પારમાર્થિકઃ સ્યાત્ ?—ઈતિ વક્તવ્યમ્, તસ્ય મિથ્યારૂપત્વાત્ । તથાહિ—પ્રપન્ચો મિથ્યા, પ્રતીયમાનત્વાત્ । યદેવં તદેવં યથા શુક્તિશકલે કલધૌતમ્, તથા ચાયમ્, તસ્માત્તથા ॥

§ ૧૦. અત્યંત વાચાલ બ્રહ્મવાદી હવે આ વિષયમાં પોતાની માન્યતા રજૂ કરે છે—એક માત્ર સકલ પદાર્થનો અપલાપ કરતો હોવાથી આ પાપી શૂન્યવાદીને પરાસ્ત કર્યો તે ઘણું જ સારું કાર્યું, કારણ કે પારમાર્થિક આત્મબ્રહ્મ વિદ્યમાન છે.

શંકા—‘હું આ રહ્યો’ ‘હું આ રહ્યો’ એ પ્રમાણે પ્રતીયમાન—પ્રત્યક્ષ પ્રતીતિ—થી સિદ્ધ એવા સરલ, સાલ, રસાલ, પ્રિયાલ, હિન્તાલ, તાલ, તમાલ, પ્રવાલરૂપ પદાર્થ સમૂહ તાત્વિક—પારમાર્થિક કેમ નહીં ?

સમાધાન—એવી શંકા ન કરવી, કારણ કે—તે સઘળું મિથ્યા રૂપ છે. તે આ પ્રમાણે—પ્રપન્ચ (સંસાર; ભેદ) મિથ્યા છે, પ્રતીયમાન (પ્રતીતિનો વિષય) હોવાથી, જે પ્રતીયમાન હોય તે મિથ્યા હોય છે, જેમ કે—છીપમાં રજતુ પ્રતીયમાન હોવાથી મિથ્યા છે, પ્રપન્ચ—સંસાર પણ પ્રતીયમાન છે, માટે તે મિથ્યા છે,

(ટિ.) નચ સરલેત્યાદિ તસ્યેતિ તાલતમાલપદિતરુણતરતરુણત્વેતાદિપદાર્થસાર્થસ્ય ।

§ ૧૧ તદેતદેતસ્ય ન તર્કવિતર્કકાર્કશ્યં સૂચયતિ । તથાહિ—મિથ્યાત્વમત્ર કૌટશ્વમા-કાદિક્ષતં સૂક્ષ્મદશા—કિમત્યન્તાસત્ત્વમ્, ઉતાઽન્યસ્થાન્યાકારતયા પ્રતીતત્ત્વમ્. આહો સ્વિદનિર્વાચ્યત્વમ્ ? ઇતિ ભેદત્રયી ત્રિનેત્રનેત્રત્રયીવ ત્રૌકતે । પ્રાચિ પક્ષદ્વયે, ત્વદનજ્ઞી-કારઃ પરીહારઃ । તાર્તીયીકવિકલ્પે તુ, કિમિદમનિર્વાચ્યત્વં નામ ?—કિં નિરુક્તિવિરહ-એવ, નિરુક્તિનિમિત્તવિરહઃ, નિઃસ્વભાવત્વં વા ? ન પ્રથમઃ કલ્પઃ કલ્પનાર્હઃ, સરલોઽયં સાલોઽયમિતિ નિશ્ચિતોક્તેરનુભવાત્ । નાપિ દ્વિતીયઃ, નિરુક્તેર્હિ નિમિત્તં જ્ઞાનં વા સ્યાત્, વિષયો વા ? ન પ્રથમસ્ય વિરહઃ, સરલસાલાદિસંવેદનસ્ય પ્રતિગ્રાપ્તિ પ્રતીતેઃ । નાપિ દ્વિતીયસ્ય, યતો વિષયઃ કિં ભાવરૂપો નાસ્તિ, અભાવરૂપો વા ? પ્રથમકલ્પ-નાયામ્, અસત્સ્થાસ્યમ્યુપગમપ્રસન્નઃ । દ્વિતીયકલ્પનાયા તુ સત્સ્થાતિરેવ । ઉભાવપિ ન સ્ત ઇતિ ચેત્ । નનુ ભાવાભાવશબ્દાભ્યાં લોકપ્રતીતિસિદ્ધૌ તાવભિપ્રેતૌ, વિપ-રીતૌ વા ? પ્રથમપક્ષે તાવદ્. યથોભયોરેકત્ર વિધિર્નાસ્તિ, તથા પ્રતિપેદ્યોઽપિ, પરસ્પર-વિરુદ્ધધર્મયોર્મધ્યાદેકતરવિધિનિપેદ્યોરન્યતરનિપેદ્યવિધિનાન્તરીયકત્વાત્ । દ્વિતીયપક્ષે તુ, ન કાચિત્ ક્ષતિઃ, ન હ્યલૌકિકવિષયસહસ્રનિવૃત્તાવપિ લૌકિકજ્ઞાનવિષયનિવૃત્તિઃ, તન્નિરુક્તિનિવૃત્તિર્વા ।

નિઃસ્વભાવત્વપક્ષેડપિ, નિમઃ પ્રતિપેધાર્થત્વે સ્વભાવશબ્દસ્યાડપિ ભાવાભાવયોર-
ન્યત્વરાર્થત્વે પૂર્વવત્ પ્રસજ્ઞઃ । પ્રતીત્યગોચરત્વં નિઃસ્વભાવત્વમિતિ ચેત્ । અત્ર વિરોધઃ—
પ્રપન્નો ન પ્રતીયતે ચેત્ . કથં ધર્મિતયા, પ્રતીયમાનત્વં ચ હેતુતયોપાદદે ? તથો-
પાદાને વા કથં ન પ્રતીયતે ? યથા પ્રતીયતે ન તથેતિ ચેત્ । તર્હિ વિપરીતહ્યાતે-
રમ્યુપગમઃ સ્યાત્ ।

§ ૧૧. બ્રહ્મવાદીઓનું ઉપર્યુક્ત કથન તર્કની વિચારણામાં સૂક્ષ્મતાનું સૂચક નથી. તે આ પ્રમાણે-સૂક્ષ્મદષ્ટિવાળા હે બ્રહ્મવાદિન્ ! અહીં તમને મિથ્યાત્વ એટલે શું ? કંઈ છે ?-અત્યન્ત (સર્વથા) અસત્ત્વરૂપ કે અન્યરૂપે પ્રતીતિરૂપ કે અનિર્વાચ્યત્વરૂપ કંઈ છે ? આ પ્રમાણે મહાદેવના નેત્રત્રયની જેમ ત્રણ વિકલ્પો થાય છે. તેમાં પહેલા જે પક્ષ તો તમે સ્વીકારતા નથી, એ જ તેનો પરિહાર-ઉત્તર છે. ‘અનિર્વાચ્યત્વ’ નામનો ત્રીજો વિકલ્પ માનો તો-પૂછીએ છીએ કે-‘અનિર્વાચ્યત્વ’ એટલે શું ? નિરુક્તિવિરહ-એટલે કે-તેના પ્રતિપાદક શબ્દનો અભાવ છે કે નિરુક્તિના નિમિત્તનો વિરહ છે કે નિઃસ્વભાવરૂપ છે ? પ્રથમવિકલ્પ તો કલ્પના કરવા લાયક નથી, કારણ કે-આ સરલ છે, આ સાલ છે, એ પ્રમાણે નિશ્ચિત ઉક્તિ-શબ્દવ્યવહારનો અનુભવ તો થાય છે. બીજો વિકલ્પ પણ કહી શકશો નહીં કારણ કે-નિરુક્તિનું નિમિત્ત જ્ઞાન છે કે વિષય ? જ્ઞાનનો વિરહ-અભાવ તો કહી શકશો નહીં, કારણ કે-સરલ સાલ વિગેરે વિષયક જ્ઞાન દરેક પ્રાણીને પ્રતીત-પ્રસિદ્ધ છે. વિષયનો અભાવ પણ કહી શકશો નહીં, કારણ કે એ વિષે પ્રશ્ન છે કે ભાવરૂપ વિષય નથી કે અભાવરૂપ વિષય નથી ? પ્રથમ કલ્પના માનો તો-અસત્પ્રત્યાતિના સ્વીકારનો પ્રસંગ આવશે. બીજી કલ્પના માનો તો સત્પ્રત્યાતિ જ ધર્મ. અને જે ભાવરૂપ કે અભાવરૂપ એ બન્ને પ્રકારનો વિષય નથી, એમ માનો તો ભાવ અને અભાવ શબ્દથી, તમને ભાવ અને અભાવ એ બન્ને લોકપ્રસિદ્ધ માન્ય છે કે લોકમાં અપ્રસિદ્ધ અલૌકિક ? પ્રથમ પક્ષમાં જેમ બન્નેની એક સ્થળે વિધિ ન ઘટે, તેમ એક સ્થળે નિષેધ પણ ન ઘટે. કારણ કે-પરસ્પર વિરુદ્ધ ધર્મોમાંથી એકનો વિધિ કે નિષેધ તે બીજાના નિષેધ કે વિધિ સાથે અવિનાભૂત (સહચર) છે. બીજા પક્ષમાં કોઈ જાતની ક્ષતિ-હાનિ નથી, કારણ કે-હજારો અલૌકિક (લોકોત્તર) પદાર્થો નિવૃત્ત થઈ જવા છતાં લૌકિક જ્ઞાનના વિષયની નિવૃત્તિ, કે લૌકિક નિરુક્તિની નિવૃત્તિ થતી નથી. નિઃસ્વભાવ પક્ષમાં “નિત્” અવ્યય નિષેધાર્થક હોઈ અને સ્વભાવ શબ્દ ભાવ કે અભાવ બેમાંથી એકનો વાચક હોય તો પહેલાના જેવો જ દોષ આવશે. અને જે પ્રતીતિની અવિષયતા એ નિઃસ્વભાવતા હોય તો-વિરોધ આવશે. કારણ કે-પ્રપન્ન પ્રતીયમાન ન હોય તો પ્રપન્નનું ધર્મી તરીકે અને પ્રતીયમાનત્વનું હેતુ તરીકે ઉપાદાન-શ્રદ્ધા કઈ રીતે કર્યું ? અને ધર્મી તરીકે ઉપાદાન કર્યું તો અપ્રતીયમાન કઈ રીતે થાય ?

શંકાઃ—પ્રપંચ એવો પ્રતીયમાન થાય છે તેવો નથી.

સમાધાનઃ—એમ માનો તો વિપરીતજ્યાતિના સ્વીકારનો પ્રસંગ આવશે.

(૫૦) કથં ધર્મિતયા, પ્રતીયમાનત્વં ચ હેતુતયાપાદદે ઇતિ । પ્રસિદ્ધ એવ હિ ધર્મી ક્રિયતે ।

(ટિ.) તદેતદિતિ । એતદ્વચવહારપ્રતિપન્નપદાર્થસાર્થસ્ય મિથ્યાપ્રરૂપણેન કદર્થનમ્ । એતસ્યેતિ બ્રહ્મવાદિનઃ । કિન્તુ વાવદ્કતામેવ વેદયતિ । ન પ્રથમસ્યેતિ જ્ઞાનસ્ય । ન દ્વિતીયસ્યેતિ વિષયસ્ય વિરહ ઇતિ સમ્બન્ધઃ ।

નનુ ભાવેત્યાદિ । તાવિતિ ભાવાભાવો । વિપરીતાવિતિ અલૌકિકો । પ્રતિપેધોપીતિ નાસ્તોતિ શેષઃ । પરસ્પરેતિ ભાવાભાવયોઃ । નાન્તરીયેતિ અવિનાભાવિત્વાત્ । તન્નિરુક્તીતિ લૌકિકનિશ્ચિતોક્તિનિપેધઃ । નિસ ઇતિ ષષ્ઠ્યન્તં પદં કલાપકે^૧ નિરિતિ સિદ્ધમ્ । સ્વભાવેતિ ભાવસ્વરૂપોઽભાવસ્વરૂપો વા સ્વભાવઃ । અન્યતરેતિ ભાવાભાવયોર્મધ્યાદેકનિપેધે પરેણ ભવિતવ્યમ્ । તથોપાદાન ઇતિ ધર્મિત્વોપાદાને । યતઃ પ્રસિદ્ધ એવ હિ ધર્મી ક્રિયતે ।

§ ૧૨ કિન્ચ, ઇયમનિર્વાચ્યતા પ્રપञ्चસ્ય પ્રત્યક્ષેણ પ્રત્યક્ષેપિ—‘સરલોડયમ્’^૨ ઇત્યાદ્યાકારં હિ પ્રત્યક્ષં પ્રપञ્ચસ્ય સત્યતામેવ વ્યવસ્યતિ, સરલાદિપ્રતિનિયતપદાર્થ-પરિચ્છેદાત્મનસ્તસ્યોત્પાદાત્, ઇતરેતરવિવિક્તવસ્તૂનામેવ ચ પ્રપञ્ચવચ્ચોવાચ્યત્વેન સંમ-તત્વાત્ ।

અથ કથમેતપ્રત્યક્ષં પક્ષપ્રતિક્ષેપકમ્ ? તદ્વિ વિધાયકમેવેતિ તથા તથા બ્રહ્મૈવ વિદધાતિ, ન પુનઃ પ્રપञ્ચસત્યતાં પ્રરૂપયતિ । સા હિ તદા પ્રરૂપિતા સ્યાદ્, યદી-તરસ્મિન્નિતરંપાં પ્રતિપેધઃ કૃતઃ સ્યાત્ । ન ચૈવમ્, નિપેધે કુળઠ્ઠવાત્ પ્રત્યક્ષસ્યેતિ ચેત્ । તદયુક્તમ્, યતો વિધાયકમિતિ કોડર્થઃ ? ઇદમિતિ વસ્તુસ્વરૂપં ગૃહ્ણતિ, નાન્યસ્વરૂપં પ્રતિપેધતિ પ્રત્યક્ષમિતિ ચેત્ । મૈવમ્ । અન્યરૂપનિપેધમન્તરેણ તત્સ્વરૂપ-પરિચ્છેદસ્યાપ્યસંપત્તેઃ—પીતાદિવ્યવચ્છિન્નં હિ નીલં નીલમિતિ ગૃહીતં ભવતિ, નેતરથા । યદેદમિતિ વસ્તુસ્વરૂપમેવ ગૃહ્ણતિ પ્રત્યક્ષમિત્યુચ્યતે, તદાડવશ્યમપરસ્ય પ્રતિપેધમપિ તત્ પ્રતિપદ્યત ઇત્યભિહિતમેવ ભવતિ, કેવલવસ્તુસ્વરૂપપ્રતિપત્તેરેવાન્યપ્રતિપેધપ્રતિપત્તિ-રૂપત્વાત્ ।

અપિ ચ, વિધાયકમેવ પ્રત્યક્ષમિતિ નિયમસ્યાડઙ્ગીકારે વિદ્યાવદવિદ્યાયા અપિ વિધાનં તવાડનુપજ્યતે । સોડયમવિદ્યાવિવેકેન સન્માત્રં પ્રત્યક્ષાત્ પ્રતિયન્નેવ ‘ન નિપે-ધકં તત્’ ઇતિ ત્રુવાણંઃ કથં સ્વસ્થઃ ? ઇતિ સિદ્ધં પ્રત્યક્ષવાધિતઃ પક્ષ ઇતિ ।

અનુમાનવાધિતશ્ચ—પ્રપञ્ચો મિથ્યા ન ભવતિ, અસદ્વિલક્ષણત્વાત્ । ય એવં સ એવં યથા આત્મા । તથા જ્ઞાડયમ્ । તસ્માત્તથેતિ । પ્રતીયમાનત્વં ચ હેતુર્બ્રહ્માત્મના
૧ કલાપકેન નિરિતિ ઢે ।

વ્યભિચારી । સ હિ પ્રતીયતે. ન ચ મિથ્યા । અપ્રતીયમાન્ત્વે તુ, અસ્ય તદ્વોચર-
વચનાનામપ્રવૃત્તેર્મૂલકતૈવ તત્ર વઃ શ્રીયસી સ્થાત્ ।

દૃષ્ટાન્તશ્ચ સાધ્યવિકલઃ, શુક્તિશકલકલધૌતેડપિ પ્રપચ્ચાડન્તર્ગતત્વેનાડનિર્વચની-
યતાયાઃ સાધ્યમાન્ત્વાત્ ।

§ ૧૨ વળી, પ્રપંચની આ અનિર્વાચ્યતા પ્રત્યક્ષ પ્રમાણથી ખાંડિત થયેલી છે, અર્થાત્ આ સરલ છે, એવા પ્રકારનું પ્રત્યક્ષ પ્રમાણ પ્રપંચની સત્યતાનો જ નિશ્ચય કરે છે, કારણ કે-અરહાદિ પ્રતિનિયત પદાર્થના જ્ઞાનરૂપે પ્રત્યક્ષ (પ્રમાણ)ની ઉત્પત્તિ થાય છે, અને પરસ્પર ભિન્ન વસ્તુઓ જ પ્રપંચ શબ્દના વાચ્ય તરીકે સર્વ કોઈને સંમત છે.

સંકા:—આ પ્રત્યક્ષ (પ્રમાણ) પક્ષનું પ્રતિષ્ઠેપક-નિષેધક કઈ રીતે થઈ શકે ? કારણ કે-પ્રત્યક્ષ તો વિધાયક છે, માટે તે તે પ્રકારે બ્રહ્મનું જ વિધાન કરે છે, પરંતુ પ્રપંચની સત્યતાનું નિશ્ચાયક નથી, કારણ કે- પ્રપંચની સત્યતા તો ત્યારે સિદ્ધ થયેલ કહેવાય જો ઇતરમાં ઇતરનો-(સરલમાં તમાલનો) પ્રતિષેધ કર્યો હોય, પણ તે બંને નહીં કારણ કે- પ્રત્યક્ષ નિષેધ કરવામાં સમર્થ નથી.

સમાધાન:—એમ માનવું ઉચિત નથી. કારણ કે-‘વિધાયક’ પદનો તમે શું અર્થ કરો છો ? ‘આ છે’ એ પ્રમાણે વસ્તુરૂપને પ્રત્યક્ષ ગ્રહણ કરે છે, પણ અન્ય વસ્તુનો નિષેધ કરતું નથી, તે માટે તે વિધાયક છે-એમ કહો તે ઉચિત નથી, કારણ કે-અન્યપદાર્થના સ્વરૂપનો નિષેધ કર્યા સિવાય સ્વસ્વરૂપનો નિશ્ચય પણ થઈ શકતો નથી. પીતાદિથી વ્યવચ્છિન્ન-ભિન્ન રૂપે જ્ઞાત થયેલું ‘નીલ’ નીલ તરીકે ગૃહીત (પ્રત્યક્ષ) થાય છે, પરંતુ પીતાદિથી ભિન્ન રૂપે જ્ઞાત થયું ન હોય તો તે નીલ કહેવાતું નથી. જ્યારે તમે એમ કહો છો કે-‘આ છે’ એ પ્રકારે વસ્તુસ્વરૂપને જ પ્રત્યક્ષ ગ્રહણ કરે છે, ત્યારે પ્રત્યક્ષ તેથી અન્ય પદાર્થના પ્રતિષેધને પણ અવશ્ય ગ્રહણ કરે છે, એ પણ અર્થાત્ કહેવાઈ જાયું છે, કારણ કે-કેવલ વસ્તુના સ્વભાવરૂપનો જ નિશ્ચય છે તે જ અન્યના પ્રતિષેધના નિશ્ચયરૂપ છે.

વળી, પ્રત્યક્ષ વિધાયક જ છે એ નિયમ સ્વીકારશો તો વિદ્યાની જેમ અવિદ્યાની પણ વિધિ જ તમારે માનવી પડશે. તે આ પ્રમાણે-આ બ્રહ્મવાદી સંસારોપાદાન રૂપ અવિદ્યાનો પ્રત્યક્ષથી પ્રતિષેધ કરીને માત્ર સત્તાને સ્વીકારે છે, છતાં પ્રત્યક્ષને નિષેધક નથી માનતો, તો તે કઈ રીતે સ્વસ્થ (શાંત-સ્થિર) હોઈ શકે ? માટે પ્રત્યક્ષ પ્રમાણથી બાધિત છે, એ સિદ્ધ થયું.

અને અનુમાનથી પણ બાધિત છે. તે આ પ્રમાણે-પ્રપંચ મિથ્યા નથી, અસત્થી વિલક્ષણ હોવાથી. જે અસત્થી વિલક્ષણ હોય, તે મિથ્યા ન હોય, જેમ કે-આત્મા. આ પ્રપંચ પણ અસત્થી વિલક્ષણ છે, માટે મિથ્યા નથી. વળી, પ્રપંચને મિથ્યા સિદ્ધ કરવા તમારે જો ‘પ્રતીયમાન હોવાથી’ એવો જો હેતુ કહ્યો છે, તે વ્યભિ-ચારી છે, કારણ કે-બ્રહ્મ પ્રતીયમાન છે છતાં મિથ્યા નથી, અને જો બ્રહ્માત્માને

અપ્રતીયમાન માનો તો— બ્રહ્માત્માને વિષે બ્રહ્મવિષયક શબ્દોની પ્રવૃત્તિ જ નહીં થાય. તો તે વિષયમાં તમારે મૂંગા રહેવું એ જ કડ્યાણુકારી છે.

વળી, તમારે ‘છીપના ટુકડામાં ચાંદી’ એ પ્રભાણે તમારા અનુમાનમાં જે દ્રષ્ટાંત આપ્યું છે તે સાધ્યરહિત છે, કારણ કે—શુક્તિશકલ વિષેનું રજત પણ પ્રપંચની અન્તર્ગત હોવાથી તેની અનિર્વાચ્યતા સિદ્ધ નથી પણ સાધ્યમાન છે.

(૧૦) પ્રત્યક્ષેપીતિ પ્રતિક્ષિતા ।

તદ્વિ વિધાયકમેવેતિ :—

“ આહુર્વિધાત્ પ્રત્યક્ષં ન નિષેદ્ધૃ વિપશ્ચિતઃ ।

નૈકત્વ આગમસ્તેન પ્રત્યક્ષેણ પ્રવાધ્યતે ૧૧૥” [બ્રહ્મસિદ્ધિ ૨.૧]

તથા તથેતિ ઘટાદિવિવર્તરૂપેણ । બ્રહ્મૈવેતિ કર્મતાપન્નં બ્રહ્મ । અન્યપ્રતિષેધપ્રતિપત્તિ-
રૂપત્વાદિતિ । મુણ્ડભૂતલે ઘટાભાવગ્રહણવત્ । યેન હિ પદાસ્ત્રલનાદિના મુણ્ડભૂતલં ગૃહીતમ્,
ઘટાભાવોઽપિ તેન ગૃહીતઃ ।

(ટિ૦) પ્રત્યક્ષેપીતિ નિરાકારિ । તસ્યેતિ પ્રત્યક્ષસ્ય । વાચ્યત્વેનેતિ ઘટાદિવિવર્તરૂપેણ ।

પક્ષેતિ પ્રપञ્ચો મિથ્યા ઇત્યેતસ્ય પક્ષસ્ય । તદ્દીતિ પ્રત્યક્ષમ્ । વિધાયકમિતિ બ્રહ્મલક્ષણ-
પ્રકૃતપક્ષજનકમેવ । તથા તથેતિ પ્રત્યક્ષં કર્તું તેન તેન પ્રકારેણ વિચાર્યમાણમ્ । બ્રહ્મૈવ કર્મતા-
પન્નમ્ । સા હીતિ પ્રપચસત્યતા । ‘તથેતિ । નિપિદ્ધા ભવેત્ । યદીતરસ્મિન્નિતિ સરલે, રતરે-
ષામિતિ તમાલાદીનામ્ । ન ચૈવમિતિ પ્રત્યક્ષેણ પ્રતિષેધો ન કૃતઃ, પ્રત્યક્ષસ્ય નિષેધકુણ્ડવાત્ ।
તદાઽવશ્યમિત્યાદિ । તદ્દિતિ પ્રત્યક્ષમ્ । *પ્રતિપચત્ ઇતિ મુણ્ડભૂતલે ઘટાભાવગ્રહણવત્ ।
યેન પદાસ્ત્રલનાદિના મુણ્ડભૂતલં ગૃહીતમ્, ઘટાભાવોપિ તેન ગૃહીતઃ । * કેવલેતિ । પ્રતિપત્તેર્જ્ઞા-
નસ્યૈવ । વિવેકેનેતિ નિરાસેન ।

પ્રતિયન્નિતિ જાનન્ પ્રતિપૂર્વકઃ ઇળ્ ગતૌ । પ્રત્યેતી(પ્રતિયન્નિ)તિ શત્તુષ્પ્રત્યયઃ । “ગમનાર્થા
ધાતવઃ સર્વેઽપિ જ્ઞાનાર્થાઃ” ઇતિ વચનાદવગચ્છન્નિત્યર્થઃ । તદ્દિતિ પ્રત્યક્ષમ્ ।

પ્રપञ્ચો મિથ્યેત્યાદિ । સ હીતિ બ્રહ્માત્મા । અસ્યેતિ બ્રહ્માત્મનઃ । તદ્ગોચરેતિ
બ્રહ્મવિષયઃ ।

§ ૧૩ કિંચ, હ્રદમનુમાનં પ્રપञ્ચાદ્ ભિન્નમ્, અભિન્નં વા ? યદિ ભિન્નમ્,
તર્હિ સત્યમ્, અસત્યં વા ? યદિ સત્યમ્, તર્હિ તદ્દેવ પ્રપञ્ચસ્યાપિ સત્યત્વં સ્યાત્ ।
અથાઽસત્યમ્ : તત્રાપિ શૂન્યમ્, અન્યથાસ્વાતમ્, અનિર્વચનીયં વા ? આશ્વપક્ષદ્વયેઽપિ
ન સાધ્યસાધકત્વમ્, નૃશ્ચલચલુક્તિકલયૌતવચ્ચ । તૃતીયપક્ષોઽપ્યક્ષમઃ, અનિર્વચની-
યસ્યાઽસંભવિત્વેનાભિહિતત્વાત્ ।

વ્યવહારસત્યમિદમનુમાનમ્, અતોઽસત્યત્વાભાવાત્ સ્વસાધ્યસાધકમિતિ ચેત્ ।
કિમિદં વ્યવહારસત્યં નામ ? વ્યવહારિત્યર્થવહારો જ્ઞાનં તેન ચેત્ સત્યમ્, તર્હિ પાર-
માર્થિકમેવ તત્ । તત્ર ચોક્તો દોષઃ । અથ વ્યવહારઃ શબ્દસ્તેન સત્યમ્ । નનુ

૧ અત્ર ‘તથેતિ નિપિદ્ધા, ભવેદિતિ’ અસંગતં ભાતિ । * ચિદ્ધાન્તર્ગતઃ પાઠઃ મુદ્રિતે એવ ।

૨ ચોક્તદોષઃ ઇતિ ટિપ્પણસંમતઃ પાઠઃ ।

શબ્દોઽપિ સત્યસ્વરૂપઃ, તદિતરો વા ? યદ્યાવઃ, તર્હિ તેન યઃસત્યં તત્પારમાર્થિક-
મેવેતિ તદેવ દૂષણમ્ । અથાઽસત્યસ્વરૂપઃ શબ્દઃ । કથં તતસ્તસ્ય સત્યત્વં નામ ?
ન હિ સ્વયમસત્યમન્યસ્ય સત્યવ્યવસ્થાહેતુઃ, અતિપ્રસજ્ઞાત્ । અથ કૂટકાર્પાપણે
સત્યકાર્પાપણોચિતક્રયવિક્રયવ્યવહારજનકત્વેન સત્યકાર્પાપણવ્યવહારવદસત્યેઽધ્યનુમાને
સત્યવ્યવહાર इति चेत् । તર્હ્યસત્યમેવ તદનુમાનમ્ । તત્ર ચોક્તો દોષઃ । અતો ન
પ્રપજ્ઞાદ્વિન્નમનુમાનમુપપત્તિપદવીમાપેદાનમ્ ।

નાપ્યભિન્નમ્, પ્રપજ્ઞસ્વભાવતયા તસ્યાપિ મિથ્યાત્વપ્રસક્તેઃ । મિથ્યારૂપં ચ
તત્કથં નામં સ્વસાધ્યં સાધયેત્ ? ઇત્યુક્તમેવ । एवं च प्रपञ्चस्य मिथ्यात्वासिद्धेः कथं परम-
ब्रह्मणस्तात्त्विकत्वं स्यात्, यतो ब्राह्मार्थाभावो भवेदिति ? ॥૧૬॥

§ ૧૩ વળી, તમારું ‘પ્રપંચ મિથ્યા છે’ ઇત્યાદિ અનુમાન પ્રપંચથી ભિન્ન છે
કે અભિન્ન ? ભિન્ન હોય તો—તે અનુમાન સત્ય છે કે અસત્ય ? સત્ય હોય
તો—તે અનુમાનની જેમ પ્રપંચ પણ સત્ય થઈ જશે. અર્થાત્ અદ્વૈતવાદ સિદ્ધ
નહીં થાય. અનુમાન અસત્ય હોય તો—તે શૂન્ય છે, અન્યથાખ્યાત છે કે
અનિર્વચનીય ? પહેલા બે પક્ષમાં તો અનુમાન અનુક્રમે ‘પુરુષશૃંગ’ જેવું
અને ‘છીપમાં રજત’ જેવું થઈ જશે. એટલે સાધ્યને સિદ્ધ કરી શકશે નહીં.
ત્રીજો પક્ષ પણ સમર્થ નથી, કારણ કે—અનિર્વચનીયતા પોતે જ સંભવતી નથી
એ પ્રમાણે અમે પહેલાં જ કહી ગયા છીએ.

શંકા—પૂર્વોક્ત અનુમાન વ્યવહારથી સત્ય છે, એથી કરીને તે અસત્ય નથી
માટે તે સાધ્યનું સાધક છે.

સમાધાન—એમ પણ બને નહીં કારણ કે—વ્યવહારે સત્ય એટલે શું ? વ્યવ-
હારિ—વ્યવહાર એટલે જ્ઞાન અને તેને કારણે સત્ય એમ જો હોય તો અનુમાન
પારમાર્થિક સત્ય જ થયું, અને તેમાં દોષ કહી ચૂક્યા છીએ. અને જો વ્યવહાર
એટલે શબ્દ હોય અને તેનાથી સત્ય હોય તો તે શબ્દ સત્યસ્વરૂપ છે કે
અસત્યસ્વરૂપ ? જો સત્યસ્વરૂપ હોય તો તેનાથી સત્ય તે પારમાર્થિક સત્ય
થયું અને તેમાં પૂર્વોક્ત દૂષણ છે. અને જો શબ્દ અસત્યસ્વરૂપ હોય તો,
તેવા શબ્દથી અનુમાનની સત્યતા કઈ રીતે સિદ્ધ થશે ? કારણ કે—સ્વયં અસત્ય
હોય તે બીજાની સત્યતા સિદ્ધ કરવાને હેતુ બનતાં નથી. તેમ છતાં માનવામાં
તો અતિપ્રસંગ દોષ થશે. એટલે કે હેતુના સાચા—ખોટાપણાનો વિવેક જ
નહીં રહે.

શંકા—ખોટા સિક્કા વડે પણ ખરીદ-વેચાણ વ્યવહાર સિદ્ધ થતાં હોઈ
તેને સાચો સિક્કો કહેવાય છે. તેમ અસત્ય અનુમાનથી પણ સાધ્ય સિદ્ધ થતું
હોઈ તેને સત્ય કહી શકાય.

સમાધાન—જો એમ હોય તો અનુમાન અસત્ય જ થયું અને તેમાં દોષ
કહી ચૂક્યા છીએ. માટે પ્રપંચથી ભિન્ન અનુમાન યુક્તિમાર્ગને પામતું નથી,

અર્થાત્ સિદ્ધ થઈ શકતું નથી.

અને અનુમાનને પ્રપંચથી અલિપ્ત માનવામાં આવે તો—તે પ્રપંચસ્વરૂપ હોવાથી પ્રપંચની જેમ મિથ્યા બની જશે. આ પ્રકારે અનુમાન મિથ્યા થવાથી તે સ્વસાધ્યને કંઈ રીતે સિદ્ધ કરશે ? એ વાત પહેલાં કહેવાઈ ગઈ છે. આ રીતે પ્રપંચમાં મિથ્યાત્વ સિદ્ધ ન હોવાથી પરમ બ્રહ્મની તાત્ત્વિકતા પણ કંઈ રીતે સિદ્ધ થશે, જેથી કરી બાહ્ય અર્થનો અભાવ સિદ્ધ થાય ? ૧૬.

(૫૦) નૃગૃહ્ણવદિતિ શન્યમ્ । શુક્તિકલઘૌતવદિતિ અન્યથાહ્યાતમ્ ॥૧૬॥

(ટિ૦) તદ્વેદેવેતિ સત્યાનુમાનવદેવ । પ્રતીયમાનત્વાદેવ હેતોર્યથાડનુમાનમિદં સત્યમ્ , તથા પ્રપંચોપિ પ્રતીયમાનત્વાદેવ સત્યોડસ્તિવત્યર્થઃ । નૃશૃકેતિ શન્યત્વે નૃશૃકદષ્ટાન્તઃ । અન્યથાહ્યાતત્વે શુક્તિકલકલે કલઘૌતમિતિ નિદર્શનમ્ ।

તત્ર ચોક્તદોષ इति प्रपञ्चसत्यतालक्षणः । यद्यनुमानं व्यवहारसत्येन सत्यम्, व्यवहार-सत्येन प्रपञ्चोपि सत्यः स्यात् इति भावार्थः । तदितर इति सत्यादितरोऽलोक इत्यर्थः । तदेवेति प्रपञ्चसत्यतालक्षणम् । तत् इति शब्दात् । तस्येत्यनुमानस्य ।

आपेदानमिति प्रपेदे । तस्येति अनुमानस्य । तदित्यनुमानम् ॥૧૬॥

પ્રમાણત્વાભિમતજ્ઞાનસ્ય સ્વવ્યવસાયોતિ વિશેષણં વ્યાખ્યાન્તિ—

સ્વસ્ય વ્યવસાયઃ સ્વાભિમુખ્યેન પ્રકાશનમ્, વાહ્યસ્યેવ

તદાભિમુખ્યેન, કરિકલભકમહમાત્મના જાનામિ ॥૧૭॥

§૧ યથા વાહ્યાભિમુખ્યેન વાહ્યાનુભવનેન પ્રકાશનં વાહ્યવ્યવસાયો જ્ઞાનસ્ય. તથા સ્વાભિમુખ્યેન પ્રકાશનં સ્વવ્યવસાયઃ । અત્રોક્તેલ્લઃ—કરિકલભકમિત્યાદિ । યથા કરિકલભકમિતિ પ્રમેયસ્ય, અહમિતિ પ્રમાતુઃ, જાનામીતિ પ્રમિતેઃ પ્રતિભાસઃ, તથા આત્મનેતિ પ્રમાણત્વાભિમતજ્ઞાનસ્યાડપ્યસ્યેવેતિ ભાવઃ ॥૧૭॥

પ્રમાણ તરીકે સ્વીકારેલ જ્ઞાનના 'સ્વવ્યવસાયિ' વિશેષણની વ્યાખ્યા—

બાહ્ય પદાર્થના અભિમુખ થવાથી જ્ઞાન જેમ બાહ્ય પદાર્થના વ્યવસાય કરે છે, તેમ સ્વપ્રતિ અભિમુખ થવાથી જ્ઞાન સ્વનો વ્યવસાય કરે છે, જેમ કે-હું મારી જોતે હાથીના બચ્ચાને (મદનીયાને) જાણું છું. ૧૭.

§૧ જેમ બાહ્યાભિમુખ થવાથી એટલે કે બાહ્ય પદાર્થના અનુભવથી થતું, પ્રકાશન એ જ્ઞાનનો બાહ્ય વ્યવસાય છે, તેમ સ્વપ્રતિ અભિમુખ થવાથી એટલે કે—સ્વના અનુભવથી થનારું પ્રકાશન તે સ્વવ્યવસાય છે. જેમ કે-‘હું મારી જોતે હાથીનાં બચ્ચાને જાણું છું.’ આ પ્રકારની પ્રતીતિમાં જેમ ‘હું’ એ પ્રમાતા-કર્તાની પ્રતીતિ છે, ‘હાથીના બચ્ચાને’ એ પ્રમેય-કર્મની પ્રતીતિ છે અને ‘જાણું છું’ એ પ્રમિતિ-ક્રિયાની પ્રતીતિ છે, તેમ ‘મારી જોતે’ એ પ્રમાણરૂપે અભિમત જ્ઞાનની પણ પ્રતીતિ છે જ. ૧૭.

(ટિ૦) પ્રમિત્તેરિતિ પરિચ્છેદસ્ય । પ્રમાણત્વેતિ સ્વપરવ્યવસાયિનઃ ॥૧૭॥

સ્વવ્યવસાયમેવ સ્પષ્ટદષ્ટાન્તપ્રકટનેન નિષ્ટક્રુચ્યન્તિ—

કઃ સ્વલુ જ્ઞાનસ્યાઽઽલભ્યનં વાહ્યં પ્રતિભાતમભિમન્યમાનસ્તદપિ તત્પ્રકારં નાભિમન્યેત, મિહિરાલોકવત્ ? ॥૧૮॥

§૧ તદપીતિ જ્ઞાનમપિ, તત્પ્રકારમિતિ સ પ્રતિભાતત્વલક્ષણઃ પ્રકારઃ પ્રતિનિ-
યતં સ્વરૂપં યસ્ય તત્ તત્પ્રકારં પ્રતિભાતમિત્યર્થઃ । યથૈવ હિ ગિરિનગરગહનાદિકં મિહિ-
રાલોકસ્ય વિષયં પ્રતિભાતમભિમન્યમાનૈર્મિહિરાલોકોઽપિ પ્રતિભાતોઽભિમન્યતં લૌકિક-
પરીક્ષકૈઃ, તદ્વજ્ઞાનસ્ય વિષયં કુમ્ભાદિકં પ્રતિભાતમભિમન્યમાનૈસ્તૈર્જ્ઞાનમપિ પ્રતિભાતં
સ્વીકર્તવ્યમિતિ ।

સ્પષ્ટ દષ્ટાંત જાણાવીને ‘સ્વવ્યવસાયી’ વિશેષણનું સમર્થન—

સૂર્યપ્રકાશની જેમ જ્ઞાનના આદ્ય આલમ્બનને પ્રતિભાત માનનાર એવો
કોણ હશે જે તેને પણ તે પ્રકારનું ન માને ? ૧૮.

§૧ તેને પણ—જ્ઞાનને પણ, તે પ્રકારનું એટલે કે પ્રતિભાત રૂપે નિયત સ્વરૂપવાળું.
સૂર્યપ્રકાશના વિષયભૂત પર્વતાદિ પદાર્થોને પ્રતિભાત માનનાર લૌકિકો અને
પરીક્ષકોએ સૂર્યપ્રકાશને પણ પ્રતિભાત માનેલ છે, તેમ જ્ઞાનના વિષય ઘટાદિ
પદાર્થોને પ્રતિભાત માનનાર લૌકિકો અને પરીક્ષકોએ જ્ઞાનને પણ પ્રતિભાત
માનવું જોઈએ.

§૨ અત્રેયં મહચદ્વષટ્ના—નનુ ન સ્વસંવેદનં વેદનસ્ય મુન્દરમ્, સ્વાત્મનિ ક્રિયાવિ-
રોધાત્—इत्यस्य पारोक्ष्यमेवाक्षुणं कक्षीकरणीयम् ।

§૩ તદેતદમર્ણીયમ્ । યતઃ—કિમુત્પત્તિઃ, જ્ઞાસિર્વા સ્વાત્મનિ વિરુદ્ધેત ?
યદ્યુત્પત્તિઃ, સા વિરુદ્ધતામ્ । ન હિ જ્ઞાનમાત્માનમુત્પાદયતીતિ વયમધ્યગમીમ્હિ ।
અથ જ્ઞતિઃ, નેયમાત્મનિ વિરોધમદીધરત્, તદાત્મનૈવ જ્ઞાનસ્ય સ્વકારણકલાપાદુત્પાદાત્,
પ્રકાશાત્મનેવ પ્રદીપકલિકાલોકસ્ય ।

અથ પ્રકાશાત્મનૈવ પ્રદીપાલોકોઽયમુદયમાશિવાનિતિ પરપ્રકાશકોઽસ્તુ, આત્મા-
નમપ્યેતાવન્માત્રેણૈવ પ્રકાશયતીતિ તુ કૌતસ્કુતી નીતિઃ ।—इति चेत् । तर्हि तेना-
ऽप्रकाशितेनैव वराकेण स्थातव्यम्, आलोकान्तराद् वा प्रकाशेनाऽस्य भवितव्यम् ।
પ્રથમે, પ્રત્યક્ષવાધા । દ્વિતીયેઽપિ સૈવાઽનવસ્થાપત્તિશ્ચ ।

§૪ અથ નાઽસૌ સ્વમપેક્ષ્ય કર્મતયા ચકાસ્તિ—इत्यस्वप्रकाशकः सर्वाक्रियते,
પ્રકાશરૂપતયા તૂત્પન્નત્વાત્ સ્વયં પ્રકાશત એવૈતિ ચેત્ । અનેનૈવ મુધામદ્ધિ । ન
હિ વયમપિ જ્ઞાનં કર્મતયૈવ પ્રતિભાસમાનં સ્વવેદ્યમાવેદયામદ્ધિ, જ્ઞાનં સ્વયં પ્રતિભાસત
इत्यादावकर्मकस्य तस्य चकासनात् । यथा तु ज्ञानं जानामाति कर्मतयाऽपि तद्
भाति तथा प्रदीपः स्वं प्रकाशयतीत्ययमपि तथा ग्रथत एव ।

૧ યથા મુ ।

§ ૨ આ વિષયમાં ભટ્ટ કુમારલના ચટ્ટ-શિષ્યનો વિચાર આ પ્રમાણે છે. જ્ઞાનનું સ્વસંવેદન-સ્વપ્રકાશકત્વ યુક્તિસિદ્ધ નથી, કારણ કે-સ્વાત્મામાં ક્રિયાનો વિરોધ છે એટલે કે જ્ઞાન પોતે પોતાને બાહ્યી શકતું નથી, માટે જ્ઞાનને અબાધિત રૂપે પરોક્ષ જ માનવું જોઈએ.

§ ૩ જૈન-મીમાંસકોના ઉપરોક્ત વિચાર રમણીય નથી, કારણ કે-સ્વાત્મામાં જ્ઞાનને વિષે ઉત્પત્તિક્રિયાનો વિરોધ છે અર્થાત્ જ્ઞાન સ્વથી ઉત્પન્ન થાય એમાં વિરોધ છે કે જ્ઞાનિક્રિયાનો અર્થાત્ જ્ઞાન સ્વને બાણે એમાં વિરોધ છે ? ઉત્પત્તિનો વિરોધ હોય તો તે ઘરાઘર છે, કારણ કે જ્ઞાન પોતે પોતાને ઉત્પન્ન કરે છે એવું અમે કહેતા નથી. જ્ઞાનનો વિરોધ કહો તો જ્ઞાનિક્રિયા સ્વાત્મામાં વિરુદ્ધ નથી, કારણ કે-જેમ પ્રદીપાલોક પોતાના કારણથી પ્રકાશ સ્વરૂપે ઉત્પન્ન થાય છે, તેમ જ્ઞાન પણ પોતાના કારણથી જ્ઞાનરૂપે જ ઉત્પન્ન થાય છે.

શંકા—પ્રદીપાલોક-દીવાનું તેજ પ્રકાશ રૂપે ઉત્પન્ન થાય છે, માટે પરપ્રકાશક થાય. પરંતુ એટલા માત્રથી તે સ્વસ્વરૂપનો પણ પ્રકાશ કરે છે એ ક્યાંનો ન્યાય છે ?

સમાધાન—તો શું રાંક દીવાએ અપ્રકાશિત રહેવું કે બીજા પ્રકાશથી પ્રકાશિત થવું ? સર્વથા અપ્રકાશિત માનવામાં તો પ્રત્યક્ષથી બાધ છે, અને આલોકાન્તરથી દીવાને પ્રકાશિત માનવામાં પણ બાધ છે, કારણ કે-બીજા આલોક વિના પણ આલોક અનુભવાય છે, અને તેમ માનવામાં અનવસ્થાદોષ પણ છે.

§ ૪ શંકા—પ્રદીપાલોક પોતાની અપેક્ષાએ કર્મરૂપે પ્રકાશિત નથી અર્થાત્ પોતે પ્રકાશક્રિયાનું કર્મ નથી માટે તે અસ્વપ્રકાશક છે, પરંતુ પ્રકાશ સ્વરૂપે ઉત્પન્ન થતો હોવાથી સ્વયં પ્રકાશિત થાય જ છે એમ અમે માનીએ છીએ-

સમાધાન—આ કથન વડે અમૃતનું પાન કરે અર્થાત્ તમારા મુખમાં સાકર, જીવતા રહો. અમારો પણ એવો આગ્રહ તો છે જ નહીં કે-જ્ઞાન સ્વયં કર્મરૂપે પ્રતિભાત થઈને જ પોતાના વિષયનો પ્રકાશ કરે છે. કારણ કે-‘જ્ઞાન સ્વયં પ્રકાશ છે’ એ પ્રતીતિમાં જ્ઞાન કર્મરૂપે નથી. અને વળી, ‘જ્ઞાનને બાણું છું’ તેમાં જેમ જ્ઞાન કર્મરૂપે ભાસે છે તેમ ‘પ્રદીપ સ્વનો પ્રકાશ કરે છે’ તેમાં પ્રદીપ પણ કર્મરૂપે પ્રતિભાસિત થાય જ છે.

(૫૦) યત ઉત્પત્તિર્જ્ઞસિર્વા સ્વાત્મનિ વિરુદ્ધેતિ । ક્રિયાવિરાધાદિતિ લુક્તમતસ્તા-મેવોપજીવ્ય ચર્ચયતિ । તથા પ્રદીપઃ સ્વં પ્રકાશયતીત્યયમપિ તથા પ્રથત પ્વેતિ । તથા કર્મતયા ।

(ટિ૦) અથ જ્ઞસિરિયાદિ । તદાત્મનેતિ જ્ઞસિસ્વરૂપેણૈવ । પ્રકાશાત્મનેતિ પ્રકાશસ્વ-રૂપેણૈવ । આશિવાનિતિ એશંટિ વ્યાપ્તૌ । આત્મનેપદમાનિત્યમિતિ ન્યાયાત્ ક્વસકાનાવિતિ ક્વસ્પ્રત્યયઃ । પતાવન્માત્રેણેતિ પદાર્થપ્રકાશનકારણસામગ્ર્યેણ । કિં તેનેતિ પ્રદીપેત । આલોકા-ન્તેતિ(ન્તરે)તિ ।

૧ અથ વ્યાં પુ । ૨ इत आरभ्य ‘प्रसज्यते’ पर्यन्ते पुप्रतौ नास्ति ।

“દીપવન્નોપપચેત વિશ્વવસ્તુપ્રકાશનમ્ ।

અનાત્મવેદને જ્ઞાને જગદાન્ધ્યં પ્રસજ્યતે ॥”

‘અસ્યેતિ પ્રદીપાલોકસ્ય । અસાવિતિ પ્રદીપાલોકઃ । કર્મમતયેતિ યથા ‘દીપો દીપં જાનાતિ । તસ્યેતિ જ્ઞાનસ્ય ।

§૫ અથાવયવૈરાલોકાવયવી પ્રકાશ્યત ઇત્યસ્વપ્રકાશક ઇવાયમિતિ ચેત્ । નનુ તેઽપિ કેન પ્રકાશનીયાઃ ? અવયવિનંતિ ચેત્ । નન્વમીપાં પરસ્પરગોચરજ્ઞાનજનને સહકારિત્વમેવ તાવત્પ્રકાશકત્વમુચ્યતે । તદ્વામીપામજ્ઞાતાનામ્, જ્ઞાતાનાં વા સ્થાત્ ? નાજ્ઞાતાનામ્ । એવં હ્યનાલોકિત એવ પ્રદીપકુઙ્મલાઽઽલોકોઽપિ કદાચિત્ કલશકુલિશાદીન્ જ્ઞાપયેત્ । જ્ઞાતાનાં ચેત્ । ઇતરેતરાશ્રયાપત્તિઃ—જ્ઞાતા સ્વસ્વવયવા અવયવિનં જ્ઞાપયેયુઃ, સોઽપિ ચ જ્ઞાત એવ તાન્ જ્ઞાપયેદિતિ । અથ તેષામવયવવાનામવયવિત્વાદ નિજાવયવૈર્જ્ઞિતિઃ કરિષ્યતે, તદાનીમનવસ્થા । અથ પર્યન્તે કેચિદવયવાઃ સ્વયમેવાત્માનં જ્ઞાપયેયુઃ; તર્હિ જ્ઞાનમપિ સ્વયમેવાત્માનં નિશ્ચિનોતીતિ કિં ન કક્ષીકુરુપે ?

§૫ શંકા—પ્રકાશરૂપ અવયવી પોતે પોતાનો પ્રકાશ કરે છે એમ નહીં પણ પ્રકાશરૂપ અવયવીનું પ્રકાશન તેના અવયવો વડે થાય છે, માટે તે સ્વ-પ્રકાશક છે એમ ન કહેવાય.

સમાધાન—એમ માનો તો—અમે પૂછીએ છીએ કે—તેના અવયવોનો પ્રકાશક કોણ છે ? જો અવયવોનો પ્રકાશક અવયવી છે એમ કહો તો અવયવો અવયવીના, અને અવયવી અવયવોના પ્રકાશમાં—એમ પરસ્પર સહકારી બને છે એવો દ્વિતીયાર્થ થાય છે. તો તેમાં અમે પૂછીએ છીએ કે—અજ્ઞાત અવયવો પ્રકાશક છે કે જ્ઞાત અવયવો ? અજ્ઞાત અવયવો અવયવીના પ્રકાશક છે એમ તો કહી શકશો નહીં, કારણ કે—તો પછી આપણે દીવાનું તેજ ન જોયું હોય છતાં પણ તે ક્લિશ કુલિશાદિ પદાર્થોનું પ્રકાશક બની જાય, પણ એમ તો બનતું નથી. અને જો જ્ઞાત અવયવો પ્રકાશક હોય તો—ઇતરેતરાશ્રય દોષ આવશે, કારણ કે—અવયવો જ્ઞાત હોય તો અવયવીનો ઓધ કરાવે અને અવયવી જ્ઞાત હોય તો અવયવોનો ઓધ કરાવે. અને જો અવયવો સ્વયં પણ પોતાના અવયવોની અપેક્ષાએ અવયવીરૂપ હોવાથી તેમનો પોતાના અવયવો વડે પ્રકાશ થાય છે, એમ કહો તો અનવસ્થા દોષ આવશે. જો એમ માનો કે—છેલ્લા કેટલાક અવયવો પોતાનો પોતે જ પ્રકાશ કરશે તો—જ્ઞાન પણ પોતે પોતાનો નિશ્ચય કરે છે એવું કેમ સ્વીકારતા નથી ?

(ટિ.) નનુ તેઽપીઽતિ અવયવાઃ । નન્વમીપામિતિ અવયવાનામવયવિનશ્ચ । અવયવપ્રકાશમન્તરેણાવયવ્યપ્રકાશકઃ । અવયવિપ્રકાશાદતે અવયવા નિસ્તેજસ્કાઃ । અત એવ સહકારિત્વમ્ । તચ્ચેતિ પ્રકાશનમ્ । અમીપામિત્યવયવાનામ્ ।

૧ તસ્ય પુ । ૨ પ્રદીપો પુ । ૩ અવયવપ્ર. મુ ।

§ ૬ કથં ચ પારોક્ષ્યે જ્ઞાનસ્ય જ્ઞાનં સ્યાત્ ? અન્યથાડનુપપદ્યમાનાર્થપ્રાકટ્યરૂપા-
ર્થસમુત્થાપિતાર્થપત્તેરિતિ ચેત્ । નનુ તદર્થપ્રાકટ્યમાત્મધર્મઃ, જ્ઞાનધર્મઃ, અર્થધર્મો વા
ભવેત્ ? નાથઃ પ્રકારઃ, પ્રમાકરકક્ષાપજ્જરપ્રવેશપ્રેસક્ષાત્ । ન દ્વૈતીયીકઃ, જ્ઞાનસ્ય
ક્ષણિકત્વેન તત્ક્ષણ એવ ક્ષીણત્વાદુપરિતનક્ષણોત્પદિષ્ણોસ્તસ્ય તદ્ધર્મત્વવિરોધાત્ । નાડપિ
તાર્તીયીકઃ, તથાત્વે હિ ચૈત્રસ્યેવ મૈત્રસ્યાપિ સ પદાર્થઃ પ્રકટઃ સ્યાત્ । અથ
યસ્યૈવ જ્ઞાનેન જનયામ્બભૂવેડસૌ, તસ્યૈવ તત્પ્રકટનમ્ । તદ્ દુર્ધટમ્, ઘટસ્ય પ્રતિનિ-
યતપ્રમાતૃપ્રવોધિતપ્રદીપાદ્કુરપ્રકટિતસ્યાડપ્યનિયતૈર્દર્શનાત્ તનિયમાનુપપત્તેઃ ।

§ ૬ વળી જ્ઞાનને પરોક્ષ માનવાથી તેનું જ્ઞાન કઈ રીતે થશે ?
જો જ્ઞાન ન હોય તો અર્થપ્રાકટ્યરૂપ અર્થ અનુપપન્ન બની બીજા અર્થોત્
ઘટે નહીં, માટે તે અર્થપ્રાકટ્યરૂપ અર્થને આધારે ઉપસ્થિત થતી અર્થોપત્તિને
કારણે જ્ઞાનનું જ્ઞાન થશે. અર્થોત્ આપણને અર્થ પ્રકટ થયો તે જ્ઞાન વિના સંભવે
નહીં માટે જ્યારે પણ અર્થ પ્રકટ થાય ત્યારે જ્ઞાન હોયું જ નેહ્યો. જો એમ માનો
તો તેવા પ્રકારનું જ્ઞાન થાય ત્યારે અર્થપ્રાકટ્ય આત્મધર્મ છે, જ્ઞાન ધર્મ છે કે
અર્થધર્મ છે ? જો આત્મધર્મ કહો તો—પ્રભાકરના મતને સ્વીકારવાનો પ્રસંગ
આવશે. જ્ઞાનધર્મ માનો તો જ્ઞાન ક્ષણિક હોવાથી તે જ ક્ષણે નાશ પામી જવાથી
ત્યાર પછી બીજી ક્ષણે ઉત્પન્ન થનાર અર્થપ્રાકટ્યને તેનો ધર્મ માનવામાં
વિરોધ છે, કારણ કે—ધર્મી વિના ધર્મ હોય નહીં. અને જો તે અર્થપ્રાકટ્ય અર્થનો
ધર્મ હોય તો—ચૈત્રની જેમ મૈત્રને પણ તે અર્થ પ્રકટ થઈ જશે, કારણ કે—
અર્થપ્રાકટ્ય બન્નેને માટે સમાન છે.

શંકા—જો પુરુષના જ્ઞાનથી અર્થપ્રાકટ્યરૂપ અર્થધર્મ ઉત્પન્ન થયો હોય તે
પુરુષને જ તે અર્થ પ્રકટ થાય છે, બીજાને નહીં આવો નિયમ છે.

સમાધાન—એ નિયમ ઘટવો મુશ્કેલ છે, કારણ કે—પ્રતિનિયત (વ્યક્તિગત
કોઈએક) પ્રમાતાએ સજગાવેલ દીવાના પ્રકાશથી પ્રકટ થયેલ ઘડાને અનેક
પુરુષો જોઈ શકે છે. માટે તમારો તે નિયમ યુક્તિયુક્ત નથી.

(૧૦) તસ્ય તદ્ધર્મત્વવિરોધાદિતિ । તસ્યાર્થપ્રાકટ્યસ્ય । તસ્ય વિનષ્ટસ્ય જ્ઞાનસ્ય
ધર્મસ્તદ્ધર્મસ્તદ્ભાવસ્તસ્માત્ ।

(ટિ.) કથञ્ચેત્યાદિ । પારોક્ષ્યેતિ જ્ઞાનસ્ય પારોક્ષ્યેડક્ષીકૃતે સતિ જ્ઞાનમેવ કથં જ્ઞાયત ઇત્યર્થઃ ।
અન્યથેતિ અન્યથા જ્ઞાનાવિનાભાવિની ઉપપદ્યમાના પદાર્થપ્રાકટ્યલક્ષણા અર્થેન કાર્યેણ નિષ્પાદિતા
યા અર્થોપત્તિસ્તસ્યાઃ । પ્રમાકરેતિ પ્રાકટ્યસ્યાત્મધર્મત્વં પ્રમાકરૈરાશ્રિયેત, ન મઠૈઃ । જ્ઞાનસ્ય
ક્ષણિકત્વં ઇતિ । મીમાંસકા હિ જ્ઞાનં ક્ષણિકમભ્યુપગચ્છેયુઃ । ઉપરિતનેતિ દ્વિતીયક્ષણોત્પત્તિશીલસ્ય ।
તસ્ય વિનષ્ટસ્ય જ્ઞાનસ્ય ધર્મસ્તદ્ધર્મસ્તસ્ય ભાવસ્તત્ત્વમ્ । તસ્યેતિ અર્થપ્રાકટ્યસ્ય । તદ્ધ-
ર્મત્વેતિ જ્ઞાનધર્મત્વે વિરોધાત્ । તથાત્વં ઇતિ અર્થધર્મત્વે । અથ યસ્યેત્યાદિ । અસાવિતિ
અર્થપ્રાકટ્યરૂપોડર્થધર્મઃ ।

અસ્તુ વૈતત્, તથાપ્યયમર્થધર્મો જડઃ, ચિદરૂપો વા ભવેત્ : યદિ જડઃ, કથમર્થદર્શનં સ્યાત્ : અર્થદર્શનં ત્યર્થદર્શિર્થજ્ઞમિત્યવ્યતં । જડત્વે તુ પ્રાકટ્યસ્ય કથમિદં ધટેત્ : જ્ઞાનપ્રમાણશબ્દસ્યૈવ સામાનાધિકરણ્યમસૂપપાદમ્ । યતો જ્ઞાયતે જ્ઞર્મિર્જન્યતે એન તદ્ જ્ઞાનમામ્નાયતે । પ્રાકટ્યસ્ય ચ જડત્વેનાડ્જ્ઞસિરૂપત્વે કથં નજનકં પ્રમાણં જ્ઞાનં વ્યપદિશ્યેત્ : ચિદ્રૂપથેત્ । સ્વસંવેદ્યઃ, વેદનાન્તરવેદ્યો વા : યદિ સ્વસંવેદ્યઃ, તર્હિ “કૃતશ્ચ શીલવિધ્વંસો ન ચાડનજ્ઞઃ શમં ગતઃ” इति न्यायः समायातः—સ્વાત્મનિ ક્રિયાવિરોધાદ્ વિજ્ઞાને સ્વસંવિતિપ્રતિષ્ઠેપપાતકં કૃત્વાડપિ પ્રાકટ્યે તસ્યાઃ સ્વયં સ્વીકારાત્ ।

વેદનાન્તરવેદ્યત્વં પુનરસ્ય કુતસ્યમ્ ? તથા હિ—કિમર્થં યાવદર્થમ્, યાવદક્ષત્યાપારં વાડવતિષ્ઠેત, જ્ઞાનવત્ક્ષણિકો વા ભવેત્ : નાયઃ પક્ષઃ, પદાર્થમાલોક્ય નિર્મલિતલોચનોત્પલયુગલસ્ય પ્રકટતત્ત્વતીતિપ્રસક્તેઃ । ન ત્રિતીયઃ, અક્ષાદિક્યાપારસ્ય જ્ઞાનોત્પત્તિમાત્રે વ્યાપારાત્ પ્રાકટ્યસ્ય તદ્વપેક્ષાનુપપત્તેઃ । નાપિ તૃતીયઃ, ક્ષણજાતનટ્રસ્ય વેદનાન્તરેણ વેદિતુમશક્યત્વાન્, વેદને તુ ત્રિવિશ્વજ્ઞાવસ્થિતિપ્રસક્તેઃ । તન્ન તદ્વેદનમવદાતમ્, યતોડર્થોપત્તિરુલ્લસંદિતિ ॥

અથવા કોઈ પણ રીતે આમ બનતું હોય તો પણ આ અર્થપ્રાકટ્યરૂપ અર્થધર્મ જડ છે કે ચિદ્રૂપ ? જો જડ હોય તો અર્થદર્શન કઈ રીતે થઈ શકશે ? કારણ કે—અર્થદર્શન જ અર્થદર્શિ એટલે કે—અર્થજ્ઞપિ (અર્થજ્ઞાન) કહેવાય છે, તો અર્થપ્રાકટ્ય જડ હોય તો—એ અર્થદર્શન કઈ રીતે થઈ શકશે ? વળી અર્થપ્રાકટ્યને જડ માનવાથી જ્ઞાન અને પ્રમાણ એ બંનેને શબ્દોનું સામાનાધિકરણ્ય (એકાર્થવાચિત્ય) પણ યુક્તિસંગત થઈ શકશે નહીં, કારણ કે જ્ઞપ્તિ જેનાથી ઉત્પન્ન થાય અર્થાત્ જેનાથી પદાર્થ જણાય તે જ્ઞાન કહેવાય છે, અને જો પ્રાકટ્ય જડરૂપ હોય તો અજ્ઞપિરૂપ થાય, તો તેવા પ્રાકટ્યને ઉત્પન્ન કરનાર પ્રમાણને જ્ઞાન કેમ કહેવાય ? અને જો અર્થપ્રાકટ્યરૂપ અર્થધર્મ ચિદ્રૂપ હોય તો—સ્વસંવેદ્ય (સ્વપ્રકાશ્ય) છે કે વેદનાન્તરવેદ્ય (જ્ઞાનાન્તરપ્રકાશ્ય) છે ? સ્વસંવેદ્ય કહો તો—“કોઈ સ્ત્રીએ કામને વશ થઈ પોતાના શીલનો ભંગ કર્યો, પરંતુ પુરુષમાં શક્તિ ન હોવાથી તેણીનો કામ શાંત થયો નહિ” એ ન્યાય તમાને પણ લાગુ પડ્યો. કારણ કે—સ્વાત્મનિ ક્રિયાવિરોધાત્ એ કથન દ્વારા સ્વાત્મા(જ્ઞાન)માં સ્વસંવિતિ (સ્વસંવેદન)ના અડનરૂપ પાપ કરવા છતાં પણ પ્રાકટ્યમાં તેનો (સ્વસંવેદનનો) તમારે સ્વીકાર કર્યો જ પડ્યો.

વેદનાન્તરવેદ્ય કહો તો તે કઈ રીતે થઈ શકે ? કારણ કે આ અર્થધર્મરૂપ અર્થપ્રાકટ્ય ત્યાં સુધી અર્થ હોય ત્યાં સુધી હોય છે કે જન્દ્રિયને વ્યાપાર હોય ત્યાં સુધી હોય છે કે જ્ઞાનની જેમ ક્ષણિક છે ? પહેલો પક્ષ યુક્તિ સંગત

નથી, કારણ કે-પદાર્થને જોઈને નેત્રકમલ બંધ કરી દેનાર પુરુષને પણ સ્પષ્ટરૂપે પદાર્થનો બોધ થવો જોઈએ, પણ થતો નથી. બીજો પક્ષ પણ યુક્તિસિદ્ધ નથી કારણ કે-ઇન્દ્રિયાદિ વ્યાપાર તો જ્ઞાનોત્પત્તિમાં જ ચરિતાર્થ હોવાથી અર્થ પ્રાકટ્યને ઇન્દ્રિય વ્યાપારની અપેક્ષા નથી. ત્રીજો પક્ષ પણ સંગત નથી, કારણ કે-ક્ષણમાં ઉત્પન્ન થઈને નાશ પામનાર અર્થપ્રાકટ્ય બીજા જ્ઞાનથી બાણી શકાશે નહીં, છતાં જો બીજા જ્ઞાનથી બાણી શકાતું હોય તો તેને જો ત્રણ ક્ષણ સુધી સ્થિર માનવું પડશે. માટે ક્ષણિક અર્થપ્રાકટ્યનું જ્ઞાન યુક્તિસિદ્ધ નથી, આથી અર્થોત્પત્તિના ઉત્થાનને અવકાશ નથી.

(ટિ૦) કથમિદમિતિ અર્થદર્શનમ્ । તત્ત્વજનકમિતિ પ્રાકટ્યજનકમ્, યતઃ કારણાનુમાનેન કાર્યમ્, કાર્યાનુમાનતઃ કારણમનુમીયતે । જ્ઞાનં તાવદ્ જ્ઞાનરૂપોત્પાદકમેવ જાંઘટિ, ન જડજનકમ્, વિરોધપ્રતિબંધાત્ । સ્વાત્મનોતિ । તસ્યા ઇતિ સ્વલિત્તેઃ । અસ્યેતિ અર્થધર્મસ્ય ।

તથા હીત્યાદિ । અયમિતિ અર્થધર્મઃ । તત્પ્રતીતીતિ પદાર્થપ્રતીતિપ્રસક્તાત્ । તદ્વેદ્યેતિ તસ્યાક્ષવ્યાપારસ્યાપેક્ષા તથાડનુત્પાદાત્ । તદ્વેદનમિતિ ક્ષણિકસ્યાર્થપ્રાકટ્યસ્ય જ્ઞાનમ્ ।

§ ૮ અથ યૌગાઃ સંગિરન્તે-અહો ! આર્હતાઃ ! નાડસ્મિન્ મીમાંસકે વરાકે વ્યપાકૃતેડપિ સંવેદને સ્વસંવેદનદોહદઃ પૂરયિતું પાર્યતે । તથાહિ જ્ઞાનં સ્વાન્યપ્રકાશ્યમ્, ઈશ્વરજ્ઞાનાન્યત્વે સતિ પ્રમેયત્વાદ્, યદેવં તદેવં યથા ઘટઃ । તથા ચેદમ્ । તસ્માત્ તથા ।

§ ૯ સમુત્પન્નં હિ જ્ઞાનમેકાત્મસમવેતાનન્તરસમયસમુત્પદિષ્ટુમાનસપ્રત્યક્ષેણૈવ લક્ષ્યતે, ન પુનઃ સ્વેન । ન ચૈવમનવસ્થાવલ્લેરુલ્લાસઃ, અર્થાવસાયિવેદનોત્પાદમાત્રેણૈવાડર્થસિદ્ધેઃ । તદ્વિ પદાર્થપરામર્શસ્વભાવમેવૈત્યુત્પન્નમાત્રમેવ પદાર્થપ્રથામનોરથરથસ્થિતં કૃતાર્થયતિ પ્રમાતારમ્ । અર્થજ્ઞાનજિજ્ઞાસાયાં તુ તત્રાપિ જ્ઞાનમુત્પદ્યત એવેતિ ॥

§ ૮ યૌગ-નૈયાયિક કહે છે-અહો ! હે જ્ઞેનો ! ગરીબ બિચારા મીમાંસક-ભાટ્ટનું બંડન કરવા છતાં-જ્ઞાનમાં સ્વપ્રકાશકત્વ સિદ્ધ કરવાનો તમારો મનોરથ પૂર્ણ થવો શક્ય નથી. તે આ પ્રમાણે-જ્ઞાન સ્વાન્યપ્રકાશ્ય છે અર્થાત્ જ્ઞાનનો પ્રકાશ સ્વલિન્નથી થાય છે, એટલે કે-જ્ઞાન સ્વપ્રકાશક નથી, કારણ કે-તે ઈશ્વરજ્ઞાનથી ભિન્ન એવા પ્રમેયરૂપ છે, જે ઈશ્વરજ્ઞાનથી ભિન્ન એવા પ્રમેયરૂપ હોય તે સ્વાન્યપ્રકાશ્ય હોય છે, જેમકે-ઘટ. તેવી જ રીતે જ્ઞાન પણ ઈશ્વરજ્ઞાનથી ભિન્ન એવા પ્રમેય-રૂપ છે, માટે તે સ્વાન્યપ્રકાશ્ય છે.

§ ૯ ઉત્પન્ન થયેલ જ્ઞાનને, તે જે આત્મામાં ઉત્પન્ન થયું હોય તે જ આત્મામાં તે જ્ઞાન પછી સમવેત થનાર-એટલે કે-સમવાય સંબંધથી આત્મામાં રહેનાર માનસ પ્રત્યક્ષ બાણે છે, પણ પોતે પોતાને બાણતું નથી, આ પ્રમાણે માનવામાં અનવસ્થા દોષ પણ નથી. કારણ કે-અર્થનો નિશ્ચય કરાવનાર જ્ઞાનની ઉત્પત્તિમાત્રથી જ અર્થ સિદ્ધ થઈ જાય છે, અને અર્થનો નિશ્ચય કરાવનારું જ્ઞાન એટલે પદાર્થનો પરામર્શ કરાવી આપનારું જ્ઞાન છે. એટલે તે

ઉત્પન્ન થતાં જ પદાર્થને જાણવાની ઇચ્છારૂપ રથમાં સ્થિત પ્રમાતાને કૃતાર્થ કરે છે. અને જો અર્થજ્ઞાનનું જ્ઞાન કરવાની ઇચ્છા હોય તો તે જ્ઞાનવિપયક જ્ઞાનાન્તર પણ આત્મામાં ઉત્પન્ન થાય જ છે.

(૫૦) ન ચૈવમનવસ્થાવલ્લેકલ્લાસ इति । यथा किलार्थज्ञानं मानसप्रत्यक्षेण ज्ञातमेवं तदप्यन्येनेत्यनवस्था । पदार्थप्रथामनोरथ[रथ]स्थितमिति प्रथाशब्देन प्रकाशनम् ।

(ટિ૦) અર્થાવસાયીત્યાદિ । અર્થસિદ્ધેરિતિ । ન હિ પૂર્વજ્ઞાનં જાતમેવ અકાર્ય-સાધકં સદપિ પ્રમાણમિતિ વયં મન્યામહે । કિન્તુ કાર્યસાધકમેવ પ્રમાણમ્ । તદ્દીતિ અર્થાવસાયિવેદનમ્ । તત્રાપીતિ એકાત્મસમવેતજ્ઞાને । ‘પૂર્વજ્ઞાનં મે ઘટાકારમુત્પન્નમ્’ इति ज्ञानं ज्ञानान्तरेण वेद्यते, न तु स्वेनैव ।

§ ૧૦ તદેતદેતેપાં મતેસ્તરલતાં તનોતિ, પ્રકટિતપ્રયોગે પશ્ચસ્યાનુમાનેન માન-સ્વખંડનાત્ । તથા ચ તાવકાઽઽકૂતેન તત્ર હેતોઃ કાલાત્યયાપદિષ્ટત્વનિષ્ક્રાન્તાચ્ચ । તથાહિ—વિવાદાસ્પદં જ્ઞાનં સ્વસંવિદિતમ્, જ્ઞાનસ્વાત્, ઈશ્વરજ્ઞાનવત્ । વાચસિદ્ધમેત-ન્નિદર્શનમ્, જૈનૈરીશ્વરાસ્વીકારેણ તજ્ઞાનસ્ય તેપામપ્રસિદ્ધેઃ—इति चेत् । તદચતુરસમ્, અનવધવિદ્યાવિદ્યાધરીબન્ધુરપરિશ્વજ્ઞસ્ય પુરુષાતિશેષવિશેષસ્ય સ્વીકારાત્, ત્રિવિષ્ટપષ્ટનલ્પટપટિમ્નઃ સકલાવલોકનકૌશલશાલિન એવ ચાસ્ય તિરસ્કારાત્ ।

વ્યર્થવિશેષ્યશ્ચાત્ર હેતુઃ, સમર્થવિશેષણોપાદાનેનૈવ સાધ્યસિદ્ધેઃ, ધૂમધ્વજ્સિદ્ધૌ ધૂમવત્ત્વે સતિ દ્રવ્યત્વાદિતિવત્ । ન હીશ્વરજ્ઞાનાદન્યત્ સ્વસંવિદિતમપ્રમેયં ચાસ્તિ, યદપોહાય પ્રમેયત્વાદિતિ ક્રિયતે ।

અપ્રયોજકશ્ચાર્યં હેતુઃ, સોપાધિકત્વાત્, સાધનાઽવ્યાપકઃ સાધ્યેન સમવ્યા-સિકઃ સ્વરૂપાધિરભિધીયતે, તત્પુત્રત્વાદિના ર્યામત્ત્વે સાધ્યે શાકાદ્યાહારપરિણામવત્ । કઃ પુનરુપધિરત્ર સૂક્ષ્મેક્ષણેરીક્ષાચ્ચક્રેઃ—इति चेत् । ઉચ્યતે । નિવિડજડિમન્ ! જડિમલક્ષણઃ । તથાહિ—ઈશ્વરજ્ઞાનાન્યત્ત્વે પ્રમેયત્વે સત્યપિ યદેવ જડિમપાત્રં પાત્રાદિ તદેવ સ્વસ્માદન્યેનૈવ પ્રકાશ્યતે । સ્વપ્રકાશે પરમુલ્લોપ્રેક્ષિત્વં હિ જડસ્ય લક્ષણમ્ । ન ચ જ્ઞાનં જડ-સ્વરૂપમ્—इति सिद्धं साधनाव्यापकत्वं जाड्यस्य । સાધ્યેન સમવ્યાસિકત્વં ચાસ્ય સ્પષ્ટમેવ, જાડ્યં વિહાય સ્વપ્રકાશાભાવસ્ય, તં ચ ત્યક્ત્વા જાડ્યસ્ય કચિદપ્ય-દર્શનાદિતિ ।

§ ૧૦ જૈન—ઉપર્યુક્ત કથન યૌગોની બુદ્ધિની તરલતા(અસ્થિરતા)ને સૂચવે છે, કારણ કે તમે કરેલ અનુમાનનો પક્ષ અનુમાનથી બાધિત થાય છે, અને તેથી તમારા મનતઃ અનુસાર હેતુમાં ‘કાલાત્યયાપદિષ્ટ’ હોય આવે છે. તે આ પ્રમાણે—વિવાદાસ્પદ જ્ઞાન સ્વસંવિદિત છે, કારણ કે તે જ્ઞાન છે. ઇશ્વરજ્ઞાનની જેમ.

શંકા—જૈનોએ ઇશ્વરનો સ્વીકાર કરેલ ન હોવાથી ઇશ્વરજ્ઞાનરૂપ દર્શાત વાદી જૈનને અસિદ્ધ છે, એમ માનવું જોઈએ,

સમાધાન—તમારું આ કથન ચતુરાઈને જણાવનાર નથી. કારણ કે—નિર્દોષ કેવલજ્ઞાનરૂપ વિદ્યાધરીના સંબંધવાળા અને અતિશયયુક્ત મહાપુરુષરૂપ ઇશ્વરને તો જૈનોએ પણ સ્વીકારેલ છે, પરંતુ ત્રણ જગતને ઉત્પન્ન કરવામાં આસક્ત અને સર્વવસ્તુને જોવાની કુશળતાવાળા ઇશ્વરનું જ ખંડન જૈનોને અલીપ્ત છે.

વળી, ‘ઇશ્વરજ્ઞાનથી લિન્ન એવું પ્રમેયત્વ’ આ—તમારા હેતુમાં વિશેષ્યની વ્યર્થતા પણ છે, કારણ કે તે વિના પણ સમર્થ વિશેષણનું ગ્રહણ થવાથી સાધ્યની સિદ્ધિ થઈ શકે છે. તેથી જેમ અગ્નિની સિદ્ધિ માટે ગ્રહણ કરેલ ‘ધૂમવાળું દ્રવ્યત્વ છે’ તેમાં ‘ધૂમવાળું’ એ અંશરૂપ સમર્થ વિશેષણથી જ સાધ્ય સિદ્ધ થઈ જતું હોવાથી ‘દ્રવ્યત્વ’ વિશેષ્યનું ગ્રહણ વ્યર્થ—નિષ્ફળ છે, તેમ પૂર્વોક્ત હેતુમાં ‘ઇશ્વરજ્ઞાનથી લિન્ન’ એ વિશેષણથી જ સાધ્યસિદ્ધિ થઈ જતી હોવાથી તેના વિશેષ્ય તરીકે ગ્રહણ કરેલ ‘પ્રમેયત્વ’ વ્યર્થ છે. કારણ કે ઇશ્વરજ્ઞાન સિવાય ‘સ્વપ્રકાશક’ છતાં અપ્રમેય એવો બીજો કોઈ પદાર્થ નથી કે જેને દૂર કરવાને હેતુમાં ‘પ્રમેયત્વ’ વિશેષ્યની જરૂર પડે.

વળી, તમારો આ હેતુ ઉપાધિયુક્ત હોવાથી અપ્રયોજક પણ છે, જે પદાર્થ હેતુનો અવ્યાપક હોય અને સાધ્યનો સમવ્યાપ્તિક હોય તે ‘ઉપાધિ’ કહેવાય છે. જેમકે—‘શ્યામત્વ’ને સાધનાર ‘તત્પુત્રત્વ’ હેતુમાં ‘શાકાદિ આહારનો પરિણામ’ તે ઉપાધિ.

શંકા—સૂક્ષ્મદષ્ટિવાળા તમારે અમારા ઉક્ત હેતુમાં કંઈ ઉપાધિ જોઈ ?

સમાધાન—હે નિબિડ જડિમન ! (હે ગાઢ જડતાવાળા) તમારા હેતુમાં જડતારૂપ ઉપાધિ છે. તે આ પ્રમાણે—ઇશ્વરજ્ઞાનથી લિન્ન અને પ્રમેયરૂપ છતાં જે જડ હોય તે પાત્ર વગેરે પદાર્થો સ્વથી નહીં પણ અન્યથી પ્રકાશિત થાય છે, કારણ કે સ્વપ્રકાશમાં બીજાની અપેક્ષા રાખવી એ જ તો જડનું લક્ષણ છે અને જ્ઞાનમાં આ લક્ષણ ઘટતું ન હોવાથી જ્ઞાન જડરૂપ નથી, એ રીતે સાધન રૂપ ‘જ્ઞાન’ સાથે જડતાની—અવ્યાપકતા સિદ્ધ થઈ, અને સાધ્ય ‘સ્વપ્રકાશાભાવની’ સાથે આ જડતારૂપ ઉપાધિનું સમવ્યાપ્તિકત્વ (વ્યાપકત્વ) તો સ્પષ્ટ જ છે, કારણ કે—જડત્વ—જડતાને છોડીને સ્વપ્રકાશાભાવ, અને સ્વપ્રકાશાભાવને છોડીને જડતા ક્યાંઈ દેખાતી નથી, માટે તમારા હેતુમાં જડતારૂપ ઉપાધિ છે.

(૫૦) અનુમાનેન પ્રત્યનુમાનેન । તથા ચેતિ પ્રત્યનુમાનબાધિતત્વે । તત્રેતિ પ્રકટિત-પ્રયોગે । તજ્ઞાનસ્યેતિ ફેશ્વરજ્ઞાનસ્ય । અનવચ્ચવિદ્યાવિદ્યાધરીત્યાદિ ગચ્ચમ્ વિદ્યાશબ્દનાત્ર-કેવલજ્ઞાનમ્, ન પુનર્ગિરિતનયા^૧ડબ્બલેષવિશેષલોલસ્ય ।

વ્યર્થવિશેષ્ય इति પ્રમેયત્વાદિત્યયં हेतुः । अन्यत् स्वसंविदितमપ્રમેयमिति भवन्मते सर्वस्यापि ज्ञानस्य प्रमेयत्वात् । साधनाव्यापकः साध्येन समव्याप्तिकः खलू-

૧. રિજતનયાન્લેષવિન્લેષલોલસસ્ય મુ ।

પાધિરભિધીયતે' इति । यथा तत्पुत्रत्वादिना इयामत्वे साध्ये शाकाद्याहारपरिणाम उपाधिः । न हि ये ये तत्पुत्रास्तेषां सर्वेषामपि शाकाद्याहारपरिणामः । तत्पुत्रत्वमपि भविष्यति केषाञ्चिच्छाकाद्याहारपरिणामश्च न भविष्यति इति साधनाव्यापकः । ये ये इयामास्तेषां शाकाद्याहारपरिणामः । यत्र यत्र इयामत्वं तत्र तत्र शाकाद्याहारपरिणामः । यत्र यत्र शाकाद्याहारपरिणामस्तत्र तत्र इयामत्वमिति साध्येन समव्याप्तिकः ॥१८॥

(ટિ૦) તજ્ઞાનસ્યેતિ ईश्वरवेदनस्य । तेषामिति जैनानाम् । अस्येति ईश्वरस्य ।

તત્પુત્રત્વાદિનેત્યાદિ । સ ઇયામઃ, તત્પુત્રત્વાત્ દર્યમાનતદિતરપુત્રવત્ । અંત્ર સાધને શાકાદ્યા-
હારપરિણામલક્ષણસ્ય ઉપાધેઃ પ્રવેશપ્રવન્ધઃ સુદુઃપ્રતિષેધઃ સ્યાત્ । સાધ્યં ઇયામત્વં વ્યાપ્તં તેન,
તમન્તરેણ ઇયામત્વાસમ્ભવાત્ । તત્પુત્રત્વં તુ સાધનં ન વ્યાપ્તમ્ । યત્તત્તનયા અપરે ગૌરકાયા અપિ
પ્રેક્ષ્યન્તે । કઃ પુનરિત્યાદિ । અત્રેતિ 'ઈશ્વરજ્ઞાનાન્યત્વે સતિ પ્રમેયત્વાત્' इत्येवंरूपे । अस्येति
ઉપાધેઃ । શાકાદ્યાહારપરિણામ ઉપાધિઃ । ન હિ યે યે તત્પુત્રાસ્તેષાં સર્વેષામપિ શાકાદ્યાહારપરિણામ
इति સાધનાવ્યાપકઃ । યત્ર યત્ર ઇયામત્વં તત્ર તત્ર શાકાદ્યાહારપરિણામઃ । યત્ર યત્ર શાકાદ્યા-
હારપરિણામસ્તત્ર તત્ર ઇયામત્વમિતિ સાધ્યેન સમવ્યાપ્તિકઃ । તમિતિ સ્વપ્રકાશાભાવમ્ ।

§ ૧૧ યચ્ચોક્તમ્—'સમુત્પન્નં હિ જ્ઞાનમેકાત્મસમવેત'—इत्यादि । तदपि नावि-
तथम्, इत्थमर्थज्ञानतज्ज्ञानयोरुत्पद्यमानयोः क्रमानुपलक्षणात् । आशुत्पादादत्र क्रमानु-
पलक्षणम्, उत्पलपत्रशतव्यतिभेदवदिति चेत् । तदचारु, जिज्ञासाव्यवहितस्याऽर्थज्ञानज्ञान-
स्योत्पादप्रतिपादनात् । न च जिज्ञासासमुत्पाद्यत्वं संवेदनानां संगच्छते, अजिज्ञासितेष्वपि
योग्यदेशेषु गोचरेषु तदुत्पादप्रतीतेः । न चायोग्यदेशमर्थज्ञानम्, आत्मसमवेतस्याऽस्य
समुत्पादात्—इति जिज्ञासामन्तरेणैवार्थज्ञाने ज्ञानोत्पादप्रसङ्गः । बाढमुत्पद्यतां नामेदम्, को
दोषः ?—इति चेत् । नन्वेवमेव तज्ज्ञानज्ञानेऽप्यपरज्ञानोत्पादप्रसङ्गः, तत्राऽपि चवमे-
वायम्—इत्यपरापरज्ञानोत्पादपरम्परायामेवात्मनो व्यापाराद् न विषयान्तरसंचारः
स्यात् । इति न ज्ञानस्य ज्ञानान्तरज्ञेयताऽपि युक्तिमार्गमवगाहते ॥ १८॥

§ ૧૧ વળી, તમોએ 'ઉત્પન્ન થયેલ જ્ઞાનને તે જે આત્મામાં ઉત્પન્ન થયું
હોય તે જ આત્મામાં તે જ્ઞાન પછી સમવેત થનાર' વિગેરે કહ્યું તે પણ સત્ય
નથી, કારણ કે—એ રીતે અર્થજ્ઞાન અને અર્થજ્ઞાનના જ્ઞાનની ઉત્પત્તિનો ક્રમ
દેખાતો નથી.

યોગ—ક્રમબદ્ધતા સેંકડો પત્રનો એકદમ વેધ થઈ જવાથી જેમ તેનો ક્રમ
જણાતો નથી, તેમ અહીં પણ એકદમ ઉત્પત્તિ થતી હોવાથી તેનો ક્રમ જણાતો નથી.

જૈન—તમારું આ કથન યોગ્ય નથી. કારણ કે—જિજ્ઞાસાનું વ્યવધાન જ્ઞાનના
જ્ઞાનની ઉત્પત્તિમાં તમોએ માન્યું છે. તેથી જ્ઞાન અવશ્ય ક્રમિક ભાસવું જોઈએ.
વળી જ્ઞાનની ઉત્પત્તિ જિજ્ઞાસાથી થાય છે, તે પણ યુક્તિસંગત નથી, કારણ કે—
યોગ્ય દેશમાં રહેલ અજિજ્ઞાસિત પદાર્થોનું પણ જ્ઞાન થઈ જાય છે, એવી પ્રતીતિ
સૌને છે. વળી, અર્થજ્ઞાનને અયોગ્યદેશવૃત્તિ પણ કહી શકાય નહીં કારણ કે

આત્મામાં સમવાય સંબંધથી જ્ઞાન ઉત્પન્ન થાય છે, એટલે તે યોગ્યદેશસ્થિત હોઈ જિજ્ઞાસા સિવાય પણ અર્થજ્ઞાનના જ્ઞાનની ઉત્પત્તિ થઈ જવી જોઈએ.

શંકા—જિજ્ઞાસા સિવાય પણ અર્થજ્ઞાનના જ્ઞાનની ઉત્પત્તિ ભલે થાય. તેમાં શું દોષ છે ?

સમાધાન—જો એમ થતું હોય તો—એ જ પ્રમાણે અર્થજ્ઞાનના જ્ઞાન વિશે અન્ય જ્ઞાનની ઉત્પત્તિનો પ્રસંગ આવશે. અને વળી તે જ્ઞાનમાં પણ અન્ય જ્ઞાનની ઉત્પત્તિ, અને એ રીતે અન્ય અન્ય જ્ઞાનની ઉત્પત્તિની પરંપરામાં જ આત્માનો વ્યાપાર થવાને લીધે તેનો બીજા વિષયોમાં સંચાર થઈ શકશે નહીં. અર્થાત્ બીજા વિષયોનું જ્ઞાન થઈ શકશે નહીં.

માટે એક જ્ઞાન બીજા જ્ઞાનનો વિષય બને છે, એ કથન પણ યુક્તિસિદ્ધ નથી. ૧૮.

(ટિ૦) તદુત્પાદેતિ સંવેદનોત્પત્તિપ્રતીતેઃ । નચાયોગ્યેતિ ન વિચિત્રે યોગ્યો દેશોઽસ્ય તત્ । અસ્યેતિ જ્ઞાનસ્ય ॥૧૮॥

પ્રમાણં વિવિચ્યાઽસ્યૈવ પ્રામાણ્યસ્વરૂપં ધર્મમાવિકુર્વન્તિ—

જ્ઞાનસ્ય પ્રમેયાઽવ્યભિચારિત્વં પ્રામાણ્યમ્ ॥૧૯॥

§ ૧ પ્રમીયમાણાર્થાઽવ્યભિચરણશીલત્વં યજ્ જ્ઞાનસ્ય તત્ પ્રામાણ્યમિત્યર્થઃ ॥૧૯॥

પ્રસજ્ઞાયાતમપ્રામાણ્યરૂપમપિ ધર્મ પ્રકટયન્તિ—

તદિતરત્ત્વપ્રામાણ્યમ્ ॥૨૦॥

§ ૧ તસ્માત્ પ્રમેયાવ્યભિચારિત્વાત્, इतरत् પ્રમેયવ્યભિચારિત્વમ્, અપ્રામાણ્યં પ્રત્યેયમ્ । પ્રમેયવ્યભિચારિત્વં ચ જ્ઞાનસ્ય સ્વવ્યતિરિક્તગ્રાહ્યાપેક્ષ્યૈવ લક્ષણીયમ્, સ્વસ્મિન્ વ્યભિચારસ્યાસંભવાત્ । તેન સર્વ જ્ઞાનં સ્વાપેક્ષ્યા પ્રમાણમેવ, ન પ્રમાણા-ભાસમ્ । બહિર્થાપેક્ષ્યા તુ કિઞ્ચિત્ પ્રમાણમ્, કિઞ્ચિત્ પ્રમાણાભાસમ્ ॥૨૦॥

પ્રમાણનું વિવેચન કરીને હવે તેના પ્રામાણ્યરૂપ ધર્મનું નિરૂપણ આચાર્ય કરે છે—

જ્ઞાનનું પ્રમેય સાથે અવ્યભિચારી હોવું, તે જ્ઞાનનું પ્રામાણ્ય છે. ૧૯.

§ ૧ પ્રમીયમાણ—પ્રમાણનો વિષય બનતા પદાર્થ વિશે અવ્યભિચારી રહેવાનો જ્ઞાનનો જે સ્વભાવ તે પ્રામાણ્ય કહેવાય છે. ૧૯.

પ્રામાણ્યના પ્રસંગથી અપ્રામાણ્યના સ્વરૂપનું પણ નિરૂપણ કરે છે—

તેથી અન્ય તો અપ્રામાણ્ય છે. ૨૦

§ ૧ તેથી અર્થાત્ પ્રમેયાવ્યભિચારિત્વથી અન્ય એટલે પ્રમેયવ્યભિચારિત્વ તે ‘અપ્રામાણ્ય’ બાબતું. જ્ઞાનમાં જે ‘પ્રમેયવ્યભિચારિત્વ’ છે તે સ્વ(જ્ઞાન)થી વ્યતિરિક્ત-ભિન્ન જે ગ્રાહ્ય (ઘટાદિ પદાર્થ) છે, તેની અપેક્ષાએ બાબતું, કારણ કે—સ્વવિષયક જ્ઞાનમાં અર્થાત્ જ્ઞાન પોતે જ પોતાને વિષય કરે છે ત્યારે તો વ્યભિ-

ચારનો અસંભવ છે. તેથી કરીને દરેક જ્ઞાન પોતાની અપેક્ષાએ તો પ્રમાણુ સ્વરૂપ જ છે, પરંતુ પ્રમાણુભાસ નથી. પણ બાહ્યપદાર્થની અપેક્ષાએ કોઈ જ્ઞાન પ્રમાણુરૂપ હોય છે, તો કોઈ જ્ઞાન પ્રમાણુભાસ (અપ્રમાણુ)રૂપ હોય છે. ૨૦.

(५०) स्वस्मिन् व्यभिचारस्यासम्भवादिति । संशयविपर्ययादीनामपि स्वविषये प्रमाणत्वात् ॥२०॥

(टि०) ज्ञानस्येत्यादि । प्रमेयमव्यभिचारि यत्र तत्तस्य भावः ॥१९॥

§१ अथोत्पत्तौ स्वनिश्चये च ज्ञानानां स्वत एव प्रामाण्यम्, अप्रामाण्यं तु परत एव यज्जैमिनीया जगुः, तद् निराकुर्वन्ति—

तदुभयमुत्पत्तौ परत एव, ज्ञप्तौ तु स्वतः परतश्च ॥२१॥

§२ अत्र ल्यब्लोपे पञ्चमीं परं स्वं चापेक्ष्येत्यर्थः । ज्ञानस्य हि प्रामाण्य-
मप्रामाण्यं च द्वितयमपि ज्ञानकारणगतगुणदोषरूपं परमपेक्ष्योत्पद्यते । निश्चीयते
त्वभ्यासदशायां स्वतः, अनभ्यासदशायां तु परत इति ।

तत्र ज्ञानस्याऽभ्यासदशायां प्रमेयाऽन्यभिचारि. तदितरच्चात्मीति प्रामाण्या-
प्रामाण्यनिश्चयः संवादकबाधकज्ञानमनपेक्ष्य प्रादुर्भवन् स्वतो भवतीत्यभिधीयते ।
अनभ्यासदशायां तु तदपेक्ष्य जायमानोऽसौ परत इति ॥

§૧ ઉત્પત્તિ અને સ્વનિશ્ચયમાં જ્ઞાનનું પ્રામાણ્ય સ્વતઃ છે, પરંતુ અપ્રા-
માણ્ય તો પરતઃ છે એમ જે જૈમિનીય(મીમાંસક)કહે છે, તેનું નિરાકરણ-
તે બન્નેની ઉત્પત્તિ પરથી જ થાય છે, પરંતુ શ્રુતિ સ્વતઃ અને પરતઃ
છે. ૨૧.

કે ર આ સૂત્રમાં 'સ્વતઃ' અને 'પરતઃ' શબ્દમાં જે પાંચમી વિભક્તિ છે. તેનો અર્થ 'સ્વ' અને 'પર'ની અપેક્ષા રાખીને, એવો છે. જ્ઞાનમાં જે પ્રામાણ્ય અને અપ્રામાણ્ય છે, તે બન્ને કારણમાં રહેલ યથાક્રમે ગુણ અને દોષરૂપ પર-પદાર્થની અપેક્ષાએ ઉત્પન્ન થાય છે, પરંતુ એ બન્નેનો નિશ્ચય અભ્યાસદશામાં સ્વતઃ અને અનભ્યાસદશામાં પરતઃ થાય છે.

તેમાં જ્ઞાનનો અભ્યાસદશામાં ‘પ્રમેય સાથે અવ્યભિચારી છુ’ એવો પ્રામા-
ણ્યનો નિશ્ચય, અને ‘પ્રમેય સાથે વ્યભિચારી છુ’ એવો અપ્રામાણ્યનો નિશ્ચય
સંવાદક જ્ઞાન અથવા બાધક જ્ઞાનની અપેક્ષા વિના જ ઉત્પન્ન થતો હોવાથી
‘સ્વતઃ’ કહેવાય છે. જ્યારે અનભ્યાસદશામાં પ્રામાણ્ય કે અપ્રામાણ્યનો નિશ્ચય
સાધક કે બાધકની અપેક્ષાથી ઉત્પન્ન થતો હોવાથી ‘પરતઃ’ કહેવાય છે.

(टि०) अनभ्यासदशायामित्यादि । तदिति संवादकबाधकज्ञानम् । असाविति प्रामाण्या-
प्रामाण्यनिश्चयः ।

§ ३ अत्रैवं मीमांसका मीमांसामांसलतां दर्शयन्ति— स्वत एव सर्वथा प्रमाणानां प्रामाण्यं प्रतीतिकोटिमाटीकते । तथाहि—तदुत्पत्तिप्रगुणा गुणाः प्रत्यक्षेण,

अनुमानेन वा मीयेरन् ? यदि प्रत्यक्षेण, तत् किमैन्द्रियेण, अतीन्द्रियेण वा ? नैन्द्रियेण, अतीन्द्रियेन्द्रियाऽधिकरणत्वेन तेषां तद्ग्रहणाऽयोग्यत्वात् । नाप्यतीन्द्रियेण; तस्य चारुविचारगोचरचरिण्युत्वाभावात् । अनुमानेन तान् निरणेष्महीति चेत् । कुतस्तत्र नियमनिर्णयः स्यात् ? 'न प्रत्यक्षाद, गुणेषु तत्प्रवृत्तेः परास्तत्वात् । तथा च—

“द्विष्टसंबन्धसंवित्तिर्नैकरूपप्रवेदनात् ।” [प्रवाअ० २. १. ३]

नाप्यनुमानात्, तत् एव तन्निश्चितावितरंतराश्रयस्य, तदन्तरात् पुनरनवस्थायाः प्रसक्तेः । ततो न गुणाः सन्ति केचित् । इति स्वरूपावस्थेभ्य एव कारणेभ्यो जायमानं तत् कथमुत्पत्तौ परतः स्यात् ?

§ ४ निश्चयस्तु तस्य परतः कारणगुणज्ञानात्, बाधकाभावज्ञानात्, संवादि-वेदनाद् वा स्यात् ? तत्र प्राच्यं प्रकारं प्रागेव प्रास्थाम, गुणग्रहणप्रवीणप्रमाण-पराकरणात् । द्वितीये तु, तात्कालिकस्य, कालान्तरभाविनो वा बाधकस्याऽभावज्ञानं तन्निश्चायकं स्यात् ? पौरुष्यं तावत् कूटहाटकनिष्ठङ्गनेऽपि स्पष्टमस्येव । द्वितीयं तु न चर्मचक्षुषां संभवति ।

संवादिवेदनं तु सहकारिरूपं सत् तन्निश्चयं विरचयेद्, ग्राहकं वा ? । नायमिद्, भिन्नकालत्वेन तस्य सहकारित्वासंभवात् । द्वितीयपक्षे तु, तस्यैव ग्राहकं सत्, तद्विषयस्य वा, विषयान्तरस्य वा ? न प्रथमः पक्षः, प्रवर्तकज्ञानस्य सुदूर-नष्टत्वेन प्राह्यत्वायोगात् । द्वितीये तु, एकसन्तानम्, भिन्नसन्तानं वा तत् स्यात् ? पक्षद्वयेऽपि, 'तैमिरिकावलोक्यमानमृगाङ्गमण्डलद्वयदर्शिदर्शनेन व्यभिचारः । तद्वि-चैत्रस्य पुनःपुनर्मैत्रस्य चोत्पद्यत एव । तृतीये पुनः, अर्थक्रियाज्ञानम्, अन्यद् वा तद् भवेत् ? न पौरुष्यम्, प्रवर्तकस्य प्रामाण्यानिश्चये प्रवृत्त्यभावेनार्थक्रियाया एवाभावात् । निश्चितप्रामाण्यात् तु प्रवर्तकज्ञानात् प्रवृत्तौ चक्रकम्— निश्चितप्रामाण्यात् प्रवर्तकात् प्रवृत्तिः, प्रवृत्तेरर्थक्रियाज्ञानम्, तस्माच्च प्रवर्तकज्ञानस्य प्रामाण्यनिश्चय इति । कथं चार्थक्रियाज्ञानस्यापि प्रामाण्यनिश्चयः ? अन्यस्मादर्थक्रियाज्ञानाच्चेत् । अनवस्था । प्रवर्तकज्ञानाच्चेत् । अन्योन्याश्रयः । स्वतश्चेत् । प्रवर्तकज्ञानस्यापि तथै-वाऽस्तु । अन्यदपि विज्ञानमेकसन्तानम्, भिन्नसन्तानं वा ? द्वयमपि चैतदेकजातीयम्, भिन्नजातीयं वा ? । चतुष्टयमपि चैतद् व्यभिचाराभिचारदुस्संचरम् । तथाहि— एकसन्तानं भिन्नसन्तानं चैकजातीयमपि तरलतरतुङ्गतङ्गतरङ्गतरङ्गिणीतोयज्ञानम्, भिन्न-जातीयं च कुम्भाभ्योरुहादिज्ञानं मरुवसुन्धराचौरिचतुरतरतरणिकरणश्रेणिसङ्गिसलिलसंवे-

१ 'न' नास्ति मु । २ 'अस्योत्तरार्धमपि मुद्रिते दत्तम् किन्तु पञ्जिका-टिप्पणानुसारेण तन्नास्ति । ३ 'तैमिरिकाऽऽलो' मु । १ 'धारि' इति मु पा ।

दनस्य न संवादकमिति न ज्ञतावपि तत् परतः ।

અપ્રામાણ્યં તૂત્પત્તૌ દોષાપેક્ષત્વાત્, જ્ઞતૌ તુ બાધકાપેક્ષત્વાત્ પરત એવેતિ ॥

§ ૩ આ બાબતમાં મીમાંસકો પોતાની મીમાંસા વિષે માંસલતા-પુષ્ટિ દર્શાવે છે. તે આ પ્રમાણે—

પ્રમાણુગત પ્રામાણ્ય સર્વથા (ઉત્પત્તિ અને જ્ઞપ્તિરૂપ સર્વપ્રકારે) સ્વતઃ છે—એમ પ્રતીતિકોટિને પ્રાપ્ત થાય છે. અર્થાત્ અનુભવમાં આવે છે. તે આ પ્રમાણે—

પ્રામાણ્યની ઉત્પત્તિ સ્વતઃ ન માનતા જો ગુણથી માનવામાં આવે તો પ્રશ્ન એ છે કે પ્રામાણ્યની ઉત્પત્તિમાં તત્પર એ ગુણો પ્રત્યક્ષથી જણાય છે કે અનુમાનથી? પ્રત્યક્ષથી કહો તો—ઐન્દ્રિય પ્રત્યક્ષથી છે કે અતીન્દ્રિય પ્રત્યક્ષથી? અતીન્દ્રિય-ઇન્દ્રિયો વડે અગ્રાહ્ય એવી ઇન્દ્રિયોમાં ગુણો રહે છે, માટે ઇન્દ્રિય તેને બાહ્યી શકે નહિ, એટલે ઐન્દ્રિય પ્રત્યક્ષથી ગુણો જણાય છે એ પક્ષ યુક્ત નથી. અતીન્દ્રિય પ્રત્યક્ષ તો સૂક્ષ્મ વિચારનો વિષય જ થઈ શકતું નથી. અર્થાત્ તે અતીન્દ્રિય પ્રત્યક્ષ સ્વયં અસિદ્ધ છે. માટે અતીન્દ્રિય પ્રત્યક્ષથી ગુણો જણાય છે એ પક્ષ પણ યુક્ત નથી. અનુમાનથી ગુણોનો નિશ્ચય છે—એમ કહો તો ગુણોમાં વ્યાપ્તિનો નિર્ણય કેનાથી થશે—પ્રત્યક્ષથી કે અનુમાનથી? પ્રત્યક્ષથી તો થાય નહીં. કારણ કે—ગુણોમાં પ્રત્યક્ષની પ્રવૃત્તિનું ખંડન પહેલાં જ કરી ચૂક્યા છીએ. વળી કહ્યું પણ છે કે—“એકનું સ્વરૂપ બાહ્યવાથી બેમાં રહેલ સંબંધનું જ્ઞાન થતું નથી” અને અનુમાનથી પણ વ્યાપ્તિ જ્ઞાન થશે નહીં કારણ કે—તે જ અનુમાનથી વ્યાપ્તિનો નિશ્ચય કહો તો—ઇતરેતરાશ્રય દોષ આવશે અને જો બીજા અનુમાનથી વ્યાપ્તિનિશ્ચય માનો તો—અનવસ્થા દોષ આવશે. માટે પ્રામાણ્યના જનક કોઈ ગુણો યુક્તિસિદ્ધ નથી. આથી સ્વરૂપાવસ્થ અર્થાત્ જ્ઞાનના સ્વરૂપે રહેલા કારણોથી જ ઉત્પન્ન થતું પ્રામાણ્ય પરતઃ કઈ રીતે થઈ શકે? સારાંશ કે ઉત્પત્તિની અપેક્ષાએ પ્રામાણ્ય સ્વતઃ છે, એ સિદ્ધ થયું.

§ ૪ પ્રામાણ્યનો નિશ્ચય અર્થાત્ જ્ઞપ્તિ પણ પરતઃ નથી. કારણ કે ‘પર’ એટલે શું? કારણભૂત ગુણનું જ્ઞાન કે બાધકાભાવનું જ્ઞાન કે સંવાદી જ્ઞાન? આ ત્રણ પક્ષમાંથી પ્રથમ પક્ષનું ખંડન તો—પૂર્વે ગુણગ્રાહક પ્રમાણનું ખંડન કરવાથી થઈ ચૂક્યું છે. ‘બાધકાભાવનું જ્ઞાન’ એ બીજો પક્ષ કહો તો—તાત્કાલિક (જ્ઞાનકાલીન) બાધકના અભાવનું જ્ઞાન પ્રામાણ્યનું નિશ્ચાયક છે કે કાલાન્તરભાવી બાધકના અભાવનું જ્ઞાન પ્રામાણ્યનું નિશ્ચાયક છે? પ્રથમ વિકલ્પ માનો તો—તે સોનાના ખોટા સિક્કાના જ્ઞાનમાં પણ સ્પષ્ટપણે વિદ્યમાન જ છે. અર્થાત્ તાત્કાલિક બાધકાભાવનું જ્ઞાન ખોટા સિક્કાને સાચો બાહ્યીએ છીએ ત્યારે પણ છે. તો ત્યાં પણ પ્રામાણ્યનો નિશ્ચય થવો જોઈએ. બીજો વિકલ્પ—કાલાન્તરભાવી બાધકાભાવનું જ્ઞાન તો ચર્મચક્રવાળા આપણી જેવાને સંભવતું જ નથી. કારણ આગળ કોઈ પણ કાળે બાધક નહીં થાય તે આપણે બાહ્યી શકતા નથી.

સંવાદી વેદન કહો તો—તે સંવાદીવેદન સહકારીરૂપે પ્રામાણ્યનો નિશ્ચય કરાવે છે કે આહકરૂપે? પહેલો પક્ષ કહી શકશે નહીં, કારણ કે—સંવાદીવેદન ભિન્નકાલીન હોવાથી તેમાં સહકારિત્વનો અસંભવ છે. અર્થાત્ તે સહકારી થઈ શકતું નથી. સંવાદીવેદન આહકશ્રુતિનિશ્ચય કરાવે છે—એ વિશે પ્રશ્ન છે કે—તે તેનું જ અર્થાત્ પ્રવર્તક જ્ઞાનનું જ આહક થઈને તેના પ્રામાણ્યનો નિશ્ચય કરાવે છે કે પ્રવર્તક જ્ઞાનના વિષયનું આહક થઈને નિશ્ચય કરાવે છે કે વિષયાન્તરનું આહક થઈને નિશ્ચય કરાવે છે? પ્રથમ પક્ષ યુક્તિસિદ્ધ નથી, કારણકે બહુ વહેલા નાશ પામી જનાર પ્રવર્તકજ્ઞાન તેનો ગ્રાહ્ય-વિષય બની શકશે નહીં. બીજો પક્ષ કહો તો—તે સંવાદીવેદન એકસંતાનમાં છે કે ભિન્નસંતાનમાં? બન્ને પક્ષમાં નેત્રમાં તૈમિરિક રોગવાળા (મોતીયા-જામર કે તેવા બીજા રોગવાળા ચૈત્ર અને મૈત્ર જેવા) પુરુષોથી કરાતા ચંદ્રમંડળયુગલના દર્શનવડે વ્યભિચાર છે, કારણ કે ચૈત્રને થતું તેવું દર્શન પુનઃ પુનઃ થાય છે અને મૈત્રને પણ થાય છે પણ ચૈત્રમૈત્રના તેવાં જ્ઞાનો તે વિષયને જ ગ્રહણ કરવા છતાં પ્રામાણ્ય નિશ્ચયાયક નથી. વિષયાન્તરનું આહક સંવાદીજ્ઞાન પ્રામાણ્યનું નિશ્ચયાયક છે એવો ત્રીજો પક્ષ કહો તો—તે અર્થક્રિયાનું જ્ઞાન છે કે કોઈ બીજું જ જ્ઞાન છે? પૂર્વ પક્ષ સંગત નથી, કારણ કે—પ્રવર્તકજ્ઞાનમાં પ્રામાણ્યનો નિશ્ચય ન હોય ત્યાં સુધી પ્રવૃત્તિ થશે નહીં, અને પ્રવૃત્તિ ન હોય તો અર્થક્રિયા જ ન થાય અને પ્રવર્તકજ્ઞાનના પ્રામાણ્યનો નિશ્ચય થવાથી જો પ્રવૃત્તિ થતી હોય તો ચક્રક દોષ આવશે. તે આ પ્રમાણે—પ્રવર્તકજ્ઞાનના પ્રામાણ્યનો નિશ્ચય હોય તો તે પ્રવર્તકજ્ઞાનથી પ્રવૃત્તિ, પ્રવૃત્તિથી અર્થક્રિયાજ્ઞાન અને અર્થક્રિયાજ્ઞાનથી પ્રવર્તક જ્ઞાનના પ્રામાણ્યનો નિશ્ચય. વળી, અર્થક્રિયાજ્ઞાનના પ્રામાણ્યનો નિશ્ચય પણ કઈ રીતે થશે? જો અન્ય અર્થક્રિયાજ્ઞાનથી કહો તો અનવસ્થા દોષ આવશે. અને જો પ્રવર્તકજ્ઞાનથી કહો તો—અર્થક્રિયાજ્ઞાનના પ્રામાણ્યનો નિશ્ચય પ્રવર્તકજ્ઞાનથી અને પ્રવર્તકજ્ઞાનના પ્રામાણ્યનો નિશ્ચય અર્થક્રિયાજ્ઞાનથી—એમ અન્યોન્યાશ્રય દોષ આવશે. અને જો અર્થક્રિયાજ્ઞાનના પ્રામાણ્યનો નિશ્ચય ‘સ્વતઃ’ કહો તો પ્રવર્તકજ્ઞાનના પ્રામાણ્યનો નિશ્ચય પણ સ્વતઃ થાઓ. અર્થક્રિયાજ્ઞાનથી ભિન્ન એવું કોઈ વિષયાન્તરનું જ્ઞાન સંવાદી હોય તો તે પણ એકસંતાનનું છે કે ભિન્નસંતાનનું? વળી, એ એકસંતાન અને ભિન્નસંતાનનાં જ્ઞાનો એકજાતીય છે કે ભિન્નજાતીય? આ ચારે વિકલ્પ વ્યભિચારરૂપ અભિચાર-મારણપ્રયોગથી દુઃસંચર છે. એટલે કે વ્યભિચાર દોષથી દૂષિત છે. તે આ પ્રમાણે—જો એકસંતાન કે ભિન્નસંતાન પણ એક જાતીયજ્ઞાન હોય તો તે અત્યંત ચપલ, ઉન્નત અને ઉછળતા તરંગવાલી નદીના પાણીનું જ્ઞાન છે, અને જો એકસંતાન કે ભિન્નસંતાન ભિન્નજાતીયજ્ઞાન હોય તો તે-કુંભ, કમલ વિગેરેનું જ્ઞાન છે. તે બન્ને જ્ઞાનો મરુભૂમિ-મારવાડની રેતાળભૂમિમાં પ્રચંડ પ્રકાશ દ્રેકતા સૂર્યના કિરણોના સંબંધને કારણે દેખાતા પાણીના-મૃગજળ વિષેના જ્ઞાનનાં સંવાદક બનતાં નથી. માટે જ્ઞાતિ અર્થાત્ નિશ્ચયમાં પણ—પ્રામાણ્ય પરતઃ નથી, પણ સ્વતઃ છે.

પરંતુ અપ્રામાણ્ય ઉત્પત્તિમાં દોષની અપેક્ષા રાખતું હોઈ અને સ્થિતિમાં બાધકજ્ઞાનની અપેક્ષા રાખતું હોઈ પરતઃ જ છે.

(५०) मीमांसासालतामिति मीमांसा ग्रन्थविशेषः । स्वत एव सर्वथा प्रमाणा-
नामिति उत्पत्तौ ज्ञप्तौ च । तदिति प्रामाण्यम् । तेषामिति गुणानाम् । तद्ग्रहणायोग्यत्वात्
इति इन्द्रियग्रहणायोग्यत्वात् । तत्रेति अनुमाने । नियमनिर्णय इति प्रतिबन्धनिर्णयः । न प्रत्य-
क्षादिति धूमधूमस्वजयोर्ह्येविनाभावं प्रत्यक्षान्निश्चिन्वन्ति कृतिनः । इह च न प्रत्यक्षात् । तत्प्र-
वृत्तेरिति प्रत्यक्षप्रवृत्तेः । द्विष्टसम्बन्धसंवित्तिरिति इन्द्रियाणां गुणिनां परिज्ञानेऽपि
गुणानामपरिज्ञानात् । द्विष्टसम्बन्धेत्यादि पूर्वाद्धं ग्रन्थेऽस्ति, अपराद्धं तु “द्वयस्वरूपग्रहणे सति
सम्बन्धवेदनम्” । तत एवेति गुणनिर्णयकानुमानादेव । तदन्तरादिति । अनुमानान्तरात् ।
तत् कथमिति तत् प्रामाण्यम् ।

तन्निश्चयं विरचयेदिति । अर्थज्ञाननिश्चयं प्रामाण्यमित्यर्थः । तस्यैव ग्राहकं सत् तन्निश्चयं विरचयेदिति योगः । तद्धीति तैमिरिकावलोक्यमानमृगाङ्गमण्डलद्वयदर्शि- दर्शनम् । चैत्रस्य पुनः पुनर्मैत्रस्य चोत्पद्यत एवेति । तस्यैव तैमिरिकस्य चैत्राख्यस्य पुनः पुनर्दर्शनं संवादिज्ञानमेकसन्तानम्, मैत्रस्यापि द्विचन्द्रदर्शने भिन्नसन्तानम् । तद्यदि संवादिज्ञानेन तद्वि- षयप्रहणमात्रेणैव प्रामाण्यनिश्चयः सोऽत्रापि प्रसज्येत । तद्भवेदिति विषयान्तरग्राहकं भवेत् । अर्थ- क्रियाज्ञानस्यापि प्रामाण्यनिश्चय इति । प्रवर्तकज्ञानस्य तावदर्थक्रियाज्ञानात् प्रामाण्यनिश्चयः । तस्यैव तु कथमित्याह ।

(टि०) सर्वथेति उत्पत्तौ ज्ञप्तौ च । तदुत्पत्तीति प्रामाण्योत्पादप्रवणा । अतीन्द्रियेति अतीन्द्रियमिन्द्रियगोचरातीतमिन्द्रियमाभ्यन्तरं निवृत्तिरूपमधिकरणमाधारो येषां तद्भावस्तत्त्वम् । तेषामिति गुणानाम् । तदग्रहणेति तेनैन्द्रियेण ज्ञानाऽऽसम्भवात् । तस्य चाविर्भावो अतीन्द्रियप्रत्यक्षस्य । अतीन्द्रियप्रत्यक्षसिद्धौ हि सर्वज्ञः सिध्यति । न चास्मी तं मन्यन्ते । अनुमानेन तानिति गुणान् । निरणोऽमहीति निश्चयपूर्वं मन्यामहे । तत्रेति तेषु गुणेषु । नियमनिर्णय इति अनुमानाविनाभावनिश्चयः । तत्प्रवृत्तेरिति प्रत्यक्षप्रवृत्तेः । परास्तत्वादिति अपाकृतत्वात् । द्विष्टसम्बन्धेति “द्वयोः स्वरूपग्रहणे सति सम्बन्धवेदनम् ।”

तत एवेति गुणसाधकादेवानुमानात् । तन्निश्चिताविति अविनाभावसम्बन्धनिश्चितं । इतरे-
तराश्रयस्य प्रसक्तिः । तदन्तरादिति अनुमानान्तरात् तन्निश्चितं ।

'निश्चयस्त्वित्यादि । तस्येति प्रामाण्यस्य । प्रास्थामेति क्षिप्तवन्तः । तन्निश्चायकमिति प्रामाण्यनिर्णायकम् ।

भिन्नकालत्वेन तस्येति संवादकज्ञानस्य । तस्यैवेति प्रामाण्यस्य । तद्विषयस्येति प्रामाण्य-
विषयस्य । प्रवर्तकेति संवादकज्ञानस्य । तदिति संवादिवेदनम् । पक्षद्वयेपीति तिमिररोगा-
भिभूतनयनो जनः चन्द्रमण्डलद्वितयं पुनः पुनः पश्यति । प्रथमालोकितशशियुगलस्य संवादकं पुनः
पुनर्विधुबोक्षणं भवेत्, तथापि तद् ज्ञानं संवाददत्तहस्तावलम्बमपि न प्राज्ञप्रवृत्तिप्रतिपत्तिनिमित्तम्,
विमलनयनजनविलोकनेन व्यभिचारात् तस्य प्रामाण्यगोचराभावात् । तद्धीति । ननु एकपुरुषप्रतिष्ठं
शशिद्वयावलोकनसमप्राणं भवतु, पुनर्धन(पुनरन्य ?)जननयनगोचरीभूतं तत्कथमप्राणं स्यात् ? मैवम् ।
य एकत्र दोषः सर्वत्रापि स एव । अक्षयंपीति विषयान्तरसम्बन्धि ।

१ तन्निश्चिताविति । मु ।

§૫ અત્રાભિદધ્મહે—યત્તાવદ્ ‘ગુણાઃ પ્રત્યક્ષેણાઽનુમાનેન વા મીયેરન્’ इत्यादि न्यगादि, तदस्विलं न खलु न दोषप्रसरेऽपि प्रेरयितुं पार्यते । अथाध्यक्षेणैव चक्षुरादि-स्थान् दोषान् निश्चिक्रियरे लोकाः । किं न नैर्मल्यादीन् गुणानपि ? अथ तिमिरादि-दोषाभावमात्रमेव नैर्मल्यादि, न तु गुणरूपमिति कथमध्यक्षेण गुणनिश्चयः स्यात् ? एवं तर्हि नैर्मल्यादिगुणाभावमात्रमेव तिमिरादि, न तु दोषरूपमिति विपर्ययकल्पना किं न स्यात् ?

अस्तु वा दोषाभावमात्रमेव गुणः, तथापि नायं तुच्छः कश्चित् संगच्छते,

“भावान्तरविनिर्मुक्तो भावोऽत्रानुपलम्भवत् ।

अभावः संमतः ॥१॥”

इति स्वयं भेदेन प्रकटनात् । तदपेक्षायामपि च कथं न परतः प्रामाण्योत्पत्तिः ? अथाऽऽसतां नैर्मल्यादयो गुणाः । त्वाप्यधिष्ठानप्रतिष्ठानेव तान् प्रत्यक्षं साक्षात्करोति, न करणस्थान्, तेषां परोक्षत्वात् । तर्हि तत एव दोषानपि तत्स्थानेव तत् साक्षात् कुर्यात् । इति कथं दोषा अपि प्रत्यक्षलक्ष्याः स्युः ?

अथ—अप्रामाण्यं विज्ञानमात्रोत्पादककारणकलापातिरिक्तकारकोत्पाद्यम्, ‘विज्ञान-मात्रानुवृत्तावपि व्यावर्तमानत्वात् । यदनुवृत्तावपि यद् व्यावर्तते तत्तन्मात्रोत्पादका-रणकलापातिरिक्तकारकोत्पाद्यम् । यथा पाथः पृथिवीपवनातपानुवृत्तावपि व्यावर्तमानः क्रोद्रवाङ्कुरस्तदतिरिक्तक्रोद्रवोत्पाद्यः—इत्यनुमानाद् दोषप्रसिद्धिरिति चेत् । चिरं नन्दा-ताद् भवान् । इदमेव ह्यनुमानमप्रामाण्यपदं निरस्य प्रामाण्यपदं च प्रक्षिप्य गुण-सिद्धावपि विदध्यात् इति कथं न दोषवद् गुणा अपि सिद्धचेयुः, यतो नोत्पत्तौ परतः प्रामाण्यं स्यात् ? प्रतिबन्धश्च यथा दोषानुमाने तथा गुणानुमानेऽपि निर्णयः । कथं वाऽऽदित्यगत्यनुमाने तन्निर्णयः ? दृष्टान्ते तु यथाऽत्र साध्यसाधनसंबन्धोद्बोधो-ऽस्ति, तथा गुणानुमानेऽपि ।

§૫ જૈન—મીમાંસકના આ મન્તવ્યના વિરોધમાં અમે હવે આપ્રમાણ્યે કહીએ છીએ કે પ્રથમ તો ‘ગુણો પ્રત્યક્ષથી જણાય છે કે અનુમાનથી ?’ વિગેરે જે કંઈ કહ્યું તે સઘળું દોષોને વિષે પણ કહી શકાય તેમ છે. લોકો ચક્ષુ વગેરે ઇન્દ્રિયોમાં રહેલ દોષોનો નિશ્ચય પ્રત્યક્ષથી જ કરે છે, એમ કહો તો—અમારો ઉત્તર એ છે કે—લોકો ચક્ષુ વગેરે ઇન્દ્રિયોમાં રહેલ નિર્મલતાદિ ગુણોનો નિશ્ચય પણ શું પ્રત્યક્ષથી નથી કરતા ? કરે જ છે.

૧ અત્ર સંપૂર્ણઃ શ્લોકો દર્શયતે મુદ્રિતે । ૨ તદનુવૃત્તાવપિ—इति टिप्पणसंमतः पाठः ।
૩ यदित्यं तदित्यं यथा—मुपा ।

મીમાંસક—તિમિરાદિ રોગરૂપ જે દોષ છે, તેનો અભાવ એ નિર્મલતાદિ છે. આથી તે ગુણરૂપે સ્વતંત્ર ભાવરૂપ નથી, માટે પ્રત્યક્ષથી ગુણોનો નિશ્ચય કેમ થાય ?

જૈન—તો પછી નિર્મલતાદિ ગુણોનો અભાવ એ જ તિમિરાદિ છે, પણ દોષરૂપે તે સ્વતંત્ર ભાવરૂપ નથી, એવી વિપરીત કલ્પના કેમ ન થાય ? અર્થાત્ ગુણના અભાવરૂપ દોષ કેમ ન માનવા ?

અથવા, ગુણ એ માત્ર દોષાભાવરૂપ ભલે હોય, તો પણ એ તુચ્છરૂપ શશ-શૃંગના અભાવ જેવો સિદ્ધ થઈ શકતો નથી, કારણ કે મીમાંસક-ભટ્ટ પોતે જ કહે છે કે—“પદાર્થાન્તરથી રહિત એવો ભાવ એ જ અનુપલંભવાળો હોઈ અભાવ અમને સંમત છે” અર્થાત્ ભૂતલમાં જ્યારે ઘટ ન હોય ત્યારે ભૂતલમાં ઘટાનુપલબ્ધિ છે, તેથી તે ભૂતલ જ ઘટાભાવં કહેવાય છે, આથી અભાવ એ તુચ્છ નહીં પણ ભાવાન્તરરૂપ છે— એવો ભટ્ટનો મત છે. આ પ્રમાણે દોષાભાવરૂપ ગુણો માનવામાં આવે તો પણ તે તુચ્છ ન હોવાથી પ્રામાણ્યની ઉત્પત્તિ જે ગુણસાપેક્ષ હોય તો તે પરતઃ કેમ ન કહેવાય ?

મીમાંસક—નિર્મલતાદિને ભલે ગુણો માનીએ તો પણ ગોલકાદિરૂપ ઇન્દ્રિયના અધિષ્ઠાનમાં રહેલા ગુણોનો જ પ્રત્યક્ષ સાક્ષાત્કાર કરે છે, પરંતુ ચક્ષુ આદિ ઇન્દ્રિયોમાં રહેલ ગુણોનો સાક્ષાત્કાર પ્રત્યક્ષ કરી શકતું નથી. કારણ કે—ઇન્દ્રિયો સ્વયં અતીન્દ્રિય હોવાથી તદ્દગત ગુણો પરોક્ષ જ છે.

જૈન—તો તો એ જ યુક્તિ પ્રમાણે ગોલકાદિ સ્થાનમાં રહેલા દોષોનો જ સાક્ષાત્કાર થઈ શકે પણ ઇન્દ્રિયોમાં રહેલ દોષોનો સાક્ષાત્કાર થઈ શકે નહીં. તો દોષોને પ્રત્યક્ષ કેમ કહેવાય ? અને જે તે દોષો પ્રત્યક્ષ ન હોય તો અપ્રામાણ્યની ઉત્પત્તિ પરતઃ કેવી રીતે સિદ્ધ થાય ?

મીમાંસક—દોષની સિદ્ધિ અમે અનુમાનથી આ પ્રમાણે કરીશું—વિજ્ઞાનને ઉત્પન્ન કરનારા કારણોથી ભિન્ન એવા કારણોથી અપ્રામાણ્યની ઉત્પત્તિ થાય છે, કારણ કે વિજ્ઞાનનો અન્વય છતાં તે અપ્રમાણરૂપ વિજ્ઞાન સામાન્યવિજ્ઞાનથી વિલક્ષણ છે. આ પ્રમાણે જે અન્વિત છતાં વિલક્ષણ હોય તેની કારણસામગ્રી સામાન્ય કારણસામગ્રીથી ભિન્ન હોવી જોઈએ, જેમકે—જલ, પૃથ્વી, પવન, આતપ આદિ સાધારણ કારણોનો અન્વય હોવા છતાં કોદ્રવનો અંકુર જલાદિ સામાન્ય સામગ્રીથી અતિરિક્ત કોદ્રવ બીજની અપેક્ષા રાખે છે, તેમ વિજ્ઞાનનું અપ્રામાણ્ય પણ વિજ્ઞાનની સામાન્ય સામગ્રીથી અતિરિક્ત કારણની અપેક્ષા રાખે છે, અને તે અતિરિક્ત કારણ દોષ છે.

જૈન—ભાઈ લાંબાકાળ સુધી આનંદ કરો અર્થાત્ ઘણું જીવો. પ્રસ્તુત અનુમાનમાં ‘અપ્રામાણ્ય’ શબ્દને દૂર કરી તેને સ્થાને પ્રામાણ્ય શબ્દ મૂકીને એ જ અનુમાનને ગુણની સિદ્ધિમાં પણ કહી દો, અને એથી દોષોની જેમ ગુણો પણ કેમ સિદ્ધ નહીં થાય ? અને ગુણો સિદ્ધ થાય તો પ્રામાણ્ય પણ ઉત્પત્તિમાં પરતઃ સિદ્ધ કેમ ન થાય ? અર્થાત્ દોષની જેમ ગુણો પણ સિદ્ધ થવાથી પ્રામાણ્યની ઉત્પત્તિ

પણુ પરતઃ સિદ્ધ થશે. અને જે રીતે દોષના અનુમાનમાં વ્યાસિનો નિશ્ચય કરતા હો તેજ રીતે ગુણના અનુમાનમાં પણુ વ્યાસિનો નિશ્ચય કરી લેવો. અદૃષ્ટના સંબંધનો નિષ્ક્રય જો થઈ જ શકતો ન હોય તો સૂર્યની ગતિના અનુમાનમાં સંબંધનો નિશ્ચય કઈ રીતે થશે ? અને દૃષ્ટાંતમાં તો જે રીતે દોષના અનુમાનમાં સાધ્ય અને સાધનના સંબંધનો ઓધ થાય છે તેવીજ રીતે ગુણના અનુમાનમાં પણુ સાધ્ય અને સાધનના સંબંધનો ઓધ થાય છે.

(૫૦) અભાવઃ સમ્મત इत्यतोऽग्रे “तस्य हेतोः किं न समुद्भवः” ।

(ટિ૦) किं न नैर्मल्यादीनिति उत्तरयन्ति सूत्रयः ।

तथापीति । अयमिति गुणः । तुच्छ इति अभावरूपः ।

भावान्तरेत्यादि भावान्तरेण विवक्षितघटादिना रहितो भावो भूतलादिः । यथा घटाभावो भूतलम् । तत्र भूतलं भावरूपमस्यैव, अपरेपि भावाः सन्ति । किन्तु विवक्षितो घट एव नास्ति । अनुपलभ्येति यथात्र भૂતले घटस्यानुપलम्भस्तथाऽभावोपि । तदपेक्षायामिति दोषाभावा-
पेक्षायाम् । तेषामिति गुणानाम् । तत्स्थानेवेति अधिष्ठानप्रतिष्ठान् । तदिति प्रत्यक्षम् । तद-
नुवृत्ताविति विज्ञानानुवृत्तावपि । प्रतिबन्ध इति अविनाभावः । तन्निर्णय इति अविनाभाव-
निश्चयः ।

§૬ યચ્ચાઽવાચિ—‘નિશ્ચયસ્તુ તસ્ય પરતઃ’ ઇત્યાદિ । તત્ર સંવાદિવેદનાદિતિ
બ્રૂમઃ । કારણગુણજ્ઞાન-વાધકાભાવજ્ઞાનયોરપિ ચ સંવાદકજ્ઞાનરૂપત્વં પ્રતિપદ્યામહે ।
યાદૃશોઽર્થઃ પૂર્વજ્ઞાને પ્રથાપથમવતીર્ણસ્તાદૃશ એવાસૌ યેન વિજ્ઞાનેન વ્યવસ્થાપ્યતે તત્
સંવાદકમિત્યેતાવન્માત્રં હિ તત્લક્ષણમાચચક્ષિરે ધીરાઃ । યસ્તુ ગુણગ્રહણપ્રવણપ્રમાણ-
પરાકરણપ્રગયણાતિદેશપ્રયાસઃ, પ્રયાસ એવ કેવલમયમજનિ ભવતઃ, દોષસંદોહવદ્
ગુણગણેઽપિ પ્રમાણપ્રવૃત્તેરનિવારણાત્ । યત્તુ વાધકાભાવજ્ઞાનપક્ષે વિકલ્પિતમ્—‘તાત્કા-
લિકસ્ય કાલાન્તરભાવિનો વા’ ઇત્યાદિ । તત્રાથવિકલ્પપરિકલ્પનાઽપીયસી । ન સ્વલ્પ
સાધનનિર્માસિસંવેદનોદયકાલે ક્વાપિ કસ્યાપિ વાધકસ્યોદયઃ સંભવી, ઉપયોગયોગપદ્યા-
સંભવાત્ । ભવિષ્યત્કાલસ્ય તુ વાધકસ્યાભાવજ્ઞાનાત્ પ્રામાણ્યનિર્ણયો નિરવથ એવ । ન
ચ ચર્મચક્ષુષાં તદભાવો ભવિતુમર્હતિ, યદુદગ્રસમપ્રસામગ્રીસંપાદ્યસંવેદનં ન તત્ર ભાવિ-
વાધકાવકાશ ઇત્યેવં તન્નિર્ણયાત્ । યદિ ચ ભાવિવસ્તુસંવેદનમસ્માદૃશાં ન સ્યાદેવ,
તદા કથં કૃત્તિકોદયાત્ શકટોદયાનુમાનં નાસ્તમિયાત્ ?

યત્પુનરવાદિ—‘સંવાદિવેદનં તુ’ ઇત્યાદિ । તત્ર સંવાદિવેદનાત્ સાધનનિર્માસિ-
પ્રતિભાસવિપયસ્ય, વિપયાન્તરસ્ય વા ગ્રાહકાત્ પ્રામાણ્યનિર્ણય ઇતિ બ્રૂમઃ । ભવતિ
હિ તિમિરનિકુરમ્બકરમ્બિતાલોકસહકારિકુમ્ભાવમાસસ્ય તત્રૈવૈકસન્તાનં મિત્રસન્તાનં
ચ નિરન્તરાલોકસહકારિસામર્થ્યસમુદ્ભૂતં સંવેદનં સંવાદકમ્ । ન ચ તૈમિરિકાદિ-

વેદનેઽપિ તત્પ્રસન્નઃ, તત્ર પરતો વ્રાધકાત્ સ્વતઃસિદ્ધપ્રામાણ્યાદુત્તરસ્યાઽપ્રામાણ્યનિર્ણ-
યાત્ । વિષયાન્તરગ્રાહકમપિ સંવાદકમેવ, યથા અર્થક્રિયાજ્ઞાનમ્ । ન ચાત્ર ચક્રકા-
વકાશઃ, પ્રવર્તકપ્રમાણપ્રામાણ્યનિર્ણયાદિપ્રયોજનાયાઃ પ્રથમપ્રવૃત્તેઃ સંશયોદપિ ભાવાત્ ।

§ ૬ વળી, તમે ‘પ્રામાણ્યનો નિશ્ચય પરથી કહો તો’ એમ કહીને જે વિકલ્પો કર્યા તે બાબતમાં સંવાદક જ્ઞાનથી પ્રામાણ્યનો નિશ્ચય થાય છે—એમ અમે કહીએ છીએ અને કારણગુણજ્ઞાન તથા બાધકાભાવના જ્ઞાનને પણ અમે સંવાદક જ્ઞાનરૂપે જ માનીએ છીએ, કારણ કે—જેવા પ્રકારની બતિ કે આકૃતિથી યુક્ત પદાર્થ પૂર્વજ્ઞાનનો વિષય થયો હોય તેવા જ પ્રકારની બતિ—આકૃતિથી યુક્ત પદાર્થ જે જ્ઞાનથી વ્યવસ્થાપિત—સિદ્ધ કરાય તે જ્ઞાન સંવાદક બંધાયું. ખુદિમાન પુરુષોએ સંવાદકનું આટલું જ લક્ષણ કહ્યું છે.

અને વળી ગુણનું ગ્રહણ કરનાર—ગુણનો સાક્ષાત્કાર કરનાર પ્રમાણના ખંડન માટે લલામણ કરવાના જે પ્રયાસ કર્યો તે તો માત્ર પ્રયાસ જ થયો, અર્થાત્ ક્ષેપાટની મહેનત થઈ. કારણ કે—દોષોની જેમ ગુણોમાં પણ પ્રમાણોની પ્રવૃત્તિ રોકી શકાય તેમ નથી.

વળી, બાધકાભાવ પક્ષમાં ‘તાત્કાલિક અથવા કાલાન્તરભાવી’ એમ કહીને જે વિકલ્પો કર્યા (પૃષ્ઠ ૧૧૨) તેમાં પહેલા વિકલ્પની કલ્પના તુચ્છ છે, કારણ કે—સાધન (હોયોપાદેય વસ્તુ)ને જણાવનાર જ્ઞાનની ઉત્પત્તિ સમયે કોઈ જગ્યાએ કોઈને પણ બાધક જ્ઞાનના ઉદયનો સંભવ નથી. કારણ કે—એકી સાથે બે ઉપ-યોગની ઉત્પત્તિનો સંભવ નથી. ભવિષ્યકાળમાં બાધકોના અભાવના જ્ઞાનથી થતો પ્રામાણ્યનો નિર્ણય તો નિર્દોષ જ છે. અને વળી આપણુ જેવા ચર્મ-ચક્ષુવાળાને ભાવિબાધકાભાવનું જ્ઞાન થતું નથી—એમ પણ નથી. કારણ કે—જ્યાં ઉચ્ચ પ્રકારની સમસ્ત સામગ્રીની ઉપસ્થિતિથી જ્ઞાન ઉત્પન્ન થયું હોય ત્યાં ભાવિબાધકને અવકાશ જ નથી—એ પ્રકારે પ્રામાણ્યનો નિર્ણય છે અને જે ભાવિવસ્તુનું જ્ઞાન આપણી જેવાને થતું જ ન હોય તો કૃત્તિકા નક્ષત્રના ઉદયથી રોહિણી નક્ષત્રના ઉદયનું અનુમાન પણ થવું ન જોઈએ.

વળ, તમે ‘સંવાદી વેદન કહો તો’ ઇત્યાદિ કહીને એ વિષયમાં જે વિકલ્પો કર્યા (પૃષ્ઠ ૧૧૩) તેમાં પ્રવર્તક જ્ઞાનના વિષય કે વિષયાન્તરને ગ્રહણ કરનાર સંવાદીવેદનથી પ્રામાણ્યનો નિર્ણય થાય છે, એમ અમે કહીએ, કારણ કે અધિકારના સમૂહને નિરસ્ત કરનાર પ્રકાશના સહકારથી થતા ઘટજ્ઞાનનું એ જ સ્થળે એકસંતાન કે ભિન્નસંતાનમાં નિરંતર પ્રકાશના સહકારના સામર્થ્યથી ઉત્પન્ન થયેલું જ્ઞાન સંવાદક છે જ. આમ માનવામાં તિમિર આદિ રોગવાળાઓથી કરાયેલ જ્ઞાનમાં પણ સંવાદકતાનો પ્રસંગ આવશે, એમ નથી. કારણ કે સંવાદક તરીકે મનાયેલ તે ઉત્તરજ્ઞાનના અપ્રમાણ્યનો નિશ્ચય અન્ય બાધક પ્રમાણથી છે. અર્થાત્ દોષરહિત ચક્ષુવાળા પુરુષનું દર્શન તેમાં બાધક છે અને તે બાધકરૂપ જ્ઞાનનું પ્રામાણ્ય તો સ્વતઃ સિદ્ધ છે. અર્થક્રિયાજ્ઞાનની

૧ ઉત્તરસ્યાપ્રામાણ્યનિર્ણયાત્—ઇત્યપિ પ્રતિષ્ઠ દસ્યતે ।

એમ વિષયાન્તરનું આહક જ્ઞાન પણ સંવાદક બને છે. અને એમાં ચક્રક દોષ પણ નથી, કારણ કે—પ્રવર્તકપ્રમાણમાં પ્રામાણ્યનો નિશ્ચય કરવા માટેની પ્રથમ પ્રવૃત્તિ સંશયથી પણ થાય છે.

(૫૦) તત્પ્રસન્ન इति સંવાદકત્વપ્રસન્નઃ । તત્ર પરતો વાધકાદિતિ નિર્મલચક્ષુરાપ્ત-પુરુષદર્શનપ્રાક્કાલાનુભૂતચન્દ્રેક્યસ્મરણાદ્વા ।

(ટિ.) ન ચ્છુ સાધનેતિ કારણાવમાસિ । યદુદગ્રેત્યાદિ । તત્રેતિ સંવેદને । તન્નિ-ર્ણયાદિતિ પ્રામાણ્યનિશ્ચયાત્ ।

ભવતીત્યાદિ । તત્રેતિ પ્રદેશે સ્વત્પાલોકસ્ય સંપૂર્ણલોકઃ સંવાદકઃ સ્યાત્, ઉભયોરપ્યેકત્ર પ્રવૃત્તેઃ । તત્પ્રસન્ન इति સંવાદકત્વપ્રસન્નઃ ।

§ ૭ અર્થક્રિયાજ્ઞાનસ્ય તુ સ્વત એવ પ્રામાણ્યનિશ્ચયઃ, અભ્યાસદશાપન્નત્વેન દૃઢતરસ્યૈવાસ્યોત્પાદાત્ । ન ચ સાધનનિર્માસિનોડપિ તથૈવાડયમસ્તિવાતિ વાચ્યમ્, તસ્ય તદ્વિલક્ષણત્વાત્ । અન્યદપ્યેકસન્તાનં મિન્નસન્તાનં ચૈકજાતીયં ચ યથૈકદસદર્શનં દસાન્તરદર્શનસ્ય, મિન્નજાતીયં ચ યથા નિશીયે તથાવિધરસાસ્વાદનં તથાભૂતરૂપસ્ય સંવાદકં ભવત્યેવ । ન ચ મિથ્યાપાથઃપ્રથાયાઃ પાથોડન્તરે કુમ્ભાદૌ વા સંવેદનં સંવાદકં પ્રસજ્યતે । યતો ન ચ્છુ નિચ્છિલં પ્રાગુક્તં સંવેદનં સંવાદકં સંગિરામહે । કિં તર્હિઃ યત્ર પૂર્વોત્તરજ્ઞાનગોચરયોરવ્યભિચારસ્તત્રૈવ ।

§ ૮ કિન્ચ, સ્વત એવ પ્રામાણ્યનિર્ણયવર્ણનસકર્ણેનાડનેન સ્વશબ્દ આત્માર્થઃ, આત્મીયાર્થો વા કથ્યેતઃ નાથઃ પક્ષઃ, સ્વાવગ્ધોધવિધાનેડપ્યન્ધયા વુદ્ધચા સ્વધર્મસ્ય પ્રામાણ્યસ્ય નિર્ણેતુમશક્તેઃ । દ્વિતીયે તુ, પ્રકટકપટનાટકઘટનપાટવં પ્રાચીકટત્, પ્રકારાન્તરેણાસ્મન્મતાશ્રયણાત્ । અસ્માભિરવ્યાત્મીયેનૈવ ગ્રાહકેણ પ્રામાણ્યનિર્ણયસ્ય સ્વી-કૃતત્વાત્ ।

§ ૭ અર્થક્રિયા જ્ઞાન તો અભ્યાસદશાપન્ન હોયાર્થી અતિદૃઢપણે ઉત્પન્ન થાય છે, માટે તેમાં પ્રામાણ્યનો નિશ્ચય સ્વતઃ થાય છે.

શંકા—તો પછી પ્રવર્તક જ્ઞાનમાં પણ પ્રામાણ્યનો સ્વત નિશ્ચય કેમ ન માનવો ?

સમાધાન—એટલા માટે કે પ્રવર્તક જ્ઞાન અર્થક્રિયા જ્ઞાનથી વિલક્ષણ-ભિન્ન છે. અન્ય જ્ઞાન પણ સંવાદક બને જ છે જેવું કે એક સંતાનનું કે ભિન્નસંતાનનું એક જાતીય—એક દસ—અશ્વિનકુમારનું દર્શન બીજા દસના દર્શનનું; અને ભિન્નજાતીય અન્યજ્ઞાન જેવું કે રાત્રિમાં તથા પ્રકારના રસનું આસ્વાદન તથા પ્રકારનાં રૂપનું.

શંકા—પણ આમ અન્ય જ્ઞાનને સંવાદક માનવા જતાં મિથ્યાજલ (મૃગજલ) નું જ્ઞાન બીજા જલનું કે કુંભાદિક વિશે સંવાદક થઈ જશે.

સમાધાન—એમ નહીં બને. કારણ કે-પૂર્વે કહેલતું તાત્પર્ય એવું નથી કે બધાં જ્ઞાનો સંવાદક છે, પરંતુ જે સ્થળે પૂર્વજ્ઞાન અને ઉત્તરજ્ઞાનના વિષયોમાં વ્યભિચાર ન હોય અર્થાત્ અવિનાભાવ હોય તે સ્થળે જ અન્ય જ્ઞાનને સંવાદક કહીએ છીએ.

§ ૮. વળી, પ્રામાણ્યનો નિર્ણય સ્વતઃ જ છે, એવું સમર્થન કરવામાં તત્પર વિદ્વાન મીમાંસકને મતે 'સ્વ' શબ્દનો અર્થ આત્મા પોતે છે કે આત્મીય-પોતાનું છે ? પહેલો પક્ષ યુક્ત નથી, કારણ કે-જો જ્ઞાન પોતે પોતાનો બોધ કરાવવામાં પણ આંધળું હોય તો પછી તે સ્વયં પોતાના પ્રામાણ્યરૂપ ધર્મનો નિશ્ચય કઈ રીતે કરાવી શકે ? અર્થાત્ ન કરાવી શકે. બીજો પક્ષ માનો તો તો સ્પષ્ટપણે કપટનાટકની રચના કરવાની તમારી ચતુરાઈ જ પ્રકટ થાય છે, કારણ કે-પ્રકારાન્તરથી તમોએ અમારા જ મતનો આશ્રય કર્યો એમ કહેવાશે. કારણ કે અમોએ આત્મીય એટલે કે જ્ઞાનના પોતાના જ ગ્રાહકથી પ્રામાણ્યનો નિશ્ચય સ્વીકારેલ છે.

(૧૦) પાથોન્તરે इति तरङ्गिणीतोयज्ञाने ।

(ટિ.) અર્થક્રિયેત્યાદિ । અસ્યેતિ અર્થક્રિયાજ્ઞાનસ્ય । સાધનનિર્માસિન इति પ્રવર્તકજ્ઞાનસ્ય । તથૈવેતિ અભ્યાસદશાપન્નત્વેનૈવ । અયમિતિ પ્રામાણ્યનિશ્ચયઃ । તસ્યેતિ પ્રવર્તકજ્ઞાનસ્ય । તદ્વિ-લક્ષણેતિ અર્થક્રિયાજ્ઞાનવિપરીતત્વાત્ । અન્યદપ્યેકેત્યાદિ । ભિન્નજાતીયમિતિ રૂપાદ્રસો ભિન્ન-જાતીયઃ ।

§ ૯. અથ યેનૈવ જ્ઞાનમાત્રં નિર્ણાયતે તેનૈવ તત્પ્રામાણ્યમપિ, इति સ્વતઃ પ્રામાણ્ય-નિર્ણયો વર્ણયતે । નન્વર્થપ્રાકટચોઽપિતાર્થાપત્તેઃ સકાશાત્ ત્વયા જ્ઞાનનિર્ણાતિસ્તાવદ-મીપ્સામાસે । અર્થપ્રાકટચં ચ યથાર્થત્વવિશેષણવિશિષ્ટમ્, નિર્વિશેષણં વાઽર્થાપત્તિમુત્થા-પયેત્ ? પ્રાચિ પક્ષે, તસ્ય તદ્વિશેષણગ્રહણં પ્રથમપ્રમાણાત્, અન્યસ્માત્, સ્વતો વા ભવેત્ ? પ્રથમપક્ષે, પરસ્પરાશ્રયપ્રસન્નઃ— નિશ્ચિતપ્રામાણ્યાદિ પ્રથમપ્રમાણાદ્ યથાર્થ-ત્વવિશિષ્ટાર્થપ્રાકટચગ્રહણમ્, તસ્માચ્ચ પ્રથમપ્રમાણે પ્રામાણ્યનિર્ણય इति । દ્વિતીય-વિકલ્પે તુ અનવસ્થા—અન્યસ્મિન્નપિ હિ પ્રમાણે પ્રામાણ્યનિર્ણાયકાર્થાપત્યુત્થાપકસ્યાર્થ-પ્રાકટચસ્ય યથાર્થત્વવિશેષણગ્રહણમન્યસ્માત્ પ્રમાણાદિતિ ।

§ ૧૦. અથ સ્વતસ્તદ્વિશેષણગ્રહણમ્ । તથાહિ—સ્વસંવિદિતમર્થપ્રાકટચં તત્ત્વા-ત્માનં નિર્ણયમાનં સ્વધર્મભૂતં યથાર્થત્વમપિ નિર્ણયતે । તથા ચ તતોઽનુમીયમાને જ્ઞાને સ્વતઃ પ્રામાણ્યજ્ઞાતિરિતિ । તદેતદનવદાતમ્ । एवं सत्यप्रामाण्यस्यापि स्वतो ज्ञप्तिप्रसक्तेः । स्वतो निश्चितवैतथ्यविशेषणादर्थप्राकट्याद् विज्ञानमनुमीयमानमास्क-न्दिताप्रामाण्यमेवानुमीयते । ततः कथं प्रामाण्यवदप्रामाण्यस्यापि स्वतो निर्णीर्तिर्न स्यात् ?

અથ તત્ર વાધકાદેવાડપ્રામાણ્યનિર્ણયો ન પુનર્જ્ઞાનનિર્ણાયકાત્ । एवं तर्हि संवादकादेव
પ્રામાણ્યસ્યાપિ નિર્ણયોડસ્તુ । इति तदपि कथं स्वतो निर्णीतं स्यात् ?

§ ૧૧ નિર્વિશેષણં ચેત્ તદર્થપ્રાકટ્યમર્થાપત્યુત્થાપકમ્, તર્હ્યપ્રમાણેડપિ પ્રામાણ્ય-
નિર્ણાયકાર્થાપત્યુત્થાપનાડપત્તિઃ, અર્થપ્રાકટ્યમાત્રસ્ય તત્રાપિ સદ્વાવાત્ । इति सूत्रो-
क्तैव व्यवस्था सिद्धिसौधमध्यमव्यरुक्षत् ॥૨૧॥

इति प्रमाणनयतत्त्वालोके श्रीरत्नप्रभाचार्यविरचितायां
रत्नाकरावतारिकाख्यलघुटीकायां प्रमाणस्वरूपनिर्णयो
नाम प्रथमः परिच्छेदः ।

§૯ મોમાંસક—જેનાથી જ્ઞાન માત્રનો નિશ્ચય થાય છે, તેનાથી જ જ્ઞાનમાં
રહેલ પ્રામાણ્યનો પણ નિશ્ચય થાય છે, અર્થાત્ તે માટે અન્ય જ્ઞાનની આવ-
શ્યકતા નથી. એટલા માટે પ્રામાણ્યનો નિર્ણય સ્વતઃ કહેવાય છે.

જેન—પણ તમે તો અર્થપ્રાકટ્યથી ઉત્થાપિત અર્થાપત્તિ વડે જ્ઞાનના
અસ્તિત્વનો નિર્ણય માનો છો પણ તે વિશે પ્રશ્ન છે કે તે અર્થપ્રાકટ્ય યથાર્થત્વ
વિશેષણથી યુક્ત થઈ અર્થાપત્તિનું ઉત્થાપક છે કે વિશેષણ વિનાનું અર્થપ્રાકટ્ય
અર્થાપત્તિનું ઉત્થાપક છે ? અર્થપ્રાકટ્ય યથાર્થ હોય તો તેના યથાર્થત્વનું ગ્રહણ
પ્રથમ પ્રમાણથી થશે કે બીજા પ્રમાણથી થશે કે સ્વતઃ થશે ? પ્રથમ પ્રમાણથી
માનવામાં પરસ્પરાશ્રય દોષ છે, તે આ પ્રમાણે—નિશ્ચિતપ્રામાણ્યવાળા પ્રથમ
પ્રમાણથી યથાર્થત્વયુક્ત અર્થપ્રાકટ્યનું જ્ઞાન, અને યથાર્થત્વ વિશેષણયુક્ત
અર્થપ્રાકટ્યથી પ્રથમ જ્ઞાનના પ્રામાણ્યનો નિશ્ચય. યથાર્થત્વ વિશેષણના ગ્રાહક
તરીકે બીજા પ્રમાણ માનો તો અનવસ્થા થશે. તે આ પ્રમાણે—તે બીજા પ્રમા-
ણના પ્રામાણ્યનો નિર્ણય પણ અર્થાપત્તિના ઉત્થાપક અર્થપ્રાકટ્યના યથાર્થ
વિશેષણના ગ્રાહક તરીકે અન્ય પ્રમાણ માનીને જ થઈ શકશે, અને તે અન્ય
પ્રમાણના પ્રામાણ્યનો નિર્ણય પણ તે જ પ્રકારે અન્ય પ્રમાણથી થશે—આ રીતે
અનવસ્થા દોષ આવશે.

મોમાંસક—તે યથાર્થત્વ વિશેષણનું ગ્રહણ સ્વતઃ થાય છે, તે આ પ્રમાણે—
અર્થપ્રાકટ્ય સ્વસંવિદિત છે. અને તે જ્યારે પોતાનો નિર્ણય કરે છે ત્યારે જ
પોતાના ધર્મરૂપ યથાર્થત્વનો પણ નિર્ણય કરે છે. તો તેવા પ્રકારના અર્થ-
પ્રાકટ્યથી અનુમિત જ્ઞાનમાં પણ સ્વતઃ પ્રામાણ્યનો નિશ્ચય થાય છે.

જેન—તમારું આ કથન નિર્દોષ નથી. કારણ કે—એમ માનવાથી તો
અપ્રામાણ્યમાં પણ સ્વતઃ નિશ્ચયનો પ્રસંગ આવશે, કારણ કે—સ્વતઃ નિશ્ચિત
અયથાર્થ વિશેષણવાળા અર્થપ્રાકટ્યથી અનુમિત થતું જ્ઞાન અપ્રામાણ્યથી

૧૦લોકાલકારે મુ ।

આકાન્તઃ--સમ્બદ્ધ હોય તે જ રીતે જ્ઞાત થાય છે. એટલે પ્રામાણ્યની જેમ અપ્રામાણ્યનો પણ સ્વતઃ નિર્ણય કેમ ન થાય ? અર્થાત્ સ્વતઃ નિર્ણય થશે.

મીમાંસકઃ--અપ્રામાણ્યનો નિર્ણય બાધક જ્ઞાનથી જ થાય છે, પરંતુ જ્ઞાનના નિર્ણાયકથી તેનો નિશ્ચય થતો નથી.

જૈનઃ--તો પછી પ્રામાણ્યનો નિર્ણય પણ સંવાદક જ્ઞાનથી જ થાય છે, એમ માનો તેથી પ્રામાણ્ય પણ સ્વતઃ નિર્ણયિત કઈ રીતે હોઈ શકે ? અર્થાત્ તેને પણ પરતઃ માનવું જાઈએ.

§ ૧૦ મીમાંસકઃ--વિશેષણરહિત અર્થપ્રાકટ્યથી અર્થાપત્તિનું ઉત્થાપન છે.

જૈન--અપ્રમાણ્યમાં પણ પ્રામાણ્યની નિર્ણાયક અર્થાપત્તિના ઉત્થાનનો પ્રસંગ આવશે, કારણ કે--માત્ર અર્થપ્રાકટ્ય તો ત્યાં પણ છે. માટે ગ્રન્થકારે સૂત્રમાં કરેલી વ્યવસ્થા જ યુક્તિયુક્ત છે. ૨૧.

એ પ્રમાણે 'પ્રમાણ્યનયતત્ત્વાલોક' નામના ગ્રંથમાં શ્રીરત્નપ્રભાચાર્ય વિરચિત 'રત્નાકરાવતારિકા' નામની લઘુટીકામાં 'પ્રમાણ્યસ્વરૂપનો નિર્ણય' નામનો પ્રથમ પરિચ્છેદ પૂર્ણ થયો.

રૈવતાચલચિત્રકટાદિ પ્રાચીન (છૂર્ણ) તીર્થોદ્ધારક શ્રીવિજયનીતિસૂરીશ્વરજીના શિષ્યાણુ મુનિ મલયવિજયજીએ સ્વઅભ્યાસ સમયે કરેલ પ્રથમ પરિચ્છેદનો ગુર્જર ભાષાનુવાદ પૂર્ણ થયો.

(૫૦) નિર્ણયિતિઃ ન સ્યાદિત્યતોગ્રે 'યેન તત્' પરતઃ કલ્પ્યતે' इति गम्यम् ।

अप्रमाणेऽपीति द्विचन्द्रज्ञाने मृगतृष्णजलज्ञाने वा ॥ ૨૧ ॥

॥ समाप्तः प्रथमः परिच्छेदः ॥

अत्र वादस्थलानि शब्दार्थयोः सम्बन्धनिराकरणम्, तत् स्थापनं च १। परोक्षप्रमाणलक्षण-निराकरणम् २। स्वप्रमाणलक्षणकण्टकोद्धारः ३। सन्निकर्षप्रामाण्यनिराकरणम् ४। निर्विकल्पकनिराकरणम् ५। प्रभाकराभिमतविवेकाख्यातिनिराकरणं विपर्यये ६। शून्यवादिनिराकरणम् ७। तत्रैवावय-विवादनिराकरणम् ७। ब्रह्माद्वैतवादिनिराकरणम् ८। त्रिपुटीप्रत्यक्षवादिभट्टनिरासेन ज्ञानस्य स्वसंवेद्यत्वनियमनम् ९। यौगाभिप्रेतस्य ज्ञानान्तरवेद्यज्ञानस्य निराकरणम् १०। जैमिनीयाभिमतं यत् ज्ञानस्य स्वत एव प्रामाण्यं परत एव त्वप्रामाण्यम् तस्य निराकरणम्, यच्च स्वमते प्रामाण्यमप्रामाण्यं चोत्पत्तौ परत एव ज्ञप्तौ तु स्वतः परतश्चेति तस्य स्थापनं ११ एवमेकादश ॥

(ટિ૦) અથ સ્વત ઇત્યાદિ । તત્ત્વેતિ અર્થપ્રાકટ્યમ્ । તત્ત્વ ઇતિ અર્થપ્રાકટ્યમ્ ॥ ૨૧ ॥

इति श्री साधुपुणिमागच्छीयश्रीमदाचार्यगुणचन्द्रसूरिशिष्यपं०ज्ञानचन्द्र-विरचिते रत्नाकरावतारिकाटिप्पणके प्रथमः परिच्छेदः समाप्तः ।

૧ તત્ પુનરતઃ લ઼ । પુરતઃ હે૧ । ૨ ંદઃ સંપૂર્ણઃ । ગ્રન્થાગ્રમ્ ૪૧૦ ॥ પુ ।

અર્હમ્

દ્વિતીયઃ પરિચ્છેદઃ ।

§ ૧ એવં પ્રમાણસ્ય સ્વરૂપં પ્રતિપાદ્ય સંખ્યાં સમાહ્યાન્તિ—

તદ્ દ્વિભેદં પ્રત્યક્ષં ચ પરોક્ષં ચ ॥૧॥

§ ૨ અક્ષમિન્દ્રિયં પ્રતિગતમ્—ઇન્દ્રિયાધીનતયા યદુત્પદ્યતે તત્પ્રત્યક્ષમિતિ તત્પુરુષઃ ।

§ ૩ નન્વક્ષિશબ્દાદપિ પ્રતિપૂર્વાત્ “પ્રતિસમનુભ્યોઽક્ષ્ણઃ” इत्यव्ययीभावसमा-
सान्ते टचि प्रत्यक्षमिति सिध्यति । तत् किं न कक्षीचक्रिवांसः ? न च—एवं स्पा-
र्शनादिप्रत्यक्षं नैतच्छब्दवाच्यं स्यात्—इति वाच्यम्, तत्प्रवृत्तिनिमित्तस्य स्पष्टत्वस्य-
तत्रापि भावेन तच्छब्दवाच्यतोपपत्तेः । व्युत्पत्तिनिमित्तमात्रतया ह्यत्राऽक्षिशब्दः शब्दते ।
कथमन्यथाऽक्षशब्दोपादानेऽप्यनिन्द्रियप्रत्यक्षस्य तच्छब्दवाच्यता चतुरस्ता स्यात् ? अथ
कथमेवं प्रत्यक्षः प्रेक्षाक्षणः, प्रत्यक्षा पक्षमलाक्षीति स्त्रीपुंसभावः, अस्याव्ययीभावस्य
सदा नपुंसकत्वाद् ? नैवम्, प्रत्यक्षमस्यास्तीत्यर्शआदित्वेनादन्तत्वात् तद्भावसिद्धेः ।

§ ૪ અત્રોચ્યતે—એવમપિ પ્રત્યક્ષો બોધઃ, પ્રત્યક્ષા બુદ્ધિસ્તિયત્ર પૌસ્તં સ્ત્રૈણં ચ
ન પ્રાપ્નોતિ । ન હ્યત્ર મત્વર્થીયાર્થો ઘટતે, પ્રત્યક્ષસ્વરૂપસ્યૈવ વેદનસ્ય બોધબુદ્ધિશબ્દા-
મ્યામિભધાનાત્ ।

§ ૧ એ પ્રકારે પ્રમાણુનું સ્વરૂપ જણાવીને પ્રમાણુની સંખ્યા કહે છે—

તેના બે ભેદ છે—પ્રત્યક્ષ અને પરોક્ષ ૧

§ ૨ અક્ષ એટલે ઇન્દ્રિય. પ્રતિ એટલે પ્રતિગત અર્થાત્ ઇન્દ્રિયને અધીન
રહીને ઉત્પન્ન થનાર જ્ઞાન પ્રત્યક્ષ છે. આમાં પ્રતિ+અક્ષનો તત્પુરુષ સમાસ જાણવો.

§ ૩ પૂર્વપક્ષ—પ્રત્યક્ષ શબ્દની નિષ્પત્તિ તત્પુરુષ સમાસને બદલે અવ્યયી-
ભાવ સમાસથી કરવી જોઈએ. તે આ પ્રમાણે—પ્રતિ+અક્ષ=પ્રત્યક્ષ. આમાં ‘પ્રતિ
સમનુભ્યોઽક્ષ્ણઃ’ એ સૂત્રથી પ્રતિ, સમ અને અનુ શબ્દ પછી અક્ષિ શબ્દના
સમાસના અંતમાં ટચ્ પ્રત્યય થતો હોઈ પ્રત્યક્ષ શબ્દ સિદ્ધ થાય છે.

શંકા—અક્ષિ શબ્દનો અર્થ માત્ર અક્ષ થતો હોઈ તમે સૂચવેલ સમાસમાં
સ્પર્શન, રાસન વગેરે જ્ઞાનો પ્રત્યક્ષ કહેવાશે નહીં. માટે ઇન્દ્રિયવાચક અક્ષ
શબ્દનો પ્રતિ સાથે તત્પુરુષ યોગ્ય છે.

સમાધાન—એમ ન કહેવું. કારણ કે પ્રત્યક્ષ શબ્દનું પ્રવૃત્તિનિમિત્ત સ્પષ્ટત્વ છે અને તે સ્પર્શન, રાસન આદિ જ્ઞાનોમાં છે જ. આથી તે પણ પ્રત્યક્ષ શબ્દના વાચ્ય બની શકશે.

વળી અક્ષિ શબ્દને સમાસમાં વ્યુત્પત્તિ કરવા માટે જ લેવામાં આવ્યો છે. અને આમ કરવામાં કશે જ દોષ નથી. અન્યથા તમારે મતે પણ અક્ષ શબ્દનો અર્થ માત્ર ઇન્દ્રિય જ છે તો તેથી નિષ્પન્ન પ્રત્યક્ષ શબ્દ અતીન્દ્રિય પ્રત્યક્ષ જ્ઞાનનો બોધ કેવી રીતે કરાવશે ?

શંકા—અવ્યયીભાવ સમાસ નિત્ય નપુંસક હોય છે. માટે ‘પ્રત્યક્ષઃ પ્રેક્ષાક્ષણઃ’ ‘પ્રત્યક્ષા પક્ષમલાક્ષી’ વિગેરે પ્રયોગોમાં પ્રત્યક્ષ શબ્દ પુલ્લિંગ અને સ્ત્રીલિંગ રૂપે વપરાઈ શકશે નહીં.

સમાધાન—પ્રથમ અવ્યયીભાવ સમાસ કરી પછી ‘પ્રત્યક્ષં અસ્ય અસ્તિ’ આ પ્રમાણે વિગ્રહ (વ્યુત્પત્તિ) કરવાથી ‘અર્શાદિ’ ગણ સંબંધી ‘મત્વર્થીય અચ્ પ્રત્યય ધવાથી પુલ્લિંગ અને સ્ત્રીલિંગમાં પણ પ્રત્યક્ષ શબ્દનો પ્રયોગ ધર્મ શકશે. આ રીતે પ્રતિ+અક્ષિ=પ્રત્યક્ષ એમ અવ્યયીભાવ સમાસ કરવો જ યોગ્ય છે.

§ ૪ ઉત્તરપક્ષ—અવ્યયીભાવ સમાસ કરીને મત્વર્થીય અચ્ પ્રત્યય લગાડવાથી ‘પ્રત્યક્ષઃ પ્રેક્ષાક્ષણઃ’, ‘પ્રત્યક્ષા પક્ષમલાક્ષી’, વિગેરે સ્થળે લિંગભેદ સિદ્ધ થઈ જશે. તો પણ ‘પ્રત્યક્ષો વૌધઃ, પ્રત્યક્ષા વુદ્ધિઃ’ આ પ્રયોગોમાં પુલ્લિંગ તથા સ્ત્રીલિંગ ધર્મ શકશે નહીં કારણ કે પ્રત્યક્ષ સ્વરૂપ જે વેદન છે, તેને જ અહીં બોધ અને બુદ્ધિ શબ્દથી કહેલ છે, તેથી મત્વર્થીય અચ્ પ્રત્યય ઘટી શકતો નથી, માટે ઇન્દ્રિયવાચી ‘અક્ષ’ શબ્દથી કરેલ તત્પરુપ સમાસ જ અહીં યુક્તિયુક્ત છે.

(૫૦) ॐ નમઃ ॥ દ્વિતીયે પરિચ્છેદે પતચ્છન્દવાચ્યમિતિ પ્રત્યક્ષશબ્દવાચ્યમ્ । અક્ષિશબ્દપક્ષે પરં પૃચ્છતિ કશ્ચિત્-અથ કથમિત્યાદિ ।

અત્રોચ્યતે इति मूरिणा । पौस्नमिति पुंस्त्वम्, स्त्रैणमिति स्त्रीत्वम् ।

(ટિ૦)–નન્વક્ષિશબ્દાદિત્યાદિ । તદ્વિતિ પ્રત્યક્ષમ્ । કિં ન કક્ષીતિ કથં નાક્ષીચકુર્ભવન્તઃ । પતચ્છન્દેતિ । एतेनाव्ययीभावसमासकृतप्रत्यक्षशब्देन वाच्यम् । तत्प्रवृत्तीति स्पर्शनप्रत्यक्षहेतोः स्पष्टत्वलक्षणत्वात् प्रत्यक्षस्य । तत्रापि अत्ययीभावकृतप्रत्यक्षेपि । तच्छब्देति तेन अव्ययी-भावसमासनिष्पन्नप्रत्यक्षशब्देन वाच्यत्वसम्भवात्तस्य स्पर्शनप्रत्यक्षस्येति शेषः । ‘अनिन्द्रिये’ति मानसप्रत्यक्षस्य । तच्छब्देति प्रत्यक्षशब्देन ।

પવમપીત્યાદિ अव्ययीभावसिद्धप्रत्यक्षप्रतिक्षेपार्थमाचार्येष्टम् । ‘પ્રત્યક્ષઃ પ્રેક્ષાક્ષણઃ’ इत्यादिकं परेण अर्शआदिना अप्रत्ययेन अव्ययीभावसाध्यसिद्धिसुपदौक्यां बभूवे । तस्यापि निराकरणाय सुरय उत्तरयामासुः । प्रत्यक्षो वोधः[इत्यत्र] अर्शआदिप्रत्ययमन्तरेणापि प्रत्यक्षशब्दसिद्धेः । अतो नाव्ययी-भावसमासपक्षे घटामटादयेत ।

§ ૫ અક્ષાણાં પરમ્–અક્ષવ્યાપારનિરપેક્ષં મનોવ્યાપારેણાડસાક્ષાદર્થપરિચ્છેદકં પરોક્ષમિતિ પરશબ્દસમાનાર્થેન પરશબ્દેન સિદ્ધમ્ ।

૧ અતીન્દ્રિં પુ ।

§ ૬ ચરણદ્વૈતો દ્વયોરપિ તુલ્યકક્ષતાં લક્ષ્યતઃ । તેન યા પ્રત્યક્ષસ્ય કૈશ્ચિજ્ઞે-
પ્રતાડમીઢા, નાસૌ શ્રેષ્ઠા—ઇતિ સૂચિતમ્. દ્વયોરપિ પ્રામાણ્યં પ્રતિ વિશેષાભાવાત્ ।

§ ૫ ઇન્દ્રિયોથી પર એટલે ઇન્દ્રિયોના વ્યાપારની અપેક્ષા નહીં રાખનાર.
અર્થાત્ મનોવ્યાપારથી અસાક્ષાત્ અર્થનો યોધ કરાવનાર જ્ઞાન તે પરોક્ષ. અને
પરોક્ષ શબ્દથી નિષ્પત્તિ—પરસ્પરઅક્ષથી છે. આમાં પરસ્પર અને પર એ બન્ને
શબ્દોનો સમાન અર્થ સમજવાનો છે.

§ ૬ સૂત્રમાં જે બે 'ચક્રાર' છે તે પ્રત્યક્ષ અને પરોક્ષ બન્ને પ્રમાણની
સરખી કક્ષા જણાવે છે. તેથી જે દાર્શનિકો માત્ર પ્રત્યક્ષ પ્રમાણને જ્યેષ્ઠ
માને છે તેઓની તે માન્યતા શ્રેષ્ઠ નથી, એ પ્રમાણે સૂત્રકારનું સૂચન છે, કારણ
કે બન્નેમાં પ્રામાણ્ય સમાન જ છે.

§ ૭ નનુ કથમેતદ્ દ્વૈતમુપપચતે — યાવતા પ્રત્યક્ષમેવૈકં પ્રમાણમિતિ ચાર્વાકોઽ-
વોચત્, અપરં તુ પ્રત્યક્ષાનુમાનાગમોપમાનાર્થાપત્યભાવસંભવૈતિહપ્રાતિભસ્વભાવાન્ ભૂયસો
ભેદાન્ પ્રમાણસ્ય પ્રોચુઃ । તત્કથમેતત્ ?—ઇતિ ચેત્ ।

§ ૮ ઉચ્યતે—સમર્થયિધ્યમાણપ્રમાણભાવેનાનુમાનેન તાવચ્ચાર્વાકસ્તિરસ્કરણીયઃ ।
અપરં તુ સંભવપ્રમાણભાવાનામત્રૈવાઽન્તર્ભવેન વોધનીયાઃ । તત્રાઽનુમાનાગમૌ પરોક્ષ-
પ્રકારાવેવ વ્યાખ્યાસ્યેતે ।

§ ૭ શંકા—પ્રમાણના આ બે જ ભેદ કઈ રીતે યુક્તિસિદ્ધ થઈ શકશે ?
કારણ કે—આર્વાક માત્ર પ્રત્યક્ષ જ પ્રમાણ છે એમ કહે છે જ્યારે બીજા
દાર્શનિકો—પ્રત્યક્ષ, અનુમાન, આગમ, ઉપમાન, અર્થાપત્તિ, અભાવ, સંભવ
ઐતિહ્ય, પ્રાતિભ આદિ અનેક ભેદો પ્રમાણના કહે છે, તો પ્રમાણના આ બે
ભેદ જ કઈ રીતે ઘટી શકે ?

§ ૮ સમાધાન—આગળ અમારે અનુમાન પ્રમાણ સિદ્ધ કરવાનું છે. તો તે
અનુમાન પ્રમાણ સિદ્ધ થવાથી આર્વાક તિરસ્કરણીય—ખંડનીય છે અને બીજા
એટલે કે સાંખ્ય મીમાંસક, પ્રભાકર, વૈશેષિક, નૈયાયિક, સૌગત વિગેરે દાર્શનિકોને
માન્ય જે જે પ્રમાણનો સંભવ છે, તે બધાનો આ બે પ્રમાણમાં જ અન્ત-
ર્ભાવ થતો હોવાથી, સમજાવી લેવા જોઈએ. તે આ પ્રમાણે—

તે પ્રમાણોમાંના અનુમાન અને આગમ એ બન્ને પરોક્ષનો જ ભેદ છે.
એ પ્રમાણે અન્ધકાર સ્વયં આગળ કહેશે.

(૫૦) સ્વભાવાનિતિ લક્ષણાન્ । પતદિતિ પ્રમાણદ્વૈતમ્ । અત્રૈવૈતિ દ્વય એવ ।

(ટિ૦) અપરે ત્વિતિ સાંખ્યમીમાંસકપ્રમાકરકળમક્ષાક્ષપાદસૌગતચરકાઃ ।

સમ્ભવદિતિ ઘટમાનપ્રામાણ્યાનામ્ । અત્રૈવૈતિ પ્રત્યક્ષપરોક્ષદ્વયે । અથ પ્રમાણદ્વૈત-
મેવાભિમતમાર્હતાનામ્ । તદન્યેષામનુમાનાદીનામપિ સમ્ભવપ્રામાણ્યં ભવદ્ધિઃ કથમક્ષીકિયતે ઇતિ ચેત્,
મૈવમ્ । અપ્રમાણસ્ય પ્રમાણાન્તરભાવોપિ દુરુપપાદઃ । અન્યથાન્ધકારસ્યાલોકાન્તર્ભાવો ભવેત્ । અથ

યદિ સર્વેષાં પ્રમાણભાવસ્વીકારઃ સુવિચારગોચરચરિણુતામઞ્ચતિ તત્પ્રમાણદ્વૈતવાદમદસ્યજયતાઞ્જૈનાઃ ।
 એતદિતિ(દપિ) મલિનમાનસમાવહતિ । તેષાં પરોક્ષાંશત્વેન પ્રામાણ્યાઙ્ગીકારાત્ । નનુ વહ્નિમાનયં
 પર્વતનિતમ્બ ઇત્યત્રાનુમાનમન્તરેણ ધનજયસત્ત્વં કથં સિદ્ધિપદ્ધતિમાદધાતિ ? મૈવમ્, તદા પરોક્ષાત્કથં
 ચિદ્ભિન્નાનામેવાનુમાનાદીનાં પ્રામાણ્યાભ્યુપગમાત્ । સ્યાદ્વાદમતાભિપ્રાયેણ દ્વૈતસ્યાનુમાનાદિભિઃ કથઞ્ચિદ્-
 ભિન્નસ્યૈવ સમ્મતત્વાત્ ।

§ ૯ ઉપમાનં તુ નૈયાયિકમતે તાવત્—કથ્ચિત્ પ્રેષ્યઃ પ્રભુણા પ્રેષયાંચક્રે
 ‘ગવયમાનય’ ઇતિ । સ ગવયશબ્દવાચ્યમર્થમજાનાનઃ કઞ્ચન વનેચરં પુરુષમપ્રાક્ષીત્—
 ‘કીદઙ્ ગવયઃ’ ઇતિ ? સ પ્રાહ—‘યાદઙ્ ગૌસ્તાદઙ્ ગવયઃ’ ઇતિ । તતસ્તસ્ય
 પ્રેષ્યપુરુષસ્યાડરણ્યાનીં પ્રાપ્તસ્યાડસપ્રાતિદેશવાક્યાર્થસ્મરણસહકારિ ગોસદશગવયપિણ્ડ-
 જ્ઞાનમ્ ‘અયં સ ગવયશબ્દવાચ્યોડર્થઃ’ ઇતિ પ્રતિપત્તિ ફલરૂપામુત્પાદયત્ પ્રમાણમિતિ ।

§ ૧૦ મીમાંસકમતે તુ યેન પ્રતિપત્તિ ગૌરુપલઘ્વો ન ગવયઃ, ન ચૌડતિ-
 દેશવાક્યં ‘ગૌરિવ ગવયઃ’ ઇતિ શ્રુતમ્, તસ્ય વિકટાટવીપર્યટનલ્પટસ્ય ગવયદર્શને
 પ્રથમે સમુત્પન્ને સતિ યત્પરોક્ષે ગવિ સાદૃશ્યજ્ઞાનમુન્મજ્જતિ—‘અનેન સદશઃ સ ગૌઃ’
 ઇતિ, ‘તસ્ય ગોરનેન સાદૃશ્યમ્’ ઇતિ વા, તદુપમાનમ્—

“તસ્માદ્ યત્ સ્મર્યતે તત્ સ્યાત્ સાદૃશ્યેન વિશેષિતમ્ ।

પ્રમેયમુપમાનસ્ય સાદૃશ્યં વા તદન્વિતમ્” ॥ [મીશ્લો ૦૩૫૦૩૭]

ઇતિ વચ્ચનાદિતિ તદુચ્યતે । એતચ્ચ પરોક્ષભેદરૂપાયાં પ્રત્યભિજ્ઞાયમેવાન્તર્ભાવિયમ્યતે ।

§ ૯ અને ઉપમાન નૈયાયિકને મતે આ પ્રમાણે છે—

કોઈ એક શેઠે નોકરને કહ્યું કે—ગવય (રોઝ) લઈ આવો, નોકર ‘ગવય’
 શબ્દના વાચ્ય—પદાર્થનું સ્વરૂપ જાણતો ન હતો, તેથી તેણે કોઈ વનવાસી પુરુષને
 ગવય’ પદાર્થનું સ્વરૂપ પૂછ્યું કે—ગવય કેવો હોય ? ત્યારે તે વનવાસી પુરુષે
 કહ્યું કે ‘જેવું ગાયનું’ સ્વરૂપ હોય છે, તેવું ગવયનું સ્વરૂપ હોય છે’ અર્થાત્
 ‘ગાયના’ જેવો ગવય હોય છે’ એ વાક્યને સાંભળીને તે નોકર વનમાં ગયો.
 ત્યાં ગવયને જોતાં જ તે નોકરને તે ગવયપિંડમાં પૂર્વોક્ત વનવાસી પુરુષના
 વાક્યાર્થના સ્મરણના સહકારથી ગાયના સાદૃશ્યવાળા ગવયપિંડનું જે જ્ઞાન થયું
 તેને પરિણામે આ એ ગવયશબ્દનો વાચ્ય—પદાર્થ છે’ એ પ્રકારની ફલપ્રતિપત્તિ-
 રાસિ થઈ. તેથી ‘ગોસદશ ગવયપિંડ હોય છે એવું જ્ઞાન’ એ ઉપમાન પ્રમાણ છે.

§ ૧૦ મીમાંસકના મતે ઉપમાનનું સ્વરૂપ આ પ્રમાણે—જે પ્રમાતાએ ગાયને
 જાણેલ છે પણ ગવયને જાણેલ નથી તેમજ ગાયના જેવો ગવય હોય છે એવું
 ઉપદેશવાક્ય પણ સાંભળેલ નથી, તેને જંગલમાં ફરતાં પહેલી જ વાર ગવય
 જોવામાં આવતાં—‘આની સમાન તે ગાય છે’ અથવા ‘તે ગાયની આની સાથે

૧. ન વા મુ ।

સમાનતા છે'—એ પ્રમાણે પરોક્ષ રહેલ ગાયમાં 'સાદશ્યજ્ઞાન' ઉત્પન્ન થાય છે, તે ઉપમાન પ્રમાણ કહેવાય છે, વળી કહ્યું પણ છે કે—“તેથી (સન્મુખ રહેલ પદાર્થથી) જેનું સ્મરણ થાય તે સાદશ્ય યુક્ત પદાર્થ અથવા સ્મૃત પદાર્થનું તે સાથેનું સાદશ્ય એ ઉપમાનનો વિષય છે.

આ ઉપમાન પ્રમાણનો અન્તર્ભાવ પરોક્ષના ભેદરૂપ પ્રત્યક્ષિજ્ઞાનમાં અંતકાર સ્વયં કરશે.

(૫૦) સ્મરણસહકારીત્યત્ર સ્મરણ સહકારિ યસ્ય । ન ચાતિદેશેતિ ગચે ન ચાતિ-
દેશવાક્યં શ્રુતમિતિ સમ્બન્ધઃ । અનેનેતિ ગવયેન । સ ગૌરિતિ પિણ્ડવિષયં જ્ઞાનમ્ ।
અનેનેતિ ગવયેન । યદિતિ ગોપિણ્ડઃ । સાદશ્યેનેતિ ગવયસાદશ્યેન । પ્રમેયમિતિ ગોચરઃ ।
તદન્વિતમિતિ ગવયાન્વિતમ્ ।

(ટિ૦) તસ્માદ્ યદિત્યાદિ । તસ્માદિતિ જ્ઞાનાત્ । યદિતિ ગવયપિણ્ડં દૃશ્યતે અટવ્યાં પર્ય-
ટતા પુમેતિ શેષઃ । સાદશ્યેનેતિ સાદશ્યવિશિષ્ટં પિણ્ડં, પિણ્ડવિશિષ્ટં વા સાદશ્યં ગોચરયત્સંવેદ-
નમુદીયેત, તેન વિશેષિતં સાદશ્યં વેતિ ગોગવયગતમ્ । તદન્વિતમિતિ ગોગવયપિણ્ડસમ્બદ્ધમ્ ।
તદુચ્યતે इति ઉપમાનમભિધીયતે । પતચ્ચેતિ ઉપમાનમ્ ।

§ ૧૧ અર્થાપત્તિરપિ—

“પ્રમાણપટ્કવિજ્ઞાતો યત્રાર્થોઽનન્યથાભવન્ ।

અદૃષ્ટં કત્પયેદન્યં સાધર્થાપત્તિરુદાહતા ॥૧॥” [મીશ્લો૦અર્થા૦૧]

દૃષ્ટ્યેવંલક્ષણાઽનુમાનાન્તર્ગતૈવ । તથાહિ—અર્થાપત્ત્યુત્થાપકોઽર્થોઽન્યથાનુપપદ્યમાનત્વેના-
ઽનવગતઃ, અવગતો વાઽદૃષ્ટાર્થપરિકત્પનાનિમિત્તં સ્યાત્ ? ન તાવદનવગતઃ,
અતિપ્રસજ્ઞાત્ । અથાઽવગતઃ, તર્હ્યન્યથાઽનુપપદ્યમાનત્વાવગમોઽર્થાપત્તેરેવ, પ્રમાણાન્ત-
રાદ વા ? પ્રાચ્યપ્રકારં પરસ્પરાશ્રયઃ । તથાહિ—અન્યથાઽનુપપદ્યમાનત્વેન પ્રતિપન્ના-
દર્થાદર્થાપત્તિપ્રવૃત્તિઃ, તત્પ્રવૃત્તેશ્ચાસ્યાન્યથાનુપપદ્યમાનત્વપ્રતિપત્તિરિતિ । પ્રમાણાન્તરં તુ
ભૂયોદર્શનમ્, વિપક્ષેઽનુપલભ્યો વા ? ભૂયોદર્શનમપિ સાધ્યધર્મિણિ, દૃષ્ટાન્ત-
ધર્મિણિ વા ? યદિ સાધ્યધર્મિણિ. તદા ભૂયોદર્શનૈવ સાધ્યસ્યાપિ પ્રતિપન્નત્વાદર્થા-
પત્તેર્વિચર્યમ્ । અથ દૃષ્ટાન્તધર્મિણિ, તર્હિ તત્ર પ્રવૃત્તં ભૂયોદર્શનં સાધ્યધર્મિણ્યપ્ય-
ન્યથાઽનુપપદ્યમાનત્વં નિશ્ચાયયતિ, તત્રૈવ વા ? તત્રોત્તરઃ પક્ષોઽસન્ । ન સ્વલુ દૃષ્ટાન્ત-
ધર્મિણિ નિશ્ચિતાન્યથાઽનુપપદ્યમાનત્વોઽર્થઃ સાધ્યધર્મિણિ તથાત્વેનાઽનિશ્ચિતઃ સ્વસાધ્ય-
ગમયતિ અતિપ્રસજ્ઞાત્ । પ્રથમપક્ષે તુ લિજ્ઞાર્થાપત્ત્યુત્થાપકાર્થયોર્મંદાભાવઃ । વિપક્ષે-
ઽનુપલભ્યાત્ તદવગમ इति ચેત્ । નન્વસાવનુપલભ્યમાત્રરૂપોઽનિશ્ચિતઃ, નિશ્ચિતો વા
તદવગમયેત્ ? પ્રથમપક્ષે, તત્પુત્રવાદેરપિ ગમકત્વાપત્તિઃ । નિશ્ચિતશ્ચેત્; તર્હ્યનુમાનમેવા-

૧ વા દૃષ્ટાં મુ ।

ર્થાપતિરાપ્તના, નિશ્ચિતાન્યથાડનુપપત્તેરનુમાનરૂપત્વાત્ । ન ચ સપક્ષસદ્વાસદ્વાવકૃતો-
ડનુમાનાર્થાપત્યોર્મદઃ, પક્ષધર્મતાસહિતાદનુમાનાત્ તદ્વહિતસ્ય પ્રમાણાન્તરત્વાનુપજ્ઞાત્ ।
ન ચ-પક્ષધર્મત્વવન્ન્યમનુમાનમેવ નાસ્તિ-इति वाच्यम्,

“પિત્રોશ્ચ બ્રાહ્મણત્વેન પુત્રબ્રાહ્મણતાડનુમા ।

સર્વલોકપ્રસિદ્ધા ન પક્ષધર્મમપેક્ષતે ॥ ૧ ॥”

इति भट्टेन स्वयमभिधानात् ॥

§ ૧૧ અર્થાપત્તિનું લક્ષણ “ છ પ્રમાણથી પ્રસિદ્ધ પદાર્થ જે અન્યથાનુ-
પપન્ન હોય તો તેનાથી જે અદૃષ્ટ પદાર્થની કલ્પના થાય છે, તે અર્થાપત્તિ
કહેવાય છે ”—આવું કરવામાં આવ્યું છે એ અર્થાપત્તિ અનુમાનની અન્તર્ગત
જ છે. તે આ પ્રમાણે-અર્થાપત્તિનો ઉત્થાપક અર્થ સ્વયં અન્યથાનુપપન્ન રૂપે-
અવિનાભાવિરૂપે અનિશ્ચિત હોય છતાં અદૃષ્ટ અર્થની કલ્પનામાં નિમિત્ત થાય
છે કે અન્યથાનુપપન્નરૂપે નિશ્ચિત થઈ ને અદૃષ્ટ પદાર્થની કલ્પનામાં નિમિત્ત
થાય છે ? અન્યથાનુપપત્તિનો અનિશ્ચય હોવા છતાં અર્થાપત્તિ થતી હોય તો-
અતિપ્રસંગ આવશે, કારણ કે-તો તો ગમે તે પદાર્થ અદૃષ્ટની કલ્પના કરાવી શકશે.
અને અન્યથાનુપપત્તિનો નિશ્ચય હોય તો અદૃષ્ટ પદાર્થની કલ્પના થાય છે, એ
પક્ષ કહો તો પ્રશ્ન છે કે અન્યથાનુપપત્તિનો નિશ્ચય અર્થાપત્તિથી થાય કે
બીજા કોઈ પ્રમાણથી ? પ્રથમ પક્ષમાં અન્યથાનુપપન્નના નિશ્ચય દ્વારા અર્થાપત્તિ
પ્રમાણની પ્રવૃત્તિ અને અર્થાપત્તિની પ્રવૃત્તિથી અન્યથાનુપપત્તિનો નિશ્ચય-
એમ અન્યોન્યાય્ય નામનો દોષ આવશે. બીજા પ્રમાણથી અન્યથાનુપપન્નત્વનો
નિશ્ચય કહો તો તે બીજું પ્રમાણ ભૂયોદર્શન-વારંવાર દર્શન છે કે વિપક્ષમાં
અનુપલબ્ધ છે ? ભૂયોદર્શન હોય તો તે સાધ્યધર્મી (પક્ષ)માં પ્રમાણ છે કે
દ્વંતધર્મી (સપક્ષ)માં ? જે સાધ્યધર્મીમાં માનો તો તે ભૂયોદર્શનરૂપ પ્રમાણથી
જ સાધ્યનો પણ નિશ્ચય થઈ જતો હોવાથી અર્થાપત્તિપ્રમાણ નિષ્ફળ થઈ જશે.
જે દ્વંતધર્મીમાં માનો તો-દ્વંતધર્મીમાં પ્રવૃત્ત થયેલ તે ભૂયોદર્શન અન્ય-
થાનુપપત્તિનો નિશ્ચય સાધ્યધર્મીમાં પણ કરાવે છે કે દ્વંતધર્મીમાં જ કરાવે
છે ? દ્વિતીય પક્ષ યુક્તિસિદ્ધ નથી, કારણ કે- દ્વંતધર્મીમાં અન્યથાનુપપદ્ય-
માનરૂપે અર્થ નિશ્ચિત હોવા છતાં જે તે અર્થ સાધ્યધર્મીમાં અન્યથાનુપપદ્ય-
માન રૂપે અનિશ્ચિત હોય તો અતિપ્રસંગ આવતો હોવાથી તે સ્વસાધ્યને
જણાવતો નથી. પ્રથમ પક્ષમાં તો-હેતુ અને અર્થાપત્તિના ઉત્થાપક (પીનત્વાદિ)
પદાર્થમાં કાંઈ ભેદ રહેશે નહીં, અને તેથી અનુમાન અને અર્થાપત્તિ પણ ભિન્ન
રહેશે નહીં. વિપક્ષમાં અનુપલબ્ધરૂપ અન્ય પ્રમાણથી અન્યથાનુપપદ્યમાનત્વનો
નિશ્ચય થાય છે, એમ કહો તો પ્રશ્ન છે કે વિપક્ષાનુપલબ્ધમાત્રનો અનિશ્ચય છતાં તે
અન્યથાનુપપદ્યમાનત્વનો યોગ્ય છે કે વિપક્ષાનુપલબ્ધમાત્રનો નિશ્ચય હોય તો તે
અન્યથાનુપપદ્યમાનત્વનો યોગ્ય છે ? પ્રથમ પક્ષ કહો તો-‘તત્પુત્રત્વ’રૂપ હેતુ પણ
ગમક બની જશે. અર્થાત્ ઉપાધિદ્વિપિત તત્પુત્રત્વરૂપ હેતુ પણ દેવદત્તાદિમાં

શ્યામત્વરૂપ સાધ્યનો સાધક બની જવાનો પ્રસંગ આવશે. દ્વિતીય પક્ષ કહો તો—અર્થાપત્તિ અનુમાનરૂપ બની જશે, કારણ કે—‘નિશ્ચિતાન્યથાનુપપત્તિ’ એ જ અનુમાનનું લક્ષણ છે.

શંકા—અનુમાનમાં સપક્ષ હોય છે અને અર્થાપત્તિમાં સપક્ષ હોતો નથી, માટે અર્થાપત્તિ અને અનુમાન પરસ્પર ભિન્ન છે.

સમાધાન—એમ માનશો તો—પક્ષધર્મતાયુક્ત અનુમાનથી પક્ષધર્મરહિત અનુમાનને પ્રમાણાન્તર માનવું પડશે.

શંકા—પક્ષધર્મતારહિત અનુમાન હોતું જ નથી.

સમાધાન—એમ ન કહેવું, કારણ કે—પક્ષધર્મતારહિત અનુમાન હોય છે. અને એવું સ્વયં ભટ્ટે પણ કહ્યું છે. તે આ પ્રમાણે—“માતાપિતા ગ્રાહ્ય હોવાથી પુત્રના ગ્રાહ્યત્વની અનુમિતિ સર્વલોક પ્રસિદ્ધ છે, અર્થાત્ માતાપિતાનું ગ્રાહ્યત્વ એ હેતુ પુત્રરૂપ પક્ષમાં ન હોવા છતાં સાધ્યને સિદ્ધ કરે છે, માટે આ અનુમિતિ પક્ષધર્મતાની અપેક્ષા રાખતી નથી.”

આ પ્રમાણે અર્થાપત્તિ એ કેઈ બુદ્ધ પ્રમાણ નથી.

(૫૦) અર્થેતિ પીનત્વાદિઃ । અનન્યથાભવન્નિતિ ભોજનં વિનાઽન્યથા ન ભવતિ—ન ઘટતે । અર્થેતિ પીનત્વાદિઃ । અન્યથેતિ રાત્રિભોજનં વિના । અદૃષ્ટાર્થપરિકલ્પનાનિમિત્તમિતિ રાત્રિભોજનપરિકલ્પનાનિમિત્તમ્ । અર્થાદિતિ પીનત્વરૂપાત્ ।

(ટિ.) પ્રમાણેત્યાદિ । યત્રેતિ દેવદત્તાદૌ । પ્રમાણપદ્ધતેન પ્રત્યક્ષાનુમાનાગમોપમાનાર્થા-પર્યમાવલક્ષણેન વિજ્ઞાતઃ । અત્ર તન્મતાનુસારેણ સામાન્યતઃ પ્રમાણપદ્ધત્કશબ્દપ્રયોગઃ । પ્રકૃતામ-ર્થાપત્તિ વિહાય પચ્ચકૈન્નૈવ વિજ્ઞાતોઽર્થોઽદૃષ્ટં કલ્પયન્નર્થાપત્તિમુત્થાપયતિ ઇતિ તાત્પર્યાર્થઃ । અર્થેતિ પીનત્વાદિ । અદૃષ્ટમિતિ દિવસે ભુજ્જાનસ્યાદર્શનાત્ । અન્યમિતિ રાત્રિભોજનલક્ષણમ્ । યથા પીનો દેવદત્તો દિવા ન ભુક્તે । અર્થાપત્ત્યા બહુલાન્ધકારકરમ્બિતદશદિશિ નિશિ ભુક્તે । અતિપ્રસક્ષાદિતિ અપ્રતાતાનાં વાહ્મનસોર્વિપયાતીતાનામપ્યર્થાપત્તેર્વેદનોત્પત્તેઃ । તત્પ્રવૃત્તેરિતિ અર્થાપત્તિપ્રવૃત્તેઃ । અસ્યેત્યર્થસ્ય । યદિ સાધ્યેત્યાદિ । સાધ્યસ્યેતિ ભોજનસ્ય । તર્હિ તત્રેતિ દૃશ્યન્તર્થમિણિ । તત્રૈવેતિ દૃશ્યન્તર્થમિણ્યેવ । નિશ્ચિતેતિ નિશ્ચિતમન્યથાનુપપદ્યમાનત્વં યસ્ય । તથાત્વેનેતિ અન્યથાનુપપદ્યમાનત્વેન । લિક્ષ્તેતિ હેતુઃ । તદવગમ ઇત્યન્યથાનુપપદ્યમાનત્વાવગમઃ । તદિત્યન્યથાનુપપદ્યમાનત્વમ્ । તત્પુત્રાદેરપ્યુવાધિપ્રવેશદપિતોપિ તત્પુત્રત્વાદિહેતુરપિ દેવદત્તાદૌ શ્યામત્વં સાધયેત્ । ન ચ સપક્ષેતિ । અનુમાનં સપક્ષોસ્તિ । સ ચાર્થાપત્તૌ નાસ્ત્યેવેતિ ન વાચ્યમ્ । તદ્રહિતસ્યેતિ પક્ષધર્મવર્જિતસ્ય ।

§ ૧૨ યદપિ—

“પ્રત્યક્ષાદેરનુત્પત્તિઃ પ્રમાણાભાવ ઉચ્યતે ।

સાઽઽમનોઽપરિણામો વા વિજ્ઞાનં વાઽન્યવસ્તુનિ ॥” [મીશ્લો ૦ અમા ૦ ૧૧]

સંતિ પ્રત્યક્ષાદનુત્પત્તિઃ, આમનો ઘટાદિગ્રાહકતયા પરિણામાભાવઃ પ્રસજ્યપક્ષે । પર્યુદાસ-

પક્ષે પુનરન્યસ્મિન્ ઘટાવિવિક્તાઽઽદ્યે વસ્તુન્યમાવે ઘટો નાસ્તીતિ વિજ્ઞાનમ્—ઇત્ય-
ભાવપ્રમાણમભિધીયતે, તદપિ યથાસંભવં પ્રત્યક્ષાદ્યન્તર્ગતમેવ । તથાહિ—

“ગૃહીત્વા વસ્તુસદ્ભાવં સ્મૃત્વા ચ પ્રતિયોગિનમ્ ।

માનસં નાસ્તિતાજ્ઞાનં જાયતેઽક્ષાનપેક્ષયા ॥” [મીધ્થો ૦ અમા ૦ ૨૭]

ઇતીયમભાવપ્રમાણજનિકા સામગ્રી । તત્ર ચ ભૂતલાદિકં વસ્તુ પ્રત્યક્ષેણ ઘટાદિભિઃ
પ્રતિયોગિભિઃ સંસૃષ્ટમ્, અસંસૃષ્ટં વા ગૃહ્યતે ! નાથઃ પક્ષઃ; પ્રતિયોગિસંસૃષ્ટસ્ય
ભૂતલાદિવસ્તુનઃ પ્રત્યક્ષેણ પ્રહ્ણે તત્ર પ્રતિયોગ્યભાવગ્રાહકત્વેનાઽભાવપ્રમાણસ્ય પ્રવૃત્તિ-
વિરોધાત્ । પ્રવૃત્તૌ વા ન પ્રામાણ્યમ્, પ્રતિયોગિનઃ સત્ત્વેઽપિ તત્પ્રવૃત્તેઃ । દ્વિતીય-
પક્ષે તુ અભાવપ્રમાણવૈયર્થ્યમ્, પ્રત્યક્ષેણૈવ પ્રતિયોગિનાં કુમ્ભાદીનામભાવપ્રતિપત્તેઃ ।
અથ ન સંસૃષ્ટં નાપ્યસંસૃષ્ટં પ્રતિયોગિભિર્ભૂતલાદિવસ્તુ પ્રત્યક્ષેણ ગૃહ્યતે, વસ્તુમાત્રસ્ય
તેન પ્રહ્ણામ્યુપગમાદિતિ ચેત્ । તદપિ દુષ્ટમ્, સંસૃષ્ટત્વાસંસૃષ્ટત્વયોઃ પરસ્પરપરિહાર-
સ્થિતિરૂપત્વેનૈકનિપેધંઽપરવિધાનસ્ય પરિહર્તુમશક્યત્વાત્—ઇતિ સદસદૂપવસ્તુપ્રહ્ણપ્રવણેન
પ્રત્યક્ષેણૈવાઽયં વેદ્યતે । ક્વચિત્તુ ‘તદઘટં ભૂતલમ્’ इति स्मरणेन, ‘તદેવેદમઘટં ભૂતલમ્’
इति प्रत्यभिज्ञानेन, ‘યોઽગ્નિમાન્ ન ભવતિ નાસૌ ધૂમવાન્’ इति तर्केण, ‘નાત્ર ધૂમોઽનગ્નઃ’
इत्यनुमानेन, ‘ગૃહે ગર્ગો નાસ્તિ’ इत्यागमेनाऽभावस्य प्रतीतिः काऽभावप्रमाणं प्रवर्तताम् ।

§ ૧૨ અને વળી કુમારિલે જે આ કહ્યું છે કે, “પ્રત્યક્ષાદિ પ્રમાણોની અનુ-
ત્પત્તિ-તે પ્રમાણુભાવ અર્થાત્ અભાવ પ્રમાણ કહેવાય છે. તે બે પ્રકારે છે,
૧ આત્મામાં જ્ઞાનપરિણામ ન થયો, અથવા ૨ અન્યપદાર્થમાં જ્ઞાન થયું”—આમાં
‘તે’ (સા) શબ્દનો અર્થ પ્રત્યક્ષાદિની અનુત્પત્તિ છે. હવે ૧ પ્રસન્ન્યને અનુસરીને
વિચારીએ તો તેમાં ઘટાદિ પદાર્થના ગ્રાહક-જ્ઞાતા તરીકે આત્માના પરિણામનો
અભાવ એ પ્રસન્ન્ય કહેવાય છે. અને અન્ય એટલે કે ઘટરહિત જે ભૂતલાદિ છે,
તે પર્યુદાસ અભાવ કહેવાય, તેમાં ‘ઘડો નથી’ એવું જ્ઞાન તે અભાવ પ્રમાણ
કહેવાય છે. તે બાળતમાં પણ કહેવાનું કે અભાવ પ્રમાણનો યથાસંભવ (પોત-
પોતાની મર્યાદા પ્રમાણે) પ્રત્યક્ષાદિ પ્રમાણમાં જ સમાવેશ થાય છે. તે આ પ્રમાણે-
તમારા મતે “વસ્તુનો સદ્ભાવ જાણીને અને પ્રતિયોગીનું એટલે કે જેનો અભાવ
વિવક્ષિત હોય તેનું સ્મરણ થવાથી, ઇન્દ્રિયોની અપેક્ષા વિના જ ‘નાસ્તિ’
(નથી) એ પ્રમાણે અભાવનું માનસજ્ઞાન થાય છે”—આ પ્રમાણે અભાવ પ્રમાણને
ઉત્પન્ન કરનાર સામગ્રી છે. હવે આમાં પ્રશ્ન છે કે ભૂતલાદિ પદાર્થનું પ્રત્યક્ષ
પ્રમાણથી ઘટાદિ પ્રતિયોગી સાથે સંબંધરૂપે ગ્રહણ થાય છે કે અસંબંધરૂપે ?
પ્રથમ પક્ષ કહી શકેશો નહીં, કારણ કે—જો પ્રત્યક્ષ પ્રમાણ વડે પ્રતિયોગીથી
સંબંધ ભૂતલાદિ પદાર્થનું ગ્રહણ થાય તો તેથી ભૂતલાદિમાં ઘટનું ગ્રહણ થતું
હોવાથી અભાવના ગ્રાહક તરીકે અર્થાત્ ઘટાભાવના ગ્રાહક તરીકે અભાવના માનીણ

પ્રવૃત્તિ થઈ શકશે નહીં અને ધારે કે કથંચિત્ અભાવ પ્રમાણની પ્રવૃત્તિ થાય તો પણ તે પ્રમાણ થશે નહીં, કારણ કે ઘટનો સદ્ભાવ છતાં તેની પ્રવૃત્તિ થઈ છે. અને ઘટથી અસંખદ ભૂતલનું જ્ઞાન પ્રત્યક્ષથી થાય છે, એ જીજ્ઞે પક્ષ માનો તો અભાવ પ્રમાણ વ્યર્થ છે, કારણ કે પ્રતિયોગી ઘટના અભાવનું જ્ઞાન પ્રત્યક્ષથી જ થઈ ગયું છે.

સંકા-પ્રતિયોગી સાથે સંખદ પણ નહીં અને અસંખદ પણ નહીં એવા ભૂતલાદિ પદાર્થનું પ્રત્યક્ષથી ગ્રહણ થાય છે, કારણ કે-માત્ર વસ્તુનું જ જ્ઞાન પ્રત્યક્ષથી અમે સ્વીકારેલું છે.

સમાધાન-તે કથન યુક્તિયુક્ત નથી, કારણ કે-સંસ્પૃષ્ટત્વ અને અસંસ્પૃષ્ટત્વ એ બન્ને પરસ્પરપરિહારસ્થિતિરૂપ (એક-બીજાને દૂર કરીને પોતાની સ્થિતિ વાળા) હોવાથી એકના નિષેધમાં બીજાના વિધાનનો પરિહાર કરવો અશક્ય છે. અર્થાત્ બીજાનું વિધાન અવશ્ય થાય છે. માટે સદ્રૂપ કે અસદ્રૂપ પદાર્થના ગ્રહણમાં પ્રવીણ પ્રત્યક્ષ પ્રમાણથી જ અભાવ જાણી શકાય છે. વળી કોઈ સ્થળે ‘તે ભૂતલ ઘટ વિનાનું છે’ એ પ્રમાણે સ્મરણથી, ‘ઘટ વિનાનું તે જ ભૂતલ આ છે’ એ પ્રમાણે પ્રત્યક્ષજ્ઞાનથી, ‘જે અગ્નિવાળું નથી તે ધૂમવાળું નથી’-એ પ્રમાણે તકંથી, ‘અહીં-જલાશયમાં ધૂમ નથી. કારણ કે-અહીં અગ્નિ નથી.’ એ પ્રમાણે અનુમાનથી, અને ‘ગર્ગ ઘરમાં નથી’-એ પ્રમાણે આગમથી અભાવની પ્રતીતિ થઈ જાય છે. તો પછી અભાવ પ્રમાણની કઈ જગ્યાએ પ્રવૃત્તિ થશે? અર્થાત્ અભાવ પ્રમાણ માટે કોઈ વિષય જ નથી. માટે અભાવ ભુદું પ્રમાણ નથી.

(ટિ.)-યદપોત્યભાવપ્રમાણમભિધીયતે इति सम्बन्धः । प्रसज्येति-

‘द्वौ नचौ हि समाख्यातौ पर्युदासप्रसज्यकौ ।

પર્યુદાસઃ સદગ્રપ્રાદો પ્રસજ્યસ્તુ નિષેધકૃત્ ॥’ इतिवचनात् प्रसज्य आत्मनस्तदाकार-परिणामाभावाद् ‘घटादिपदार्थसार्थोत्र नास्ति’ इति ज्ञानमुदयमासादयति । **पयुदासे** इति भूतलादिव्यति-रिक्ते विवक्षिते घटादौ अभावरूपे ।

गृहीत्वेत्यादि । गृहीत्वा ज्ञात्वा वस्तुनो भूतलादेः सद्भावम् । प्रतियोगिनमिति घटादिक-मभावेन विवक्षितम्, अभावरूपत्वात्, सद्भावस्य शत्रुभूतम् । **मानसमिति** मनोव्यापारद्रव्यसमुद्भूतम् । **अज्ञानपेक्षयेति** इन्द्रियव्यापारमन्तरेण । **तत्र चेति** भूतलादौ । यत्र हि साक्षात्प्रतियोगी दृग्बिषयता-मेति, न तत्राभावा भवेत्तस्य । **वस्तुमात्रस्येति** तेन भट्टेन । **अयमित्यभावः** । **आगमेनेति** आगमोऽत्राप्तपुरुषवचनम्, न वीतरागादिप्रगोतधर्मशास्त्रम् ।

§ ૧૩ સંભવોડપિ સમુદાયેન સમુદાયિનોડવગમ ઇત્યેવંલક્ષણઃ ‘સંભવતિ સ્વાર્થા દ્રોણઃ’ ઇત્યાદિ નાનુમાનાત્ પૃથક્ । તથાહિ-સ્વારી દ્રોણવતી, સ્વારીત્વાત્, પૂર્વો-પલ્લવસ્વારીવત્ ॥

§ ૧૪ એતિદ્યં ત્વનિર્દિષ્ટપ્રવક્તૃકં પ્રવાદપારમ્પર્યમિતીહોત્તુર્વૃદ્ધાઃ, યથા-‘ઈહ વટે યક્ષઃ પ્રતિવસતિ’ ઇતિ । તદપ્રમાણમ્, અનિર્દિષ્ટપ્રવક્તૃકત્વેન સાંશયિકત્વાત્, આપ્તપ્રવક્તૃકત્વનિશ્ચયે ત્વાગમ ઇતિ ॥

§૧૫ યદપિ પ્રાતિભમક્ષલિજ્ઞશબ્દવ્યાપારાનપેક્ષમકસ્માદેવ ‘અથ મે મહી-પતિપ્રસાદો ભવિતા’ इत्याद्याकारं स्पष्टनया वेदनमुदयेत्, तदप्यनिन्द्रियनिबन्धनतया मानसमिति प्रत्यक्षकुक्षिनिक्षिप्तमेव ।

યત્પુનઃ પ્રિયાપિયપ્રાપ્તિપ્રમૃતિફલેન સાર્ધં ગૃહીતાન્યથાડનુપપત્તિકાત્મનઃ પ્રસા-દોદ્દેગાદેર્લિજ્ઞાદુદેનિ, તત્ પિર્ષાદિકાપટલોત્સર્પણોત્થજ્ઞાનવદસ્પષ્ટમનુમાનમેવ । इति न प्रत्यक्षपरोक्षलक्षणद्वैविध्यानिकमः शक्रेणाऽपि कर्तुं शक्यः ॥ १ ॥

§૧૩ સમુદાયથી સમુદાયીનો ઓછ થાય છે, સંભવ પ્રમાણનું આ લક્ષણ છે. જેમકે-‘ખારી (=૧૬ કે ૨૦ દ્રોણ) માં દ્રોણ (=૧૨૮ શેર) નો સંભવ છે.’ આ સંભવ પ્રમાણ પણ અનુમાનથી ભિન્ન નથી પરંતુ અનુમાનરૂપ જ છે, જેમકે-ખારીમાં દ્રોણ છે, કારણ કે તે ખારી છે, પૂર્વે જાણેલ ખારીની જેમ.

§૧૪ જે જ્ઞાન પ્રવાહપરંપરા (દંતકથા) દ્વારા ‘વૃદ્ધોએ આમ કહ્યું છે’ એવા પ્રકારનું હોય પણ મૂળ વક્તા અજ્ઞાત-અપ્રસિદ્ધ હોય, તે ઐતિહ્ય પ્રમાણ કહેવાય છે, જેમકે-આ વડમાં યક્ષ રહે છે, એમ વૃદ્ધ પુરુષો કહે છે, આવું ઐતિહ્ય પ્રમાણરૂપ નથી, કારણ કે, તેમાં વક્તા જ્ઞાત નથી, તેથી તેની સત્યતામાં સંશય રહે છે. અને જે તેનો વક્તા આપ્ત પુરુષ છે એવો નિશ્ચય થઈ જાય તો તે આગમ સ્વરૂપ જ છે.

§૧૫ ઇન્દ્રિય, હેતુ કે શબ્દના વ્યાપાર વિના ‘આજે રાજા મારા ઉપર પ્રસન્ન થયા જેઈએ’ એવું સ્પષ્ટરૂપે અકસ્માત્ જે જ્ઞાન થાય છે, તે પ્રાતિભ પ્રમાણ કહેવાય છે. એ પ્રાતિભ પણ મનોજન્ય હોવાથી માનસ છે. અને તેથી પ્રત્યક્ષમાં અન્તર્ભૂત થઈ જાય છે. વળી પ્રસન્નતા જેઈને પ્રિય-સુખની અને ઉદ્દેગ જેઈને અપ્રિય-દુઃખની પ્રાપ્તિરૂપ ફળનું અનુમાન જેણે વ્યાપ્તિગ્રહ કર્યો હોય છે, તેને યાય છે, તે પણ કીડીઆરું ઉભરાતું જેઈને થતા વૃદ્ધિના અસ્પષ્ટ અનુમાન જેવું હોવાથી અનુમાન પ્રમાણમાં અન્તર્ભૂત થશે.

આ પ્રકારે પ્રત્યક્ષ અને પરોક્ષ એમ બે જ પ્રકારે પ્રમાણ છે, અને તે સાંખ્યાનું ઉલ્લંઘન કરવાને ઇન્દ્ર પણ સમર્થ નથી.

સારાંશ-પ્રમાણના ભેદ-સાંખ્યા અંગે દાર્શનિકોમાં ભિન્ન ભિન્ન માન્યતા છે. આર્વાક-૧ પ્રત્યક્ષ; ઊૌદ્ધ અને વૈશેષિક-૧ પ્રત્યક્ષ અને ૨ અનુમાન; સાંખ્ય અને કોઈ વૈશેષિક-૧ પ્રત્યક્ષ, ૨ અનુમાન અને ૩ આગમ; નૈયાયિક-૧ પ્રત્યક્ષ ૨ અનુમાન ૩ ઉપમાન અને ૪ આગમ; પ્રભાકર-૧ પ્રત્યક્ષ, ૨ અનુમાન, ૩ ઉપમાન, ૪ આગમ અને ૫ અર્થાપત્તિ; કુમારિલ-૧ પ્રત્યક્ષ, ૨ અનુમાન, ૩ ઉપમાન, ૪ આગમ, ૫ અર્થાપત્તિ અને ૬ અભાવ; ચરક આદિ ઉક્ત ઉપરાંત સંભવ, ઐતિહ્ય આદિ પ્રમાણો માને છે પણ તે સૌ પ્રમાણોનો જૈનસંમત પ્રત્યક્ષ અને પરોક્ષ એ બેમાં સમાવેશ થઈ જાય છે. ૧.

(૫૦) સમુદાયેનેતિ ચારીસમુદાયેન । સમુદાયિન इति द्रोणाः समुदायिनः ॥૧૧॥

પ્રત્યક્ષં લક્ષયન્તિ —

સ્પષ્ટં પ્રત્યક્ષમ્ ॥ ૨ ॥

§ ૧ પ્રવલતરજ્ઞાનાવરણવીર્યાન્તરાયયોઃ ક્ષયોપશમાત્ ક્ષયાદ વા સ્પષ્ટતા-
વિશિષ્ટં વૈશ્યાસ્પદાભૂતં યત્ તત્ પ્રત્યક્ષં પ્રત્યેયમ્ ॥૨॥

પ્રત્યક્ષ પ્રમાણનું લક્ષણ—

સ્પષ્ટ પ્રત્યક્ષ છે. ૨.

§ ૧ અતિબળવાન-ગાઢ જ્ઞાનાવરણીય અને વીર્યાન્તરાય કર્મના ક્ષયોપશમ,
કે ક્ષયથી સ્પષ્ટ અર્થાત્ વિશદ જ્ઞાન તે પ્રત્યક્ષ છે. ૨.

સ્પષ્ટત્વમેવ સ્પષ્ટયન્તિ—

અનુમાનાદ્યાધિક્યેન વિશેષપ્રકાશનં સ્પષ્ટત્વમ્ ॥૩॥

§ ૧ અનુમાનાદિભ્યો વક્ત્યમાણપરોક્ષપ્રકારેભ્યોઽતિરિક્તેણ યદિશેષાણાં નિયત-
વર્ણસંસ્થાનાદ્યર્થાકારાણાં પ્રતિભાસનં જ્ઞાનસ્ય તત્ સ્પષ્ટત્વમિતિ ॥ ૩ ॥

જ્ઞાનની સ્પષ્ટતાનું સ્પષ્ટીકરણ—

અનુમાનાદિપરોક્ષ પ્રમાણોથી અધિકપણે વિશેષોનું પ્રકાશન તે સ્પષ્ટતા
છે. ૩.

§ ૧ આગળ (ત્રીજા પરિચ્છેદમાં) વર્ણવાયેલા અનુમાનાદિ પરોક્ષ
પ્રમાણના ભેદોથી અધિકપણે પદાર્થના નિયત વર્ણ-સંસ્થાન (આકાર) આદિ
વિશેષોનું પ્રકાશન તે જ્ઞાનની સ્પષ્ટતા છે. ૩.

પ્રત્યક્ષસ્ય પ્રકારપ્રકાશનાયાહુઃ—

તદ્ દ્વિપ્રકારમ્—સાંવ્યવહારિકં પારમાર્થિકં ચ ॥૪॥

§ ૧ સંવ્યવહારો વાધારહિતપ્રવૃત્તિનિવૃત્તી પ્રયોજનમસ્યેતિ સાંવ્યવહારિકમ્,
વાહ્યેન્દ્રિયાદિસામગ્રીસાપેક્ષત્વાદપારમાર્થિકમ્, અસ્મદાદિપ્રત્યક્ષમિત્યર્થઃ । પરમાર્થે ભવં
પારમાર્થિકં મુલ્યમ્, આત્મસંનિધિમાત્રાપેક્ષમ્, અવધ્યાદિપ્રત્યક્ષમિત્યર્થઃ ॥૪॥

પ્રત્યક્ષ પ્રમાણના ભેદોને કહે છે—

પ્રત્યક્ષ પ્રમાણ બે પ્રકારે છે—સાંવ્યવહારિક અને પારમાર્થિક. ૪,

§ ૧ કોઈ પણ જાતની બાધા વિના ઇષ્ટ વિષયમાં પ્રવૃત્તિ, અને અનિષ્ટ-
વિષયથી નિવૃત્તિરૂપ પ્રયોજન બેનાથી સિદ્ધ થાય તે સાંવ્યવહારિક પ્રત્યક્ષ છે.
અર્થાત્ આપણા જેવા સામાન્ય લોકોનું પ્રત્યક્ષ, તે અપારમાર્થિક હોવાથી સાંવ્ય-
વહારિક પ્રત્યક્ષ કહેવાય છે, કારણ કે—તે અક્ષુ વિગેરે બાહ્ય ઇન્દ્રિયોની અપેક્ષા
રાખનારું છે.

પરમ અર્થમાં થયેલ જ્ઞાન તે પારમાર્થિક અર્થાત્ મુખ્ય પ્રત્યક્ષ છે.
કારણ કે તે માત્ર આત્માની સંનિધિ-સમીપતાની અપેક્ષા રાખનાર છે. આ
પારમાર્થિક પ્રત્યક્ષમાં અવધિ આદિ પ્રત્યક્ષ જ્ઞાનોનો સમાવેશ છે. ૪.

(૧૦.) વાધારહિતપ્રવૃત્તિનિવૃત્તી ઇતિ ઇષ્ટવિષયે, 'અનિષ્ટવિષયે ચ ॥૪॥

સાંવ્યવહારિકસ્ય પ્રકારૌ દર્શયન્તિ—

તત્રાથં દ્વિવિધમિન્દ્રિયનિવન્ધનમનિન્દ્રિયનિવન્ધનં ચ ॥૫॥

§ ૧ ઇન્દ્રિયાણિ ચક્ષુરાદીનિ નિવન્ધનમસ્યેર્તાન્દ્રિયનિવન્ધનમ્ ।

§ ૨ નન્વિન્દ્રિયજ્ઞાને મનોઽપિ વ્યાપિપર્તીતિ કથં ન તેન વ્યપદેશઃ ? ઉચ્યતે—
ઇન્દ્રિયસ્યાઽસાધારણકારણત્વાત્ । મનઃ પુનરનિન્દ્રિયવેદનેઽપિ વ્યાપ્રિયત ઇતિ સાધારણં
તત્ । આસાધારણેન ચ વ્યપદેશો દ્રશ્યતે, યથા--પયઃપવનાઽઽતપાદિજન્યત્વેઽપ્યંકુરસ્ય
વીજેનૈવ વ્યપદેશઃ--શાલ્યંકુરઃ, કોદ્રવાંકુરોઽયમિતિ ।

અનિન્દ્રિયં મનો નિવન્ધનં યસ્ય તત્તથેતિ ॥

સાંવ્યાવહારિક પ્રત્યક્ષના ભેદો દેખાડે છે—

તેમાં પ્રથમ સાંવ્યવહારિક પ્રત્યક્ષ એ પ્રકારે છે—ઇન્દ્રિયનિબન્ધન અને
અનિન્દ્રિયનિબન્ધન. ૫.

§૧ ચક્ષુ આદિ ઇન્દ્રિયોદ્ધી જે ઉત્પન્ન થાય છે તે ઇન્દ્રિયનિબન્ધન
અર્થાત્ ઇન્દ્રિય કારણક.

§૨ શંકા—ઇન્દ્રિયજ્ઞાનમાં મનનો પણ વ્યાપાર હોય છે. તો તેને મનો-
નિબન્ધન શા માટે નથી કહેતા ?

સમાધાન—ઇન્દ્રિયથી થતા જ્ઞાનમાં ઇન્દ્રિય અસાધારણ કારણ છે, જ્યારે મન
તો અનિન્દ્રિયજ્ઞાનમાં પણ કારણ છે. માટે મન સાધારણ કારણ છે. જગતની કોઈ
પણ વસ્તુનો વ્યવહાર તો હંમેશા અસાધારણ કારણથી જ થતો દેખાય છે.
પૃથ્વી, પાણી, પવન, તડકો વિગેરે કારણોદ્ધી ઉત્પન્ન થતો હોવા છતાં પણ
'આ શાલિનો અંકુર છે,' 'એ કોદ્રવનો અંકુર છે' એમ અસાધારણ કારણ
રૂપ બીજી જ તેનો વ્યવહાર થાય છે.

અનિન્દ્રિય અર્થાત્ મન. અનિન્દ્રિયને કારણે ઉત્પન્ન થનારું જ્ઞાન અનિ-
ન્દ્રિયનિબન્ધન છે.

§ ૩ इदमिदानीं मनाग् मीमांसामहे--प्राप्यकारीणीन्द्रियाणि, अप्राप्यकारीणि
वेति । तत्र प्राप्यकारीण्येवेति कणभक्षाऽश्वपादमीमांसकसारूपाः समारूयन्ति । चक्षुः—
श्रोत्रेतराणि तानि तथेति ताथागताः । चक्षुर्वर्जानीति तु तथा स्याद्वादाऽवदातद्वयाः ।

§ ૪ તત્ર પ્રથમે પ્રમાણયન્તિ—

ચક્ષુઃ પ્રાપ્ય મતિં કરોતિ વિષયે વાલ્લેન્દ્રિયત્વાદિતો

યદ વાલ્લેન્દ્રિયતાઽઽદિના પરિગતં તત્ પ્રાપ્યકારીક્ષિતમ્ ।

૧ ઇષ્ટ વિષયે પ્રવૃત્તિનિવૃત્તિશ્ચ લ્લ ।

જિહ્વાવત પ્રકૃતં તથા ચ વિદિતં તસ્માન્ તથા સ્થીયતાં ।

નાડત્રાસસિદ્ધિમુલ્કથ દૂષણકળસ્તલ્લક્ષણાડનીક્ષણાત્ ॥૧॥

અદિચન્દ્રકલનેપુ યા પુનર્યોગપદ્ધિપિણા મનીષિણામ્ ।

પદ્મપત્રપટલીવિલોપવત્ સત્વરોદયનિવન્ધનૈવ સા ॥૨॥

પ્રથમતઃ પરિસૂચ્ય શિલોચ્ચયં નિકટતઃ ક્ષણમીક્ષણમીક્ષતે ।

તદનુ દૂરતરામ્ધરમણ્ડલીતિલકકાન્તમુખેત્ય સિતત્વિષમ્ ॥૩॥

§૩ હવે અહીં ધ્યાને વિચાર કરીએ કે ઇન્દ્રિયો પોતપોતાના વિષયને પ્રાપ્ત થઈને જ્ઞાન ઉત્પન્ન કરે છે કે તે સિવાય ? તેમાં દરેક ઇન્દ્રિયો પોતપોતાના વિષયને પ્રાપ્ત થઈને જ્ઞાન કરાવનારી છે, એવું માનનારાઓમાં નૈયાયિક, વૈશેષિક, મીમાંસિક, અને સાંખ્ય છે. ચક્ષુ અને શ્રોત્ર એ બે ઇન્દ્રિયો સિવાયની બાકીની ત્રણ ઇન્દ્રિયો પોતપોતાના વિષયને પ્રાપ્ત થઈને જ્ઞાન કરાવનારી છે, એવું બૌદ્ધ માને છે. પણ ચક્ષુ સિવાયની ચાર ઇન્દ્રિયો પોતપોતાના વિષયને પ્રાપ્ત થઈને જ્ઞાન કરાવનારી છે. એમ સ્વાદ્વાદ(અનેકાન્તવાદ)થી નિર્મળ હૃદયવાળા જૈનો માને છે.

§ ૪ ઉપરોક્ત વાદીઓમાંથી પ્રથમ નૈયાયિકાદિ આ પ્રમાણે પ્રમાણ આપે છે કે—ચક્ષુ પ્રાપ્ત્યકારી છે, બાહ્યેન્દ્રિયાદિરૂપ હોવાથી, જે બાહ્યેન્દ્રિયાદિરૂપ હોય છે તે જિહ્વાની જેમ પ્રાપ્ત્યકારી હોય છે. પ્રકૃતમાં ચક્ષુ બાહ્યેન્દ્રિયાદિરૂપ છે માટે પ્રાપ્ત્યકારી છે. આ અનુમાન પ્રયોગમાં હેતુના અસિદ્ધિ આદિ દોષો નથી, કારણ કે—અસિદ્ધિ વિગેરે દોષોનું લક્ષણ એમાં જોવામાં આવતું નથી. ૧.

શંકા—જો ચક્ષુ પ્રાપ્ત્યકારી હોય તો બુદ્ધિમાન પુરુષોને પર્વત અને ચન્દ્રનું એકીસાથે ચાક્ષુષ પ્રત્યક્ષ થવું ન જોઈએ, કારણ કે પર્વત નજીક છે અને ચન્દ્ર દૂર છે. તો ચક્ષુ તે બન્નેને એકીસાથે કઈ રીતે પ્રાપ્ત કરે ?

સમાધાન—પર્વત અને ચન્દ્રનું એકી સાથે જ્ઞાન છે જ નહીં છતાં પણ કમલના પાંદડામાં થતું શીઘ્રભેદન ક્રમિક છતાં જેમ તે એકી સાથે થતું અનુભવાય છે, તેમ પર્વત અને ચન્દ્રને વિષેનું જ્ઞાન પણ શીઘ્ર થતું હોવાને કારણે ક્રમિકને બદલે યુગપત થતું જણાય છે. ૨.

કારણ કે ચક્ષુ પ્રથમ તો નજીકમાં રહેલ પર્વત પાસે જઈને ક્ષણવાર પર્વતને જુએ છે અને ત્યાર પછી આકાશમાંડળના સુંદર તિલક સ્વરૂપ ચન્દ્રને પ્રાપ્ત થઈને તેને જુએ છે. ૩.

(૫૦) તલ્લક્ષણાનીક્ષણાદિતિ અમિદ્વાદિલક્ષણાડર્શનાત્ ॥૧॥ સત્વરોદયનિવન્ધનૈવેત્યત્ર સત્વરોદયો જ્ઞાનસ્ય શીઘ્રોત્પત્તિઃ ॥૨॥

(ટિપ્)—ચક્ષુઃપ્રાપ્ત્યેત્યાદિ । નાત્રેતિ ચક્ષુઃ પ્રાપ્ત્યકારીત્યેવં લક્ષણાડસ્મદભિમતંડસિદ્ધિપ્રમુલ્કઃ । તલ્લક્ષણેતિ અસિદ્ધિલક્ષણાનવલોકનાત્ ॥૧॥ અદિચન્દ્રેત્યાદિ । યોગપદ્ધેતિ યુગપદ્બુદ્ધિઃ । મનીષિણામિત્યત્ર સામિપ્રાયમ્, જડબુદ્ધોનાં વિવેકપરાજ્ઞમુલ્કત્વાત્ । પદ્મેતિ કમલદલસૂચીવ્યતિભેદઃ । સેતિ ધિષણા ॥૨॥

૫. કુર્મહેડવ વયમુત્તરેલી કીટશી દગિહ ધર્મિતયોક્તા ? ।

કિં નુ માંસમયંગોલકરૂપા, સૂક્ષ્મતામૃદપરા કિમુ કાઽપિ ? ॥૪॥

આદિમા યદિ તદાઽપિ ક્રિમશ્ચોં લોચનાઽનુસરણવ્યસની સ્યાત ? ।

લોચનં કિમુત વસ્તુનિ ગત્વા સંસજેત્ પ્રિય ઇવ પ્રણયિન્યામ્ ? ॥૫॥

પ્રત્યક્ષવાધઃ પ્રથમપ્રકારં પ્રાકારપૃથ્વીધરસિન્ધુરાદિઃ ।

સંલક્ષ્યતે પદમપુટોપટકી પ્રત્યક્ષકાલં કલયાઽપિ નો યત્ ॥૬॥

પક્ષે પરત્રાપિ સ ણવ દોષઃ સર્પદ ન વસ્તુ પ્રતિ વીક્ષ્યતેઽક્ષિ ।

સંસર્પણે વાઽસ્ય સકોટગ્નવપ્રાપ્ત્યા પુમાન કિં ન જરદદ્રુમઃ સ્યાત ? ॥૭॥

ચશ્વપઃ સૂક્ષ્મતાપક્ષે સૂક્ષ્મતા સ્યાદમૃતતા ।

ચદાઽવપગિમાણત્વમિત્યેષા કવ્પનોભયી ॥૮॥

સ્યાદ વ્યોમવદ વ્યાપકતાપ્રસક્ત્યા સર્વોપલમ્ભઃ પ્રથમપ્રકારં ।

પ્રાકારકાન્તારવિહારહારમુખ્યોપલમ્ભો ન ભવેદ દ્વિતીયે ॥૯॥

ન ચત્તુઃ નચત્તુઃ ચક્ષ્વં સ્વપ્રમાણાત્ પ્રથિષ્ઠે

પટકટકાકટાદૌ ભેદકારિ પ્રસિદ્ધમ્ ।

અથ નિગદસિ તસ્મિન્ રશ્મિચક્રં ક્રમેણ

પ્રસરતિ' તત્ત ણતત્ સ્યાદનવપ્રકાશમ્ ॥૧૦॥

તથાહિ—

પ્રોદામમાણિક્યકળાનુકારી દીપાદ્કુરસ્તિવદ્પટલીપ્રભાવાત્ ।

કિં નૈવ કશ્મીરજકજ્જલાદીન્ પ્રર્થાયસોઽપિ પ્રથયત્યશેપાન્ ? ॥૧૧॥

નન્વેવમધ્યક્ષનિગત્રિયા સ્યાત્ પક્ષે પુરસ્તાદુપલક્ષિતેઽસ્મિન્ ।

પ્રૌઢપ્રભામણ્ડલમણિહતોઽર્થો નાઽઽભાસતે અપ્રતિભાસમાનઃ ॥૧૨॥

કૃપ કૈન-હવે અમે ઉપરોક્ત નૈયાયિકાદિના કથનનો ઉત્તર આપવાની કીડા કરીએ છીએ અર્થાત્ તેનો ઉત્તર કરવો એ કોઈ ગહન-ગંભીર વસ્તુ નથી કે જેથી શ્રમ કરવો પડે. 'ચશ્વ પ્રાપ્ત્યકારી' છે, બાહ્યેન્દ્રિયાદિરૂપ હોવાથી' તમારા આ અનુમાનમાં ધર્મી (પક્ષ) તરીકે ચહાણુ કરેલ ચશ્વ કેવા પ્રકારની છે? શું સ્થૂલ-માંસના ગોળારૂપ છે કે સૂક્ષ્મતાને ધારણ કરનારી કોઈ બીજા જ રૂપે છે? અર્થાત્ તે સ્થૂલ છે કે સૂક્ષ્મ ? ૪.

પહેલા પક્ષમાં પ્રશ્ન છે કે 'પદાર્થ' પાતે આવીને ચશ્વને પ્રાપ્ત થાય છે કે કામુક પુરુષ કામિની પાસે જઈને સંબંધ કરે છે તેમ ચશ્વ પદાર્થ પાસે જઈને તેને પ્રાપ્ત કરે છે ? ૫.

૧ પશ્ચિત્કાસમતઃ 'પ્રસરતિ તત્પ્રકાશં સ્યાદનવપ્રકાશમ્' इति पाठः । अत्रत्यस्तु पाठान्तर-त्वेन निर्दिष्टः ।

પ્રથમ પ્રકારમાં તો પ્રત્યક્ષ બાધ છે, કારણ કે પ્રાકાર-કિલ્લો, પર્વત, સમુદ્રાદિ જેટલા વિષયો છે, તેમાંથી પ્રત્યક્ષકાલે ચત્કિંચિત પણ નેત્રને આવી મળતા હોય એવું કદી પણ જોવામાં આવતું નથી. ૬. બીજા પ્રકારમાં પણ એ જ દોષ છે—અર્થાત્ પ્રત્યક્ષ બાધ છે. કારણ કે પદાર્થ પાસે જતી ચક્ષુ જોવામાં આવતી નથી. છતાં પણ જો માંસમય સ્થૂલ ચક્ષુ વિષય તરફ જતી હોય તો—પોતાણુ થઈ જવાથી જરાશુણું વૃક્ષ જેવો વિચિત્ર આકારવાળો પુરુષ કેમ ન થઈ જાય ? ૭.

ચક્ષુને સૂક્ષ્મ માનો તો—ચક્ષુની તે સૂક્ષ્મતા અમૂર્ત સ્વરૂપ છે કે અદ્વ-પરિમાણ રૂપ ? આમ આ એ વિકલ્પો થાય છે. ૮.

અમૂર્ત કહો તો આકાશ જેમ વ્યાપક છે, તેમ અમૂર્ત ચક્ષુ પણ વ્યાપક બની જશે. અને તેમ થતાં જગતભરના દરેક યોગ્ય પદાર્થોની પ્રાપ્તિ થવાથી તે સૌનું જ્ઞાન થઈ જશે. અને સૂક્ષ્મતા એટલે ‘અદ્વપરિમાણ’ એમ કહો તો પ્રાકાર (કિલ્લો), વન, ઉદ્યાન, વિહાર (દેવાલય), હાર વિગેરે વિષયોનું જ્ઞાન થશે નહીં. ૯.

કારણ કે નાનું એવું નખલુ (નેયણી-નખ છેદવાનું શસ્ત્ર) પોતાના પ્રમાણ-થી અધિક વિસ્તારવાલા પટ (વસ્ત્ર), કટ (સાદડી), શકટ (ગાડું) વિગેરે પદાર્થો-ને કાપી શકતું નથી, એ પ્રસિદ્ધ છે. તેમ સૂક્ષ્મ ચક્ષુ પણ પોતાથી અધિક પરિ-માણુવાળા પર્વતાદિક વિષયોનો બોધ કરાવી શકશે નહીં.

નૈયાયિક-ચક્ષુમાં રશ્મિચક્ર-તેજોમંડળ છે, અને તે અનુક્રમે ઉપરોક્ત વિષયોમાં પ્રસાર પામે છે. માટે ચક્ષુ પોતાથી અધિક પરિમાણુવાળા પ્રાકારાદિ સ્થૂલ પદાર્થોનું પણ બોધક થાય છે. ૧૦.

જેમ કે—દેહીપ્યમાન માણેક રત્નની કણી જેવો દીવાનો અંકુર-જ્યોત તેજસમૂહના પ્રભાવથી પોતાથી અધિક વિસ્તારવાલા કેસર, કાજલ વિગેરે પદાર્થોને શું નથી જણાવતો ? અર્થાત્ જણાવે છે. તેમ ચક્ષુ પણ પોતાના રશ્મિચક્ર વડે પોતાથી અધિક પરિમાણુવાળા શકટાદિ પદાર્થોનું બોધક થાય છે. ૧૧.

જૈન—એમ માન્યો તો પ્રસ્તુત અનુમાનનો ચક્ષુરૂપ જે પક્ષ છે, તે પ્રત્યક્ષથી બાધિત થઈ જશે, કારણ કે ચક્ષુના રશ્મિચક્રથી પ્રકાશિત થનાર અને તેથી કરીને પ્રૌઢ પ્રભામંડળથી વ્યાપ્ત થયેલ ઘટાદિ પદાર્થ જોવામાં આવતો નથી. ભાવાર્થ એ છે કે પ્રતીપાદિના પ્રકાશથી ઘટાદિ પદાર્થ વ્યાપ્ત થયેલ હોય ત્યારે તે પ્રકાશ આપણે જોઈ શકીએ છીએ, પણ જ્યારે ચક્ષુની પ્રભાથી ઘટાદિ પદાર્થ વ્યાપ્ત થયા હોય ત્યારે તે ‘ચક્ષુપ્રભા’ને આપણે જોઈ શકતા નથી. ૧૨.

(૫૦) પ્રથમપ્રકારે इति लोचनानुसरणव्यसनी' अर्थ इत्येवंह्ये ॥६॥ सत्पदिति गच्छन् ॥७॥ खल्विति निश्चयेन । नखलु शस्त्रमिति नखहरणिका । प्रथिण्ठे इति पृथुतरे । तस्मिन्निति महायसि पदार्थे । रश्मिचक्रमिति चाक्षुषम् । तत्प्रकाशमिति तं महोयांसं पदार्थं

૧ વ્યસન અર્થ ૩—સુ ડે ? ।

प्रकाशयति इति तत्प्रकाशम् । प्रसरति तत् पतत् स्यादल्पप्रकाशम् पाठान्तरमेतत् ॥१०॥
पक्ष इति 'चाक्षुः प्राप्य मतिं करोति' इत्येवंरूपे ॥१२॥

(टि०) स्याद् व्योमयदित्यादि । व्यापकतेति चाक्षुः सर्वव्यापकम्, अमूर्तत्वात्, यदेवं तदेवं यथा गगने तथा च यं तस्मात्तथा । द्वितीये इति अल्पपरिमाणत्वे चाक्षुः प्राकारकान्तराद्यप्राहकम्, अल्पपरिमाणत्वात्, यदेवं तदेवं यथा परमाणुः ॥९॥ न खल्वित्यादि । नखल्विति नखच्छेदनिष्ठा । लब्ध् च्छेदने नखपूर्वः नखान् लुनातीति विवप् च । स्वरो ह्रस्वो नपुंसके । नखलु सिद्धम् । तस्मिन्निति चाक्षुषि । तत् इति रश्मिचक्रात् । पतदिति चाक्षुः । अनल्पेति प्राकारादिस्थूल-प्रकाशम् ॥१०॥ नन्वेवमित्यादि । पुरस्तादिति पूर्वप्रकाशे चाक्षुः रश्मिचक्रादित्येवंरूपे । यत्प्रतिभासेति यथा दृशा गृह्यमाणः ॥ १२ ॥

अथाऽप्यनुद्भूततया प्रभायाः पदार्थसंपर्कजुपोऽप्यनीक्षा ।

सिद्धिस्तादानीं कथमस्तु तस्याः ब्रवीषि चेत् तैजसताख्यहेतोः ॥१३॥

रूपादिमध्यं नियमेन रूपप्रकाशकत्वेन च तैजसत्वम् ।

प्रभापसं चाक्षुषि संप्रसिद्धं यथा प्रदीपाङ्कुरवियुदादी ॥१४॥

तदिदं घुसृगविमिश्रणमन्त्रपुरन्ध्रीकपोलपालीनाम् ।

अनुहरते व्यभिचाराद् रूपेक्षणसन्निकर्षेण ॥१५॥

द्रव्यस्वरूपेऽपि विशेषणे स्याद् हेतोरनैकान्तिकताऽञ्जनेन ।

तस्यापि चेत् तैजसतां तनोपि तन्वादिना किं नु तदाऽपराद्धम् ? ॥१६॥

सौवीरसौवर्चलसैन्धवादि निश्चिन्वते पार्थिवमेव धीराः ।

कृशानुभावोपगमोऽस्य तस्मादयुक्त एव प्रतिभात्यमीषाम् ॥१७॥

तथा च—

सौवीरसौवर्चलसैन्धवादिकं स्यादाकरोद्भूतिवशेन पार्थिवम् ।

मृदादिवद् न व्यभिचारचेतनं चामीकरेणाऽनुगुणं निरीक्ष्यते ॥१८॥

चामीकरादेरपि पार्थिवत्वं लिङ्गेन तेनैव निवेदनीयम् ।

शाब्दप्रमाणेन न चात्र बाधा पक्षस्य यद् नास्ति तदत्र सिद्धम् ॥१९॥

अञ्जनं मरिचोचनादिकं पार्थिवं ननु तवाऽपि संमतम् ।

अञ्जनेऽपि तदसौ प्रवृत्तिमानप्रयोजकविडम्बडम्बरी ॥२०॥

हनुमन्लोललाङ्गुलम्बात् ते साधनादतः ।

न मिद्धिस्तैजसत्वस्य दृष्टमुस्पष्टदूषणात् ॥२१॥

चाक्षुर्न तैजसमभास्वरतिग्मभावा-

दम्भोवदित्यनुमितिप्रतिषेधनाच्च ।

સિદ્ધિં દધાતિ નયનસ્ય ન તૈજસત્ત્વં

તસ્માદમુખ્ય ઘટતે કિમુ રસ્મિવત્તા ? ॥૨૨॥

નૈયાયિક—પદાર્થના સંપર્કમાં આવેલ ચક્ષુની પ્રભા અનુદ્ભૂત હોવાથી પ્રત્યક્ષ થતી નથી.

જૈન—તો પછી તેની સિદ્ધિ કઈ રીતે કરશો ? અર્થાત્ ‘પ્રભા દેખાતી નથી છતાં પણ છે’ એમ કઈ રીતે સિદ્ધ કરશો ?

નૈયાયિક—ચક્ષુ પ્રભાયુક્ત છે, કારણ કે તે તૈજસ છે, આ અનુમાનથી પ્રભાની સિદ્ધિ છે. ૧૩. અને ચક્ષુનું ‘તૈજસત્ત્વ’ એટલા માટે છે કે તે રૂપ, રસ ગંધ અને સ્પર્શમાંથી માત્ર રૂપનું જ પ્રતીપત્તિ નથી તથા વિદ્યુદાદિની જેમ પ્રકાશક છે. ૧૪.

જૈન—આંધ્રદેશની પુરન્દ્રીઓ (પતિ પુત્રવાળી સ્ત્રીઓ)ના ગાલે કેસરનું વિલેપન તેઓ શ્યામ હોવાથી શોભાયમાન થતું નથી તેમ તમારું આ કથન પણ શોભતું નથી. કારણ કે રૂપાદિમાંથી નિયમપૂર્વક રૂપનો પ્રકાશક હોવા છતાં રૂપ અને ચક્ષુનો સન્નિકર્ષ તૈજસ નથી, એટલે હેતુ વ્યભિચારી છે. ૧૫.

નૈયાયિક—ચક્ષુના તૈજસ સાધક હેતુમાં અમે વિશેષણ જોડીને કહીશું કે જે દ્રવ્ય હોય અને છતાં રૂપાદિમાંથી રૂપનું જ પ્રકાશક હોય તે તૈજસ છે. સન્નિકર્ષ એ દ્રવ્ય નથી, પણ ગુણ છે. તેથી સન્નિકર્ષ વડે હેતુને વ્યભિચારી કહી શકાશે નહીં.

જૈન—અંજન દ્રવ્ય છે, અને ચક્ષુની નિર્મલતાનું કારણ હોવાથી તે રૂપનું પ્રકાશક પણ છે, અને છતાં તે તૈજસ નથી. માટે હેતુ પુનઃ વ્યભિચારી થયો. અને જો અંજનને પણ તૈજસ માનો, તો પછી શરીરાદિએ શું અપરાધ કર્યો છે ? અર્થાત્ શરીરાદિને પણ તૈજસ માનવાં પડશે. ૧૬.

વળી, અંજનની સામગ્રીરૂપ સુરભો, સંચળ, સૈંધવાદિ પદાર્થોને પંડિત પુરુષો તો પાર્થિવ જ માને છે માટે અંજનને તૈજસ માનવું તે બુદ્ધિમાન પુરુષોને યુક્તિશૂન્ય જ લાગે છે. ૧૭.

સુરભો આદિ ‘જાણમાંથી ઉત્પન્ન થતાં હોવાથી’ માટીની જેમ પાર્થિવ છે અને તે પદાર્થોમાં પાર્થિવતા સિદ્ધ કરવાને આવેલ ‘જાણમાંથી ઉત્પન્ન થતાં હોવાથી’ એ હેતુમાં સુવર્ણથી વ્યભિચાર પણ નથી. ૧૮.

કારણ કે—સુવર્ણાદિ પણ પાર્થિવ જ છે. કારણ કે— તે પણ જાણમાંથી જ ઉત્પન્ન થાય છે.

નૈયાયિક—સુવર્ણાદિમાં પાર્થિવત્વ સિદ્ધ કરનાર અનુમાનનો પક્ષ આગમ પ્રમાણથી બાધિત છે, કારણ કે—આગમમાં સુવર્ણને તૈજસ કહ્યું છે.

જૈન—તમોએ સ્વીકારેલ આગમ પ્રમાણ અમને અસિદ્ધ છે માટે આગમ પ્રમાણથી પક્ષ બાધિત નહીં થાય. ૧૯. વળી મરી અને રાચનાદિ (સ્વેત સરગચો, અથવા જમ્બાર, ગોદડીઆ લીંબુ, લીંબડો)થી બનેલું અંજન

પણ તમોને પાર્થિવ તરીકે જ માન્ય છે, અને ચક્રમાં તૈજસને સાધનાર 'દ્રવ્ય છતાં રૂપાદિમાંથી' ઇત્યાદિ હેતુ અજનમાં પણ પ્રવૃત્ત થાય છે, માટે આ હેતુ અપ્રયોજક છે. ૨૦.

એટલે સ્પષ્ટ વ્યભિચાર દેખાતો હોવાથી હનુમાનના ચંચલ પૂંછડાની જેમ લાંબોલચ તમારો એ હેતુ ચક્રમાં તૈજસ સિદ્ધ કરતો ન હોવાથી વ્યર્થ છે. ૨૧

વળી, ચક્ર તૈજસ નથી, કારણ કે ભાસ્વર શુકલ રૂપવાળું અને ઉષ્ણ સ્પર્શવાળું નથી. જલની જેમ. આવા અનુમાનથી ચક્રમાં તૈજસત્વનો નિષેધ થતો હોવાથી ચક્રમાં તૈજસત્વની સિદ્ધિ જ થઈ નહીં, તો પછી રક્ષિતવત્તા કઈ રીતે સિદ્ધ થઈ શકશે ? અર્થાત્ સિદ્ધ થઈ શકશે નહિ. ૨૨.

(૫૦) અનુદ્ભૂતતયેતિ સદપિ વસ્તુ યદોદ્ભૂતં ભવતિ તદા જ્ઞાયતે, યથા દેહાન્તર્ગતા વાતા-
દયઃ । તસ્યા ઇતિ પ્રમાયાઃ । તૈજસતાલ્યહેતોરિતિ । ચક્રુઃ પ્રભાવત્, તૈજસત્વાત્ પ્રદીપવત્ ॥૧૩॥
ઘુસ્તુણેતિ કુદ્ધુનસ્યાલ્યા । ઘુસ્તુણવિમિશ્રણમિત્યત્ર વાક્યે-યથા ન વિજિચત્ શોભાવિશેષ-
માવદતિ । એવમયમપિ હેતુઃ-‘રૂપાદિમધ્યે નિયમેન રૂપપ્રકાશકત્વ’લક્ષણો ન કિંચિત્પ્રાય ઇતિ ભાવઃ ।
રૂપેક્ષણસન્નિકર્ષેણ વ્યભિચારાદિતિ । યદિ કિલ રૂપાદિમધ્યે નિયમેન રૂપપ્રકાશકત્વેનૈવ
હેતુના તૈજસત્વં નયનસ્ય, તદા રૂપેક્ષણસન્નિકર્ષસ્યાપિ તૈજસત્વં પ્રાપ્નોતિ । સે’ડપિ રૂપાદિમધ્યે
નિયમેન રૂપપ્રકાશકો’સ્તિ । સન્નિકર્ષ વિના રૂપોપલક્ષ્યેરભાવાત્ । તસ્ય ચ તૈજસત્વં ભવતા’ડપિ
નેષ્યત ઇત્યનૈકાન્તિકો’ડયં હેતુઃ । રૂપાદિમધ્યે નિયમેન રૂપપ્રકાશકત્વમપિ ભવિષ્યતિ, તૈજસત્વમપિ ન
ભવિષ્યતિ યથા સન્નિકર્ષે ॥૧૫॥ દ્રવ્યત્વરૂપે ઇત્યાદિ । ચક્રુર્હિ દ્રવ્યમ્, દ્રવ્યત્વે સતિ યદૂપાદિમધ્યે
નિયમેન રૂપપ્રકાશકં તદેવ તૈજસમ્ । સન્નિકર્ષથ ન દ્રવ્યં કિન્તુ ગુણ ઇતિ ચેતઃ; એવં ચાઙ્ગનેન
વ્યભિચારઃ । તદ્દિ દ્રવ્યત્વે સતિ રૂપાદિમધ્યે નિયમેન રૂપપ્રકાશકમસ્તિ નૈર્મલ્યાપાદનદ્વારેણ । ન ચ
તૈજસમ્ ॥૧૬॥ અસ્યેતિ અઙ્ગનસ્ય । અમીપામિતિ ધોરાણામ્ ॥૧૭॥ ન વ્યભિચારચેતસ-
મિતિ સુરિવાક્યમ્ । ચેતનમિતિ જ્ઞાનમ્ ॥૧૮॥ તેનૈવેતિ આક્રોદ્ભૂતિવશેન હેતુના । શાબ્દ-
પ્રમાણેનેતિ આગમપ્રમાણેન । યદિતિ યસ્માત્ કારણાત્ । તદન્નેતિ શાબ્દપ્રમાણે । સિદ્ધમિતિ ।
વાદિનાં જૈનાનાં મતેન ભવદાગમો ન સિદ્ધઃ, તસ્યાચાપિ વિવાદાસ્પદત્વાત્ ॥૧૯॥ તદસાવિતિ
રૂપાદિમધ્યે ઇત્યાદિનોક્તઃ ॥૨॥ હનૂમલ્લોલલાક્ષ્ણલભ્યાસે સાધનાદિતિ-દ્રવ્યત્વે સતિ રૂપા-
દિમધ્યે નિયમેન રૂપપ્રકાશકત્વાત્ એવંરૂપાત્ । દૃષ્ટસુસ્પષ્ટદૂષણાદિતિ અનૈકાન્તિકત્વાલ્યાત્ ॥૨૧॥
અભાસ્વરતિષ્ઠભાવાદિતિ ભાસ્વરસ્ય સતસ્તિષ્ઠમભાવો ભાસ્વરતિષ્ઠમભાવઃ, ન સઃ અસઃ
તસ્માત્ ॥૨૨॥

(ટિ.) અથાપ્યનુદ્ભૂતેત્યાદિ । તસ્યા ઇતિ પ્રમાયાઃ । તૈજસતેતિ ચક્રુઃ પ્રભાવતૈજસત્વાત્
પ્રદીપવત્ ॥૧૩॥ રૂપાદીત્યાદિ । રૂપેતિ દ્રવ્યસ્ય વ્યવચ્છેદઃ । નિયમેન મનસો વ્યવચ્છેદઃ
સંલ્યાસંયોગાદિમિવ્યભિચારઃ સ્યાદિતિ રૂપાદીતિ પદં સામિપ્રાયમ્ । ॥૧૪॥ તદિદમિત્યાદિ ।
અનુદારતે ઇતિ અનુકરોતિ । ડ્યામત્વાત્તાસાં સ્વભાવકાળ્યાન્લ્યામશરીરે કુહ્કુમશોભામ વાન્નિઃશ્રીક-
મિત્યર્થઃ । રૂપેક્ષણેતિ રૂપપ્રકાશકનયનસંયુક્તસમવાયેન સન્નિકર્ષસ્તૈજસ(સઃ) રૂપાદિમધ્યે નિયમેન
રૂપપ્રકાશકત્વાન્નયનવત્ । સન્નિકર્ષઃ પરં રૂપપ્રકાશકો ન તૈજસઃ । અત એવ વ્યભિચારાજ શોભા-
ભાજનમિત્યર્થઃ ॥૧૫॥ દ્રવ્યત્વેતિ ચક્રુસ્તૈજસમ્, દ્રવ્યત્વે સતિ રૂપાદિમધ્યે નિયમેન રૂપપ્રકાશકઃવાદિત્યેવં

રૂપસ્ય । અઙ્ગનં તૈજસમ્, અત એવ હેતોરિતિ' વદતો વદનમઙ્ગપ્રસન્નઃ સન્નતિ ન ગતો(ગતઃ) । તસ્યાપીતિ. અઙ્ગનસ્યાપિ । તન્વાદિનેતિ શરીરાદિના । શરીરમાદિશબ્દાત્ પૃથ્વીપૃથ્વીધરસિન્ધુ-
રાદિ તૈજસમઙ્ગોકુર ॥૧૬॥ સૌંવીરેત્યાદિ । કુશાનુભાવેતિ । તૈજસત્વાભ્યુપગમઃ તૈજસત્વં
પાવકાનુભાવઃ । અસ્યેત્દઙ્ગનસ્ય । અમીપામિતિ ધીરાણામ્ । અઙ્ગનં સૌંવીરસૌવર્ચલાદિતો જાયતે ।
તાનિ પાથિવાણિ । તત્કથમઙ્ગને તૈજસત્વઘટના, હેતુહેતુમદ્વિરોધાત્ ॥૧૭॥ સૌંવીરેત્યાદિ ।
આકરોદ્ભૂતીતિ । સૌંવીરાદિ પાર્થિવમ્, આકરોત્પન્નત્વાત્ । સુવર્ણેન વ્યભિચારજ્ઞાનમનુગુણં
યુક્તિયુક્તં ન ॥૧૮॥ ચામીકરેત્યાદિ । તેનૈવેતિ સુવર્ણં પાર્થિવમ્, આકરોદ્ભૂતવશત્વાત્ સૌંવીરા-
દિવત્ । અત્રેતિ સુવર્ણસ્ય પાર્થિવત્વપ્રવાધકં સાધને । યદિતિ યસ્માત્ । તદિત્યાગમશ્રમાણમ્ ।
અત્રેતિ વાદિન જૈને । અત એવ સુવર્ણસ્ય તૈજસત્વસિદ્ધિવદ્વપ્રતિજ્ઞે લિજ્ઞે ભવદભિપ્રેતોડન્યતરાસિદ્ધિ-
નામદોષોડનુપજ્યતે ॥૧૯॥ અઙ્ગનમિત્યાદિ । અસાવિતિ ચક્રુસ્તૈજસત્વસાધકઃ । દ્રવ્યત્વે સતિ
રૂપાદિમધ્યે નિયમેન રૂપપ્રકાશકૈત્વાદિત્યેવંરૂપ અપ્રયોજક એવ ॥૨૦॥ ચક્રુર્નતૈજસમિત્યાદિ ।
અમુષ્યેતિ નયનસ્ય ॥૨૨॥

અપિ ચ,

પ્રત્યક્ષવાધઃ સમલક્ષિ પક્ષે ન રમયો યદ્ દશિ દૃષ્ટપૂર્વાઃ ।

તથા ચ શાસ્ત્રેણ તૈવ કાલાતીતત્વદોષોડ્યુદપાદિ હેતોઃ ॥૨૩॥

અનુદ્રવદ્રૂપજુષો મંવેયુષ્ચેદ્ રમયસ્તત્ર તતો ન દોષઃ ।

નન્વેવમેતસ્ય પદાર્થસાંપ્રકાશકત્વં ન સુવર્ણવત સ્યાત્ ॥૨૪॥

આલોકસાચિવ્યવશાદધાડસ્ય પ્રકાશકત્વં ઘટનામિયતિ ।

નન્વેવમેતત્સચિવસ્ય કિં સ્યાત્ પ્રકાશકત્વં ન કુટીકુટાદેઃ ॥૨૫॥

અથાડસ્તુ કામં નનુ તૈજસત્વમુત્તેજિતં કિં ન મંવેત્ ત્વયાડસ્ય ? ।

તથા ચ નવ્યસ્ત્વદુપજ્ઞ એપોડ્વૈતપ્રવાદોડજનિ તૈજસત્વે ॥૨૬॥

વળી, ચક્રુમાં રશ્મિવત્તાના સાધક તમારા અનુમાનના પક્ષમાં પ્રત્યક્ષ બાધ
પણ છે, કારણ કે ચક્રુમાં કદી પણ રશ્મિઓ—કિરણો દેખાયાં નથી, એટલે
તમારા શાસ્ત્રાનુસાર હેતુ કાલાતીત પણ કહેવાશે. કારણ કે—પક્ષનો બાધ થયા
પછી તેનો પ્રયોગ થયો છે. ૨૩.

નૈયાયિક—ચક્રુમાં કિરણો અનુદ્રૂભૂતરૂપવાળાં છે, તેથી તે પ્રત્યક્ષ થતાં નથી
માટે તમોએ કહેલ ઉપરોક્ત દોષ નથી.

જૈન—જો એમ હોય તો સુવર્ણની જેમ ચક્રુ પણ પદાર્થસમૂહનું પ્રકાશક-
બાધક નહિ થાય. ૨૪.

નૈયાયિક—આલોકરૂપ સહકારીના બલથી ચક્રુ પ્રકાશક બની શકે છે.

જૈન—જો એમ હોય તો આલોકરૂપ સહકારીના બળથી કુટી—ધર, કુટ—ઘટ.
આદિ પદાર્થો પણ પ્રકાશક કેમ નથી બની જતા ? ૨૫.

૧ 'રિતિ વચનમઙ્ગ' મુ । ૨ 'નુભવઃ—મુ' । ૩ 'દમ્ભતેતિ—મુ' । ૪ 'શકાદિ' મુ ।

નૈયાયિક-કુટી. કુટ આદિ પદાર્થો પણ ભલે પ્રકાશક બની જાય, એમાં શું વાંધો છે?

જૈન-આ રીતે તો તમે ઘટાદિ પદાર્થમાં તૈજસત્વને ઉત્તેજન આપ્યું, એમ કેમ નહીં કહેવાય ? અને તેમ થતાં તૈજસત્વની બાળતમાં આ એક નવો જ અદ્વૈતવાદ ઊભો કર્યો કહેવાશે, અર્થાત્ બધું જ તૈજસ છે એમ માનવું પડશે. અને તેથી આ તમારો અપૂર્વવાદ સિદ્ધ થશે. ૨૬.

(૫૦) પક્ષે इति चक्षुः रश्मिवत्, तैजसत्वात् एवं उक्तपूर्वे ॥૨૩॥ तत्रेति नयने ॥૨૪॥ अथास्तु काममिति । कुट्टोकुट्टादेरपि प्रकाशकत्वं भवत्विति भावः । अस्येति कुटीकुटादेः ॥૨૬॥

(ટિ.) પ્રત્યક્ષવાદ ઇત્યાદિ । પક્ષે इति चक्षुः रश्मिवदित્યેવંરूपे । तवैवेति तव तर्वाभिप्रायेण प्रथमं प्रत्यक्षविरुद्धं पक्षे हेतुः कालात्ययापदिष्टः ॥૨૩॥ अनुद्भवेत्यादि । तत्रेति नेत्रे । पतस्येति नेत्रस्य ॥૨४॥ आलोकैत्यादि । आलोकसहकारिवारणत्वात् । अस्येति चक्षुषः । पतसचि-वस्येति आलोकसहकारिणः ॥૨५॥ अथास्त्वित्यादि । उत्तेजितमिति प्रकाशितम् । अस्येति कुट्टादेः । तथा चेति कुट्टादिप्रकाशने । त्वदुपज्ञ इति तव उपज्ञा यत्र । अद्वैतेति सर्वत्र तैजस-वादः । तथा अद्वૈતવાદે આલોકસાચિવ્યવશાદ્ભવતા ત્રિભુવનભવનકોણભાવિભાવાનાં તૈજસત્વમેવ પ્રતિપન્નમ્ ॥૨૬॥

उत्पद्यन्ते तरणिकिरणश्रेणिसंपर्कतश्चेत्

तत्रोद्ભૂતાः सपदि रुचयो लोचने रोचमानाः ।

यद् ગૃહ્યન્તે ન સ્વલુ તપનાલોકસંપ્રત્તાન-

स्तस्मिन् हेतુર્भवति हि दिवा दीपभासामभासः ॥૨૭॥

અત્રેયં પ્રતિક્રિયા—

मुष्टिग्राह्ये कुवलयदलस्यामलिम्राडवल्लिप्ते

સ્પર્શતે ધ્વાન્તે સ્ફુરતિ ચરતો ધૂકકાકોદરાદેઃ ।

કિં લક્ષ્યન્તે ક્ષણમપિ રુચો લોચને નૈવ યસ્મા-

દાલોકસ્ય પ્રસરણકથા કાચિદપ્યત્ર નાસ્તિ ॥૨૮॥

નૈયાયિક—સૂર્યના સંપર્કથી નેત્રમાં ઉદ્ભૂત રૂપવાળી રશ્મિઓ-કિરણો જલદીથી ઉત્પન્ન તો થાય છે પરંતુ નેત્રમાં ઉદ્ભૂત રૂપવાળી રશ્મિઓ પ્રત્યક્ષ થતી નથી તેમાં કારણ સૂર્યપ્રકાશનો વિસ્તાર છે. કારણ કે લોકમાં પણ દિવસે સૂર્યપ્રકાશને કારણે ઉદ્ભૂતરૂપવાળા દીપકનો પણ પ્રકાશ ઓળો થઈ જાય છે. ૨૭.

જૈન-તો રાત્રે જ્યારે મુષ્ટિગ્રાહ્ય-અત્યંતગાઢ અને કમળદળની જેવો શ્યામરૂપ અંધકાર હોય ત્યારે તેમાં ફરતાં ધૂવડ અને સર્પાદિના નેત્રનાં કિરણો એક ક્ષણ માટે પણ કેમ દેખાતાં નથી ? અર્થાત્ તમારા મતાનુસાર નેત્રકિરણોના પ્રત્યક્ષનો પ્રતિબંધક સૂર્ય પ્રકાશનો પ્રસાર છે પણ રાત્રે તો સૂર્ય કોઈ પણ

પ્રકારે સંભવતો ય નથી તેથી અંધકારમાં ફરતાં સર્પાદિના નેત્રમાં રહેલી પ્રભા પ્રત્યક્ષ થવી જોઈએ. પણ તે પ્રત્યક્ષ થતી તો નથી. એટલે માનવું જોઈ એ કે નેત્રમાં પ્રભા છે ય નહીં ૨૮.

(૫૦) તન્નેતિ નયને । એદેવં રૂપે તન્ન નયને તરણિકિરણશ્રેણીસમ્પર્કતો રુચ્ય ઉદ્ભૂતા ઝલ્કયા ઉત્પચન્તે પરં તા રુચ્યો યલ્લોચને રોચમાનાં સ્વલુ ન ગૃહ્યન્તે ઇતિ યોગઃ । તસ્મિન્નપ્રવહણે તપનાલોકસમ્પત્પ્રતાનો હેતુઃ । રવિકિરણહતાનાં તેષાં ચક્ષુરશ્મીનાં ન દર્શનમિતિ સમ્બન્ધઃ ॥૨૭॥ કાકોદરાદેરિતિ સર્ગાદેઃ । કિં લક્ષ્યન્તે ઇત્યાદિ । કિં નૈવ લક્ષ્યન્તે ઇતિ સંટક્કઃ ॥૨૮॥

(ટિ.) મુષ્ટીત્યાદિ । અન્નેતિ નિશીથે ॥૨૮॥

ઉપતિસ્ત્તુદ્ભૂતતયાઽથ તાસાં તત્રૈવ યત્રાઽસ્તિ રવિપ્રંકાશઃ ।

કાકોદરાદેરપિ તર્હિ નૈવાઃ ક્રીટપ્રકાશં કુશલા ભવેયુઃ ॥૨૯॥

અવિવરતિમિરચ્યતિકરપરિકરિતાઽપવરકોદરં વવચન ।

વૃષદંશદશિ ન દૃષ્ટા મરીચયઃ કિમુ કદાચિદથઃ ॥૩૦॥

અત એવ વિલોકયન્તિ સમ્યક્ તિમિરાઙ્કુરકરમ્વિતેઽપિ કોણે ।

મૂષ્કપરિપન્થિનઃ પદાર્થાઙ્ચલનાલોકવિજૃમ્ભણં વિનૈવ ॥૩૧॥

અત્રોત્તરમ્—

ચાકચિક્ષ્યપ્રતીભાસમાત્રમત્રાસ્તિ વજ્રવત્ ।

નાંશવઃ પ્રસરન્તસ્તુ પ્રેક્ષ્યન્તે મૂલ્કમકા અપિ ॥૩૨॥

માર્જારસ્ય યદીક્ષણપ્રણયિનઃ કેચિદ્ મયૂરવાઃ સસ્ત્રે !

વિથેરન્ ન તદા કથં નિશિ મૃશં તચ્ચક્ષુષા પ્રેક્ષિતે ।

પ્રોન્માલકરપુઙ્ગપિઞ્જરતનૌ સંજાતવચ્ચુન્દુરે

પ્રોઙ્ગમ્મેત તવાઽપિ હન્ત ! ધિષ્ણા દીપ્રપ્રદીપાદ યથા ? ॥૩૩॥

કૃશતરતયા તેષાં નો એદુદેતિ મતિસ્તવ

પ્રભવતિ કથં તસ્યાઽધ્યસ્મિન્નસૌ નિરુપપ્તવાઃ ।

ઘટનનિપુણા સાક્ષાન્ પ્રેક્ષાવિધૌ હિ તતિસ્તિવષાં

ન સ્વલુ ન સમા ધીમન્ ! સા ચોભયત્ર વિભાવ્યતે ॥૩૪॥

અમૂઢમૂષિકારીણાં તસ્માદસ્તિ સ્વયોગ્યતા ।

યયા તમસ્યપીક્ષન્તે ન ચક્ષૂ રશ્મિવત્ પુનઃ ॥૩૫॥

ઇત્યં ન ચક્ષુષિ કશ્ચન્નિદપિ પ્રયાતિ

સંસિદ્ધિપદ્ધતિમિયં સ્વલુ રશ્મિવત્તા ।

તસ્માત્ કથં કથય તાર્કિક ! ચક્ષુષઃ સ્યાત્

પ્રાપ્યં વસ્તુનિ મતિપ્રતિવોધકત્વમ્ ॥૩૬॥

નૈયાયિક—ન્યાં સૂર્યપ્રકાશ હોય ત્યાં જ નેત્રકિરણોમાં ઉદ્ભૂત રૂપની ઉત્પત્તિ છે. એટલે કે રાત્રે નેત્રના કિરણોમાં ઉદ્ભૂત-રૂપ નથી તેથી તે દેખાતા નથી.

જૈન—જો એમ હોય તો તે અનુદ્ભૂત રૂપવાલી નેત્રરશ્મિઓ સંપાદિકને કીટાદિનો ઓધ કરાવવામાં પણ સમર્થ નહીં થાય, કારણ કે રાત્રે સૂર્ય ન હોઈ રશ્મિ ઉદ્ભૂત રૂપયુક્ત નથી. ૨૯.

નૈયાયિક—રશ્મિઓ સૂર્ય વિના ભલે રાત્રે ઉદ્ભૂતરૂપવાળી ન હોય છતાં હે જૈન ! અત્યંતગાઠ અંધકારવાળા ઓરડામાં ફરતી ખિલાડીના નેત્રમાં શું તમે કોઈ પણ વખત કિરણો નથી જોયાં ? ૩૦.

ઉદ્ભૂતરૂપવાળી રશ્મિઓ હોવાથી જ અંધકારથી વ્યાપ્ત ઘરના ખૂણામાં, અગ્નિ વિગેરેના પ્રકાશ વિના પણ ખિલાડી પદાર્થને જોઈ શકે છે. ૩૧.

જૈન—ગાઠ અંધકારમાં ખિલાડીનાં નેત્રમાં કિરણો દેખાય છે, એવું તમારું ઉપરોક્ત કથન યુક્તિયુક્ત નથી. કારણ કે જેમ વજ્રમાં ચળકાટનું ભાન થાય છે, તેમ ખિલાડી આદિના નેત્રમાં પણ માત્ર ચળકાટનું ભાન થાય છે, પરંતુ નેત્રમાંથી ચોતરફ ફેલાતા સૂક્ષ્મમાં સૂક્ષ્મ પણ કિરણો જોવામાં આવતાં નથી. ૩૨.

વળી, હે મિત્ર નૈયાયિક ! જો ખિલાડીનાં નેત્રમાં કિરણો હોય અને તે પ્રસરતાં હોય તો રાત્રે પ્રતીપાદિના કિરણોથી વ્યાપ્ત થયેલ ઘટ-પટાદિ પદાર્થ જણાય છે, તેમ ખિલાડી-આદિના નેત્રકિરણોથી વ્યાપ્ત હોવાના કારણે ઉંદર પીળા શરીરવાળો તમને શા માટે નથી દેખાતો ? ૩૩.

નૈયાયિક—ખિલાડીના નેત્ર કિરણો અતિકૃશ હોવાથી તે કિરણોથી વ્યાપ્ત શરીરવાળા ઉંદરનું જ્ઞાન અમને થતું નથી.

જૈન—તો પછી અતિકૃશ કિરણોની સહાયથી ઉંદરનું જ્ઞાન વિના હરકતે ખિલાડીને કેમ થાય છે ? અર્થાત્ તેને પણ તેનો ઓધ થયો ન જોઈએ, જુમેકર કે પ્રત્યક્ષ જ્ઞાન કરાવવામાં કુશલ એવા કિરણોમાં અસમાનતા છે, એમ તો તા કહી શક્યો જ નહિ. એટલે કે—જો બન્ને માટે કિરણો સરખાં જ હોય તો પછી એકને જ્ઞાન થાય અને બીજાને ન થાય એમ કેમ કહેવાય ? ૩૪.

માટે ખિલાડીના નેત્રમાં એવી યોગ્યતા જ છે, કે જેથી તે અંધકારમાં પણ જોઈ શકે છે. પરંતુ તેનાં નેત્રો રશ્મિવાળાં નથી. ૩૫.

આ રીતે વિચારતાં ચક્ષુમાં કોઈ પણ રીતે રશ્મિવત્તા સિદ્ધ થઈ શકતી નથી. તો હે તાર્કિક ! ચક્ષુ પદાર્થને પ્રાપ્ત થઈને ઓધજનક છે, એ કઈ રીતે સિદ્ધ થશે ? અર્થાત્ ચક્ષુની પ્રાપ્ત્યકારિતા સિદ્ધ નથી. ૩૬.

(૫૦) પતા इति ह्ययः ॥૨૯॥ किमु कदाचिदयेति । अहो जैन किं न दृष्टा मरीचय इति पृच्छा ॥૩०॥ तच्चक्षुषेति मार्जारचक्षुषा । अत्र काव्ये तवापि धिषणा कथं न प्रोज्जृम्भे-

તેતિ સંયોગઃ ॥૩૩॥ તસ્યાએતિ ઓતોરપિ । અસ્મિન્નિતિ મૃષિકે । મતિપ્રતિવોધકત્વમિતિ પ્રત્યક્ષલક્ષણમતિજનકત્વમ્ ॥૩૬॥

(ટિ૦) ઉત્પત્તિરિત્યાદિ । ઉદ્ભૂતતયા વાહુલ્યતયા । તાસામિતિ રહીનામ્ । તત્રૈવેતિ પ્રદેશે । કાકાદરાદિરિતિ સર્પપ્રમુખસ્ય । પતા ઇતિ રુચયઃ ॥૨૯॥ અવિવરેત્યાદિ પરવચનમેતત્ । વૃષદંશેતિ દંશદશને । વૃષાન્ મૂષકાન્ દશતીતિ કર્મમ્ભયન્ માઝ્જારસ્તન્નેત્રે । ન દૃષ્ટા ઇતિ અપિ તુ દૃશ્યન્તે એવ ॥૩૦॥ અત પવેત્યાદિ અત ઇતિ મરીચિચયપ્રભાવાદેવ । તિમિરેતિ અન્ધકારવહુલેપિ । મૂષકપરીતિ માઝ્જારઃ ॥૩૧॥ ચાકચિક્યેત્યાદિ । અત્ર ચશુપિ ॥૩૨॥ કૃશતરેત્યાદિ । તેપામિતિ રમીનામ્ । તસ્યાપીતિ વિઢાલસ્ય । અસ્મિન્નિતિ ઉન્દરે । અસા-વિતિ મતિઃ । સા એતિ ત્વિષાં સન્તતિઃ । ઉભયત્રેતિ ત્વચ્ચશુપિ ઓતુચશુપિ ચ ॥૩૪॥ હત્ય-મિત્યાદિ । તાર્કિકેતિ પદતર્કભાષાપરિતર્કકર્કશમતે ઇતિ સોહલુપ્થવચનમ્ । પ્રતિવોધકત્વમિતિ જ્ઞાનોત્પાદકત્વમ્ ॥૩૬॥

વહિર્થપ્રદૌન્મુન્યં વહિષ્કારણજન્યતા ।

સ્થાયિત્વં વા વહિર્દેશે કિં વાદ્યેન્દ્રિયતા ભવેત્ ॥૩૭॥

તત્રાદિમાયાં ભિદિ ચેતસા સ્યાદેતસ્ય હેતોર્થમિચારચિહ્નમ્ ।

અપ્રાપ્યકારિ પ્રકરોતિ યસ્માદ મન્દાકિર્નામન્દરબુદ્ધિમેતત્ ॥૩૮॥

દોષઃ સ એવોત્તરકલ્પનાયાં યદાત્મનઃ પુદ્ગલ એવ વાહ્યઃ ।

ચેતશ્ચ તસ્માદુપજાયમાનમેતદ્ વહિષ્કારણજન્યતામૃત્ ॥૩૯॥

ચેતઃ સનાતનતયા કલિતસ્વરૂપં

સર્વાપકૃષ્ટપરિમાણપવિત્રિતં ચ ।

પ્રાયઃ પ્રિયઃ પ્રણયિર્નાપ્રણયાતિરંકા-

દેતત્ કરોતિ હૃદયે ન તુ તર્કતઙ્ગાઃ ॥૪૦॥

એતદત્ર વિતર્તાક્રિયમાણં પ્રસ્તુતેનરદિવ પ્રતિભાતિ ।

વિસ્તરાય ચ ભવંદિતિ ચિન્ત્યં તદ્ બિલોક્ય ગુહ્યગુપ્તિવૃત્તિમ્ ॥૪૧॥

પક્ષે તૃતીયે વિષયપ્રદેશઃ શરીરદેશો યદિ વા વહિઃ સ્યાત્ ।

સ્થાયિત્વમાયે વિષયાશ્રિતત્વં યદ્વા પ્રવૃત્તિર્વિવચ્ચોન્મુલ્કા સ્યાત્ ॥૪૨॥

પ્રાચીનપક્ષે પ્રતિવાચસિદ્ધિકલ્કપદ્મઃ સમુપૈતિ હેતોઃ ।

સ્યાદ્વાદિના યત્ પ્રતિવાદિનાઽન્ય નાઽહ્નીકૃતં મેયસમાશ્રિતત્વમ્ ॥૪૩॥

વળી, હે નૈયાયિક ! તમોએ ચક્ષુમાં પ્રાપ્યકારિત્વ ઝિદ્ધ કરવાને તમારા અનુમાનમાં ‘બાહ્યેન્દ્રિયરૂપ હોવાથી’ એવા હેતુ કહ્યો તો તેમાં ‘બાહ્યેન્દ્રિયરૂપ’ નો તમને શો અર્થ અભિપ્રેત છે ? ‘બાહ્ય’ ઘટપટાદિ ‘પદાર્થ’નો બોધ કરાવવામાં સન્મુખતા-તત્પરતા’ એ બાહ્યેન્દ્રિયતત્ત્વનું લક્ષણ છે ? કે બાહ્ય કારણોથી જન્યત્વ છે કે બાહ્યદેશમાં સ્થિતિ એ બાહ્યેન્દ્રિયત્વ છે ? ૩૭.

પ્રથમ પક્ષમાં એટલે કે બાહ્ય પદાર્થનાં જ્ઞાનમાં અભિમુખ હોય તે બે બાહ્યેન્દ્રિય કહેવાય તો મનને પણ બાહ્યેન્દ્રિય કહેવું જોઈએ. કારણ કે—મન અપ્રાપ્ત્યકારિ હોવા છતાં પણ મેરૂપર્વત, ગંગા નદી આદિ બાહ્ય પદાર્થોનું જ્ઞાન કરાવે છે. ૩૮.

બીજા પક્ષમાં એટલે કે બાહ્ય કારણથી જન્ય હોવાથી બાહ્યેન્દ્રિય કહેવાતી હોય તો પણ તે જ દોષ છે એટલે કે, મનવડે હેતુમાં વ્યભિચાર આવશે. કારણ કે પુદ્ગલ આત્માથી બાહ્ય છે, અને મન પુદ્ગલ વર્ગણથી ઉત્પન્ન થાય છે, માટે મન પણ બાહ્યકારણજન્ય તો છે જ અને છતાં તે અપ્રાપ્ત્યકારી છે. ૩૯.

નૈયાયિક—મન નિત્ય છે અને અણુરૂપ છે તેથી તે બાહ્ય કારણજન્ય કહેવાય નહીં.

જૈન—તમારું આ કથન કામી પુરુષ સ્ત્રીના પ્રેમથી માની લ્યે તો ભલે માની લ્યે પણ તર્ક બળુનાર બુદ્ધિશાળી પુરુષ તો કદી પણ નહીં માને. ૪૦.

આ સ્થળે મનનો નિત્યાનિત્યત્વનો વિચાર અપ્રસ્તુત જોવો છે. વળી, તેનો વિચાર વિસ્તારથી કરવો પડે માટે અહીં વિશેષ લખતા નથી. તો જિજ્ઞાસુ પુરુષોએ અમારા ગુરુજીએ રચેલ ‘સ્વાદ્વાદરત્નાકર’ નામની વૃત્તિ જોઈ વિચારી લેવું. ૪૧.

‘બાહ્યપ્રદેશમાં સ્થાયિત્વ-સ્થિતિ કરે’ તે ‘બાહ્યેન્દ્રિય’ એ ત્રીજા પક્ષમાં બાહ્યપ્રદેશ એટલે વિષયપ્રદેશ માને છે કે શરીરપ્રદેશ? ‘વિષયપ્રદેશમાં સ્થિતિ’ એ પ્રથમ પક્ષનો અર્થ ‘વિષયને આશ્રિત’ એ છે કે ‘વિષયોન્મુખી પ્રવૃત્તિ’ છે? ૪૨.

‘વિષયપ્રદેશમાં સ્થિતિ’નો અર્થ ‘વિષયને આશ્રિત’ એવો હોય તો પ્રતિવાદસિદ્ધિ (અન્યતરાસિદ્ધિ) નામનો દોષ આવશે, કારણ કે—સ્વાદ્વાદરતાવલમ્બી પ્રતિવાદિએ ચક્ષુને વિષયાશ્રિત માનેલ નથી. ૪૩.

(૫૦) તર્કતજ્ઞા इति । नित्यानित्यं मनः, शुभाशुभचिन्ताहेतुस्वभावात् ; मनोऽणुपरिमाणं न भवति करणत्वालोचनादिवत्-एवंप्रायःप्रयोगविदुराः ॥४०॥

(ટિ.) તત્ત્વાદિમાયામિત્યાદિ । તત્ત્વેતિ બાહ્યેન્દ્રિયત્વાદિતિ હેતૌ । एतदिति मनः ॥३८॥
 दोषः स एवेत्यादि । एष इति चेतोर्वर्णणरूपः । तस्मादिति पुद्गलात् ॥३९॥ अथैवं मन्यसे—चेतो नित्यम् । ततः कथंकारं कारणजन्यं स्यादित्याशङ्क्याह—चेतः सनातनेत्यादि । सनातनेति नित्यतया—तन्मते चेतो नित्यमित्यर्थः । सर्वापकृष्टेति अणुपरिमाणं मनः ॥४०॥ प्राचीनेत्यादि । अस्येति विषयाश्रितत्वरूपस्य हेतोः ॥४१॥

પક્ષે તથા સાધનશૂન્યતાઽસ્મિન્ દૃષ્ટાન્તદોષઃ પ્રકટઃ પટ્ટનામ્ ।

જિહ્વેન્દ્રિયં નાર્થસમાશ્રિતં યદ્ વિલોકયામાસુરમી કદાચિત્ ॥૪૪॥

દ્વિતીયકલ્પં કિમસૌ પ્રવૃત્તિર્થાભિમુખ્યેન વિસર્પણં સ્યાત્ ।

આશ્રિત્યં કિં વા વિષયપ્રપન્નં પ્રતીતિસંપત્તિબોધકત્વમ્ ? ॥૪૫॥

પક્ષે પુરશ્ચારિણિ સિદ્ધિવન્ધ્યં સ્યાત્ સાધનં જૈનમતાનુગાનામ્ ।
 યસ્માદ્ ન તૈર્લોચનરશ્મિચક્રમઙ્ગીકૃતં વસ્તુમુખં પ્રસર્પત્ ॥૪૬॥
 નિર્દર્શનસ્ય સ્ફુટમેવ દૃષ્ટં વૈકલ્યમત્રૈવ હિ સાધનેન ।
 પદાર્થસાર્યં પ્રતિ યદ્ ન સર્પજ્જિહ્વેન્દ્રિયં કેનચિદિષ્ટપૂર્વમ્ ॥૪૭॥
 પદ્માન્તરે તુ વ્યભિચારમુદ્રા કિં ચેતસા નૈવ સમુજ્જનૃમ્ભે ! ।
 યસ્માત્ તદપ્રાપ્ત્ય સુપર્વશૈલસ્વર્ગં સમુત્પાદયતિ પ્રતીતિમ્ ॥૪૮॥

વળી, આ પક્ષમાં જિહ્વેન્દ્રિયરૂપ દૃષ્ટાંત સાધનશૂન્ય હોય તે દૃષ્ટાંતાભાસ થશે, કારણ કે કુશલ પુરુષોએ જિહ્વાને કદી પણ વિષયને આશ્રિત હોય એ રીતે જોય નથી. ૪૪.

વિષયોન્મુખી પ્રવૃત્તિ કરે તે બાહ્યેન્દ્રિય છે, એ બીજો પક્ષ કહો તો વિષયોન્મુખી પ્રવૃત્તિ એટલે વિષયની સન્મુખ વિસર્પણ-ગમન છે કે વિષય પ્રપંચની અપેક્ષા રાખીને બોધજનક થવું તે છે ? ૪૫.

પ્રથમ વિકલ્પમાં જૈન મતાનુસારે હેતુમાં અસિદ્ધિ (અન્યંતરાસિદ્ધ) નામનો દોષ છે કારણ કે જૈનોએ પદાર્થ તરફ ગમન કરતું નેત્રગત રશ્મિચક્ર સ્વીકાર્યું નથી. ૪૬.

વળી, જિહ્વેન્દ્રિયનું પણ વિષય તરફ ગમન કોઈ એ પણ માનેલ નથી. માટે દૃષ્ટાંતમાં પણ સાધનશૂન્યતા નામનો દોષ સ્પષ્ટ જણાય છે. ૪૭.

બીજા વિકલ્પમાં શું મનથી વ્યભિચાર નથી ? કારણ કે મન વિષયપ્રપંચની અપેક્ષા રાખ્યા છતાં મેરૂપર્વત સ્વર્ગાદિ પદાર્થને પ્રાપ્ત કર્યા વિના જ તેમનું જ્ઞાન કરાવે છે. ૪૮.

(૧૦) અર્થસમાશ્રિતમિતિ અર્થધેયમ્ । ॥૩૪॥ આશ્રિત્યેતિ ઉદ્દિશ્ય । ॥૪૧॥ પુરશ્ચારિણીતિ પ્રયમે ॥૩૬॥

(ટિં) પક્ષે પુર શ્યાદિ । સાધનમિત્યર્થાભિમુખ્યેન વિસર્પણં જૈનાનામસિદ્ધમ્ । તૈરિતિ જૈનૈઃ ॥૪૬॥

શરીરસ્ય બહિર્દેશે સ્થાયિત્વં યદિ જરૂર્યતે ।

બાહ્યેન્દ્રિયત્વમત્ર સ્યાત્ સંદિગ્ધવ્યભિચારિતા ॥૪૯॥

અપ્રાપ્તાર્થપરિચ્છેદેનાઽપિ સાર્યં ન વિચિતે ।

હેતોર્વાહ્યેન્દ્રિયત્વસ્ય વિરોધો વત કથન ॥૫૦॥

ક્વચિત્ સાધ્યનિવૃત્ત્યા તુ હેતુવ્યાવૃત્તિર્દર્શનાત્ ।

પ્રતિવન્ધપ્રસિદ્ધિચેત્ તદાઽત્રાપિ કથં ન સા ? ॥૫૧॥

રસનસ્પર્શનત્રાણશ્રોત્રાન્યેન્દ્રિયતાવલાત્ ।

ચક્ષુરપ્રાપ્ત્યવિજ્ઞાતૃ મનોવત્ પ્રતિપચતામ્ ॥૫૨॥

સાધ્યવ્યાવૃત્તિતોડત્રાપિ હેતુવ્યાવૃત્તિરીક્ષિતા ।

ન ચ કચિદ્ વિરોધોઽસ્તિ येनैकत्रैव सा मना ॥૫૩॥

बाह्येन्द्रियत्वं सकलङ्गमेवं न तार्किकान् प्राणयितुं तदीष्टे ।

भ्रूविभ्रमो दुर्गममामिर्નાતાં वैदग्ध्यभाजो भजते न चेतः ॥૫૪॥

શરીરના બાહ્ય દેશમાં રહે તે બાહ્યેન્દ્રિય એમ કહેા તો હેતુમાં સંદિગ્ધ-
વ્યભિચાર-અનેકાન્તિક દોષ આવશે. ૪૬.

કારણ કે આવા બાહ્યેન્દ્રિયત્વ હેતુને અપ્રાપ્યકારિત્વ સાથે કોઈ બતાવે
વિરોધ નથી. ૫૦.

નૈયાયિક-કોઈ કોઈ કેકાણે સાધ્યનિવૃત્તિને કારણે સાધનનિવૃત્તિને લઇને
પણ વ્યાપ્તિ સિદ્ધ થાય છે, તો તે પ્રમાણે જે પ્રાપ્યકારી નથી તે બાહ્યેન્દ્રિય
પણ નથી જેમ કે મન—આમ વ્યાપ્તિની સિદ્ધિ શા માટે ન થાય ? ૫૧.

જૈન—તે જ પ્રકારે ચક્ષુમાં પણ અપ્રાપ્યકારિત્વની સિદ્ધિ સ્વીકારે. અર્થાત્
એ જ ન્યાયે ચક્ષુમાં પણ અપ્રાપ્યકારિત્વની સિદ્ધિ થશે. ૫૧.

જેમ કે—ચક્ષુ અપ્રાપ્યકારી છે, કારણ કે રસન-સ્પર્શન-દ્રાણ અને શ્રોત્ર
ઇન્દ્રિયથી ભિન્ન ઇન્દ્રિય તે છે, મનની જેમ. ૫૨.

અમારા આ અનુમાનમાં પણ તમારા અનુમાનની જેમ સાધ્યાભાવને કારણે
સાધનાભાવ સિદ્ધ થઈ શકે છે તેથી તમારા અને અમારા અનુમાનમાં કંઈ પણ
ફેર નથી, કે જેથી કરીને તમારા અનુમાનમાં સાધ્યની વ્યાવૃત્તિથી હેતુની વ્યાવૃત્તિ
દ્વારા સાધ્યની સિદ્ધિ થાય, અને અમારા અનુમાનમાં ન થાય. સારાંશ એ છે
કે વ્યાપ્તિની સિદ્ધિ એકાદ દૃષ્ટાંતથી નહીં પણ સર્વવિપક્ષોમાંથી હેતુની વ્યાવૃત્તિ
હોય તો જ થાય છે. તમે માત્ર એક મનમાં જ હેતુની વ્યાવૃત્તિ બતાવી વ્યાપ્તિ
સિદ્ધ કરવા પ્રયત્ન કર્યો તે બરાબર નથી. ૫૩.

આથી અભાગિની(વિધવા) સ્ત્રીના કટાક્ષો ઉત્તમ (સાધુ) પુરુષના ચિત્તને
મોહ પમાડી શકતા નથી, તેમ તમારો આ હેતુ સકલકંઠ સંદિગ્ધવ્યભિચારી
હોવાથી તાર્કિક પુરુષોને પ્રસન્ન કરવા સમર્થ નથી. ૫૪.

(૫૦) સંદિગ્ધવ્યભિચારિતેતિ અનેકાન્તિકત્વમ્ ॥૪૯॥ અપ્રાપ્તાર્થપરિચ્છેદેનાપીતિ
અપ્રાપ્યકારિત્વેનાપિ ॥૫૦॥ કચિદિતિ યત્ પ્રાપ્યકારિ ન ભવતિ, તદ્ બાહ્યેન્દ્રિયમપિ ન ભવતિ,
યથા મનઃ । एवंविधे जैनेकत्रैव व्यावृत्तिप्रधाने साधने । अत्रापीति उत्तरपथेन वक्ष्यमाणे प्रयोगे ।
सेति प्रतिबन्धप्रसिद्धिः ॥૫૧॥ सकलंकमति सदिग्धानैकान्तिकवद्विषयम् ॥૫૨॥

(ટિ૦) અપ્રાપ્તાર્થેત્યાદિ । ચક્ષુરપ્રાપ્ય વિષયે મતિં કરોતિ, બાહ્યેન્દ્રિયત્વાજ્ઞાવદિત્યપિ હેતોર્ન
વિરોધઃ ॥૫૦॥ ક્વચિત્સાધ્યેત્યાદિ । તન્મતે હિ વિપક્ષવ્યાપ્તાવપિ સાધનવ્યાવૃત્તેઃ પૂર્વં સાધ્યવ્યાવૃ-
ત્તિરિષ્યતે । અતઃ ક્વત્સાધ્યેતિ પ્રાપ્યકારિત્વવ્યાવૃત્ત્યા હેતોરિતિ બાહ્યેન્દ્રિયત્વસ્ય । યત્પ્રાપ્યકારિ
ન સ્યાત્ તદ્બાહ્યેન્દ્રિયમપિ ન, યથા મનઃ । एवं विधे व्यावृत्तिप्रधाने साधने । प्रतिबन्धेति ।
प्रतिबन्धस्याविनाभावस्य प्रसिद्धिः । अत्रापीति चक्षुरप्राप्यकारीत्वेवरूपे । सेति प्रतिबन्धप्र-
तिपत्तिः । अस्मन्मतेऽयं स्वभावो विपक्षे साध्यव्यावृत्तिपूर्वा साधननिवृत्तिः ॥૫૧॥ સાધ્ય-

૧ વિપક્ષે વ્યા૦ મુ । ૨ સાધનસ્ય વ્યાવૃત્તિપૂર્વ સા૦ મુ ।

વ્યાવૃત્તોત્પાદિ । સેતિ પ્રતિબંધપ્રસિદ્ધિઃ । તાવકાનુમાને આસ્માકીને ચ સમાના ઉભયોર્વિશેષા-
ભાવાત્ ॥૫૩॥ સકલક્રમિતિ સન્દિગ્ધાનેકાન્તિકત્વદ્વિતમ્ ॥૫૪॥

કિન્ચાઽત્ર સંસૂચિતમાદિશબ્દાત્ વૃત્તે પુરશ્ચારિણિ કારકત્વમ્ ।

યત્ પ્રાપ્ત્યકારિત્વસમર્થનાય નેત્રસ્ય તત્ કાળદગ્ગજનાભમ્ ॥૫૫॥

યસ્માદિદં મન્ત્રજપોપસર્પત્પ્રોદામરામાવ્યભિચારદોષાત્ ।

ઉત્તાલવેતાલકરાલકેલીકલક્રિતશ્રીકમિવાઽવમાતિ ॥૫૬॥

૫૧ી, ‘ચક્ર પ્રાપ્ત્યકારી છે, બાહ્યેન્દ્રિયાદિરૂપ હોવાથી’ આ પ્રમાણે
ચક્રમાં પ્રાપ્ત્યકારિત્વની સિદ્ધિ માટે કહેલ હેતુમાં આદિ શબ્દથી ‘કારકત્વ’
રૂપ હેતુનું સૂચન કર્યું છે પણ તે કાણી આંખને આજવાની જેમ વ્યર્થ છે. ૫૫.

કારણ કે આ ‘કારકત્વ’ હેતુમાં મન્ત્રજ્ઞપથી નજીક આવતી ઉદ્ભવ
શ્રીથી વ્યભિચાર છે, માટે તે ઉલ્કટ મદોન્મત્ત વેતાલની ભયંકર ક્રીડાથી
કલંકિત થયેલી શોભાવાળો જણાય છે. ૫૬.

(૫૦) પુરશ્ચારિણીતિ ચક્રુઃ પ્રાપ્ત્યેવ્યસ્મિન્ ॥૫૫॥

(ટિ.) કારકત્વમિતિ યત્કારકં તત્પ્રાપ્ત્યકારીતિ વ્યાપ્તિઃ ॥૫૫॥ યસ્માદિદમિતિ
યસ્માદિતિ કારણાત્ । इदमिति કારકત્વમ્ । મન્ત્રઃ [અ]પ્રાપ્ત્યકારો, રામાચાર્કર્પણકાર-
કત્વાત્ । અતઃ એવાનૈકાન્તિકોઽયં હેતુઃ ॥૫૬॥

તથાહિ—

કનકનિકંપસ્તિગ્ધાં મુગ્ધાં મુહુર્મધુરસ્મિતાં

ચટુલકુટિલભ્રૂવિભ્રાન્તિ કટાક્ષપટુચ્છટામ્ ।

ત્રિજગતિ ગતાં કશ્ચિદ્ મન્ત્રી સમાનયતિ ક્ષણાત્

તસ્મિન્મણીમારાદ મન્ત્રાન્ મનોભુવિ સંસ્મરન્ ॥૫૭॥

કશ્ચિદ્ત્ર ગદતિ સ્મ યત્ પુનર્મન્ત્રમન્ત્રણગર્વી સમાનયેત્ ।

યુક્તમેવ મદિરક્ષણાદિકં તેન નાઽભિહિતદૂષણોદયઃ ॥૫૮॥

મન્ત્રસ્ય સાક્ષાદ્ ધટના પ્રિયાદિના પરમ્પરાતો યદિ વાં નિગદ્યતે ? ।

સાક્ષાત્ ન તાવદ્ યદયં વિહાયસો ધ્વનિસ્વરૂપસ્તવ સંમતો ગુણઃ ॥૫૯॥

તતોઽસ્ય તેનૈવ સમં સમસ્તિ સંસક્તિવાતાં ન તુ પદ્મલાક્ષ્યા ।

અથાઽક્ષરાલમ્બનવેદનં સ્યાદ્ મન્ત્રસ્તથાઽપ્યસ્તિવ્યમાત્મનૈવ ॥૬૦॥

તે આ પ્રમાણે—મનમાં મંત્રનો જપ કરનાર કોઈ માંત્રિક પુરુષ ત્રણ
જગત્માં કોઈ પણ સ્થળે રહેતી, સુવર્ણની કસોટી સમાન સ્તિગ્ધ, ભોળી,
વારંવાર મધુર હાસ્ય કરતી, ચપલ અને વક્રબુકુટિના વિલાસવાળી કટાક્ષની
સુંદર છટાવાળી શ્રીને દ્રશ્યી. પણ ક્ષણવારમાં ખેંચી લાવે છે. અહિં મંત્રમાં
‘કારકત્વ’ તો છે, પણ પ્રાપ્ત્યકારિત્વ નથી. માટે આ હેતુ વ્યભિચારી છે. ૫૭.

નૈયાયિક—આ વિષયમાં અમારું કહેવું એમ છે કે—મંત્રમાં યોગ્યતા વાળી સ્ત્રીને ખેંચી લાવે છે માટે ઉપર કહેલ વ્યભિચાર દોષ આવશે નહીં. ૫૮.

જૈન—એમ કહો તો પૃથ્વીએ છીએ કે—સ્ત્રીની સાથે મંત્રનો સંબંધ સાક્ષાત્ છે કે પરંપરાએ ? સાક્ષાત્ સંબંધ તો સંભવે નહીં. કારણકે મંત્ર શબ્દરૂપ છે, અને તમે શબ્દને આકાશનો ગુણ માનો છો. ૫૯.

માટે આ શબ્દરૂપ મંત્રનો સાક્ષાત્ સંબંધ તો આકાશ સાથે જ ઘટી શકે છે, પરંતુ સ્ત્રી સાથે ઘટી શકે નહીં.

નૈયાયિક—અક્ષરોના આલમ્બનથી ઉત્પન્ન થયેલ જ્ઞાન એ જ મંત્ર છે.

જૈન—એમ માનો તો જ્ઞાન આત્માનો ગુણ છે, માટે જ્ઞાનરૂપ મંત્રનો સાક્ષાત્ સંબંધ આત્મા સાથે જ થશે, પરંતુ સ્ત્રી સાથે નહીં થાય આથી મંત્રનો સાક્ષાત્સંબંધ સ્ત્રી સાથે છે, એમ કહી શકશો નહીં. ૬૦.

(૫૦) આરાદિતિ દ્વાત્ ॥૫૭॥ યુક્તમિતિ સમ્બદ્ધમ્ ॥૫૮॥ અસ્યેતિ શબ્દસ્ય । તેનૈવેતિ વિહાયસા ॥૬૦॥

(ટિપ્) કશ્ચિદ્ગ્રંથોદિ । યુક્તમિતિ સમ્બદ્ધમેવ । મદિરેતિ નારીપ્રભૃતિકમ્ । તેનેતિ કારેણ ભવદ્ધિરભિદિતમુક્તં દૂપણં તસ્યોદયો ન ॥૫૮॥ મન્ત્રસ્યેત્યાદિ । વિહાયસા ઇતિ આકાશસ્ય । શબ્દો હ્યમ્બરગુણો ભવતઃ સમ્મતઃ । યો યસ્ય ગુણઃ સ તેનૈવ સમ્બદ્ધો ભવતિ નાન્યેન ॥૫૯॥ તત્તોડસ્યેત્યાદિ । તતઃ કારણાદસ્યેતિ ધ્વનિરૂપસ્ય મન્ત્રસ્ય તેનેતિ આકાશેન । વેદનમિતિ જ્ઞાનમ્ । હ્યમિતિ સંસક્તિવર્ત્તા । જ્ઞાનમાત્મગુણઃ । અતઃ આત્મસમ્બદ્ધો ભવતુ ॥૬૦॥

અથાપિ મન્ત્રસ્ય નિત્યેયતે ત્વયા સંસારિતપ્રતિદેવતાડમન્ત્ર ।

સંતોષપોષપ્રગુણા ચ સા પ્રિયા પ્રિયં પ્રતિ પ્રેરયતિ સ્વયોર્ગિર્નામ્ ॥૬૧॥

બ્રૂમહેડત્ર નનુ દેવતાડમ્ના મન્ત્રવર્ણવિસરસ્ય કા ઘટા ? ।

અમ્બરસ્ય ગુણ એષ તત્ કથં દેવતાડમ્નિ ભજેત સક્ષતિમ્ ? ॥૬૨॥

આશ્રયદ્વારતોડસ્યસ્ય સંસર્ગો નાસ્તિ સર્વથા ।

વ્યાપકદ્રવ્યયોર્યસ્માત્ સંસર્ગો નાડમુના મતઃ ॥૬૩॥

વ્યાપકેષુ વદતિ વ્યતિપક્ષં યસ્તુ તેન મનસા ધ્વનિના ચ ।

વીતવસ્તુવિષયેણ વિમૃશ્યઃ સ્પષ્ટ એવ વિલસન્ વ્યભિચારઃ ॥૬૪॥

અયસ્કાન્તાદનેકાન્તસ્તથાડત્ર પરિભાવ્યતામ્ ।

આક્ષેપથ સમાધિથ જ્ઞેયૌ રત્નાકરાદિહ ॥૬૫॥

કારકત્વમપિ તદ્ ન શોભતે પ્રાપ્ત્યકારિણિ યદીક્ષણે મતમ્ ।

પ્રાપ્ત્ય વસ્તુ વિનનોતિ તદ્ મર્તિ નૈવ ચક્ષુરિતિ તત્ત્વનિર્ણય: ॥૬૬॥

અદિચત્ત્રકલનેષુ યૈત્યદ: પ્રાક્ પ્રરૂપિતમુપૈતિ નો ઘટામ્ ।

રશ્મિસંચયવિપચ્ચિતં હિ તત્ તે ચ તત્ર નિતરાં વ્યપાકૃતા: ॥૬૭॥

નૈયાયિક-મંત્રનો સાક્ષાત્સંબંધ એના સ્વામી (અધિષ્ઠાયક) દેવ સાથે છે, અને દેવનો સંબંધ સ્ત્રી સાથે છે. એટલે મંત્રોચ્ચારથી પ્રસન્ન થયેલ તે દેવતા પોતાસાથે સંબંધવાળી સ્ત્રીને મંત્ર લણનાર પુરુષ પ્રત્યે પ્રેરણા કરે છે-એમ પરંપરા સંબંધ છે. ૬૧.

જૈન-આ વિષયમાં તમને પૂછીએ છીએ કે-મન્ત્રાક્ષરોના સમૂહનો દેવના આત્મા સાથે કયો સંબંધ છે? કારણ કે તમારા મતાનુસાર આ મન્ત્રાક્ષરોનો સમૂહ શબ્દરૂપ હોવાથી આકાશનો ગુણ છે, તો પછી દેવને વિષે મન્ત્રનો સંબંધ છે, એ કથન કઈ રીતે સંગત થશે? અર્થાત્ નહીં થાય. ૬૨

નૈયાયિક-શબ્દોનો આશ્રય આકાશ છે, અને તે વ્યાપક છે. તો તે આકાશ દ્વારા શબ્દરૂપ મન્ત્રાક્ષરોના સમૂહનો દેવના વ્યાપક આત્મા સાથે સંબંધ થશે.

જૈન-એમ પણ તમે કહી શકશો નહીં, કારણ કે-વ્યાપક દ્રવ્યોનો પરસ્પર સંસર્ગ તમોએ માનેલ નથી. ૬૩.

વળી (નવીન નૈયાયિકાદિ કે વૈશેષિકાદિ) જેઓ વ્યાપક દ્રવ્યોનો પણ પરસ્પર સંયોગ સંબંધ માને છે, તેઓના મતે પણ અતીત વસ્તુને વિષય કરનાર મન અને શબ્દ વડે હેતુમાં સ્પષ્ટ વ્યભિચાર દેખાય છે. અર્થાત્ જે વસ્તુ નષ્ટ થઈ ગઈ તેની સાથેના સંસર્ગનો અસંભવ છતાં મન અને શબ્દ તેના બોધના કારક છે. ૬૪. વળી આ કારકત્વ હેતુમાં લોહચુંબક વડે પણ વ્યભિચાર છે, કારણ કે, ચુંબક શક્તિ લોહચુંબકમાં સ્થિત હોઈ લોહને અપ્રાપ્ત છતાં દૂરગત લોહનું આકર્ષણ કરે છે, આ અંગે શંકા અને સમાધાન વિગેરે જિજ્ઞાસુ બુદ્ધિમાનોએ સ્યાદાદરતાકર (પૃ. ૩૩૦-૩૧) માંથી બાણી લેવાં. ૬૫

માટે ઉપર મુજબ વિચારતાં ચક્રમાં પ્રાપ્ત્યકારિત્વની સિદ્ધિ માટે અપાતો આ કારકત્વ હેતુ જરાએ શોભાસ્પદ નથી, તેથી કરીને ચક્ર પદાર્થને પ્રાપ્ત કર્યા વિના જ જ્ઞાન કરાવે છે, એ અબાધિત સિદ્ધાન્ત બાણ્યો. ૬૬.

વળી પર્વત અને ચંદ્રજ્ઞાનમાં તમોએ જે કાલવિલમ્બ (શ્લોક ૩) કહ્યો હતો તે પણ યુક્તિયુક્ત નથી કારણ કે-રશ્મિચક્રને માનવાથી આ કથન થઈ શકે છે, પરંતુ ચક્રમાં તે રશ્મિચક્રનું અમોએ સર્વથા ખાંડન કરી નાંખેલ છે. ૬૭.

(૫૦) અથાપીતિ પરમ્પરાપક્ષસ્યોપક્ષેષ: । સ્વયોગિનીમિતિ સ્વસમ્બદ્ધામ્ ॥૬૧॥ આશ્રય-દ્વારત્વમિતિ । શબ્દસ્યાશ્રયો જ્ઞાકાશ: । સ ચ સર્વવ્યાપો । અસ્યેતિ મન્ત્રવર્ણવિસરસ્ય ॥૬૩॥ વ્યાપ-

૧ તત્ર કિમપિ વ્યં મુપા । ।

केष्विति आत्मादिषु । यस्त्विति मनसः प्राप्यकारित्ववादी वैशेषिकादिः- । व्यभिचार इति कारकत्वहेतोरनैकान्तिकत्वम् । को भावः ? अतीतवस्तुविषयस्य मनसः शब्दस्य च यद्यपि चिन्तकत्वेनार्थप्रकाशकत्वेन च कारकत्वमस्ति तथापि प्राप्यकारित्वं नास्ति विषय-स्यातीतत्वात् ॥६४॥ अयस्कान्ताद्नेकान्त इति । स हि कारकमस्ति परं अप्राप्यकारी । अत्रेति कारकत्वहेतौ ॥६५॥ मतमिति भवतां इष्टम् । प्राप्य वस्त्वित्यादि चक्षुः कर्तुं वस्तु प्राप्य मति नैव वितनोतीति योजना ॥६६॥ तत्रेति नयने ॥६७॥

(टि०) अध्यापीत्यादि । एतत्पतीति एतस्य मन्त्रस्याधिष्ठातृदेव्या । सेति अधिष्ठात्री । स्वयोगिनीमित्यात्मसम्बद्धम् ॥६९॥ आश्रयेत्यादि । परम्परापक्षस्य परिहारः । आश्रयस्य गगनस्य द्वारेण मंत्रवर्णविसरो गगने संसृज्यते, अकाशं पक्षमलाद्या इत्यपि न घटते । व्यापकेति आकाशात्मनोः । अमुनेति भवदाचार्येण ॥६३॥ व्यापकेष्वित्यादि । व्यतिपङ्गमिति संयोगम् । तेनेति भवतां चतुर्णां मध्ये केनापि । य इति मनसः प्राप्यकारित्ववादी वैशेषिकादिः । मनसेति अप्राप्यकार्यपि मनो ध्वनिश्च कारकम् । व्यभिचारः कारकत्वाद्यहेतोः । कारकत्वहेतोरनैकान्तिकत्वम् । को भावः ? अतीतवस्तुविषयस्य मनसः, शब्दस्य च, यद्यपि चिन्तकत्वेनार्थप्रकाशकत्वेन च कारकत्वमस्ति, तथापि प्राप्यकारित्वं नास्ति, विषयस्यातीतत्वात् । अयस्कान्तो हि कारकमस्ति परमप्राप्यकारी ॥६४-६५॥ अद्रिचन्द्रेत्यादि । ते इति रश्मयः । तत्रेति चक्षुषि । व्यपाकृता इति पूर्वोक्तप्रकारेण निराकृताः ॥६७॥

§ ६. किञ्च,

चक्षुरप्राप्य श्रीकृद् व्यवधिमतोऽपि प्रकाशकं यस्मात् ।

अन्तःकरणं यद्वद् व्यतिरेके स्यात् पुनः रसना ॥६८॥

अथ द्रुमादिव्यवधानभाजः प्रकाशकत्वं ददृशे न दृष्टौ ।

ततोऽप्ययं हेतुरसिद्धतायां धौरेयभावं विभराम्बभूव ॥६९॥

एतन्न युक्तं शनकोटिकाचस्वच्छोदकस्फाटिकभित्तिमुखैः ।

पदार्थपुञ्जं व्यवधानभाजि संजायते किं नयनाद न संवित् ? ॥७०॥

दम्भोलिप्रभृति प्रभिद्य भिदुराश्चेद् रोचिषश्चक्षुषः

संसर्गापगताः पदार्थपटलीं पश्यन्ति तत्र स्थिताम् ।

एवं तर्हि समुच्छलन्मलभरं भिन्वा जलं तद्वक्षणात् ।

तेनाऽप्यन्तरितस्थिताननिमिषानालोकयेयुर्न किम् ? ॥७१॥

विध्यातास्तेन ते चेद् विमलजलभरात् किं भजन्ते न शान्ति

किञ्चाऽम्भः काचकूपोदरविवरगतं निष्पतेत् तत् तदानीम् ।

दोषश्चेद् नैष तूर्णं यदयमुदयते नूतनव्यूहरूपः

सर्पैर्युस्तर्हि नैताः कथमपि रुचयो लोचनस्यापि तस्मिन् ॥७२॥

ભવતિ પરિગમશ્ચેદ્ વેગવત્વાદમીપાં

કતિપયકલયાઽસ્તુ ક્ષીરપાતસ્તદાનીમ્ ।

ન ચ ભવતિ કદાચિદ્ બુદ્બુદસ્યાપિ તસ્માત્

પ્રપતનમિતિ યુક્તસ્તસ્ય નાશઃ કિમાશુ ? ॥૭૩॥

કિઞ્ચ,

કલશકુલિશપ્રાકારોદિત્રિવિષ્ટપક્વન્દરા—

કુહરકલિતં વિશ્વં વસ્તુ પ્રતિક્ષણમજ્જુરમ્ ।

જ્વઝનકટિકાવત્ કિન્વસ્મિન્ નિરન્તરતાન્નમઃ

પ્રભવતિ વદન્નિત્યં શાક્યઃ કથં પ્રતિહન્યતે ? ॥૭૪॥

તત્થો સ્યેમા તદસ્મિન્ વ્યવધિમદ્મુના પ્રેક્ષ્યતે યેન સર્વં

તત્ સિદ્ધા નેત્રવુદ્ધિર્વ્યવધિપરિગતસ્યાપિ ભાવસ્ય સમ્યક્ ।

કુડચાવપ્ત્યવુદ્ધિર્ભવતિ કિમુ ન ચેદ્ નેદશી યોગ્યતાઽસ્ય

પ્રાપ્તસ્યાપિ પ્રકાશં પ્રભવતિ ન કથં લોચનાદ ગન્ધવુદ્ધિઃ ? ॥૭૫॥

કિં વા ન પ્રતિભાસતે શશધરં કર્માપિ તદ્રૂપવદ્

દૂરાચ્ચેદ્ વિલસત્ તદસ્ય હૃદયે લક્ષ્યેત કિં લાઞ્ઞનમ્ ? ।

તસ્માચ્ચક્રુપિ યોગ્યતૈવ શરણં સાક્ષી ચ નઃ પ્રત્યય-

સ્તત્ તર્કપ્રગુણ ! પ્રતીહિ નયનેષ્વપ્રાપ્ય ધીર્કર્તૃતામ્ ॥૭૬॥

§ ૬ વળી, ચક્રુ અપ્રાપ્યકારી અર્થાત્ પદાર્થને પ્રાપ્ત થયા વિના જ્ઞાન કરાવનારી છે, વ્યવધાનવાળા પદાર્થોને પણ જણાવતી હોવાથી, મનની જેમ. આ અન્યથી-સાધર્મ્ય દ્વાનંત છે. અને વ્યતિરેકી-વૈધર્મ્ય દ્વાનંત તરીકે અહીં જીભ બાણવી. ૬૮.

નૈયાયિક-આડ વિગેરેથી વ્યવધાનવાળા પદાર્થોનું ચક્રુ પ્રકાશક-સાપક નથી, માટે તેમાં અપ્રાપ્યકારિત્વનો સાધક 'વ્યવધાનવાળા પદાર્થોને પણ જણાવતી હોવાથી' એ હેતુ સ્વરૂપાસિદ્ધ છે. ૬૯.

જૈન-તમારું આ કથન યુક્તિયુક્ત નથી, કારણ કે-મણિ, કાચ, સ્વચ્છ જળ અને નિર્મળસ્ફટિકની ભીંત વગેરેથી વ્યવધાનવાળા પદાર્થોનું જ્ઞાન શું નેત્રથી નથી થતું? અર્થાત્ ધાય છે, માટે અમારો હેતુ સ્વરૂપાસિદ્ધ નથી. ૭૦.

નૈયાયિક-ચક્રુના કિરણો વળ, મણિ, જળ, સ્ફટિકાદિ પદાર્થોને ભેદવાનાં સ્વભાવવાળાં છે, તેથી તે પદાર્થોને ભેદીને પદાર્થને પ્રાપ્ત થઈને તેનો જોધ કરાવે છે.

જૈન-જે એમ હોય તો-હજીવતા મલિન પાણીને ભેદીને તેમાં રહેલ માછલાં-ઓનો જોધ નેત્ર કેમ કરાવતાં નથી? ૭૧.

૧ 'રાચત્રિ' મુ ।

નૈયાયિક—મલિન જળવડે તે નેત્રરશ્મિઓ બુઝાઈ જાય છે, તેથી મેલા જળમાં રહેલ માછલાં વિગેરે દેખી શકાતાં નથી.

જૈન—તો પછી નિર્મળ જળના સમૂહથી નેત્ર રશ્મિ કેમ બુઝાઈ જતાં નથી? અર્થાત્ નેત્ર કિરણો જો મલિન જળથી બુઝાઈ જતા હોઈ મલિન જળમાં રહેલ પદાર્થના યોગમાં સમર્થ થતાં ન હોય તો નિર્મળ જળમાં રહેલ પદાર્થના યોગમાં પણ સમર્થ નહીં થાય. વળી, ચક્રુકિરણોને તમો પદાર્થના ભેદક માનો છો. તેથી કાચની શીશીમાં રહેલું પાણી ચાતુષપ્રત્યક્ષ સમયે બહાર નીકળી જવું જોઈએ. કારણ કે તે વખતે તમારા મતાનુસાર ચક્રુકિરણોથી કાચની શીશીનો ભેદ થવાથી તે છિદ્રમય બની ગયેલ છે.

નૈયાયિક—પાણી શીશીમાંથી બહાર નથી આવતું કારણ કે—ચક્રુરશ્મિથી ભેદાયેલ (છિદ્રમય બની ગયેલ) કાચની શીશી જલદીથી નવીન ઉત્પન્ન થઈ જાય છે.

જૈન—જો એમ થતું હોય તો પછી નેત્રકિરણો પણ તેમાં કોઈ પણ રીતે પ્રવેશ કરી શકશે નહીં. ૯૨

નૈયાયિક—નેત્રકિરણો અતિ વેગવાળાં હોવાથી કાચની શીશીમાં પ્રવેશ કરી જશે.

જૈન—એમ કહો તો તે વખતે કાચની શીશીમાંથી થોડુંક પાણી તો બહાર નીકળવું જ જોઈએ, પરંતુ ચાતુષપ્રત્યક્ષસમયે કાચની શીશીમાંથી પાણીનું બિન્દુ પણ બહાર નીકળતું નથી. તો પછી આ રીતે તે કાચની શીશીનો શીઘ્ર નાશ અને પુનઃ નવીન શીશીની ઉત્પત્તિ એ પ્રક્રિયા યુક્તિયુક્ત નથી. ૭૩.

વળી, જો તેમ થતું હોય તો ‘ત્રણે લોકમાં રહેલ ઘટપટાદિ સમસ્ત વસ્તુ પ્રતિક્ષણે ભંગુર છે, છતાં તે વસ્તુમાં જે નિરન્તરતાનું જ્ઞાન થાય છે અર્થાત્ ‘આ તે જ છે’ એવું જ્ઞાન થાય છે, તે તો આ ‘તેજ હીપકલિકા છે’ એ જ્ઞાનની જેમ ભ્રમરૂપ છે’—આ પ્રમાણે યોલનાર બૌદ્ધનો નિરાસ કેવી રીતે થશે? અર્થાત્ તમારા અને બૌદ્ધના મતમાં ભેદ નહીં રહે. ૭૪.

માટે કાચનો કુંપો (શીશી) સ્થિર રૂપવાળો એનો એ જ છે, અને તેનાથી વ્યવહિત (એટલે કે તેમાં રહેલ) જળ વિગેરે સર્વ પદાર્થો ચક્રુ વડે જોઈ શકાય છે. આ પ્રકારે વ્યવધાનવાળા પદાર્થોમાં પણ ચાતુષપ્રત્યક્ષ જ્ઞાનની સિદ્ધિ યુક્તિયુક્ત છે, તેથી ચક્રુ અપ્રાપ્યકારી છે.

નૈયાયિક—જો ચક્રુ વ્યવહિત પદાર્થોને જોઈ શકતી હોય તો ભીંત વિગેરેથી વ્યવહિત પદાર્થોનું ચાતુષપ્રત્યક્ષ કેમ થતું નથી?

જૈન—ભીંત વિગેરેથી વ્યવધાનવાળા પદાર્થોના યોગની યોગ્યતા ચક્રુમાં ન હોવાથી તે તેનું જ્ઞાન કરાવતી નથી. ચક્રુને પ્રાપ્ત છતાં ગન્ધનું જ્ઞાન કેમ નથી થતું? અર્થાત્ પ્રાપ્ત છતાં અયોગ્યનું જ્ઞાન તે કરાવી શકે નહીં. ૭૫.

વળી, ચન્દ્રનું રૂપ જેમ ચક્રુથી જાણી શકાય છે, તેમ તેની ક્રિયા (ગતિ) કેમ જાણી શકાતી નથી?

નૈયાયિક—અતિ દૂર હોવાથી ચન્દ્રની ક્રિયા જાણી શકાતી નથી.

જૈન—જો એમ હોય તો ચંદ્રમાં રહેલાં લાંછન (કલાંક)નો ઓધ પણ કઈ રીતે થશે ? અર્થાત્ તેનો પણ ઓધ થવો ન જોઈએ. માટે ચક્રમાં યોગ્યતા એ જ કારણ છે. અને તેમાં આપણે અનુભવ જ સાક્ષીરૂપ છે. માટે હે તર્કવિદ્ ! તમે પણ ચક્ર વસ્તુને પ્રાપ્ત થયા વિના જ્ઞાન કરાવે છે—એમ સ્વીકારો. ૭૬.

(૫૦) નૂતનવ્યૂહરૂપ इति नवीनरचनारूपः ॥૭૨॥ પરિગમ इति प्रवेशः । क्षीरपात इति जलगगनम् ॥૭૩॥ कर्माणि [इति] तद्रूपं प्रकाशते एवं गमनमपि प्रकाशताम् । न च प्रकाशते । तस्माद् योग्यतैव प्रमाणम् । अस्येति शशधरस्य ॥૭૬॥

(ટિ.) ચક્રપ્રાપ્યેત્યાદિ । વ્યતિરેક इति यत्राप्यकारि भवति तद्व्यवधिमत्प्रकाशक न भवति यथा जिह्वा ॥૬૮॥ अथ द्रुमेत्यादि । ततोऽपीति अदर्शनादेव । अयमिति व्यवधिमतोपि प्रकाशकत्वं दिव्येवंस्वः ॥૬९॥ पतदित्यादि शतकोटिर्वज्रं हीरकश्च । संविदिति ज्ञानम् । ॥૭०॥ दम्भोलोति । भिदुरा इति भेदनशोलाः । तत्रेति व्यवधाने मलभरमिति बहुवचिन्यर्थः । तेनेति सलिलेन । अनिमिषानिति मत्स्यान् ॥૭१॥ विध्याता इत्यादि । विध्याताः उपशान्ताः । तेनेति बहुवचलेन । ते इति नयनरश्मयः । नूतनेति नव्यकाचकूपरचनाविशेषः । पता इति लोचनरश्मयः । तस्मिन्निति काचकूपे नव्यव्यूहस्य तत्कालेत्पद्यमानत्वात् ॥૭२॥ भवतीत्यादि । परिगम इति वेगेन गमनम् । अमीयामिति नेत्रकिरणानाम् । कतिपयेति लेशेनापि । तस्मादिति काचकूपात् । तस्येति काचकूपस्य ॥૭३॥ कलशेत्यादि । तस्मिन्निति कलशकुलिशादौ । यथा नवनवोत्पद्यमानाणि ज्वाला सैवेयमिति प्रतीयते, वलशकुलिशादिरपि ॥૭४॥ तस्यावित्यादि । अस्मिन्निति काचकूपादौ स्थिर एव काचकूपः । अमुनेति चक्षुषा । अस्येति चक्षुषः ॥૭५॥ किंवा नेत्यादि । कर्माणि गतिक्रियाणि । तद्रूपवदिति वस्तुनिर्मलशशलाञ्छनरूपावत् । अस्येति निशाकरस्य । न इत्यस्माकम् । तर्कप्रगुणेति न्यायकन्यायकारकदर्शकोक्तिरणावलोप्रमुत्तप्रमाणप्रत्यक्षोविचारणप्रवणप्रोल्लसत्प्रचुरप्रज्ञाप्राम्भारोवेस्कृजितगुणगणकलितेति तज्જવાત્ સોપહોતવાક્યમ્ ॥૭૬॥

§ ૭ વૌદ્ધાઃ પુનરિદમાહુઃ શ્રોત્રં ન પ્રાપ્ય બુદ્ધિમાધતે ।

દિગ્દેશચ્યપદેશાન્ કરોતિ શબ્દે યતો દ્યવત્ ॥૭૭॥

તથાહિ—

પ્રાપ્યમાત્રં વિજૃમ્ભતે જલમુચામઃપૂર્જિતં ગર્જિતં

પ્રોન્મીલસ્યલમેષ ચાતકરવોઽક્ષામઃ ક્ષણં દક્ષિણઃ ।

કેકાઃ કેકિકુટુન્ધકસ્ય વિલસન્ત્યેતાઃ કલાઃ કાનને^૧

દિગ્દેશચ્યપદેશવાનિતિ ન કિં શબ્દેઽસ્તિ સંપ્રયયઃ ? ॥૭૮॥

પ્રાપ્યકારિ યદિ તુ શ્રવણં સ્યાત્ તર્હિ તત્ર ન કથચ્ચન સૈષઃ ।

પ્રસ્તુતઃ સમુદિયાદ્ વ્યપદેશઃ શર્કરારપૃશિ યથા રસનાયામ્ ॥૭૯॥

૧ * કારિ ન મં મુ । ૨ કાનનાદ મુ ।

§ ૭ બૌદ્ધ—ચક્ષુ ઇન્દ્રિય જેમ પોતાના વિષયને પ્રાપ્ત કર્યા વિના જ પોતાના વિષયનાદિગ્દેશ (દિશા અને સ્થાન)નો નિશ્ચય કરાવે છે, તેમ શ્રોત્રેન્દ્રિય પણ પોતાના વિષયરૂપ શબ્દના દિગ્દેશનો નિશ્ચય કરાવનાર હોવાથી અપ્રાપ્ત્યકારી છે. ૭૭.

તે આ પ્રમાણે—આ પૂર્વ દિશામાં મેઘનો ઘણો મોટો ગડગડાટ થાય છે, આ દક્ષિણ દિશામાં ચાતકપક્ષીનો મન્દ અવ્યક્ત મધુર શબ્દ ક્ષણભર સંભળાય છે, આ વનમાંથી મોરના સમૂહની સુંદર કેકાનો અવાજ આવી રહ્યો છે. આ પ્રમાણે શ્રોત્રેન્દ્રિય દ્વારા સર્વાનુભવસિદ્ધ દિગ્દેશનો વ્યવહાર શબ્દમાં શું નથી થતો ? અર્થાત્ થાય છે. ૭૮.

પ્રાપ્ત્યકારી સ્વભાવવાળી રસનેન્દ્રિય સાકરમાં (સાકરના રસમાં) દિગ્દેશનો વ્યવહાર કરી શકતી નથી તેમ શ્રોત્રેન્દ્રિયને પ્રાપ્ત્યકારી માનશે તો શ્રોત્રેન્દ્રિયથી પણ દિગ્દેશનો વ્યવહાર થઈ શકશે નહીં. ૭૯.

(૫૦) કાનને इति देशव्यपदेशः ॥૭૮॥

(ટિ.) પ્રાપ્ત્યકારીત્યાદિ । તત્રેતિ શ્રવણે । પ્રસ્તુત इति પ્રાચ્યાદિરિદેશલક્ષણઃ ॥૭૯॥

§ ૮ વેશ્યાઽનુરાગપ્રતિમં તદેતત્ સુસ્પષ્ટદૃષ્ટવ્યભિચારદોષાત્ ।

પ્રાણં યદેતદ્ વ્યપેદશમાજં પ્રાપ્તપ્રકાશં કુરુતે મનીષામ્ ॥૮૦॥

તથા ચ—

મન્દં મન્દમુદેત્યયં પરિમલઃ પ્રાગ્ માથવીમણ્ડપાદ

મૂયઃ સૌરભસ્તુદ્રમન્યુપવને ફુલ્લાઃ સ્ફુટં મલ્લિકાઃ ।

ગન્ધો વન્ધુર એપ દક્ષિગદિશઃ શ્રીચન્દનાત્ પ્રાપ્તવા-

નિત્યેવં નનુ વિચિતે તનુમૃતાં પ્રાગાત્ તથા પ્રત્યયઃ ॥૮૧॥

અસ્તિ ત્વગિન્દ્રિયેણાપિ વ્યભિચારવિનિશ્ચયઃ ।

શેનુર્પ્રમાદધાનેન દિગ્દેશવ્યપદેશીનીમ્ ॥૮૨॥

તથાહિ—

સેથં સર્મારહરી હરિચન્દનેન્દુસંવાદિની વનભુવઃ પ્રસમં પ્રવૃત્તા ।

સ્ફીતસ્ફુરત્પુલકપલ્લવિતાઙ્ગયટ્ઠિં મામાતનોતિ તૈરુણીકરપલ્લવશ્ચ ॥૮૩॥

અથાનુમાનાદધિગમ્ય તેપાં હેતૂંસ્તતસ્તદ્વચપદેશીની ધીઃ ।

ન પ્રાણતઃ સ્પર્શન્તેત્થ તાદૃક્ પ્રત્યક્ષરૂપા પ્રથતે મનીષા ॥૮૪॥

શ્રોત્રેઽપિ સર્વં તદિદં સમાનમાલોકમાનોઽપિ ન મન્યસે કિમ્ ? ।

દૃષ્ટવ્યલીકામપિ કામિનીં યત્ સંમન્યતે કામુક એવ સાધ્વીમ્ ॥૮૫॥

૧ નોતિ ગગનાદ્ નવચન્દ્રિકા ચ-મુપા ।

સ્મૃત્વા યથૈવ પ્રતિવન્ધમાણુ શબ્દાદિશબ્દોડયમિતિ પ્રતીતિ: ।
 પ્રાચ્યાદિદૂરાદિગતેડપિ શબ્દે તથૈવ યુક્તા પ્રતિપત્તિરેષા ॥૮૬॥
 દિગ્દેશનાં શ્રુતિવિષયતા કિંચ નો યુક્તિયુક્તા
 યુક્તત્વે વા ભવતિ ન કથં ધ્વાનરૂપત્વમેષામ્ ।
 તસ્માદ્ ભિન્નપ્રતિજિવિષયાસ્તે વિદિષ્યન્તિ શબ્દં
 સિદ્ધે ચૈવં ભવતુ સુતરાં સાધને સાડપ્યસિદ્ધિ: ॥૮૭॥

§ ૮ જૈન—તમારું ઉપરોક્ત કથન વેશ્યા ના પ્રેમના જેવું વ્યભિચારી છે. કારણ કે— ધ્રાણેન્દ્રિય પ્રાપ્ત્યકારી હોવા છતાં પણ તેમાં દિગ્દેશનો વ્યવહાર થતો હોવાથી હેતુમાં સ્પષ્ટ વ્યભિચાર છે. ૮૦. તે આ પ્રમાણે—પૂર્વ દિશામાં રહેલ માધવી મંડપમાંથી મન્દ મન્દ ગન્ધ આવી રહેલ છે; ઉપવનમાં ખીસેલ મદિલકા ત્રીજ ગન્ધ ફેલાવી રહી છે, અને દક્ષિણ દિશામાં રહેલ શ્રીચન્દનની મોહક ગન્ધ આવી રહેલ છે. આ પ્રમાણે પ્રાપ્ત્યકારી હોવા છતાં પણ ધ્રાણેન્દ્રિયથી દિગ્દેશનો અનુભવ સર્વજન વિદિત છે. ૮૧.

વળી, તમારો આ દિગ્દેશવ્યવહારરૂપ હેતુ ત્વગિન્દ્રિયથી પણ વ્યભિચારી છે કારણ કે તે પણ દિગ્દેશ વ્યવહારની જનક છે. ૮૨. તે આ પ્રમાણે—વનમાંથી ઊડેલ અને હરિચન્દન અને ચન્દ્રની હરિક્ષાર્પમાં ઊતરે એવી વાયુની શીતલ લહરીઓ, અને તરુણ સ્ત્રીનો હસ્તપદલવ મારા શરીરને અત્યંત સ્ફુરાયમાન રોમાંચથી પદલવિત કરે છે. ૮૩

બૌદ્ધ—પૂર્વોક્ત ગન્ધાદિના કારણોને અનુમાનથી બાણી ત્યાર પછી ગન્ધાદિમાં દિગ્દેશનું જ્ઞાન થાય છે, પરંતુ ધ્રાણેન્દ્રિય કે ત્વગિન્દ્રિયથી દિગ્દેશનું પ્રત્યક્ષ જ્ઞાન થતું નથી ૮૪.

જૈન—શ્રેત્રેન્દ્રિયમાં પણ તે સઘળી બાળતો સમાન જોવા છતાં તેને પ્રાપ્ત્યકારી કેમ માનતા નથી ? પરંતુ એ વાત ચોક્કસ છે કે—કામી પુરુષ પોતાની સ્ત્રીમાં પ્રત્યક્ષ વ્યભિચાર જુએ તો પણ તેને તે સાધ્વી તરીકે જ માને છે. અર્થાત્ પોતાના મતમાં દોષ તમે જોઈ શકતા નથી. ૮૫. શબ્દને સાંભળીને તરત સંબંધને યાદ કરીને એટલે કે—પૂર્વે સાંભળેલ શબ્દનો શબ્દ જોવો હતો તેવો જ આ શબ્દ હોવાથી આ શબ્દ શબ્દનો છે, એમ વ્યાપ્તિપૂર્વક અનુમાનથી પ્રતીતિ થાય છે, તેમ શબ્દને લગતો દિગ્દેશવ્યવહાર પણ તેવી જ રીતે એટલે કે—વ્યાપ્તિપૂર્વક અનુમાનથી થાય છે. ૮૬.

વળી, દિગ્દેશને શ્રેત્રેન્દ્રિયનો વિષય કહેવો તે યુક્તિયુક્ત પણ નથી, કારણ કે—જો તેને શ્રેત્રેન્દ્રિયનો વિષય માનવામાં આવે તો તે પણ શબ્દરૂપ કેમ નહીં બની બાય ? અર્થાત્ શ્રેત્રનો વિષય હોવાથી દિગ્દેશ શબ્દરૂપ બની જશે. માટે ભિન્નજ્ઞાનના વિષયમૂલ તે દિગ્દેશો શબ્દનાં વિશેષણો બને છે, અર્થાત્ શબ્દ તેથી વિશિષ્ટ થાય છે. એટલે કે—આ પ્રમાણે શબ્દમાં દિગ્દેશવ્યવહાર ભિન્ન પ્રતીતિ-વિષયક સિદ્ધ થવાથી, અને શ્રેત્રનો વિષય નહીં થવાથી ‘દિગ્દેશવ્યવહારકારિત્વ’

हेतु स्वरूपासिद्ध ध्ये।. अर्थात् श्रोत्रविज्ञान दिग्देशव्यवहारमां कारणभूत नथी,
तेथी हेतु स्वयं स्वरूपथी न असिद्ध छे. ८७.

(१०) यदिति यस्मात् कारणात् । एतद्व्यपदेशभाजमिति दिग्देशव्यपदेशाश्रितम् ।
प्राप्तप्रकाशमिति प्राप्तं सत् प्रकाशयति प्राप्यकारित्वर्थः । घ्राणं कर्तुं एतद्व्यपदेशभाजं
मनीषां कुरुत इति योगः ॥८०॥ उपवने इति देशनिर्देशः ॥८१॥ वनभुव इति देशकथनम् ।
गगनादिति दिग्भगनम् ॥८३॥ अथानुमानादित्यादि परवाक्यम् । तेषामिति गन्धादीनाम् ।
हेतूनि माधवीमण्डपादीन् । तादृगिति दिग्देशव्यपदेशवती मनीषा न प्रवर्तते घ्राणतः स्पर्श-
नतश्च ॥८४॥ श्रोत्रेऽपि सर्वमिति । अत्राप्यनुमानादेव दिग्देशव्यपदेशवती धीः प्रवर्तते न
प्रत्यक्षरूपा ॥८५॥ प्रतिबन्धमिति । प्रत्यक्षं हि शब्दोऽयमिति ज्ञात्वा कृतार्थम् । पश्चाच्छब्द-
शब्दोऽयमिति या प्रतीतिर्भवति सा च प्रतिबन्धपूर्वसादनुमानादेव जायते । यः किल शब्दो मया
पूर्वमुपलब्धस्तत्तद्विशेषोऽयमुपलभ्यमानः शब्दः । स च शब्दशब्द आसीत् । तस्मादनेन शब्दशब्देन
भाव्यम् । तथैवेति अनुमानादेव । प्रपिपत्तिरेवेति दिग्देशव्यपदेशवती ॥८६॥ ध्वानरूपत्व-
मिति । यो यः श्रुतिविषयः स स शब्दो यथा शब्दशब्दः । भिन्नप्रमितिविषया इति
भिन्नानुमानलक्षणप्रमाणविषयाः । ते इति दिग्देशाः । साधने इति दिग्देशव्यपदेशवत्त्वे ॥८७॥

(८) यथा रसनायामिति । कोऽर्थः ? शर्करास्वादि रसनाशब्दे किमेवं जानाति यदेवा शर्करा
पूर्वदिश आगता ॥८९॥ मन्दं मन्दमित्यादि । तथेति दिग्देशव्यपदेशप्रत्ययः ॥८९॥ अथानुमा-
नेत्यादि । तेषामिति परिमलादीनाम् । हेतूनि माधवीमण्डपादीनि निमित्तानि । तद्व्यपदे-
शिनीति परिमलादिव्यपदेशिनी ॥८४॥ दिग्देशानामित्यादि । श्रुतिविषयतेति कर्णगोचरता ।
एषामिति दिग्देशानाम् । दिग्देशा अपि शब्दरूपा भवेयुः । भिन्नेति अपरप्रमाणविषयाः । येन
प्रमाणेन शब्दप्रवृत्तिं तेन न दिग्देशप्रवृत्तिं किंत्वपरेण । ते इति दिग्देशाः । विशिष्टरूपं
दर्शयन्ति ॥८७॥

अपि च,

गृह्यते यदि विनैष सङ्गतिं किं तदाऽनुगुणमारुते ध्वनौ ? ।

दूरतोऽपि धिषणा समुन्मिषेदन्यथा तु निकटोऽपि नैव सा ॥८८॥

मुहुर्मरुति मन्थरं स्फुरति सानुलोमागमे

समुल्लसितवल्लकीकणकलाकलापल्लुता ।

सकामनवकामिनीकलितघोलनाडम्बरा

न किं निशि निशम्यते सपदि दूरतः काकली ? ॥८९॥

पटुघटितकपाटसंपुटौघे भवति कथं सदनेऽथ शब्दबुद्धिः ? ।

पटुघटितकपाटसंपुटौघे भवति कथं सदनेऽपि गन्धबुद्धिः ? ॥९०॥

तथाहि—

कर्पूरपारीपरिरम्भभाजि श्रीखण्डखण्डे मृगनाभिमिश्रे ।

धूमायमाने पिहितेऽप्यगारे गन्धप्रवन्धो बहिरभ्युपैति ॥९१॥

१ 'जेन न शब्दं' मु ।

દ્વારાવૃત્તેઽપિ સદને પ્રણયપ્રકર્ષાદિવં પ્રિયે સ્ફુરદપત્રપયા સ્વલન્તી ।

દ્વારિ સ્થિતસ્ય સરસા કુલવાલિકાયાઃ કર્ણાતિશ્રીભવતિ મન્મનસૂક્તિમુદ્રા ॥૧૨॥

एवं च प्राप्त एवैष शब्दः श्रोत्रेण गृह्यते ।

શ્રોત્રસ્યાઽપિ તતઃ સિદ્ધા નિર્વાધા પ્રાપ્ત્યકારિતા ॥૧૩॥ ૫॥

બળી, શ્રોત્રેન્દ્રિય સાથે સંબંધ થયા વિના જ શબ્દનું જ્ઞાન થઈ જતું હોય તો— અનુકૂળ વાયુમાં ફરથી આવતા શબ્દનું જ્ઞાન અને પ્રતિકૂળ વાયુથી નજીકના પણ શબ્દના જ્ઞાનનો અભાવ કઈરીતે સંભવી શકશે ? માટે શબ્દજ્ઞાન શ્રોત્રના સંબંધથી જ થાય છે, અર્થાત્ શ્રોત્રેન્દ્રિય પ્રાપ્ત્યકારી છે એ સિદ્ધ થયું. ૮૮. રાત્રે મધુર મંદ મંદ વારંવાર વાયુ વાવાથી જેનું આગમન અનુકૂલ બને છે એવી, ઉદલાસવતી વીણાના કલાયુક્ત ઝંકારથી વ્યાસ, વાજિંત્રના અવાજ સાથે આલાપના આડંબરવાળી કામવતી નવોઢા સ્ત્રીની કાકડી— મધુર અને મંદ ધ્વનિ શું ફર ફરથી નથી સંભળાતી ? અર્થાત્ અનુકૂળ વાયુને કારણે મંદધ્વનિ પણ શ્રોત્રને રાત્રિમાં પ્રાપ્ત થાય છે. ૮૯.

બૌદ્ધ—શ્રોત્રેન્દ્રિય પ્રાપ્ત્યકારી હોય તો મજબૂત રીતે બંધ કરેલ બારણા— વાળા ઘરમાંના શબ્દની પ્રતીતિ કેમ થાય છે ? એટલે કે શબ્દ ઓરડામાંથી બહાર આવતો નથી છતાં તેનું જ્ઞાન થાય છે. આમ થવાનું કારણ શબ્દની અપ્રાપ્ત્યકારિતા જ છે.

જૈન—મજબૂત રીતે બારણાવાળા ઘરમાંથી ગન્ધનું જ્ઞાન પણ કેમ થાય છે ? અર્થાત્ બારણાં બંધ છતાં શબ્દ જ્ઞાનની જેમ ગન્ધ જ્ઞાન પણ થાય છે. ૯૦. એટલે કે દ્રાણની જેમ શ્રોત્રને પણ પ્રાપ્ત્યકારી માનવું જોઈએ. તે આ પ્રમાણે—કપૂરથી ભરપૂર અને કસ્તૂરીથી મિશ્ર ચન્દનના ચૂર્ણનો—(કપૂર-કસ્તૂરી અને ચન્દન વિગેરે ગન્ધ દ્રવ્યનો) ધૂપ કર્યો હોય તો ઘરનાં બારણાં બંધ હોવા છતાં ગન્ધનો પ્રવાહ બહાર આવે છે. ૯૧. પ્રિયને વિષે સ્ફુરાયમાન લગ્નગીત સ્ખલના પામતી કુલબાલિકા (પ્રિયા)ની રસયુક્ત મંદ મંદ મધુર વાણી બારણાં બંધ હોવા છતાં બારણામાં ઊભો રહેલ પ્રિય (અથવા કોઈ પણ પુરુષ) સાંભળી શકે છે. ૯૨. અને એ રીતે પ્રાપ્ત થયેલો જ આ શબ્દ શ્રોત્રેન્દ્રિયથી ગ્રહણ થાય છે, (અર્થાત્ સંભળાય છે) માટે શ્રોત્રેન્દ્રિય પ્રાપ્ત્યકારી છે, એ અબાધિતરૂપે સિદ્ધ થયું ૯૩. ૫.

(૧૦) સજ્જતિમિતિ સમ્બન્ધમ્ । અન્યથેતિ પ્રતિલોમમારુતે ધ્વનો । નિકટેઽપીત્યાદિ । યદિ હોદમપ્રાપ્ત્યકારિ સ્યાત્ તદા મારુતક્રાનુકૂલ્યાપેક્ષા ન સ્યાત્ યથા ચક્ષુષઃ ॥૮૮॥ પદ્મઘટિતેત્યાદિ પથે પરો વક્તિ । અપરાદં સૂરિવાક્યમ્ ॥૯૦॥ દ્વારિસ્થિતસ્યેતિ કસ્યચિત્ પુરુષસ્ય ॥૯૨॥ ૫॥

(વિ૦) ગૃહ્યત્ इत्यादि । सज्जतिमिति सम्बन्धं विना । अनुगुणेति अनुकूलवायी शब्दे । धिपणेति बुद्धिः । समुन्मिषेदिति उल्लेखः । अन्यथेति प्रतिकूलपवने । सेति बुद्धिः ॥८८॥ ५॥

અથાઽસ્ય દ્વિવિધસ્યાપિ પ્રકારાન્ પ્રકટયન્તિ—

एतद् द्वितयमवग्रहेहावायधारणाभेदादेकश्वतुर्विकल्पम् ॥६॥

§ ૧ અવગ્રહશ્ચેહા ચાડવાયશ્ચ ધારણા ચ તાભિર્ભેદો વિશેષસ્તસ્માત્, પ્રત્યેક-
મિન્દ્રિયાનિન્દ્રિયનિવન્ધનપ્રત્યક્ષં ચતુર્ભેદમિતિ ॥૬॥

બન્ને પ્રકારના સાંવ્યહારિક પ્રત્યક્ષના ભેદોનું કથન—

એ (ઇન્દ્રિયનિબન્ધન અને અનિન્દ્રિયનિબન્ધન) બન્ને પ્રકારના સાંવ્યવ-
હારિકપ્રત્યક્ષના અવગ્રહ-ઇહા-અવાય અને ધારણા એમ ચાર ભેદો છે. ૬

§ ૧ સૂત્રમાં અવગ્રહ-ઇહા-અવાય અને ધારણાનો દ્વન્દ્વ સમાસ કરીને 'ભેદ'
પદ સાથે તત્પુરુષ સમાસ છે એમ જાણવું. પ્રત્યેકના એટલે કે ઇન્દ્રિયજન્ય
અને અનિન્દ્રિય જન્ય એ બન્નેના ચાર ચાર ભેદ છે. ૬.

અવગ્રહાર્થનાં સ્વરૂપં મૂત્રચતુષ્ટયેન સ્પષ્ટયન્તિ—

विषयविषयिसंनिपातानन्तरसमुद्भूतसत्तामात्रगोचरदर्शनाज्जातमाद्यमवान्तर-
सामान्याकारविशिष्टवरतुग्रहणमवग्रहः ॥७॥

§ ૧ વિષયઃ સામાન્યવિશેષાત્મકોડર્થઃ, વિષયી ચક્ષુરાદિઃ, તયોઃ સમીચીનો
બ્રાન્ત્યાદ્યજનકત્વેનાડનુકૂલો નિપાતો યોગ્યદેશાદ્યવસ્થાનં તસ્માદનન્તરં સમુદ્ભૂતસુ-
ત્પન્નં યત્ સત્તામાત્રગોચરં નિઃશેષવિશેષવૈમુહ્યેન સન્માત્રવિષયં દર્શનં નિરાકારો બોધ-
સ્તસ્માદ્ જાતમાદ્યં સત્ત્વસામાન્યાદવાન્તરેઃ સામાન્યાકારૈર્મનુષ્યત્વાદિભિર્જાતિવિશેષૈ-
ર્વિશિષ્ટસ્ય વસ્તુનો યદ્ ગ્રહણં જ્ઞાનં તદવગ્રહ ઇતિ નામ્ના ગીયતે ॥૭॥

હવે પછીના ચાર સૂત્ર દ્વારા અવગ્રહાદિના સ્વરૂપનું સ્પષ્ટીકરણ કરે છે.

વિષય અને વિષયીનો યથોચિત્ દેશમાં સંબંધ થવાથી સત્તા માત્રને
(પરસામાન્યને) વિષય કરનાર દર્શન ઉત્પન્ન થાય છે અને તે દર્શનથી પ્રથમ
ઉત્પન્ન થનાર અવાન્તર સામાન્યથી યુક્ત વસ્તુનું ગ્રહણ તે અવગ્રહ છે. ૭.

§ ૨ વિષય-સામાન્યવિશેષાત્મક પદાર્થ, વિષયી-નેત્રાદિ ઇન્દ્રિયો, આ બન્નેનું
સમીચીન એટલે કે બ્રાન્ત્યાદિ ઉત્પન્ન ન થાય તેવી રીતનું અનુકૂલ નિપાતન-
યોગ્ય દેશાદિમાં અવસ્થાન. આવા અવસ્થાન પછી સત્તામાત્ર(મહાસામાન્ય)ને
વિષય કરનાર દર્શન ઉત્પન્ન થાય છે. આમાં કોઈ પણ પ્રકારના વિશેષનું ભાન
હોતું નથી, તેથી તે નિરાકાર બોધ કહેવાય છે. ત્યાર પછી અવાન્તર સામાન્યા-
કાર (મનુષ્યત્વાદિ જાતિવિશેષાથી યુક્ત પદાર્થનું) સૌથી પહેલું ગ્રહણ-જ્ઞાન અવ-
ગ્રહ કહેવાય છે. આરાંશ એ છે કે જૈન સિદ્ધાંતમાં ઉપયોગ બે પ્રકારે છે— દર્શ-
નોપયોગ અને જ્ઞાનોપયોગ. આપણને સૌને પ્રથમ દર્શનોપયોગ થાય છે,
પછી જ્ઞાનોપયોગ થાય છે. અહીં જ્ઞાનોપયોગનું વર્ણન કરવા માટે તેનાથી પૂર્વમાં
થનાર દર્શનોપયોગનું પણ કથન કરવામાં આવ્યું છે. ૭.

(ટિં) નિરાકાર ઇતિ વિશેષાગ્રાહકઃ । યદ્ ગ્રહણમિતિ સાકારો બોધઃ સામાન્યાગ્રાહક-
સ્ત્યર્થઃ ॥૭॥

અવગૃહીતાર્થવિશેષાઽઽકાઙ્ક્ષણમીહા ॥૮॥

§ ૧ અવગૃહીતોઽવગ્રહેણ વિપરીકૃતો યોઽર્થોઽવાન્તરમનુષ્યત્વાદિજાતિવિશેષ-
લક્ષણસ્તસ્ય વિશેષઃ કર્ણાટલાટાદિભેદસ્તસ્યાકાઙ્ક્ષણં ભવિતવ્યતાપ્રત્યયરૂપતયા ગ્રહણા-
ભિમુલ્યમીહેત્યભિધીયતે ॥૮॥

અવગ્રહાર્થી જાણેલ પદાર્થનો વિશેષ જાણવાની આકાંક્ષા તે ઈહા છે. ૮.

§ ૧ અવગૃહીત એટલે અવગ્રહનો વિષય જાણેલ અવાંતર મનુષ્યત્વાદિ જાતિ
રૂપ વિશેષસ્વરૂપવાળો જે અર્થ છે, તેનો વિશેષ એટલે કર્ણાટ અને લાટાદિ પ્રકાર
એ પ્રકારોમાંથી કયો પ્રકાર સંભવે છે, તેની આકાંક્ષા કરવી એટલે કે આ માણસ
કર્ણાટનો હશે કે લાટનો એ પ્રમાણે સંશય જ્ઞાન થયા પછી તથા પ્રકારના
કારણો દ્વારા ‘આ કર્ણાટનો હોવો જોઈએ’-એવું સંભાવનાપ્રત્યયરૂપે જે ગ્રહણા-
ભિમુખ જ્ઞાન તે ઈહા કહેવાય છે. ૮.

ઈહિતવિશેષનિર્ણયોઽવાયઃ ॥૯॥

ઈહિતસ્યેહયા વિપરીકૃતસ્ય વિશેષસ્ય કર્ણાટલાટાદેર્નિર્ણયો યાથાત્મ્યેનાઽવધા-
રણમવાય ઇતિ કીર્ત્યતે ॥૯॥

ઈહિત વિશેષનો નિર્ણય તે અવાય છે. ૯.

ઈહિત એટલે ઈહા દ્વારા વિષય જાણેલ વિશેષ-કર્ણાટ લાટાદિ, તેનો નિર્ણય
એટલે કે-યથાર્થરૂપે નિશ્ચયનું નામ અવાય છે. ૯.

સ એવ દૃઢતમાવસ્થાપન્નો ધારણા ॥૧૦॥

§ ૧ સ इत्यवायो दृढतमावस्थापन्नो विवक्षितविषयावसाय एव सादरस्य
પ્રમાતૃસ્ત્યન્તોપચિતઃ કચ્ચિત્ કાલં તિષ્ઠન્ ધારણેત્યભિધીયતે । દૃઢતમાવસ્થાપન્નો
હવાયઃ સ્વોપદૌકિતાત્મશક્તિવિશેષરૂપસંસ્કારદ્વારેણ કાલાન્તરે સ્મરણં કર્તું પર્યાપ્નો-
તીતિ ॥૧૦॥

દૃઢતમ અવસ્થાને પામેલ તે જ ધારણા છે ૧૦.

§ ૧ તે એટલે અવાય, અત્યંત દૃઢ જ્યારે જાણે છે એટલે કે વિવક્ષિત
વિષયના નિર્ણયમાં પ્રમાતા આદરવાળો હોવાથી જ્યારે તેનો નિર્ણય અત્યંત
ઉપચિત થઈને કેટલાક કાળ સુધી ટકી રહે છે, ત્યારે તે ધારણા કહેવાય છે.
અત્યંત દૃઢ-પુષ્ટ સ્થિતિને પામેલ અવાય આત્મશક્તિવિશેષરૂપ સંસ્કારને ઉત્પન્ન
કરે છે અને તે દ્વારા અવાય કાલાન્તરમાં પણ સ્મરણ કરાવવા સમર્થ જાણે છે. ૧૦.

(૧૦) સ્વોપદૌકિતેતિ ગચ્ચે સ્વશબ્દેનાઽવાયઃ ॥૧૦॥

નન્વનિશ્ચયરૂપવાદીહાયાઃ સંશયસ્વભાવતૈવ, इत्यारं कामपाकुर्वन्ति---

સંશયપૂર્વકત્વાદીહાયાઃ સંશયાદ્ ભેદઃ ॥૧૧॥

§૧ પુરુષાવગ્રહાનન્તરં હિ 'કિમયં દાક્ષિણાત્ય ઉત્તોદીચ્યઃ' इत्यनेनककोटिपरामर्शिसंशयः । ततोऽपि प्रमातुर्विशेषलिप्सायां 'दाक्षिणात्येनाऽनेन भवितव्यम्' इत्येवमीहा जायते—इति हेतुहेतुमद्भावात् तत्तुपटवद व्यक्तमनयोः पृथक्त्वम् ॥११॥

ધહા અનિશ્ચય રૂપ હોવાથી સંશય સ્વરૂપ જ છે—એવી શંકાનું નિરાકરણ—સંશયપૂર્વક થાય છે, માટે ધહા સંશયથી ભિન્ન છે. ૧૧.

§૧ પુરુષવિષયક અવગ્રહ થયા પછી આ પુરુષ દક્ષિણનો નિવાસી હશે કે ઉત્તરનો નિવાસી હશે ?—આવી રીતે અનેક કોટીનો પરામર્શ કરતું સંશયજ્ઞાન ઉત્પન્ન થાય છે. ત્યાર પછી પ્રમાતાને વિશેષ જિજ્ઞાસા થતાં તથા પ્રકારના લક્ષણો હોવાથી 'આ દક્ષિણનો હોવો જોઈએ' એ પ્રમાણે યથાર્થજ્ઞાનની અભિમુખતાવાળું ધહાજ્ઞાન ઉત્પન્ન થાય છે. એટલે કે તંતુ અને પટની જેમ સંશયજ્ઞાન અને ધહાજ્ઞાન પરસ્પર કાર્યકારણરૂપ હોવાથી બંને જુદાં છે, એ સ્પષ્ટ બાણી શકાય તેવું છે. ૧૧

(૧૦) हेतुहेतुमद्भावादिति । संशयो हेतुः ईहा हेतुमती ॥११॥

दर्शनादीनां कथञ्चिदव्यतिरेकेऽपि संज्ञाभेदं समर्थयन्ते—

कथञ्चिदभेदेऽपि परिणामविशेषादेपां व्यपदेशभेदः ॥१२॥

§૧ यदप्येकजीवद्रव्यतादात्म्येन द्रव्याथदिशादमीपामैक्यम्, तथापि पर्यायार्था-देशाद् भेदोऽपीति तदपेक्षया व्यपदेशभेदोऽपि सूच्यते इति ॥१२॥

अथाऽमीपां भेदं भावयन्ति—

असामस्त्येनाऽप्युत्पद्यमानत्वेनाऽसंकीर्णस्वभावतयाऽनुभूयमानत्वात् ,
अपूर्वापूर्ववस्तुपर्यायप्रकाशकत्वात्, क्रमभावित्वाच्चैते व्यतिरिच्यन्ते ॥१३॥

§૧ असंकीर्णस्वभावतया परस्परस्वरूपवैविक्येनाऽनुभूयमानत्वाद् दर्शनादयो भिद्यन्ते । तथाऽनुभवेनमप्यमीपामसामस्त्येनाऽप्येकद्वित्र्यादिसंख्यतयोत्पद्यमानत्वादवसे-यम् । तथाहि प्रमातुर्विचित्रक्षयोपशमवशात् कदाचिद् दर्शनावग्रहौ, कदाचिद् दर्शनाव-ग्रहसंशयादयः क्रमेण समुन्मज्जन्तीति सिद्धमतोऽसंकीर्णत्वेनैतेपामनुभवनम् । अपूर्वापूर्व-वस्तुपर्यायप्रकाशकत्व-क्रमभावित्वे अपि प्रत्यात्मवेद्ये एव ।

§ ૨ અત્ર પ્રયોગાઃ પુનરેવમ્—યેઽસંકીર્ણસ્વભાવતયાઽનુભૂયન્તે, અર્વાર્વાર્વવસ્તુપર્યાય-પ્રકાશકાઃ, ક્રમભાવિનો વા, તે પરસ્પરં વ્યતિરિચ્યન્તે, યથા સ્તમ્ભાદયઃ, અનુમા-નાદયઃ, અઙ્કુર-કન્દલ-કાળાદયો વા, તથા ચૈત્ત્વમ્ ॥૧૩॥

દર્શનાદિ પરસ્પર કથંચિત્ અભિન્ન હોવા છતાં પણ સંજ્ઞાભેદનું સમર્થન—કથંચિત્ અભેદ હોવા છતાં પણ પરિણામના ભેદથી દર્શનાદિનાં જુદાં જુદાં નામ છે. ૧૩.

§૧ એક જીવરૂપ દ્રવ્યમાં દ્રવ્યાર્થિક નયની અપેક્ષાએ દર્શનાદિનું તાદાત્મ્ય હોઈ એ બધાનું એકય (અભેદ) હોવા છતાં પણ પર્યાયાર્થિક નયની અપેક્ષાએ દર્શનાદિનો ભેદ પણ છે, તેથી તેમના નામનો ભેદ યુક્તિયુક્ત છે.

સારાંશ એ છે કે જીવનું લક્ષણ ઉપયોગ છે. એ ઉપયોગની ભિન્ન ભિન્ન અવસ્થાઓ થાય છે. જેના દર્શન, અવગ્રહ, ઇહા વિગેરે ભિન્ન-ભિન્ન નામ આપવામાં આવ્યાં છે. આ અવસ્થાઓનો ક્રમ દર્શન, અવગ્રહ, ઇહા અવાય અને ધારણા એવો છે. જેમ દરેક મનુષ્ય શિશુ, કુમાર, પ્રૌઢ વિગેરે અવસ્થાઓને ક્રમપૂર્વક પ્રાપ્ત કરે છે, તેમ ઉપયોગ પણ દર્શન, અવગ્રહ વિગેરે અવસ્થાઓને પ્રાપ્ત કરતો ધારણારૂપ થાય છે. શિશુ વિગેરે અવસ્થામાં મનુષ્ય એક જ હોય છે છતાં અવસ્થાભેદથી અવસ્થાતા ભિન્ન ભિન્ન નામે ઓળખાય છે. તે જ રીતે ઉપયોગ પણ એક જ હોવા છતાં પરિણામની અપેક્ષાએ તે અવગ્રહ, ઇહા, વિગેરે જુદા જુદા નામે ઓળખાય છે. જૈન પરિભાષામાં તે અવસ્થાઓનો દ્રવ્યાર્થિક નયની અપેક્ષાએ અભેદ અને પર્યાયાર્થિક નયની અપેક્ષાએ ભેદ છે. ૧૨.

હવે આચાર્ય દર્શનાદિના પરસ્પર ભેદનો વિચાર કરે છે—

અસમગ્રભાવે ઉત્પન્ન થતા હોવાથી પણ ભિન્ન ભિન્ન સ્વભાવે અનુભવાય છે, પદાર્થોના નવા નવા પર્યાયોને પ્રકાશિત કરે છે, અને ક્રમશઃ ઉત્પન્ન થાય છે—માટે તે સૌ જુદા જુદા છે. ૧૩.

§૧ દર્શન, અવગ્રહ વિગેરે ભિન્ન ભિન્ન સ્વરૂપે અનુભવાતાં હોવાથી તે દરેક જુદા-જુદા છે, તેમની ઉત્પત્તિ સમગ્રભાવે નથી એટલે કે કોઈ વખત એકની, કોઈ વખત ક્રમે બેની તો ક્યારેક ક્રમે ત્રણ કે ચારની ઉત્પત્તિ થાય છે માટે તે સૌનો અનુભવ ભિન્ન ભિન્ન રૂપે થાય છે. તે આ પ્રમાણે—કર્મના વિચિત્ર ક્ષયોપશમને કારણે પ્રમાતા-જ્ઞાન કરનાર પુરુષને કોઈ વખત માત્ર દર્શન જ, તો કોઈ વખત દર્શન અને અવગ્રહ, તો ક્યારેક દર્શન, અવગ્રહ અને સંશય આદિ-એ પ્રકારે એ સૌ અસમસ્તરૂપે ઉત્પન્ન થાય છે. આથી કરીને દર્શન અવગ્રહાદિનો ભિન્ન ભિન્ન સ્વરૂપે અનુભવ સિદ્ધ થાય છે. તેમજ દર્શનાદિ બોધ પદાર્થોના નવા નવા પર્યાયોના પ્રકાશક છે. વળી, તે ક્રમપૂર્વક ઉત્પન્ન થાય છે, એ બાબત પણ પ્રત્યાત્મવેદ છે. અર્થાત્ દરેક આત્માને અનુભવસિદ્ધ જ છે.

§૨ તેને લગતા અનુમાન પ્રયોગો આ પ્રમાણે છે—જે ભિન્ન ભિન્ન સ્વરૂપે અનુભવાતાં હોય, દ્રવ્યના નવા નવા પર્યાયોના પ્રકાશક (જ્ઞાપક) હોય, અથવા ક્રમથી ઉત્પન્ન થતાં હોય તે સૌ પરસ્પર જુદા હોય છે, જેમકે—સ્તંભ વિગેરે, અનુમાન આદિ, અથવા અંકુર-ફળગો, કન્દલ (થડ), કાણડ-શાખા વિગેરે. દર્શન, અવગ્રહાદિ પણ તેવાં જ છે. માટે તે સૌ પણ ભિન્ન છે. ૧૩.

(ટિ.) દર્શનાદીનામિત્યાદિ । આદિશબ્દાદવગ્રહાદીનાં ગ્રહણમ્ । અમીપામિતિ દર્શનાદીનામ્ । તદપેક્ષયેતિ પર્યાયભેદાપેક્ષયા ॥૧૨॥

પ્રયોગા इत्यादि । अनुमानादय इति परोक्षान्तर्भावितप्रमाणभेदाः ॥૧૩॥

અર્થાઽર્મીપાં ક્રમનિયમાર્થમાહુઃ—

ક્રમોઽપ્યર્મીપામયમેવ, તથૈવ સંવેદનાત્, એવંક્રમાવિર્ભૂતનિજકર્મક્ષયોપ-
શમજન્યત્વાચ્ચ ॥૧૪॥

§ ૧ અયમેવ—દર્શનાવગ્રહાદિઃ અર્મીપાં ક્રમઃ, તેનૈવ ક્રમેણાનુભવાત્—યદેવ હિ સન્માત્રમૈક્ષિ, તદેવ વર્ણાયાકારેણ કેનચિદવાગ્રાહિ, તદનન્તરમનિર્ધારિતરૂપતયા સંવેદના-સ્પર્શક્રમે, તતોઽપિ નિયતાકારેણેહમાસે, તતોઽર્પિહિતાકારેણ નિરણાયિ, પુનઃ કાલાન્તરે. સ્મૃતિહેતુત્તરેન ધારયાચ્ચક્રે इति સર્વેરનુભૂયતે । દર્શનજ્ઞાનાવરણક્ષયોપશમલક્ષણકારણે-નાઽયેવમેવ ભૂયુતાઽર્મીપામુત્પાદત્વાચ્ચાયમેવ ક્રમઃ । ક્રમોત્પદિષ્યુના હિ કારણેન ક્રમેણૈવ સ્વકાર્ય જનયિતવ્યમ્, યથા સ્થાસકોશકુશૂલચ્છત્રાદિનેતિ ॥૧૪॥

વ્યતિરેકે દોષમાહુઃ—

અન્યથા પ્રમેયાનવગતિપ્રસન્નઃ ॥૧૫॥

§૧ અન્યથેતિ યથોક્તક્રમાનુસ્યુપગમે । પ્રતીયમાનક્રમાપહ્વે હિ દર્શનાદીનાં પ્રમેયાપહ્વે એવ કૃતો ભવતીતિ ॥૧૫॥

ઉપરોક્ત ક્રમં વ્યતિરેકદ્વારા સમર્થયન્તે—

ન હવ્યપ્રાપ્તમગૃહ્યતે, ન ચાઽનવગૃહીતં સંદિશ્યતે, ન ચાઽસંદિગ્ધમીહ્યતે,
ન ચાનીહિતમવેયતે, નાપ્યનવેતં ધાર્યતે ॥૧૬॥

સ્પર્શમ્ ॥૧૬॥

અર્મીપાં તથાક્રમાનુપલક્ષણે કારણમાહુઃ—

કવચિત્ ક્રમસ્થાઽનુપલક્ષણમેપામાશૂત્પાદાત્, ઉત્પલપત્રશતવ્યતિભેદક્રમવત્ ॥૧૭॥

કચિદિત્યમ્યસ્તે કરતલાદૌ ગોચરે । શેષં વ્યક્તમ્ ॥૧૭॥

દર્શનાદિના ક્રમનો નિયમ બતાવે છે—

આમનો ક્રમ પણ આ જ છે, કારણ કે—તે પ્રકારના ક્રમ વડે જ તેમનો અનુભવ થાય છે, અને વળી, એ જ પ્રકારના ક્રમથી પ્રગટ થયેલ—તે તે કર્મના ક્ષયોપશમથી તેઓ ઉત્પન્ન થાય છે. ૧૪

§૧ પ્રથમ દર્શન, પછી અવગ્રહ, પછી સંશય, ઈહાદિ આ જ પ્રકારે દર્શનાદિનો ક્રમ છે. કારણ કે તે જ ક્રમે તેઓનો અનુભવ-જ્ઞાન થાય છે. કારણકે—જે પદાર્થ માત્ર સત્તા રૂપે જોવામાં આવે છે, તે જ પદાર્થ કોઈક વર્ણુ-રૂપ આદિ આકારથી અવગૃહીત થાય છે, ત્યાર પછી તે જ પદાર્થ અનિશ્ચિત રૂપે સંશયનો વિષય બને છે, ત્યાર પછી નિયત આકારથી ઈહિત—ઈહાનો વિષય થાય છે. તે પછી ઈહિત પદાર્થમાં નિર્ણય થાય છે, અને નિર્ણય પદાર્થ જ કાલાંતરમાં સ્મૃતિના હેતુ રૂપે ધારણ થાય છે. આ ક્રમ સર્વાનુભવ સિદ્ધ છે. તેમ જ તેમનાં કારણો જે દર્શનાવરણ અને જ્ઞાનાવરણ કર્મના ક્ષયોપશમો છે તે પણ એ જ ક્રમે ઉત્પન્ન થાય છે. માટે દર્શનાદિનો ક્રમ પણ આ જ છે. કારણ કે—ક્રમપૂર્વક ઉત્પન્ન થનાર

કારણોનું કાર્ય પણ ક્રમપૂર્વક જ ઉત્પન્ન થાય છે. જેમ ઘડાની સ્થાસ, કોશ, કુશલ, છત્ર વિગેરે ક્રમભાવી અવસ્થાઓથી ઉત્તરોત્તર કાર્ય ઉત્પન્ન થાય છે. તે પ્રકારે આમાં સમજવું. ૧૪.

ક્રમ નહીં માનવાથી આવતો દોષ —

અન્યથા પ્રમેયનું જ્ઞાન થઈ શકશે નહીં. ૧૫.

§ ૧ અન્યથા એટલે કે યથોક્ત ક્રમનો અસ્વીકાર કરવાથી—સાક્ષાત્ અનુભવાતા ક્રમનો અપસાપ કરવાથી દર્શનાદિના પ્રમેયો-વિષયોનો જ અપસાપ કર્યો કહેવાશે. ૧૫.

પૂર્વોક્ત ક્રમનું વ્યતિરેક દ્વારા સમર્થન—

જે પદાર્થ દર્શનનો વિષય નથી તે અવગૃહીત-અવગ્રહનો વિષય-થતો નથી, અને જે અવગૃહીત નથી, તે સંદિગ્ધ-સંશયનો વિષય-બનતો નથી, તેમજ જે સંદિગ્ધ નથી તે ઈહિત-ઈહાનો વિષય-બનતો નથી, તથા જે ઈહિત નથી તે અવેત-અવાયનો વિષય-બનતો નથી. અને જે અવેત નથી તે ધારણાનો વિષય પણ થતો નથી. ૧૬

આનો અર્થ સ્પષ્ટ છે. ૧૬,

કેઈ વખત દર્શનાદિનો પૂર્વોક્ત ક્રમ જણાતો નથી તેનું કારણ —

ક્રમળના સો પાંદડાના વેધના ક્રમની જેમ કવચિત્ અવગ્રહાદિનો ક્રમ જણાતો નથી. ૧૭.

§ ૧ કવચિત્ એટલે અભ્યસ્ત (અનેકવાર જોયેલ-અનુભવેલ) હુએળી આદિ વિષયો સમજવા. અર્થાત્ અભ્યસ્ત કરતલાદિના જ્ઞાનમાં દર્શન, અવગ્રહ આદિનો ક્રમ જણાતો નથી, છતાં પણ તે અવશ્ય હોય છે જ.

સારાંશ એ છે કે-જે વસ્તુ અતિપરિચયવાળી હોય તેમાં પહેલાં દર્શન થયું પછી અવગ્રહ ઇત્યાદિ ક્રમનો અનુભવ થતો નથી. તેનું કારણ એ નથી કે ત્યાં દર્શનાદિ વિના જ અવાય કે ધારણા જ્ઞાનની ઉત્પત્તિ થઈ જાય છે. ત્યાં પણ પૂર્વોક્ત ક્રમથી જ જ્ઞાનની ઉત્પત્તિ થાય છે. પરંતુ અતિગાઢ પરિચયને કારણે ત્યાં અતિશીઘ્રતાથી જ્ઞાન ઉત્પન્ન થાય છે. માટે તેના ક્રમનો અનુભવ થતો નથી. જેમકે-એક બીજા ઉપર એમ ક્રમલના સો પાંદડાં રાખીને અતિબળથી ભાકું ઘુસેડવામાં આવે તો તે ભાકું દરેક પાંદડાંને ક્રમથી જ વીંધશે પરંતુ ભાકું ક્યારે પહેલા પાંદડામાં ઘૂસ્યું, ને ક્યારે બીજામાં ઘૂસ્યું એ ક્રમ જાણી શકાતો નથી, તેનું કારણ શીઘ્રતા જ છે. જે ભાલાનો વેગ આટલો તીવ્ર હોઈ શકે છે તો જ્ઞાન જેવા સૂક્ષ્મતર પદાર્થનો વેગ તો તેથી પણ અધિક તીવ્ર કેમ ન હોય ? આથી કવચિત્ અભ્યસ્ત વિષયમાં ક્રમ હોવા છતાં તેનું ભાન થતું નથી. ૧૭.

(૫૭) ક્રમોત્પદિષ્ણુના દિ કારણેનેતિ ગચ્છે કારણેન મૃતિવણ્ડાદિના ॥ મૃતિવણ્ડઃ સ્થાસકસ્ય કારમ્, સ્થાસકથ કોશસ્ય કારણમ્, એવં યથોત્તરં કાર્યં યથાપૂર્વં કારણમ્ ॥૧૪॥

પારમાર્થિકપ્રત્યક્ષં લક્ષ્યન્તિ—

પારમાર્થિકં પુનરુત્પત્તાવાત્મમાત્રાપેક્ષમ્ ॥૧૮॥

§ ૧ ક્ષય ક્ષયોપશમવિશેષવિશિષ્ટમાત્મદ્રવ્યમેવાઽવ્યવહિતં સમાશ્રિત્ય પારમાર્થિક-
મેતદવધ્યાદિપ્રત્યક્ષમુન્મજ્જતિ, ન પુનઃ સાંવ્યવહારિકમિવેન્દ્રિયાદિવ્યવહિતમાત્મદ્રવ્ય-
માશ્રિત્યેતિ ભાવઃ ॥૧૮॥

અસ્ય ભેદાવુપદિશન્તિ—

તદ્ વિકલં સકલં ચ ॥૧૯॥

§ ૧ અસંપૂર્ણપદાર્થપરિચ્છેદકત્વાદ્ વિકલમ્, તદ્વિપરીતં તુ સકલમ્ ॥૧૯॥

પારમાર્થિક પ્રત્યક્ષનું લક્ષણ—

પારમાર્થિક પ્રત્યક્ષ તો ઉત્પત્તિમાં માત્ર આત્માની અપેક્ષા રાખે છે. ૧૮.

§ ૧ ક્ષય તથા ક્ષયોપશમ રૂપ વિશેષથી યુક્ત આત્મદ્રવ્યનો સાક્ષાત્ આશ્રય કરીને અવધિ આદિ પારમાર્થિક પ્રત્યક્ષજ્ઞાનો ઉત્પન્ન થાય છે. તાત્પર્ય એ છે કે આ પારમાર્થિક પ્રત્યક્ષ સાંવ્યવહારિક પ્રત્યક્ષની જેમ ઇન્દ્રિયાદિથી વ્યવહિત એવા આત્મદ્રવ્યનો આશ્રય કરીને ઉત્પન્ન થતું નથી. ૧૮.

પારમાર્થિક પ્રત્યક્ષના ભેદોનો ઉપદેશ—

તે વિકલ અને સકલ છે. ૧૯.

§ ૧ અસંપૂર્ણ પદાર્થનું પરિચ્છેદક-બોધક ‘વિકલ’ છે અને તેથી વિપરીત ‘સકલ’ છે. અર્થાત્ તે સંપૂર્ણ પદાર્થનું જ્ઞાન છે. ૧૯.

વિકલં ભેદતો દર્શયન્તિ—

તત્ર વિકલમવધિમનઃપર્યાયજ્ઞાનરૂપતયા દ્વેધા ॥૨૦॥

સુગમમ્ ॥૨૦॥

અવધિ લક્ષયન્તિ—

અવધિજ્ઞાનાવરણવિલયવિશેષસમુદ્ભવં ભવગુણપ્રત્યયં રૂપિ-

દ્રવ્યગોચરમવધિજ્ઞાનમ્ ॥૨૧॥

§ ૧ અવધિજ્ઞાનાવરણસ્ય વિલયવિશેષઃ ક્ષયોપશમભેદઃ । તસ્માત્ સમુદ્ભવતિ
યત્ । ભવઃ સુર-નારકજન્મલક્ષણઃ, ગુણઃ સમ્યગ્દર્શનાદિઃ, તૌ પ્રત્યયૌ હેતૂ यस્ય
તત્તથા । તત્ર ભવપ્રત્યયં સુરનારકાણામ્ । ગુણપ્રત્યયં પુનર્નરતિરશ્વામ્ । રૂપિદ્રવ્ય-
ગોચરં રૂપિદ્રવ્યાણિ પૃથિવીપાથઃપાવકપવનાન્ધકારચ્છાયાપ્રભૃતીનિ । તદાલમ્બનમવધિ-
જ્ઞાનં જ્ઞેયમ્ ॥

વિકલના ભેદો જણાવે છે—

વિકલ પારમાર્થિક પ્રત્યક્ષના બે ભેદ છે—અવધિ અને મનઃપર્યાય જ્ઞાન. ૨૦.

સૂત્રનો અર્થ સુગમ છે. ૨૦.

અવધિજ્ઞાનનું લક્ષણ—

અવધિજ્ઞાનાવરણીય કર્મના વિલય વિશેષથી ઉત્પન્ન થનાર, ભવ અને
શુભ પ્રત્યયવાળું, રૂપી દ્રવ્યને વિષય કરનાર અવધિજ્ઞાન છે. ૨૧.

§ ૧ અવધિજ્ઞાનનો ઉદ્ભવ અવધિજ્ઞાનાવરણીય કર્મના વિલયવિશેષ-ક્ષયોપ-શમ વિશેષથી છે. અને તેમાં ભવ એટલે દેવ-નારકરૂપ જન્મ અને ગુણ એટલે સ્વચ્છેદશનાદિ પ્રત્યયો-હેતુ છે. તેમાં ભવપ્રત્યય અવધિ દેવ અને નારકોને છે, તથા ગુણપ્રત્યય અવધિ મનુષ્ય અને તિર્થંચોને છે. અવધિજ્ઞાનનો વિષય રૂપી દ્રવ્યો જેવાં કે પૃથ્વી-પાણી-અગ્નિ-વાયુ-અન્ધકાર-છાયા વિગેરે છે.

§ ૨ અત્ર ન્યાયમાર્ગાનુયાયિનઃ સંગિરન્તે-નનુ પૃથ્વિવ્યાદીનાં ચતુર્ણાં સકર્ણાં વર્ણ-યન્તુ દ્રવ્યતામ્ । તિમિરચ્છાયોસ્તુ દ્રવ્યતાવાચોયુક્તિર્યુક્તિરિકૈવ । માસામભાવ એવં હિ તમશ્છાયે ગદતાં સચ્છાયે । તથાહિ-શશધરદિનકરકરનિકરનિરન્તરપ્રસરાસમ્ભવે સર્વતોઽપિ સતિ તમ इति પ્રતીયતે । યદા તુ પ્રતિનિયતપ્રદેશોનાઽઽતપત્રાદિના પ્રતિ-વદ્વસ્તેજઃપુઞ્જો યત્ર યત્ર ન સંયુજ્યતે તદા તત્ર તત્ર ચ્છાયેતિ પ્રતીયતે, પ્રતિબન્ધ-કામાવે તુ સ્વરૂપેનાઽઽલોકઃ સમાલોચયત इत्याલોકામાવ એવં તમશ્છાયે । યદિ ચ તમો દ્રવ્યં ભવેત્, તદા રૂપેવદ્દ્રવ્યસ્ય સંસ્પર્શાવ્યભિચારાત્, સ્પર્શવદ્દ્રવ્યસ્ય ચ મહતઃ પ્રતિઘાતહેતુત્વાત્ તરલતરતુઙ્ગતઙ્ગતરઙ્ગપરમ્પરોપેતપારાવારાવતાર इव, પ્રથમજલધરધારા-ધોરણીધૌતાઞ્જનગિરિગરીયઃ શૃઙ્ગપ્રતિવાદિનાંવ, નિર્યન્નિર્ઝરજ્ઞાત્કારિવારિદુર્વારશીક્રાસાર-સિચ્યમાનાભિરામાઽઽરામમહીરુહસમૂહપ્રતિચ્છન્દ इव ચ પ્રવૃત્તે તિમિરમંરે સંચરતઃ પુંસઃ પ્રતિબન્ધઃ સ્યાત્, ભૂગોલકસ્યેવ ચાઽસ્યાઽવયવમૂતાનિ સ્વળઙાવયવિદ્રવ્યાણિ પ્રતીયેરન્ । એવં છાયાયામપિ, इति કથં તે દ્રવ્યે ભવેતામ્ ? ॥

§ ૨ અહીં અન્ધકાર અને છાયાને રૂપી દ્રવ્ય તરીકે જણાવ્યા તેથી ન્યાય-માર્ગના અનુયાયી નૈયાયિક અને વૈશેષિક આ પ્રમાણે કહે છે—

રૂપિદ્રવ્યની ગણનામાં પૃથ્વી-જલ-તેજ અને વાયુ આ ચારને તમે દ્રવ્ય તરીકે ભલે કહો. પરંતુ તમે અંધકાર અને છાયાને પણ દ્રવ્યરૂપે કહો છો તે યુક્તિયુક્ત નથી. કારણ કે આલોકનો—પ્રકાશનો અભાવ એ જ અંધકાર અને છાયા છે—એમ કહેવું શોભે. તે આ પ્રમાણે-સૂર્ય ચન્દ્ર આદિના કિરણોનો કોઈપણ સ્થળે જરાએ સંચાર ન હોય ત્યારે અન્ધકારનો અનુભવ થાય છે, અને જ્યારે પ્રતિનિયત-મર્યાદિત દેશમાં રહેલ છત્રાદિથી પ્રતિબદ્ધ થઈને પ્રકાશનો પુંજ જ્યાં જ્યાં સંયુક્ત થતો નથી ત્યાં ત્યાં છાયાનો અનુભવ થાય છે, અને જ્યારે છત્રાદિરૂપ પ્રતિબંધકનો અભાવ હોય અર્થાત્ આલોકને-પ્રકાશને રોકનાર કંઈ ન હોય ત્યારે આલોક પોતાના સ્વરૂપે જ પ્રતીયમાન થાય છે. આ પ્રમાણે અંધકાર અને છાયા બન્ને-આલોકાભાવરૂપ છે. વળી જે દ્રવ્ય રૂપવાળું હોય તે અવશ્ય સ્પર્શવાળું હોય, આથી જો અન્ધકાર દ્રવ્ય હોય તો-રૂપવાળા દ્રવ્યનો

યતોઽભાવાનુભવ इत्याદિ । भावान्तरेति भूतलादेः पटादेर्वा, मृत्पिण्डादेः कपालादेर्वा दर्शनाद् भवेत् ।

૧ °રૂપિદ્રવ્યસંસ્પં મુ ।

સ્પર્શ સાથે અવ્યભિચાર હોવાથી અને સ્પર્શવાળો મહત્પદાર્થ પ્રતિ-
ઘાત-રૂકાવટમાં હેતુભૂત થતો હોવાથી; અતિચપલ, ઉંચા ઉછળતા તરંગોની પર-
પરાથી યુક્ત સમુદ્રના અવતાર જેવા, તથા નૂતન મેઘની ધારાઓથી ધોવાએલ
અંજનગિરિના મોટા શિખરોના પ્રતિવાદિ-હરીફ જેવા, અને ઝરતા ઝરણાના
ઝંકાર (ખલલગાટ) વાળા પાણીના દુર્વાર છાંટાઓના વેગથી ગ્રીચાએલ મનોહર
બગીચાના વૃક્ષસમૂહની પ્રતિકૃતિ જેવા બની રહેલા ગાઢ અન્ધકારમાં સંચરતા
માનવને પ્રતિબન્ધ થવો જોઈએ. અર્થાત્ તેવા અન્ધકારમાં જવા આવવાની ક્રિયા
થઈ શકશે નહીં. વર્ગી પૃથ્વીની જેમ અંધકારના અવયવભૂત ખંડાત્મક અવયવી
દ્રવ્યો પણ પ્રતીત થવા જોઈએ. આ જ રીતે છાયામાં પણ સમજવાનું છે. તો
પછી તે બન્ને-અંધકાર અને છાયા-દ્રવ્ય કઈ રીતે હોઈ શકે ? અર્થાત્ તે બન્ને
દ્રવ્યરૂપ નથી.

(૫૦) રૂપવદ્દ્રવ્યસ્ય સ્પર્શાદ્યભિચારાદિતિ । અરુપિદ્રવ્યાણાં દિક્કાલાદીનાં પરિગણિતત્વેન
તમસસ્તેષ્વસમ્ભવાત્ પરિક્ષોપ્યાદૂપવદ્દ્રવ્યં સમ્ભવતિ । પવં જ્ઞાયાયામપીતિ તુલ્યયોગક્ષેમત્વાત્ ।

§ ૩ અત્રાભિદ્યમદે—તમમસ્તાવદભાવસ્વભાવતાસ્વીકૃતિરાનુભવિકી, અનુમાનિકી વા :
ન તાવદાનુભવિકી. યતોડભાવાનુભવો ભાવાન્તરોપલમ્ભે સત્યેવ સંભવો, કુમ્ભાભાવો-
પલમ્ભવત્ । ન ચ પ્રચુરતરિમિરનિકરપરિકરિતાપવરકોદરં સ્વકરતલાદિમાત્રસ્યાડ્યુ-
પલમ્ભઃ સંભવતિ । તત્કથં તદનુભૂતિર્ભવેત્ ? કથં વા પ્રદીપાદિપ્રમાપ્રાગ્ભારપ્રોજ્ઞ-
મ્ભગમન્તેરણાડસ્યોપલમ્ભઃ ? કુમ્ભાભાવો હિ તદ્ભાવે એવાનુભૂયમાનો દષ્ટઃ । તત્
કથમેષ ન્યાયમુદ્રાતિક્રમો ન કૃતઃ સ્યાત્ ?

§ ૩ જેન—આનો ઉત્તર અમે આપીએ છીએ. અંધકારને તમે અભાવ-
સ્વરૂપ માનો છો, તો તે અનુભવથી કે અનુમાનથી ? અનુભવથી કહી શકશો
નહીં કારણ કે—અભાવનો અનુભવ બીજા પદાર્થની ઉપલબ્ધિ હોય તો જ થાય
છે, જેમકે—મૂતકાદિનું જ્ઞાન હોય તો જ ઘટાભાવનું જ્ઞાન થાય છે. પણ ગાઢ
અંધકારવાળા એરડામાં જ્યાં પોતાના હાથનો પણ ઉપલબ્ધ નથી એટલે કે—કશુંય
દેખાતું નથી, ત્યાં અભાવનો અનુભવ કઈ રીતે થાય ? અથવા પ્રદીપાદિની દેહી-
અમાન પ્રભાનો પુંજ હોય ત્યારે જ ઘટાદિના અભાવનું જ્ઞાન થાય છે, તો
દીપકની પ્રભાના અભાવમાં અભાવરૂપ અન્ધકારની ઉપલબ્ધિ કઈ રીતે થઈ શકે ?
અર્થાત્ થવી ન જોઈએ—છતાં પણ આલોક ન હોય ત્યારે જ અંધકારનું જ્ઞાન
થાય છે. તો ‘અભાવ’ પ્રત્યક્ષમાં આલોક કારણ છે’—એ ન્યાયનું શું ઉલ્લંઘન
નથી થતું ? અર્થાત્ થાય જ છે.

(ટિ.) તદનુભૂતિરિતિ અભાવાનુભવઃ । અસ્યોપલમ્ભઃ इति અભાવસ્યોપલબ્ધિઃ । તદ્ભાવ
इति પ્રદીપપ્રમાપ્રાગ્ભારપ્રોજ્ઞમ્ભગ એવ ।

અથ યો ભાવો યાવતા સામર્થ્યેણ ગૃહ્યતે તદભાવોડપિ તાવતૈવ તેન । તદિ-
હાલોકસ્ય સ્વાતન્ત્ર્યેણાલોકાન્તરમન્તરેણૈવ પ્રહણમાલોકિતમ્—इति તદભાવસ્યાપિ તત્

કિં ન સ્યાત્ ?—ઇતિ ચેત્ । અહો ! પીતવિપસ્યાઽપ્યમૃતોદ્ધારઃ । एवं वदता त्वयैव तमसि द्रव्यनाव्याहारात् । किमिदमीदृशमिन्द्रजालम् ?—इति चेत् । इदमीदृशमेवेन्द्रजालमालोक्यताम्—आलोकः किल चक्षुषा संयोगाद् गृह्यते । यदि च तदभावस्यापि तत्सामग्र्येणैव ग्रहणं स्यात्, तदा तस्यापि ग्रहणे चक्षुःसंयोगसद्भावादायाता द्रव्य-नापत्तिः, संयोगस्य गुणत्वेन तदवृत्तिवात् । अथाऽसंयुक्तोऽप्ययं प्रेक्ष्यते, तदा कथं यो भावो यावत्स्याद्यं मृषोधं न स्यात् ? कथं वा चक्षुषः प्राप्यकारिताप्रवादः सूप-पादः स्यात् ?

વિશેષણવિશેષ્યભાવસંબંધવન્ધુરસ્યાન્ધકારસ્ય પ્રહણાદયમદોષ इति चेत् । कतम-स्यैष विशेषणम् ? न शरीरस्य, तदन्यत्रापि प्रतिभासनात् । नापि भूतलकलशकुडचादेः, तत एव । तर्हि भवतु नभस इति चेत् । तदशस्यम्, एतस्य तद्विशेषणविशेष्य-भावेन कदाचिदप्रतिभासनात् । तन्नैतदभावतास्वीकृतिरानुभविकी भव्या ॥

નૈયાયિક—જે પદાર્થનું જેટલી સામગ્રીથી ગ્રહણ થાય, તે પદાર્થના અભાવનું પણ તેટલી જ સામગ્રીથી ગ્રહણ થાય છે. અહીં આલોકનું ગ્રહણ અન્ય આલોક વિના સ્વતંત્ર રૂપે જ થાય છે. માટે આલોકના અભાવરૂપ અન્ધકારનું ગ્રહણ પણ આલોક વિના સ્વતંત્રરૂપે કેમ નહીં થાય ? અર્થાત્ થશે.

જૈન—અહો ! તમે જેર પીને પણ ઓડકાર તો અમૃતના જ કાઠો છો, કારણ કે—આ પ્રમાણે કહેવા છતાં તમે જ અન્ધકારને દ્રવ્ય તરીકે સ્વીકાર્યું.

નૈયાયિક—આ વળી કેવી ઇન્દ્રજાળ કરો છો ?

જૈન—એ ઇન્દ્રજાળ એવી જ છે. તે તમે જુઓ. આલોકનું ગ્રહણ ચક્ષુ સાથેના તેના સંયોગથી થાય છે. હવે જે આલોકના અભાવનું ગ્રહણ પણ તે જ સામગ્રીથી થતું હોય તો આલોકાભાવરૂપ અન્ધકારના ગ્રહણમાં પણ ચક્ષુ સાથે સંયોગનો સદ્ભાવ માનવો પડે. અને તેથી જ અન્ધકારમાં દ્રવ્યની આપત્તિ આવશે. એટલે કે તેને દ્રવ્ય માનવું પડશે. કારણ કે સંયોગ ગુણ હોય તે દ્રવ્યમાં જ રહે છે.

નૈયાયિક—ચક્ષુ સાથે સંયોગ વિના પણ અન્ધકારનું ચાક્ષુષજ્ઞાન અમે માનીશું.

જૈન—તો પછી તમે પૂર્વે કહેલ 'જે પદાર્થનું જેટલી સામગ્રીથી ગ્રહણ થાય છે, તેટલી સામગ્રીથી તે પદાર્થના અભાવનું પણ ગ્રહણ થાય છે' એ ન્યાય જૂઠો કેમ નહીં પડે ? અથવા ચક્ષુસંયોગ વિના પણ અન્ધકારનું ચાક્ષુષજ્ઞાન થાય છે, એમ માનશો તો—તમોને માન્ય એવો ચક્ષુનો પ્રાપ્યકારિત્વવાદ-કર્ષ રીતે યુક્તિસંગત થશે ? કારણ કે અન્ધકારનું ચાક્ષુષજ્ઞાન હોવા છતાં તમે અહીં સન્નિર્કર્ષ સ્વીકારતા નથી.

નૈયાયિક—વિશેષણવિશેષ્યભાવનામના સન્નિર્કર્ષથી અન્ધકારનું ગ્રહણ થાય છે. તેથી ચક્ષુની પ્રાપ્યકારિતામાં બાધા નહીં આવે.

જૈન-તો પ્રશ્ન છે કે અન્ધકાર કેના વિશેષણરૂપે છે ? અન્ધકારને શરીરના વિશેષણ તરીકે કહી શકશો નહીં. કારણ કે શરીર સિવાય અન્ય સ્થળે પણ અન્ધકારની પ્રતીતિ થાય છે. અન્ધકારને મૂતલ કલશ કે ભીંત વિગેરેના વિશેષણ તરીકે પણ કહી શકશો નહીં. કારણ કે એ પદાર્થો સિવાય અન્ય સ્થળે પણ અન્ધકારની પ્રતીતિ થાય છે. કદાચ, અન્ધકારને સર્વવ્યાપી આકાશનું વિશેષણ કહો તો તે પણ યોગ્ય નથી. કારણ કે આકાશ સાથે વિશેષણવિશેષ્યભાવ રૂપે કદીયે અન્ધકારની પ્રતીતિ થતી નથી. એટલે કે-અન્ધકાર આકાશના વિશેષણ તરીકે કદીયે અનુભવાતો નથી. માટે અનુભવ-પ્રત્યક્ષને આધારે અન્ધકારને અભાવરૂપે સ્વીકારવો તે યોગ્ય નથી.

(૫૦) સ્વાતન્ત્ર્યેણેતિ ભાવાન્તરનિરપેક્ષત્વેન । અયમિતિ અભાવઃ ॥

અન્ધકારસ્ય ગ્રહણાદિત્યત્ર અન્ધકારસ્યેત્યભાવરૂપસ્ય । કો ભાવઃ ? આલોકાભાવ-વિશિષ્ટા इतरपदार्था गृह्यन्ते इति भावः । तदन्यत्रાપીતિ । ન હિ કેવલે એ શરીરે તમઃ પ્રતિભાતિ । કિન્ત્વન્યેષુ ઘટાદિષ્વપિ । તત એવેતિ તદન્યત્રાપિ પ્રતિભાસનાત્ । एतस्येति અભાવસ્ય । तद्विशेषणविशेष्यीभावेनेति તેન નભસા વિશેષણવિશેષ્યીભાવસ્તેન । અભાવો હિ નમો-વિશેષણવિશેષ્યીભાવેન કદાચનાપિ ન પ્રતિભાસતે ।

(ટિ.) તાવતૈવ તેનેતિ સામગ્ર્યેણ । તદભાવસ્યાપીતિ આલોકાભાવસ્યાપિ । તદિતિ ભાવાન્તરોપલમ્ભમન્તરેણ પ્રદીપાયાલોકાદિના વા ગ્રહણમ્ । આલોકઃ કિલેત્યાદિ । તદભાવસ્યાપીતિ આલોકાભાવસ્યાપિ । તત્સામગ્ર્યેણેતિ આલોકસામગ્રયા । તસ્યાપીતિ આલોકાભાવસ્યાપિ । तदवृत्तित्वादिति દ્રવ્યવૃત્તિવાત્ સંયોગસ્તાબદ્ગુણઃ । ગુણાધ્રયો દ્રવ્યમિતિ ભવતાપિ સ્વીકારાત્ । તમસશ્ચકુઃસંયોગગ્રહણે બલાદ્ દ્રવ્યતા સમાયાતા । अथासंयुक्त इत्यादि । अयमी-ત્યાલોકાભાવઃ ।

કતમસ્યેતિ નગનગરસાગરાગુરુકુરુજ્જતુરજ્જતરજ્જસારજ્જમાતજ્જાદિસ્થાવરત્રસપઙ્ગવિધજીવનિકાયે સ્ફુરતિ સતિ તન્મધ્યે કસ્ય ? एष इत्यन्धकारः । तदन्यत्रેતિ શરીરવ્યતિરેકેડપિ । તત એવેતિ તદન્યત્રાપિ પ્રતિભાસનાદિતિ હેતોરેવ । एतस्येत્યન્ધકારસ્ય । तद्विशेषणेति નમો-વિશેષણમ્ । एतदभावतेति એતસ્ય તમસઃ અભાવતાયા આલોકાભાવત્વસ્ય સ્વીકારઃ સનિકારઃ ।

§૪ નાડપ્યાનુમાનિકી, યતઃ કતમોડત્ર હેતુરાધ્યાયતે સહસ્યાવતા ? કિં ભાવવૈલક્ષણ્યેન લક્ષ્યમાણત્વમ્, ભાવવિલક્ષણસામગ્રીસમુત્પાદ્યત્વમ્, અસત્યેવાડસલોકે તત્પ્રતિભાસનમ્, આલોકગ્રહણસામગ્રયા ગૃહ્યમાણત્વમ્, તિમિરદ્રવ્યોત્પાદકકારણાભાવઃ, દ્રવ્યગુણકર્માતિરિક્તકાર્યત્વમ્, આલોકવિરોધિત્વમ્, ભાવરૂપતાપ્રસાધકપ્રમાણાભાવો વા ?-ઇત્યષ્ટપક્ષી રાક્ષસીવ ત્વત્પક્ષમસ્યમક્ષણવિચક્ષણોપતિષ્ટતે ।

તત્ર ન તાવદાડસ્યઃ પક્ષઃ ક્ષેમઙ્કરઃ, 'કુમ્ભોડયં સ્તમ્ભોડયમ્' इति हि यथा कुम्भादयो भावा विधिमुखेन प्रत्यक्षेण प्रेक्ष्यन्ते. तथा 'इदं तमः' इति तमोऽपि । અભાવરૂપતાયાં તસ્ય પ્રતિપેધમુખેન પ્રત્યયઃ પ્રાદુઃપ્યાત્, યથા 'કુમ્ભોડત્ર નાસ્તિ' इति । ननु नाशप्रध्वंसादिप्रत्यया विधिमुखेनाऽपि प्रवर्तमाना दृश्यन्ते । નૈવમ્, નાશાદિશબ્દાનામેવ

ભાવપ્રતિપેધાભિધાયકત્વાત્ । અતઃ एव हि कुम्भस्य प्रध्वंस इति सोपपदानामेषां प्रयोगो-
पपत्तिः । यदि तु तमःप्रभृतिशब्दा अपि तत्तमानार्थतामाविश्वीरन् , तदानीं ‘कुम्भस्या-
ऽभावः’ इतिवत् ‘आलोकस्य तमः’ इत्यपि प्रोच्येत । न चैवं कश्चिद् विपश्चिदपि
प्रवक्ति । अथालोकाभावे संकेतितस्तमःशब्दः, नाभावमात्रे । ततो न तथाव्यपदेश इति
चेत् । नैवम् . यदि ह्यन्धकाररूपोऽभावोऽपि विधिमुखेन वीक्ष्येत. तदानीं किमन्यदेतस्य
भाववैलक्षण्येन लक्ष्यमाणत्वं स्याद् यतो हेतुसिद्धिर्भवेत् ?

§ ૪ અન્ધકારનો અનુમાનથી પણ અભાવરૂપે સ્વીકાર થઈ શકશે નહીં.
કારણ કે વિદ્વાન એવા તમે આઠ હેતુઓમાંથી કયા હેતુ વડે અન્ધકારને અભાવ-
રૂપે સિદ્ધ કરશો?—(૧) ભાવથી વિલક્ષણ જણાતો હોવાથી, (૨) ભાવથી ભિન્ન
સામગ્રીથી ઉત્પન્ન થતો હોવાથી, (૩) પ્રકાશ ન હોય ત્યારે જ જાણી શકાતો
હોવાથી, (૪) પ્રકાશને ગ્રહણ કરનારી સામગ્રીથી ગ્રાહ્ય હોવાથી, (૫) અન્ધ-
કાર દ્રવ્યને ઉત્પન્ન કરનાર કારણનો અભાવ હોવાથી, (૬) દ્રવ્ય ગુણ કર્મથી
ભિન્નનું કાર્ય હોવાથી, (૭) પ્રકાશનો વિરોધી હોવાથી, કે (૮) ભાવરૂપે
સાધનાર પ્રમાણ નહીં હોવાથી? આ પ્રમાણે તમારા પક્ષરૂપ લક્ષ્યનું લક્ષણ
કરવા રાક્ષસીના જેવી આ અષ્ટપદ્ધતી તૈયાર છે. અર્થાત્ આ આઠેય હેતુમાંથી
એક પણ હેતુ અન્ધકારને આલોકાભાવ તરીકે સિદ્ધ કરી શકે તેમ નથી. તે
આ પ્રમાણે—

(૧) ‘ભાવથી વિલક્ષણ જણાતો હોવાથી’ આ પ્રથમ હેતુ તમારા માટે
હિતકર નથી, કારણકે—‘આ કુંભ છે’ ‘આ સ્તંભ છે’—એ પ્રમાણે કુંભાદિ પદાર્થો
જેમ વિધિસ્વરૂપે પ્રત્યક્ષ જ્ઞાન દ્વારા પ્રતીત થાય છે, તેમ ‘આ અન્ધકાર છે’
એ પ્રમાણે અન્ધકાર પણ વિધિસ્વરૂપે પ્રત્યક્ષ થાય છે. જે અન્ધકાર અભાવરૂપ
હોય તો ‘આ સ્થળે કુંભ નથી’ એમ જેવું પ્રતિષેધરૂપે જ્ઞાન થાય છે, તેવું અન્ધકાર-
રનું પણ પ્રતિષેધરૂપે જ્ઞાન થવું જોઈએ.

નૈયાયિક-નાશ-પ્રધ્વંસાદિ અભાવરૂપ હોવા છતાં તેમનું જ્ઞાન ‘આ નાશ
છે’ ‘આ પ્રધ્વંસ છે.’— એમ વિધિરૂપે પણ થાય છે. તો એ જ પ્રમાણે વિધિરૂપ
પ્રતીતિનો વિષય હોવા છતાં અન્ધકારને અભાવરૂપે સ્વીકારવામાં શું વિરોધ
છે? અર્થાત્ કોઈ જાતનો વિરોધ નથી.

જૈન-તમારું આ કથન યુક્તિયુક્ત નથી. કારણ કે નાશ આદિ શબ્દો
ભાવના નિષેધને જ જણાવનારા છે, એટલા માટે નાશ, પ્રધ્વંસાદિ શબ્દોનો
પ્રયોગ ‘ધડાનો નાશ’ એ પ્રમાણે ઉપપદ સાથે થાય છે, પણ સ્વતંત્ર થતો
નથી. વળી, તમ, તિમિર, અન્ધકારાદિ શબ્દો નાશ, પ્રધ્વંસાદિ શબ્દોની જેમ
અભાવવાચક હોય તો—‘ધડાનો નાશ’ આ પ્રયોગની જેમ ‘આલોકનો અન્ધકાર’
એવો પ્રયોગ થવો જોઈએ. પરંતુ તેવો પ્રયોગ કોઈ પણ પંડિત કરતો નથી.
માટે તમ તિમિરાદિ શબ્દો નાશ આદિ શબ્દોના સમાન અર્થવાળા નથી.

નૈયાયિક-તમ તિમિરાદિ શબ્દો આલોકાભાવના સંકેતરૂપ છે પણ કેવલ અભાવના સંકેતરૂપ નથી. એટલે કે-તમ તિમિરાદિ શબ્દો અભાવ વિશેષ માટે વપરાય છે, પણ અભાવસામાન્ય માટે વપરાતા નથી. તેથી 'આલોકને અંધકાર' એવો વ્યવહાર-શબ્દપ્રયોગ થતો નથી. સારાંશ એ છે કે અભાવ-શબ્દ માત્ર સામાન્યાભાવનો વાચક છે, માટે કોનો અભાવ ? એ જિજ્ઞાસા થતાં 'ઘડાનો અભાવ' એવો પ્રયોગ થાય છે. એવી જ રીતે 'અંધકાર' શબ્દ માત્ર અભાવનો વાચક હોત તો 'કોનો અભાવ ?' એ જિજ્ઞાસા થતાં 'આલોકનો' એવો વ્યવહાર થાત. પણ તેમ નથી. કારણ કે અંધકારશબ્દ માત્ર 'આલોકાભાવ'માં જ સંકેતિત છે.

જૈન-તમારું તે ક્થન યુક્તિયુક્ત નથી. કારણ કે-અન્ધકારરૂપ અભાવ પણ જો વિધિરૂપે જણાતો હોય તો 'પછી અન્ધકારનું ભાવથી વિલક્ષણ સ્વરૂપ બીજું કયું જણવું' બાકી રહ્યું, કે જોથી તમારો ઉપરોક્ત હેતુ સિદ્ધ થાય ?

(૫૦) તમોડપીતિ કોડર્થઃ ? તમોડપિ 'ઇદં તમઃ' इति विधिमुखेन प्रत्यक्षेण प्रेक्ष्यते । तस्मान्ना-
भावस्तमः । अत एवेति प्रतिषेधाभिधायकत्वादेव । सोपपदानामेपां प्रयोगोपपत्तिरिति ।
अत एव शुद्धशब्दवाच्यत्वाद्वस्तुरूपं तमः । न तथाव्यपदेश इति किन्तु प्रतिषेधमुखेन व्यपदेशः ।
अन्धकाररूपोऽभावोऽपीति गये एतदेव हि भावलक्षणं यद् विधिमुखेन प्रेक्षणम् । तदानीमिति
गये एतस्येति तमसः । कौडर्थः ? उपहासोऽयम् । यदि हि विधिमुखेन प्रत्ययेन लक्ष्यमाणेऽप्यन्ध-
कारो भाववैलक्षण्येन लक्ष्यत इति त्वयोच्यते तदा किमपरं भावलक्षणं स्यादिति यावत् ॥

(ટિ૦) યતઃ કતમ ઇત્યાદિ । સંખ્યાવત્તેતિ સંખ્યા વિદ્વજ્જનગણનાયાં પ્રથમગણને વિચિત્રે
યસ્ય સ સંખ્યાવાન્ , તેન સંખ્યાવતા વિદ્વજ્જનમાન્યેનેત્યુપહાસવાક્યમ્ ।

અભાવેત્યાદિ । તસ્યેતિ તમસઃ પદાર્થસ્ય વા । નનુ નાશોતિ નાશપ્રશ્વંસાદિપ્રત્યયા હિ
અભાવસ્વભાવાઃ, તથાપિ ઘટસ્ય નાશોડયં [इति] विधिमुखेनापि प्रत्ययप्रतीतिः प्रोज्जम्भेत । કોડર્થઃ ?
તમોપિ 'ઇદં તમઃ' इति विधिमुखेन प्रत्यक्षेण प्रेक्ष्यते । तस्मान्नाभावस्तमः । एवामिति नाश-
प्रश्वंसादीनाम् । तस्मान्तार्थतामिति नाशप्रश्वंसादिसाम्यम् । अथालोक्येत્યાદિ । तथेत्यालोकस्य
तमः । यदि सामान्येनाभावे तमःशब्दः सङ्केतितः स्यात्तदा घटाद्यभावप्रचुरतया तमोवाहुल्यापसारणाय
आलोकस्य तम इति प्रोच्येत । अत्र तु न तथा, आलोकाभाव एव सङ्केतितत्वात् तमःशब्दस्य ।
एतस्येत्यभावस्य । यत इति भाववैलक्षण्येन लक्ष्यमाणत्वात् ।

અથ ભાવવિલક્ષણસામગ્રીસમુત્પાદ્યત્વં હેતુઃ । તથાહિ-સમવાય્યસમવાયિનિમિત્ત-
કારણકલાપવ્યાપારરૂપા ભાવોત્પાદિકા સામગ્રી । નૈવ તમસીયં સમગંસ્ત । તદશસ્તમ્ ,
યતઃ કિમિદં સમવાયિકારણનામ્ના ત્વમામ્નાસીઃ ? યત્ર કાર્ય સમવેતમુત્પદ્યતે
તદિતિ ચેત્ । તદસમ્યક્, સમવાયસ્ય નિરન્તરમુદ્વદોર્ણપુ ગૌરવાર્હત્વાતઃ તત્પ્રસાધક-
ત્વામિતસ્ય 'ઇહ તન્તુપુ પટઃ' इत्यादिप्रत्ययस्याप्रसिद्धेः, 'पटे तन्तवः' इत्यादि-
रूपस्याऽस्याऽऽवाल्लोपालं प्रतीतत्वात् । સિદ્ધૌ વા 'ઇહ ભૂતલં ઘટાભાવઃ'
इत्यभावप्रत्ययेन व्यभिचारात् । સંબંધમાત્રપૂર્વતાપ્રસાધને સિદ્ધસાધનાત્, અવિ-

ધ્વભાવમાત્રનિમિત્તતયા તદક્ષીકારાત્ । પકાન્તૈકસ્વરૂપત્વેન ચાઽસ્થૈકવસ્તુસમવાય-
સંભવે સમસ્તવસ્તુસમવાયસ્ય, વિનશ્યદેકવસ્તુસમવાયાભાવે સમસ્તવસ્તુસમ-
વાયાભાવસ્ય વા પ્રસજ્ઞાત્ । તત્તદવચ્છેદકભેદાત્ તદુપપત્તૌ તસ્યાપિ કથચ્છિદ્રે-
દાપત્તેઃ, 'અનેકપુરુષાવચ્છિન્નપર્પદાદેરપિ તાવત્સ્વભાવભાવેન કથચ્છિદ્રેદાત્ । અપ્ર-
ચ્યુતાનુપન્નસ્થિરૈકરૂપતયા ચાઽસ્યાઽઽકાશસામાન્યાથેતાદૃગ્વસ્તુસમાશ્રિતત્વમેવ ભવેદ,
ન તુ કાર્યવસ્તુસમાશ્રિતત્વમ્ । તત્તત્સહકારિકારણકલ્યાપોપનિપાતપ્રભાવાત્ કાર્ય-
સમવાયસ્વીકારોઽપિ સનિકારઃ, તત્સ્વભાવપ્રભાવપ્રતિવદ્ધાનાં તેષામપિ સદા સન્નિ-
ધાનપ્રધાનત્વાત્ । તથા ચાસ્તમિતા સમવાયિકારણકિંવદન્તી ।

તદસત્ત્વે કિમસમવાયિકારણમ્ ? સમવાયિકારણપ્રત્યાસન્નત્વં हि तद्वक्षणम् ।
તદસત્ત્વે કથમેતત્ સ્યાત્ ?

તથા ચ તચ્છેપમૂતસ્ય નિમિત્તકારણસ્યાપિ કા વ્યવસ્થા ? ।

નૈયાયિક-(૨) 'ભાવથી ભિન્ન સામગ્રીથી ઉત્પન્ન થતો હોવાથી' એ હેતુ
અમે સ્વીકારીએ છીએ. તે આ પ્રમાણે-'સમવાયી અસમવાયી તથા નિમિત્ત-
કારણરૂપ કારણસમૂહનો વ્યાપાર' એ ભાવોત્પાદક સામગ્રી છે. અને ભાવો-
ત્પાદક આ સામગ્રી અન્ધકારની ઉત્પત્તિમાં સંગત થઈ શકતી નથી, એટલે તે
સામગ્રી કરતાં વિલક્ષણ સામગ્રીથી ઉત્પન્ન થતો હોવાથી અન્ધકાર ભાવરૂપ
સિદ્ધ થઈ શકે નહીં, પણ અભાવરૂપ સિદ્ધ થાય છે.

જૈન-તમારું આ કથન યોગ્ય નથી. કારણ કે અમે અહીં પૂછીએ છીએ કે-
એવો કયો પદાર્થ છે, કે જેને તમે 'સમવાયી કારણ' એ નામથી ઓળખાવો છો ?

નૈયાયિક-જેમાં સમવાય સમ્બન્ધથી કાર્ય ઉત્પન્ન થાય તે સમવાયી
કારણ છે.

જૈન-તેં યુક્તિયુક્ત નથી, કારણ કે-સમવાય તો સતત ચાલતી મિત્રોની
વાતોમાં જ શોભે એવો છે, અર્થાત્ સમવાયની સિદ્ધિ નથી, કારણકે-સમવાયના
પ્રસાધક તરીકે તમે 'આ તન્તુઓમાં પટ છે' એ પ્રકારનો જે પ્રત્યય અર્થાત્ જ્ઞાન
જણાવો છો, તે તો અપ્રસિદ્ધ છે, પરંતુ 'આ પટમાં તંતુઓ છે' એવો અનુભવ તો
સાધારણ પુરુષોને પણ થાય છે. છતાં પણ ધારો કે 'આ તન્તુમાં પટ છે' એવી
પ્રતીતિ કંઈચિત્ સિદ્ધ થઈ જાય તો પણ 'અહીં મૂતસમાં ઘટાભાવ છે' આવી અભાવ
પ્રતીતિ હોવા છતાં તમારે મને આથી સમવાયની સિદ્ધિ થતી નથી. તેથી વ્યભિચાર છે.
વળી, પૂર્વોક્ત પ્રતીતિથી જો કેવળ સંબન્ધ જ સિદ્ધ થતો હોય તો સિદ્ધસાધન નામ-
નો દોષ આવશે. કારણ કે સમવાય નહીં પણ અવિપ્વજ્ઞાવ માત્ર એટલે કંઈચિત્
તાદાત્મ્યરૂપ સંબન્ધને કારણે એવી પ્રતીતિ થાય છે-એમ અમે પણ માનીએ છીએ.

વળી, સમવાય એકાન્તથી એક જ છે, એમ તમે માન્યું છે. તેથી તો કોઈ
એક પદાર્થમાં જ્યારે સમવાયનો સંભવ થાય ત્યારે સમસ્ત પદાર્થોમાં સમવા-

યનો સંભવ થઈ જશે, અને નાશ પામતા એક પદાર્થમાં સમવાયનો અભાવ થવાથી સમસ્ત પદાર્થોના સમવાયનો અભાવ થઈ જશે.

નૈયાયિક-સમવાય એક હોવા છતાં તે તે અવરોધક—વિશેષણના ભેદથી તેમાં ભેદની વ્યવસ્થા થઈ શકે છે.

જૈન-એમ માનવામાં તો સમવાય એકાન્તે એક નહિ પણ અનેક થઈ જશે, કારણ કે-અનેક પુરુષોથી અવરોધક-વિશેષ પર્પદા-સભા આદિ પણ. એક હોવા છતાં તેટલા સ્વભાવવાળી હોવાથી અર્થાત્ જોટલા અવરોધક હોય તેટલા સ્વભાવ-વિશેષોવાળી હોવાથી કથંચિત્ અનેક છે. વળી, તમારા મતે સમવાય ‘અપ્રચ્યુત, અનુત્પન્ન અને સ્થિરૈકસ્વરૂપ’ હોવાથી તે તેવા જ પ્રકારના આકાશ, સામાન્ય આદિ પદાર્થોમાં આશ્રિત થઈને રહેશે પણ તેથી વિલક્ષણ કાર્યદ્રવ્યો-અનિત્ય દ્રવ્યોમાં આશ્રિત થઈને રહેશે નહીં.

નૈયાયિક-સમવાય નિત્ય છે છતાં પણ તે જ્યારે દંડચક્રાદિ અથવા તુરિવેમાદિરૂપ સહકારી કારણોનો સમૂહ આવી પડે છે, ત્યારે તેના પ્રભાવથી તે તે ઘટ કે પટરૂપ કાર્યમાં સ્વીકારવામાં આવે છે, એટલે કે-નવો સમવાય ઉત્પન્ન થતો નથી પણ નવા ઉત્પન્ન થતા તે તે કાર્યમાં તે છે, એમ માનીએ છીએ.

જૈન-તમારી આ માન્યતા પણ તિરસ્કૃત છે, કારણ કે-સમવાયના અપ્રચ્યુતાદિ સ્વભાવના પ્રભાવને કારણે તે તે સહકારી કારણો સદૈવ સન્નિધિવાળાં જ થઈ જશે, અર્થાત્ સમવાય નિત્ય એકરૂપ હોવાથી જો પ્રથમથી સહકારી-કારણોના સંબંધમાં હોય નહીં તો પછી પણ થાય નહીં, માટે તે તે સહકારી કારણોનું સાન્નિધ્ય સદૈવ સ્વીકારીએ તો જ સમવાયના તે સ્વભાવ સાથે સંગત થાય, અને તેમ થતાં સમવાયી કારણની વાર્તા પણ અસ્ત (નષ્ટ) થઈ ગઈ. અર્થાત્ સમવાય જ સિદ્ધ ન થયો તો પછી સમવાયી કારણ કેને કહી શકાશે? કારણ કે-સમવાયથી જેમાં કાર્ય ઉત્પન્ન થાય તેને જ તમે સમવાયી કારણ કહો છો, તો તમોએ સ્વીકારેલ સમવાય જ જ્યાં સિદ્ધ થતો નથી ત્યાં સમવાયી કારણની કથા-વાર્તા પણ કઈ રીતે થઈ શકશે?

ઉપરોક્ત રીતે સમવાયી કારણ જ સિદ્ધ ન થયું તો પછી અસમવાયી કારણ પણ કઈ રીતે સિદ્ધ થાય? કારણ કે, ‘સમવાયી કારણને જે પ્રત્યાસન્ન છે, તે અસમવાયી કારણ છે’ એ અસમવાયી કારણનું લક્ષણ છે. તો જો સમવાયી કારણ જ નથી તો અસમવાયી કારણ કઈ રીતે સિદ્ધ થઈ શકે? અર્થાત્ સિદ્ધ થઈ શકે નહીં.

અને તે રીતે સમવાયી કારણ અને અસમવાયી કારણ સિદ્ધ ન થાય, તો તે બે સિવાય બાકી રહેલ નિમિત્ત કારણની પણ કંઈ વ્યવસ્થા થઈ શકશે નહીં.

(૫૦) તદુપપત્તાવિતિ યથાકાશસ્યાપિ અવચ્છેદકમેદાજ્ઞાનાત્વં ઘટાકાશં પટાકાશમિતિ એવં સમવાયસ્યાપિ નાનાત્વમ્ । તાવત્સ્વભાવભાવેનેતિ યાવન્તોઽવચ્છેદકાસ્તાવદ્વા મેદપ્રસક્તિઃ । પતાદ-

ગ્વસ્તુસમાશ્રિતત્વમેવેતિ । આકાશસામાન્યાદીનિ એતાદૃશિ યાનિ વસ્તૂનિ એતત્સદૃશાનિ નિત્યાનિ, તત્ સમાશ્રિતત્વમ્ । તત્તત્સહકારિકારણેતિ । ન હિ કીલકસ્થિતાસ્તન્તવઃ પટસ્ય કારણં ભવન્તિ । તત્સ્વભાવપ્રભાવપ્રતિબદ્ધાનાં તત્તત્સહકારિકારણકલાપસ્વભાવપ્રભાવપ્રતિબદ્ધાનામ્ । સમવાયિકારણપ્રત્યાસન્નત્વમિતિ । સમવાયિકારણપ્રત્યાસન્નમવધૂતસામર્થ્યં હ્યસમવાયિકારણમ્ ।

(ટિ.) સમવાયીત્યાદિ । ત્રિધા કારણમ્—યત્ર હિ કાર્ય સમવૈતિ તત્સમવાયિકારણં યથા દ્વયગુ-
કસ્યાણુદ્વયમ્, યત્ચ કાર્યેકાર્થસમવેતં કાર્યં કારણેકાર્થસમવેતં વા કાર્યમુત્પાદયતિ તદસમવાયિકારણં યથા
પટાવયવિદ્યયારમ્ભે તન્તુસંયોગઃ, પટસમવેતરૂપાચારમ્ભે પટોત્પાદકતન્તુરૂપાદિ ચ, શેષં રૂપાદકં નિમિ-
ત્તકારણં યથા પટાકાશાદિ । પ્રતિષેવાભિચાયકૃત્વાદેવ અતો ભાવોપિ વિધિમુલ્હેન વીક્ષ્યતેઽભાવોપિ ।
તત્કથં હેતુર્ઘટતે ભાવવૈલક્ષણ્યેનેત્યાદિ ? એતદેવ હિ ભાવલક્ષણં યદ્વિધિમુલ્હેન પ્રેક્ષણમ્ । ઇયમિતિ
કારણત્રયરૂપા સામગ્રી ॥ યત્ર કાર્યમિતિ । યત્રેતિ મૃત્તિકાદિકે વસ્તુનિ કાર્યં ઘટાદિ । સમવેતમિતિ
સમ્બદ્ધમ્ । તદિતિ સમવાયિકારણમ્ । તત્પ્રસાધકત્વેતિ । સમવાયપ્રસાધકત્વેનાભોષ્ટસ્ય કારણે કાર્યસ્ય
સમવેતત્વાત્સમવાયઃ સ્વચ્છાયાઃ । કાર્યે તુ પટાદૌ કારણં તન્ત્વાદિ સમવેતં પ્રમિદ્ધમ્ । અતઃ સમવાયઃ શિશ્રાય
વિચ્છાયાતામ્ । સમ્બન્ધમાત્રેતિ તન્તૂત્તરેણ પટઃ, મૃત્તિકામન્તરેણ ઘટો ન સ્યાત્ એતિ સમ્બન્ધ-
માત્રાજ્ઞોકારે સિદ્ધં સાધનં કારણોત્પન્નમાનત્વમ્ । તસ્માન્ન સમવાયસ્વીકારઃ । અવિષ્વગિતિ તાદાત્મ્યકારણ-
તયા । તદ્ગ્નીકારાદિતિ સમ્બન્ધસ્વીકારાત્ । એકાન્તૈકેતિ એકાન્તૈકસ્વભાવત્વેન । અસ્યેતિ
સમવાયસ્ય । તત્તદવચ્છેદેનેતિ તેષાં તેષામવચ્છેદકાનાં મેદાત્ । તદુપપત્તાવિતિ મેદોપપત્તૌ ।
તસ્યાપીતિ સમવાયસ્યાપિ । અપ્રચ્યુતેત્યાદિ । અસ્યેતિ સમવાયસ્ય । એતાદૃગિત્યેતાદૃગ્ અપ્રચ્યુ-
તાનુત્પન્નસ્થિરૈકસ્વભાવં વસ્તુ । તત્તત્સહકારીતિ તાનિ કાર્યં પ્રતિ ભિન્નાનિ સહકારીણિ દણ્ડચક્ર-
ચીવરદોરકાદીનિ તુરીયેમપ્રમૃતીનિ ચ, તેષાં કલાપઃ સમૂહસ્તસામગ્રયવશાત્ । યથાકાશસ્યાપિ અવચ્છેદક-
મેદાજ્ઞાનાત્વં ઘટાકાશં પટાકાશમિતિ । એવં સમવાયસ્યાપિ નાનાત્વમ્ । કાર્યેતિ કાર્યેષુ સનિકાર એતિ
સવિગોપકઃ । તત્સ્વભાવેતિ તસ્ય સમવાયસ્ય સ્વભાવોઽપ્રચ્યુતાનુત્પન્નસ્થિરૈકલક્ષણઃ । તેષામિતિ
સહકારિણામપિ ।

તદસત્ત્વ એતિ સમવાયિકારણાભાવે । તલ્લક્ષણમિતિ અસમવાયિલક્ષણમ્ ।

તદસત્ત્વ એતિ અસમવાયિકારણલક્ષણાભાવે । એતદિતિ અસમવાયિકારણમ્ । તચ્છેષ-
ભૂતસ્યેતિ સમવાયસમવાયિશેષરૂપસ્ય ।

સન્તુ વા કારણાન્યમૂનિ, તથાપિ યથા કથચ્છિદાલોકકલાપસ્યોત્પાદઃ,
તથા તમસોઽપિ ભવિષ્યતિ । કિમરુચિવિરચનાભિર્વ્યપાસિતું શક્યંતે ? કિમસ્યોત્પાદ-
કમિતિ ચેત્ । આલોકસ્થ કિમિતિ વાચ્યમ્ ? તેજોઽળવ એતિ ચેત્ । અસ્યાપિ
તમોઽળવ એવ સન્તુ । સિદ્ધાસ્તાવત્ તૈજસાસ્તેઽવિવાદેન વાદિપ્રતિવાદિનોરિતિ ચેત્ ।
તામસા અપિ તદ્વદેવ કિં ન સંતસ્યન્તિ :—એતિ ત્યજ્યતામાપ્રહઃ ।

અથવા, તમોને અભીષ્ટ આ ત્રણે કારણો ભલે ઘડીભર મનાય, તો પણ—જે
કોઈ રીતે આલોક-પ્રકાશની ઉત્પત્તિ છે, તે રીતે અન્ધકારની પણ ઉત્પત્તિ થશે.
માત્ર તમારી અરુચિ હોય એટલા માત્રથી કોઈ અન્ધકારનું જાડન થઈ જતું
નથી.

નૈયાયિક-અન્ધકારને ઉત્પન્ન કરનારું ક્યું કારણ છે ?

જૈન-તમે જ કહોને કે આલોક-પ્રકાશને ઉત્પન્ન કરનાર શું છે ?

નૈયાયિક-આલોકના ઉત્પાદક આલોકના અણુઓ છે.

જૈન-તે જ રીતે અન્ધકારના ઉત્પાદક અન્ધકારના અણુઓ છે.

નૈયાયિક-પ્રકાશના અણુઓ તો કોઈ પણ વિવાદ વિના વાદી-પ્રતિવાદી બન્નેને પ્રસિદ્ધ છે.

જૈન તો શું અન્ધકારના અણુઓ પણ એ જ રીતે સિદ્ધ નહીં થાય ? અર્થાત્ સિદ્ધ થશે. માટે હે નૈયાયિક ! અન્ધકારને આલોકનો અભાવ માનવાનો આગ્રહ છોડી દો.

(ટિ.) કિમસ્યેત્યાદિ । અસ્યેતિ તમઃ । અસ્યાપીતિ તમઃપિ । તે इति परमाणवः । तद्वदेवेति तैजसपरमाणवत् ।

અસ્યેવાઽઽલોકે નત્પ્રતિભાસનમ્પ્યસમ્યક્ । ન હિ યસ્મિન્નસત્યેવ યત્ પ્રતિ-
ભાસતે તત્ તદ્ભાવમાત્રમેવ ભવતિ, અસ્યેવ વ્યવધાને પ્રતિભાસમાનૈર્ઘટાદિભિ-
ર્વ્યભિચાગત્ । કથં ચ નેવં પ્રતિવન્ધકેઽસત્યેવ સમુત્પન્નમાનસ્ય સ્ફોટસ્યાપિ તદ્ભાવ-
માત્રતા સ્યાત્ ? અથ સ્ફોટો દાહકાત્મકતયા સ્પર્શનપ્રત્યક્ષેણાડનુભૂયતે । અભાવ-
માત્રતાયાં હિ તસ્ય નેયમૌપપત્તિકા સ્યાત્ । તર્હિ તમોઽપિ શૈત્યેન તેનૈવ પ્રત્યક્ષેણ
પ્રેક્ષ્યમાણં કથમભાવસ્વભાવં ભવેત્ ?

નૈયાયિક-(૩) 'પ્રકાશ ન હોય ત્યારે જ અન્ધકાર જાણી શકાતો હોવાથી' અન્ધકાર આલોકાભાવ રૂપ છે.

જૈન-તમારો આ હેતુ પણ બરાબર નથી, કારણકે-'જેનો અભાવ હોય ત્યારે જ એ પ્રતિભાસિત (જ્ઞાત) થાય છે, હોય તે તેના અભાવરૂપ હોય' એવો કોઈ નિયમ (અવિનાભાવ) નથી. કારણ કે વ્યવધાનનો અભાવ હોય ત્યારે જ ઘટાદિ પ્રતિભાસિત થાય છે, છતાં ઘટાદિ વ્યવધાનના અભાવરૂપ નથી. માટે એ નિયમમાં ઘટાદિવડે વ્યભિચાર છે. વળી, તમે જણાવેલા નિયમ માનવામાં આવે તો-અગ્નિનું પ્રતિબંધક ન હોય ત્યારે જ ઉત્પન્ન થનારો ફેાડલો પણ પ્રતિબંધકાભાવરૂપ કેમ નથી મનાતો ?

નૈયાયિક-ફેાડલો સ્પર્શન પ્રત્યક્ષ દ્વારા દાહરૂપે અનુભવાય છે, માટે ફેાડલાને અભાવરૂપ માની શકાય નહીં. તેને અભાવરૂપ માનવા જતાં તેની દાહાત્મકતા ઘટી શકતી નથી.

જૈન-જો એમ હોય તો પછી અન્ધકારના શૈત્યનું પણ સ્પર્શન પ્રત્યક્ષ થતું હોવાથી તે અભાવરૂપ કેમ બને ?

(૫૦) इयमिति दाहात्मकता ।

(ટિ.) व्यवधाने इति कुड्यादिके । प्रतिवन्धके इति मन्त्रादिके । स्फोटस्यापीति न केवलं घटादेः । तदभावेति प्रतिवन्धकाभावमात्रत्वम् । तस्येति स्फोटस्य । इयमिति दाहात्मकता । तैनेवेति स्पर्शनैव ।

અથાલોકપ્રહણસામગ્ર્યા ગૃહ્યમાણત્વં હેતુઃ । તથા ચ શઙ્કરન્યાયભૂષણી—“યો હિ ભાવો યાવત્યા સામાગ્ર્યા ગૃહ્યતે તદભાવોઽપિ તાવત્યૈવ, ઇયાલોકપ્રહણસામગ્ર્યા ગૃહ્યમાણં તમસ્તદભાવ એવ” ઇતિ । તદપિ ન કિંચિત્, તમોપ્રહણસામગ્ર્યા ગૃહ્યમાણ-સ્યાલોકસ્યૈવ તદભાવતાપ્રસજ્ઞેનાઽનૈકાન્તિકત્વાત્, ઘટપટયોર્વા સમાનપ્રહણસામગ્રી-કતયા પરસ્પરાભાવપ્રસજ્ઞાત્ ।

નૈયાયિક-(૪) ‘પ્રકાશને ગ્રહણ કરનારી સામગ્રીથી જ ગ્રાહ્ય હોવાથી’ અન્ધકાર અભાવરૂપ છે, એમ અમે માનીએ છીએ. શંકર અને ન્યાયભૂષણે કહ્યું પણ છે કે-‘જે પદાર્થનું જેટલી સામગ્રીથી ગ્રહણ થાય છે, તેટલી જ સામગ્રીથી તે પદાર્થના અભાવનું પણ ગ્રહણ થાય છે. આથી પ્રકાશને ગ્રહણ કરનારી સામગ્રીથી ગ્રહણ કરતો અન્ધકાર પ્રકાશ-તેજના અભાવરૂપ છે.’

જૈન--આમાં પણ કંઈ તથ્ય નથી, કારણ કે એમ પણ કહી શકાય કે-અન્ધકારને ગ્રહણ કરનારી સામગ્રીથી પ્રકાશનું પણ ગ્રહણ થાય છે, માટે પ્રકાશ અન્ધકારના અભાવરૂપ છે. આ પ્રમાણે તમારા હેતુમાં વ્યભિચાર દોષ છે. વળી, ઘટ અને પટને ગ્રહણ કરનારી સામગ્રી પણ સમાન હોવાથી પરસ્પરમાં અભાવનો પ્રસંગ આવશે. અર્થાત્ ઘટજ્ઞાનની જે ચક્ષુસ’યોગાદિ સામગ્રી છે, તે જ ચક્ષુસ’યોગાદિ સામગ્રી પટજ્ઞાનની પણ છે. માટે તમારી વ્યાપ્તિના આધારે ઘટને પટાભાવરૂપતા અને પટને ઘટાભાવરૂપતાની આપત્તિ આવે છે. માટે તમારો આ ચોથો હેતુ પણ યોગ્ય નથી.

(ટિ.) તદભાવતેતિ તમોઽભાવ આલોક ઇતિપ્રસજ્ઞસજ્ઞતેઃ ।

અથ તિમિરદ્રવ્યોત્પાદકકારણાભાવો હેતુઃ । તથા ચ શ્રીધરઃ—“તમઃપરમાણવઃ સ્પર્શવન્તઃ, તદ્રહિતા વા ? ન તાવત્ સ્પર્શવન્તઃ, સ્પર્શવત્કાર્યદ્રવ્યસ્ય ક્વચિદપ્યનુપ-લભ્યાત્ । અદૃષ્ટવ્યાપારાભાવાત્ સ્પર્શવત્કાર્યદ્રવ્યાઽનારમ્ભકા ઇતિ ચેત્ । રૂપવન્તો વાયુપરમાણવોઽદૃષ્ટવ્યાપારસૈગુણ્યાદ્ રૂપવત્કાર્યં નારમ્ભન્તે ઇતિ કિં ન કલ્પ્યેત ? કિં વા ન કલ્પિતમ્—એકજાતીયાદેવ પરમાણોરદૃષ્ટોપગ્રહાચ્ચતુર્ધા કાર્યાણિ જાયન્ત ઇતિ ? કાર્યૈકસમધિગમ્યાઃ પરમાણવો યથાકાર્યમુન્નીયન્તે. ન તદ્વિલક્ષણાઃ, પ્રમાણાભાવા-દિતિ ચેત્ । एवं તર્हि तामसाः परमाणवोऽप्यस्पर्शवन्तः कल्पनीयाः, तादृशाश्च कथं तमोद्रव्यमारभेरन् ? अस्पर्शवत्त्वस्य कार्यद्रव्यानारम्भकत्वेनाऽप्यभिचारोपलभ्यात् । कार्यदर्शनात् तदनुगुणं कारणं कल्प्यते, न तु कारणवैकल्येन दृष्टकार्यविपर्ययो युज्यत इति चेत् । न वयमन्धकारस्य प्रत्यर्थिनः, किन्त्वारम्भानुपपत्तेः, नीलिम-मात्रप्रतीतेश्च द्रव्यमिदं न भवतीति ब्रूमः” [ન્યાયકન્દલી પૃ૦ ૨૨] ઇતિ ।

નૈયાયિક-(૫) ‘અન્ધકાર દ્રવ્યના ઉત્પાદક કારણનો અભાવ હોવાથી’ અન્ધકાર અભાવરૂપ છે. ન્યાયકન્દલીના કર્તા પંડિત શ્રીધરે આ વિષે આ પ્રમાણે

તકો કરેલા છે—“અંધકારનાં પરમાણુઓ સ્પર્શવાળાં છે કે સ્પર્શરહિત? સ્પર્શ-વાળાં તો હોય નહીં કારણ કે તેનાથી ઉત્પન્ન થનાર કાર્યની સ્પર્શવાળા કાર્ય-દ્રવ્યરૂપે ઉપલબ્ધિ (અનુભૂતિ) થતી નથી.

શંકા-અદૃષ્ટરૂપ કારણનો વ્યાપાર ન હોવાથી અંધકારના પરમાણુઓ સ્પર્શવાળા કાર્યદ્રવ્યની ઉત્પત્તિ કરતાં નથી...

સમાધાન-તો પછી વાયુના પરમાણુઓ રૂપવાળા હોવા છતાં અદૃષ્ટનો વ્યાપાર ન હોવાથી રૂપવાળા કાર્યદ્રવ્યનો આરંભ કરતા નથી, એવી કલ્પના પણ કેમ ન થઈ થકે? અથવા તો એક જ જાતના પરમાણુઓથી અદૃષ્ટના બંધે પૃથ્વી, જલ, તેજ અને વાયુ એમ ચાર પ્રકારનાં કાર્યો ઉત્પન્ન થાય છે, એવી કલ્પના પણ કેમ ન કરવી? માટે અંધકારના પરમાણુમાં સ્પર્શ નથી એમ માનવું ઉચિત છે.

શંકા-પરમાણુઓનું જ્ઞાન માત્ર કાર્યથી જ થાય છે. એટલે જેવું કાર્ય હોય તદનુરૂપ પરમાણુઓ સિદ્ધ થાય છે, પરંતુ કાર્યથી વિલક્ષણ પરમાણુઓ કદી પણ સિદ્ધ થઈ શકતા નથી. કારણ કે-કાર્યથી વિલક્ષણ પરમાણુઓને સિદ્ધ કરનારું કોઈ પણ પ્રમાણ નથી. માટે એક પ્રકારના પરમાણુથી ચાર પ્રકારનાં કાર્ય થઈ શકે નહીં.

સમાધાન-જો એમ હોય તો-અંધકારના પરમાણુઓને પણ સ્પર્શરહિત જ માનવા જોઈએ, અને જો તે તેવા હોય તો તે પરમાણુઓ અંધકારરૂપ કાર્ય દ્રવ્યનો આરંભ કઈ રીતે કરી શકશે? અર્થાત્ નહીં કરી શકે. કારણ કે-જો સ્પર્શ વિનાનું હોય છે, તે કાર્યદ્રવ્યનું આરંભક નથી બનતું-આવો અવ્યભિચારી નિયમ છે. અર્થાત્ સ્પર્શરહિત અંધકારના પરમાણુઓ કાર્યારંભક ન બને.

શંકા-કાર્યને જોઈને તેને અનુરૂપ કારણની કલ્પના કરાય છે, પરંતુ કારણની વિકલતા-દ્વેષથી પ્રત્યક્ષસિદ્ધ એવા કાર્યનો વિપર્યાસ કરવો-પ્રત્યક્ષસિદ્ધથી વિરુદ્ધ કથન કરવું-તે યુક્તિયુક્ત નથી.

સમાધાન-અમે કંઈ અંધકારના શત્રુ નથી, પરંતુ તેની ઉત્પત્તિ ઘટતી નથી, માટે કેવળ નીલિમાને આધારે અમે તેને દ્રવ્ય માનવા તૈયાર નથી.”

(૫૦) અદૃષ્ટવ્યાપારાભાવાદિતિ અદૃષ્ટં હિ સર્વોત્પત્તિમતાં નિમિત્તમ્ । ચતુર્દાં કાર્યાણીતિ પાર્થિવાદીનિ । પરવાક્યં કાર્યૈકેત્યાદિ ।

(ટિ.)-તથા ચ શ્રીધરઃ કન્દલીકારઃ । તદ્રહિતાંતરે સ્પર્શવિયુક્તાઃ । તત્કાર્યૈતિ પરમાણુદ્રવ્યકાર્યસ્ય । રૂપવન્ત્ ઇતિ વાયુપરમાણવો મૂર્તા અપિ કર્મવશાત્કાર્ય નારભેરજિતિ કલ્પ્યતામ્ । તે સ્વભાવેન કાર્યમનારભમાણાસ્તિષ્ઠન્તિ । પક્ષજાતીયાદિતિ રસાણો રૂપાણોર્વા । ચતુર્દૈતિ પૃથ્વ્યપ્તે-જોવાયુરૂપતયા । કાર્યૈકેતિ કાર્યેણ ઘટાદિના એકેન રૂપાણવો રસાણવો વા સમધિગમ્યન્તે । તે રસે હિ રસાણવ એવ, તેજસિ તેજોણવ એવ । તદ્વિલક્ષણા ઇતિ રસે રસાણોર્વિલક્ષણાસ્તેજોણવો નેક્ષ્યન્તે । પવનિત્યાદિ । તાદૃશઃ પરસ્પરમસમ્બદ્ધાઃ । અસ્પર્શવત્ત્વસ્યેતિ અસંયોગવતઃ ।

નૈતદુપપત્તિપદવીં પ્રતિપદ્યતે, યતઃ સ્પર્શવન્ત એવ તામસાઃ પરમાણવઃ પ્રોચ્યન્તે । યત્પુનસ્તત્રોપાદેશિ-સ્પર્શવતસ્તત્કાર્યદ્રવ્યસ્ય ક્વચિદપ્યનુપલમ્ભાદિતિ । તદસત્યમ્, શીત-સ્પર્શવતસ્તમોદ્રવ્યસ્યૈવ તત્કાર્યસ્ય દર્શનાત્ ।

તત્ર સ્પર્શસદ્ભાવે કિં પ્રમાણમ્ ?- ઇતિ ચેત્ । તદભાવે કિં પ્રમાણમ્ ?- ઇતિ વાચ્યમ્ । ન હિ તત્પ્રતિષેધકપ્રમાણમન્તરેણાઽસ્પર્શવત્વાત્ કાર્યદ્રવ્યાનારમ્ભસ્ત્વયા પ્રસા-ધયિતું શક્યતે । અસ્માકં તુ તત્સદ્ભાવે પ્રમાણાભાવેઽપિ તાવદ્ ન કાચિત્ ક્ષતિઃ । ન ચ નાસ્ત્યેવ તત્, પ્રત્યક્ષસ્યૈવ સદ્ભાવાત્ । તથાહિ-દિવા દિવાકરકરાલાતપપ્રપા-તોપતત્તવપુષઃ પથિકાસ્તમિત્તાસંતમસશૈલ્યસંપર્કાત્ પ્રમોદન્તે । ન ચ તાપાભાવમાત્ર-સૂત્રિત એવ તેષાં પ્રમોદઃ, પ્રતીતિવાધાત્ । તન્માત્રનિમિત્તો હિ ‘ઘટોઽત્ર નાસ્તિ’ઈતિવત્, ‘તાપઃ સંપ્રતિ નાસ્તિ’ ઇતિ પ્રતિષેધમુલ્ક એવ પ્રત્યયઃ પ્રાદુઃખ્યાત્, ન તુ ‘સંપ્રતિ શીતલીભૂતં મે શરીરમ્’ ઇતિ વિધિમુલ્કઃ । તથાત્વે હિ ‘તમોઽભાવમાત્રસૂત્રિત એવાય-માલોકપ્રત્યયઃ’ ઇત્યપિ વાવદૂકસ્ય વદતો વદનં ન વક્રીભવેત્ । અથાન્ધકારનિબન્ધ-નત્વે શૈલ્યસ્પર્શપ્રત્યયસ્ય નિબિડતરઘટિતકપાટસંપુટે ગવલકુવલયકલકળીકણ્ઠકાણ્ઠ-કૃષ્ણાન્ધાકારૈર્કાર્ણવીભૂતે કારાગારે ક્ષિતસ્ય પુંસઃ સુતરાં તત્પ્રત્યયો ભવેત્-ઈતિ ચેત્ । તાપાભાવનિમિત્તતાયામપિ સુતરાં સ કિં તત્ર ન સ્યાત્, તત્રાત્યન્તં તાપાભાવસંભ-વાત્ ? તસ્માદ્ મન્દમન્દસમીરલહરિપરિચય એવ જલસ્પર્શસ્યૈવ તત્સ્પર્શસ્યાઽપ્યભિવ્યક્તૌ હેતુઃ । ન ચાસૌ તત્રાસ્તીતિ ન તત્ર તત્પ્રતીતિઃ પ્રાદુર્ભવતિ ।

જૈન-તમારું આ કથન યુક્તિયુક્ત નથી. કારણ કે અમે અન્ધકારના પરમાણુઓને સ્પર્શવાળા જ કહીએ છીએ. તમે જે એમ કહ્યું કે ‘સ્પર્શવાળા કાર્યદ્રવ્યની ઉપલબ્ધિ થતી નથી’ તે અસત્ય છે. કારણ કે શીત સ્પર્શવાળું જે અન્ધકારદ્રવ્ય પ્રતીત થાય છે, તે જ તેનું કાર્ય છે.

શંકા-અન્ધકારમાં સ્પર્શ છે એમાં કયું પ્રમાણ છે ?

સમાધાન-અમે તમને જ પૂછીએ છીએ કે-અન્ધકારમાં સ્પર્શ નથી એમાં પણ કયું પ્રમાણ છે ? એ તમે જ કહો. અન્ધકારમાં સ્પર્શનો નિષેધ કરનાર પ્રમાણ આપ્યા વિના ‘અન્ધકારના પરમાણુમાં સ્પર્શ નથી માટે તે કાર્યના અના-રંભક છે’ એમ પણ તમે સિદ્ધ કરી શકશો નહીં. જ્યારે અમારા પક્ષે અન્ધ-કારના પરમાણુમાં શીતસ્પર્શના સદ્ભાવમાં પ્રમાણ ન હોય તો પણ કોઈ બીજાનો દોષ આવશે નહીં, અર્થાત્ અમે તો કાર્યના આધારે કારણ દ્રવ્યની કલ્પના કરીએ છીએ, એટલે કે-અન્ધકારદ્રવ્યનો શીત સ્પર્શ અનુભવીને તેના કારણ પરમાણુમાં પણ શીત સ્પર્શની કલ્પના કરીએ છીએ.

અને અન્ધકારમાં રહેલ શીતસ્પર્શને સિદ્ધ કરવાને પ્રમાણ નથી એમ પણ નથી. અન્ધકારગત સ્પર્શ સિદ્ધ કરવાને પ્રત્યક્ષ પ્રમાણ છે જ. ત

આ પ્રમાણે-દિવસે સૂર્યના આકરના તાપમાં તાપી ગયેલા શરીરવાળા મુસાફરો રાત્રે અન્ધકારના ડંડા સ્પર્શથી આનંદ પામે છે.

શંકા-દિવસે સૂર્યના તાપથી સંતૃપ્ત પુરુષોને રાત્રે થતો આનંદ અન્ધકારના શીતલસ્પર્શના અનુભવજન્ય નથી, પરંતુ તાપના અભાવથી જન્ય છે.

સમાધાન-તમારું આ કથન પ્રતીતિથી બાધિત છે. કારણ કે જો રાત્ર શીતતા અનુભવમાં માત્ર તાપનો અભાવ જ કારણ હોય તો જેમ 'અહીં ઘડો નથી' એ પ્રકારનું જ્ઞાન માત્ર ઘટાભાવને કારણે છે, તેમ 'અત્યારે તાપ નથી' એ પ્રમાણે પ્રતિષેધપ્રધાન જ પ્રત્યય-જ્ઞાન થાય, પરંતુ 'અત્યારે મારું શરીર શીતળ થઈ ગયું છે' આ પ્રકારે વિધિપ્રધાન પ્રત્યય થાય જ નહીં. વળી વિધિમુખ પ્રત્યય છતાં અભાવ માનવામાં આવે તો એ વિધિમુખ પ્રત્યયને આધારે કોઈ વાચાળ એમ કહે કે-પ્રકાશનું જ્ઞાન તે માત્ર અન્ધકારના અભાવને જ કારણે છે, તો શું મોઢું કાંઈ વાંકું થઈ જવાનું છે? અર્થાત્ 'અત્યારે મારું શરીર શીતળ થયું છે' એ જ્ઞાન વિધિમુખે ઉત્પન્ન થયેલ હોવા છતાં અભાવને વિષય કરે છે, એવું તમોએ સ્વીકાર્યું તો- 'આ આલોક છે' એ જ્ઞાન વિધિમુખે થયેલું હોવા છતાં અન્ધકારના અભાવને જ વિષય કરે છે, એમ કોઈ કહે તો-તેને કઈ રીતે રોકી શકાય? તેથી કરીને આલોકની જેમ વિધિપ્રધાન પ્રત્યયનો વિષય હોવાથી અન્ધકાર અભાવરૂપ નથી, પણ ભાવરૂપે દ્રવ્યાત્મક છે એ સિદ્ધ થયું.

શંકા-અન્ધકારને કારણે શીતળસ્પર્શનું જ્ઞાન થતું હોય તો-સારી રીતે બંધ કરેલા બારણાવાળા અને તેથી કરીને જંગલી પાડાના, નીલ કમળ અને કોચલના કંઠ જેવા શ્યામ અન્ધકારથી વ્યાપ્ત કેદખાનામાં નાંખેલ પુરુષને શીતસ્પર્શનો ખૂબ ખૂબ અનુભવ થવો જોઈ એ.

સમાધાન-ભાઈ ! તમે જ કહોને કે-તાપના અભાવને કારણે જ જો શૈત્યનો અનુભવ થતો હોય તો તે સ્થિતિમાં તે અનુભવ વિશેષરૂપે કેમ નથી થતો? કારણ કે ત્યાં અત્યંત તાપાભાવ તો છે જ. તો પછી શીતળતાનો અનુભવ કેમ ન થાય? માટે જળના સ્પર્શની જેમ અન્ધકારના શીતળ સ્પર્શની અભિવ્યક્તિમાં મંદ મંદ વાયુની લહેરોના સંબંધ જ હેતુભૂત છે. અને વાયુનો તેવો સંબંધ પૂર્વોક્ત કારાગારમાં નથી. માટે ત્યાં શીતસ્પર્શનું જ્ઞાન થતું નથી.

(ટિ.) શીતસ્પર્શોત્યાદિ । તત્કાર્યસ્યેતિ તમઃકાર્યસ્ય ।

તત્રેતિ તમસિ । તદ્ભાવે इति સ્પર્શાભાવે । તત્પ્રતિષેધકેતિ સ્પર્શનિષેધકં વિના ॥ તત્સદ્ભાવે इति શીતસ્પર્શસદ્ભાવે । તદિતિ પ્રમાણમ્ । તેનામિતિ પથિકાનામ્ । તન્માત્રેત્યભાવમાત્ર-હેતુઃ । તથાત્ત્વે इति અભાવસ્ય વિધિમુખપ્રત્યયસદ્ભાવે ।

કારાગાર इति તત્રાત્યન્તં ધર્મસમ્ભવાત્ । તત્પ્રત્યય इति શૈત્યપ્રત્યયઃ, અન્ધકાર-નિવંધનાચ્છીતત્વસ્ય । સ इति તાપાભાવઃ । તત્રેતિ કારાગારે । તત્સ્પર્શસ્યેતિ તમઃસ્પર્શસ્યાપિ । અભિવ્યક્તાવિતિ પ્રકટને । અસાવિતિ મન્દમન્દસમીરલહરિપરિચયઃ । તત્રેતિ કારાગારે । તત્પ્ર-તાતિરિતિ શીતસ્પર્શપ્રતીતિઃ ।

અનુમાનતોડપિ તત્ર સ્પર્શપ્રતીતિઃ । તથાહિ-તમઃ સ્પર્શવદ્, રૂપવત્ત્વાત્, પૃથ્વી-વત્ । ન ચ રૂપવત્ત્વમસિદ્ધમ્, ‘અન્ધકારઃ કૃષ્ણોડયમ્’ इति कृष्णाकारप्रतिभासात् । નનુ યદિ તિમિરં શ્યામરૂપપરિકલિતકલેવરં સ્યાત્ તદાવશ્યં સ્વપ્રતિભાસે આલોક-મપેક્ષેત, કુવલયકોકિલતમાલાદિકૃષ્ણવસ્તૂનામાલોકાપેક્ષવીક્ષણત્વાદિતિ ચેત્ । તદ્ નાંડકલઙ્કમ્, ઉદ્ધકાર્દનામાલોકમન્તરેણાપિ તત્પ્રતિભાસાત્ । અથાસ્મદાદિપ્રતિભાસમ-પેક્ષ્યૈતદુચ્યતે । તદપિ ન પેશઙ્કમ્, યતો યદપિ કુવલયાદિકમાલોકમન્તરેણાલોકયિતું ન શક્યતેડસ્મદાદિભિઃ, તથાપિ તિમિરમાલોકયિગ્યતે, વિચિત્રત્વાદ્ ભાવાનામ્ । इतरथा पीतावदातादयोऽपि तपनीयमुक्ताफलप्रमुखा नालोकनिरपेक्षवीक्षणा इति प्रदीपचन्द्राद-योऽपि प्रकाशान्तरमपेक्षेरन् । इति सिद्धं तमो रूपवत् ।

તથા, તમો રૂપવત્, કાર્ણ્યવત્ત્વેન પ્રતીયમાનત્વાત્, કુવલયવત્- इत्यतोऽपि तत्र रूपवत्वसिद्धिः । ન સ્વત્વરૂપં કુમ્ભાભાવાદિ કૃષ્ણાવાકારેણ કદાચિત્ પ્રતીય-માનમાલોકિતમ્-इति रूपवत्वसिद्धौ च सिद्धं स्पर्शवत्त्वम् । તથા ચ તામસપરમા-ળૂનાં કાર્યદ્રવ્યારમ્ભપ્રતિપેધોપન્યસ્તમસ્પર્શવત્ત્વં સ્વરૂપાસિદ્ધમ્, પરસ્ય તામસપરમાળૂ-નામપ્રસિદ્ધેરાશ્રયાસિદ્ધં ચેતિ સ્થિતમ્ ।

તેમજ, અનુમાનથી પણ અન્ધકારમાં શીતસ્પર્શનો નિશ્ચય થઈ શકે છે. તે આ પ્રમાણે-અન્ધકાર સ્પર્શવાળું છે, રૂપવાળું હોવાથી, પૃથ્વીની જેમ. આ અનુમાનનો હેતુ અસિદ્ધ નથી, કારણ કે-‘આ અન્ધકાર કાળો છે.’ આ જ્ઞાનમાં તેના કાળારૂપની પ્રતીતિ છે.

શંકા-અન્ધકાર શ્યામરૂપવાળું દ્રવ્ય હોય તો તે પોતાના પ્રતિભાસમાં આલોકની અપેક્ષા અવશ્ય રાખે. કારણ કે નીલકમળ, કેયલ તથા તમાલ વિગેરે શ્યામ વસ્તુઓ પોતાના આશ્રુપજ્ઞાનમાં આલોકની અપેક્ષા રાખે છે.

સમાધાન-તમારું આ કથન નિર્દોષ નથી, કારણ કે ધ્રુવડ વિગેરે ને આલોક વિના જ તે તે શ્યામ પદાર્થોનું જ્ઞાન થાય છે.

શંકા-પણ અમારું પૂર્વોક્ત કથન આપણા આશ્રુપજ્ઞાનની અપેક્ષાએ છે, નહીં કે ધ્રુવડ વિગેરેના આશ્રુપજ્ઞાનની અપેક્ષા એ.

સમાધાન-આ કથન પણ યોગ્ય નથી. કારણ કે શ્યામ કમળ વિગેરે કાળા પદાર્થો પ્રકાશ વિના ભલે આપણે જોઈ શકતાં નથી, પણ અન્ધકાર તો જોઈ શકીએ છીએ. કારણ કે પદાર્થોનો સ્વભાવ એક સરખો નથી પણ વિચિત્ર છે. અન્યથા પીળું સોનું અને શ્વેત નિર્મળ પાણીદાર મોતી વિગેરે પદાર્થો પ્રકાશ વિના જોઈ શકાતા નથી, માટે દીવો-ચન્દ્ર વિગેરે પણ અન્ય પ્રકાશની સહાય વિના દેખાશે નહીં. આ રીતે ‘અન્ધકાર રૂપવાળો છે’ એ સિદ્ધ થયું.

વળી, ‘અન્ધકારમાં રૂપ છે, શ્યામરૂપે જણાતો હોવાથી, કુવલય(નીલકમળ)-ની જેમ’-આ અનુમાનથી પણ અન્ધકારમાં રૂપ સિદ્ધ થાય છે. રૂપરક્ષિત

ઘટાભાવાદિ પદાર્થ કોઈ પણ વખતે શ્યામરૂપે જોવામાં આવતો નથી તો અંધકાર રૂપરહિત હોય તો, શ્યામ કેમ દેખાય ? આ પ્રમાણે અંધકારમાં રૂપ સિદ્ધ થવાથી અંધકારમાં સ્પર્શ પણ સિદ્ધ થયો. અને તેમ થવાથી અંધકારના પરમાણુઓ દ્વારા કાર્યદ્રવ્યના આરંભનો પ્રતિષેધ કરવા તમોએ કહેલ ‘સ્પર્શરહિત હોવાથી’ એ હેતુ સ્વરૂપાસિદ્ધ છે. વળી, તમારે મતે અંધકારના પરમાણુઓ અસિદ્ધ હોવાથી તમારો આ હેતુ આશ્રયાસિદ્ધ પણ છે. માટે ‘અંધકારદ્રવ્યના ઉત્પાદક કારણનો અભાવ હોવાથી’-એ હેતુ પણ યોગ્ય નથી.

(૫૦) તત્પ્રતિભાસાદિતિ કૃષ્ણવસ્તુપ્રતિભાસાત્ ॥

પ્રતિષેધોપન્યસ્તમિતિ પ્રતિષેધાયોપન્યસ્તમ્ । અસ્પર્શવત્ત્વં સ્વરૂપાસિદ્ધમિતિ અસ્પર્શવત્ત્વસ્ય સાધકપ્રમાણાભાવાત્ । યદ્યત્ર ન ભવતિ તત્તત્ર સ્વરૂપાસિદ્ધમ્, યથાડનિત્યઃ શબ્દઃ ચાક્ષુષત્વાદિતિ । एवं परमाणुस्पर्शवत्त्वम् । परस्येति भवतः । आश्रयासिद्धमिति अस्पर्शवत्त્वं साधनम् ।

(દિ૦) ઉલ્લુકાદીનામિત્યાદિ । તત્પ્રતિભેતિ તમઃપ્રતિભાનાત્ । હતરથેતિ યદિ ભાવવૈચિત્ર્યં નાભિમતમ્ ॥ પરસ્યેતિ શૈવસ્ય । તામસેતિ સ્પર્શવત્ત્વં ક્વ વર્તતાં વરાકં આશ્રયસ્યાસિદ્ધેઃ ।

દ્રવ્યગુણકર્માતિરિક્તકાર્યત્વમપિ ન હેતુઃ, દ્રવ્યાતિરિક્તકાર્યત્વસ્ય તસ્મિન્નસિદ્ધત્વેનૈકદેશાસિદ્ધતાપત્તેઃ । તત્પ્રસિદ્ધિર્હિ તસ્યાભાવરૂપતાયા, અન્યતો વા કુતોડ્યમિધીયતે ? નાથઃ પક્ષઃ, પરસ્પરાશ્રયપ્રસજ્ઞાત્-અભાવરૂપતાસિદ્ધૌ હિ તસ્ય દ્રવ્યાતિરિક્તકાર્યત્વસિદ્ધિઃ, તતોડપિ સેતિ । અન્યહેતુતસ્તત્સિદ્ધૌ તુ સ ઇવાસ્તુ । કિમનેન સિદ્ધોપસ્થાયિના કૃતકમક્તિમૃત્યેનેવ કર્તવ્યમ્ ? ।

આલોકવિરોધિત્વમપિ ન સાર્ધાયઃ । ન હિ યો યદ્વિરોધી સ તદભાવસ્વભાવેવ, વારિ-વૈશ્વાનરયોઃ પરસ્પરાભાવમાત્રતાપત્તેઃ । અથ સહાનવસ્થાનલક્ષણો વિરોધસ્તિમિરસ્યાઽભાવસ્વભાવતાસિદ્ધૌ સાધનત્વેનાભિપ્રેતઃ, ન વધ્યઘાતકભાવઃ । સ ચ ભાવાભાવયોરેવ સંભવી, ન પુનર્દ્વયોરપિ ભાવયોઃ । તદિહાલોકાનવકાશે સત્યેવ સમુજ્જૃમ્ભમાણસ્યાન્ધકારસ્યાઽભાવરૂપતૈવ શ્રેયસી, કુમ્ભાભાવવદિતિ ચેત્ । તદપવિત્રમ્, અત્રાપિ વધ્યઘાતકભાવસ્યૈવ ભાવાત્, ઘનતરતિમિરપૂરિતે પથિ પ્રસર્પતા પ્રદીપપ્રભાપ્રાગભારેણ તિમિરનિકુરમ્વાડમ્બરવિડમ્બનાત્ ।

નૈયાયિક-(૬) ‘દ્રવ્ય ગુણુ અને કર્મથી ભિન્નનું કાર્ય હોવાથી’ અંધકાર અભાવ રૂપ છે.

જૈન-એ હેતુ પણ અંધકારને અભાવરૂપે સિદ્ધ કરવાને સમર્થ નથી. કારણ કે અંધકાર એ દ્રવ્યનું કાર્ય છે. તેથી દ્રવ્યથી અતિરિક્તનું કાર્ય છે-એમ કહેવાય નહિ. આ પ્રકારે હેતુનો એક દેશ અસિદ્ધ છે. હેતુની પ્રસિદ્ધિ એટલે કે-દ્રવ્યાદિથી અતિરિક્તનું કાર્ય અંધકાર છે, એ વસ્તુની સિદ્ધિ અંધકારને અભાવ માનીને કહો છો કે બીજા કોઈ કારણથી ? પ્રથમ પક્ષ તો કહી શકશો નહીં. કારણ કે જો અંધકાર અભાવરૂપે સિદ્ધ હોય તો દ્રવ્યાતિરિક્તના કાર્યરૂપ સિદ્ધ થાય, અને જો ‘દ્રવ્યાતિરિક્તકાર્યત્વ’ની સિદ્ધિ હોય તો

અન્ધકારમાં અભાવરૂપતાની સિદ્ધિ થાય, એમ પરસ્પરાશ્રય નામનો દોષ આવે છે. બીજા પક્ષે અન્ધકારમાં ‘દ્રવ્યગુણ અને કર્મથી ભિન્નના કાર્યત્વ’ની સિદ્ધિ અન્ય હેતુથી થતી હોય તો એ જ હેતુ રહે. પરંતુ કૃત્રિમ (બનાવટી) ભક્તિવાળા સેવકની જેમ કાર્યસિદ્ધિ થયા પછી ઊભા રહેનાર આ-‘દ્રવ્ય ગુણ અને કર્મથી ભિન્નનું કાર્ય હોવાથી’ હેતુથી સચું.

નૈયાયિક-(૭) ‘આલોકનો-પ્રકાશનો વિરોધી હોવાથી’ અન્ધકાર અભાવરૂપ સિદ્ધ થાય છે.

જૈન-આ હેતુ પણ સમર્થ નથી. કારણ કે જે જેનો વિરોધી હોય, તે તેના અભાવરૂપ હોય એવો નિયમ (વ્યાપ્તિ) નથી. કારણ કે-એવો નિયમ માનશો તો જલ અને અગ્નિ પરસ્પર વિરોધી હોવાથી તેઓને માત્ર પરસ્પરના અભાવરૂપ માનવા પડશે.

શંકા-અહીં વિરોધ એટલે સહાનવસ્થાન-સાથે ન રહેવું તે, અન્ધકારને અભાવરૂપ સિદ્ધ કરવામાં હેતુ તરીકે ઇષ્ટ છે, પરંતુ વધ્યઘાતકભાવરૂપ વિરોધ હેતુ તરીકે ઇષ્ટ નથી. અને તે ‘સહાનવસ્થાન’ રૂપ વિરોધભાવ અને અભાવનો જ પરસ્પર હોય છે, પરંતુ બે ભાવમાં તેવો વિરોધ થઈ શકતો નથી. માટે પ્રસ્તુતમાં આલોક ન હોય ત્યારે જ રહેનાર અન્ધકારને ઘટ વિરોધી ઘટાભાવની જેમ અભાવરૂપ જ માનવો યોગ્ય છે.

સમાધાન-આ પણ યોગ્ય નથી, કારણ કે અહીં પણ વધ્યઘાતકભાવ જ છે. કેમ કે ગાઠ અન્ધકારથી વ્યાપ્ત માર્ગમાં દીવાની પ્રભાથી અન્ધકાર વિડંબના પામતો (નાશ-પામતો) હોવાથી આલોક અને અન્ધકાર વચ્ચે વધ્યઘાતકભાવ રૂપે જ વિરોધ છે. અર્થાત્ દીવો આવવાથી અન્ધકાર નાશ પામે છે. માટે ‘આલોકનો વિરોધી હોવાથી’ એ હેતુ અન્ધકારને અભાવરૂપે સિદ્ધ કરવાને સમર્થ નથી.

(૫૦) તસ્મિન્નિતિ તમસિ । તત્પ્રસિદ્ધિરિતિ દ્રવ્યાતિરિક્તકાર્યત્વપ્રસિદ્ધિઃ । તત્સિદ્ધાવિતિ દ્રવ્યાતિરિક્તકાર્યત્વસિદ્ધૌ । સ પવાસ્તિત્વતિ તમસોઽભાવત્વસાધનાય । અનેનેતિ દ્રવ્યાતિરિક્તકાર્યત્વેન ।

(દિ૦) દ્રવ્યાતિરિક્તેત્યાદિ તસ્મિન્નિતિ તમસિ । તત્પ્રસિદ્ધિરિતિ દ્રવ્યગુણકર્માતિરિક્તકાર્યસિદ્ધિઃ । તસ્યેતિ તમસઃ । તત્સિદ્ધાવિતિ દ્રવ્યાદિહેતુસિદ્ધૌ । સ પવેતિ અન્ય એવ હેતુઃ । અનેનેતિ દ્રવ્યગુણકર્માતિરિક્તકાર્યહેતુના ।

અથ સંદેહ્યાદિ । સ ચેતિ વધ્યઘાતકભાવઃ ।

ભાવરૂપતાપ્રસાધકપ્રમાણાભાવોઽપ્યસિદ્ધઃ, તત્પ્રસાધકાનુમાનસદ્ભાવાત્ । તથાહિ-ભાવરૂપં તમઃ, ધનતરનિકરલહરિપ્રમુલચન્દ્રૈર્વ્યપદિશ્યમાનત્વાત્, આલોકવત્ । ન ચાસિદ્ધિઃ સાધનસ્ય । તથાહિ-

રહઃસંકેતસ્થો ધનતરતમઃપુઞ્જપિહિતે

વૃથોન્મેષં ચક્ષુર્મુહુરુપદધાનઃ પથિ પથિ ।

સ્વટ્કારાદન્પાદપિ નિમૃતસંપ્રાપ્તરમણી-

ભ્રમદ્ભ્રામ્યદ્વાહુર્દમદમિકયોત્તામ્યતિ યુવા ॥૧॥

પર્યસ્તો દિવસસ્તટીમયમટ્યસ્તાચલસ્યાંશુમાન્

સંપ્રત્યહ્કુરિતાઽન્ધકારનિકરૈર્લમ્વાઽલકા ઘૌરભૂત ।

एह्यन्तर्विश वेस्मनः प्रियसखि ! द्वारस्थलीतोरण-

સ્તમ્બાલમ્બિતવાહુવલ્લિ ! રુદતી કિં ત્વં પથઃ પશ્યસિ ? ॥૨॥

तिमिरलहरीगुर्वीमुर्वी करोतु विकस्वरां-

હરતુ નિતરાં નિદ્રામુદ્રાં ક્ષણાદ્ ગુણિનાં ગગાત્ ।

तदपि तरणे ! तेजःपुञ्जः प्रियो न ममैष ते

કિમપિ તિરયન્ જ્યોતિઃચક્રં સ્વજાતિવિરાજિતમ્ ॥૩॥

औपचारिक एवायं तत्र तद्वचपदेश इति चेत् । नैवम्, एतदभावरूपताप्रसिद्धिं विना घनतरादिव्यपदेशस्य भावरूपमुख्यार्थवाधाविरहेण तस्यौपचारिकत्वाऽयोगात् । तथात्वेऽपि वा तस्य तमसो भावरूपतैव प्रसिद्धयति । न खलु कुम्भाद्यभावस्तथाप्रकारोपचारगोचरचारितामारित्वन्तुते, तत्र सादृश्याद्युपचारकारणाभावात् ।

નૈયાયિક-(૮) 'ભાવરૂપે સાધક પ્રમાણુ નહિ હોવાથી' અન્ધકાર અભાવ રૂપ છે.

જૈન-અન્ધકારમાં અભાવરૂપતા સિદ્ધ કરવાને તમોએ આપેલ આ હેતુ પણ અસિદ્ધ છે. કારણ કે અન્ધકારને ભાવરૂપે સાધનાર 'અનુમાન પ્રમાણુ' છે તે આ પ્રમાણુ-અન્ધકાર ભાવરૂપ છે, ઘનતર, નિકર, લહરી આદિ શબ્દોથી વ્યવહાર થતો હોવાથી, આલોકની જેમ. અમારા આ અનુમાનમાં આપેલ હેતુ અસિદ્ધ નથી. તે આ પ્રમાણુ—

એકાન્ત સંકેતસ્થાનમાં રહેલ યુવાન ઘનતર-અતિ ગાઢ અન્ધકારના પુંજથી ઢંકાએલ માર્ગોમાં આમ તેમ વારંવાર ફાટી આંખે વ્યર્થ જુએ છે અને થોડાં પણ સળવળાટથી હવે તે રમણી આવી લાગી છે એવા ભ્રમથી આમ તેમ ઉત્સુકતાથી બાથોડિયા ભરતો તે માત્ર પીડાને જ પામે છે. ૧.

દિવસ પૂરો થયો છે, આ સૂર્ય અસ્તાચલને છેડે જઈ રહ્યો છે, અને તત્કાળ ઊઠી આવેલ અન્ધકારના નિકરથી આકાશ રમણી લાંબાવાળવાળી થઈ રહેલ છે. હે પ્રિય સખિ ! આવ, ઘરની-અંદર પ્રવેશ કર, બારણામાં તોરણના થાંભલે હાથ ટેકવીને ઊભી રહેલી રડતી રડતી તું માર્ગમાં શું જુએ છે. ૨.

અન્ધકારની લહરીથી વ્યાપ્ત પૃથ્વીને વિકસ્વર કરનાર તથા શુણી પુરુષોની નિદ્રાને ફર કરનાર હે સૂર્યદેવ ! તમારો આ તેજનો પુંજ સ્વજાતિના જ્યોતિઃશ્ચક્રને આરંભાદન કરતો હોવાથી મને પ્રિય નથી. ૩.

શંકા—અન્ધકારમાં 'ઘનતર' આદિ શબ્દોનો વ્યવહાર ઔપચારિક છે.

વળી, અન્ધકાર અભાવ સ્વરૂપ નથી, પ્રાગભાવાદિ સ્વરૂપ ન હોવાથી, આકાશની જેમ આ અનુમાનમાં હેતુ અસિદ્ધ નથી. તે આ પ્રમાણે-આલોકના પ્રાગભાવરૂપ, પ્રધ્વંસાભાવરૂપ, ઇતરેતરાભાવરૂપ કે અત્યન્તાભાવરૂપ અંધકાર છે? આલોકનો પ્રાગભાવ અંધકાર હોય તો તે કોઈ એક આલોકનો છે કે અનેક આલોકનો છે? કોઈ એક આલોકનો પ્રાગભાવ અન્ધકાર છે, એવું કહી શકાશે નહીં. કારણ કે હીવાના પ્રકાશની જેમ સૂર્યના પ્રકાશથી પણ અન્ધકાર નાશ પામે છે. જે જેનો પ્રાગભાવ હોય તે તેનાથી જ નિવૃત્ત થાય છે. જેમકે-પટનો પ્રાગભાવ પટથી નાશ પામે છે. પણ અન્ધકાર તો એકને બદલે અનેકથી નષ્ટ થતો હોવાથી કોઈ એક આલોકના પ્રાગભાવરૂપ નથી. અનેક આલોકના પ્રાગભાવરૂપ અન્ધકાર છે, એમ પણ કહી શકાશે નહીં, કારણ કે કોઈ પણ એક પ્રકાશથી અન્ધકાર નાશ પામે છે. અહીં પણ ઉપરની જેમ પટપ્રાગભાવનું દષ્ટાન્ત સમજી લેવું.

શંકા—તે તે આલોકથી નાશ પામનાર અન્ધકાર બુદ્ધા બુદ્ધા છે. પ્રદીપાદિથી જે અન્ધકાર નષ્ટ થાય છે, તેથી બુદ્ધો જ અન્ધકાર સૂર્યાદિથી નાશ પામે છે. અને તે સૂર્યાદિથી નષ્ટ થનાર અન્ધકાર પ્રદીપ સમયે સૂર્યાદિ ન હોવાથી નાશ પામતો નથી. આથી તમે જે એમ કહ્યું કે અન્ધકાર કોઈ પણ એકથી નષ્ટ થઈ જાય છે તે હેતુ અસિદ્ધ છે.

સમાધાન—તમારું આ કથન યુક્ત નથી કારણ કે સંપ્રતિપન્ન-સુજ્ઞાત અન્ય અન્ધકારની જેમ જો તે હોય તો પ્રદીપદ્વારા જે પ્રદેશમાં અન્ધકાર નષ્ટ થયો હોય તે પ્રદેશમાં સૂર્યદ્વારા નષ્ટ થનાર અન્ય અંધકાર દેખાવો તો જોઈએ, કારણ કે તે દર્શનયોગ્ય છે. પણ તે દેખાતો તો નથી. માટે ત્યાં અન્ધકાર નથી એમ જ માનવું જોઈએ. વળી, જો અન્ધકાર પ્રાગભાવરૂપ હોય તો પ્રદીપ-પ્રભાની ધારાના નાશ થયા પછી અન્ધકારની ઉત્પત્તિ થવી ન જોઈએ. કારણ કે પ્રાગભાવ અનાદિ છે.

નિવર્ત્યમાન-નિવૃત્ત થનારો હોવાથી અન્ધકાર આલોકના પ્રધ્વંસાભાવરૂપ નથી, જેમ પ્રાગભાવરૂપ નિવર્ત્યમાન હોવાથી પ્રધ્વંસાભાવરૂપ નથી, તેમ નિવર્ત્યમાન હોવાથી અન્ધકાર પણ પ્રધ્વંસાભાવરૂપ નથી.

અન્ધકાર એ ઇતરેતરાભાવરૂપ પણ નથી. કારણ કે જો તેમ હોય તો સૂર્યનું પ્રચંડ તેજ દેહાવા છતાં અંધારી રાત્રિની જેમ દિવસે પણ અન્ધકારની પ્રતીતિ થવી જોઈએ પણ થતી તો નથી. માટે અન્ધકાર આલોકના અન્યો-ન્યાભાવરૂપ પણ નથી.

અન્ધકાર આલોકના અત્યન્તાભાવરૂપ પણ નથી. કારણ કે અન્ધકારના કારણ સમૂહની ઉપસ્થિતિ હોય છે, ત્યારે તે ઉત્પન્ન થાય છે. અર્થાત્ તમારા મતે અત્યન્તાભાવ નિત્ય છે. એથી તે ઉત્પત્તિ કે નાશ રહિત છે. પરંતુ અન્ધકાર તો પોતાના કારણ સમૂહના યોગે ઉત્પન્ન થાય છે, અને પ્રકાશના યોગે નાશ પણ પામે છે. માટે અન્ધકાર આલોકના અત્યન્તાભાવરૂપ પણ નથી.

આ પ્રમાણે અન્ધકારને અભાવરૂપે સ્વીકાર આડેય વિરૂધ્ધોથી ઘટના ન હોવાથી તેનો અનુમાનથી અભાવરૂપે સ્વીકાર પણ સિદ્ધ નથી.

(૫૦) પ્રાગભાવ ઇતિ । યથા મૃત્પિંડો ઘટસ્ય પ્રાગભાવઃ । ઘટે સમુત્પન્ને સતિ ઘટસ્ય પ્રાગભાવ-લક્ષણો મૃત્પિંડો નિવર્ત્તેતે । एवं आलोकं उत्पन्ने सति प्रागभावलक्षणं तमो निवर्तते । निवर्त्य-मानत्वादिति । आलोकस्य प्रध्वंसाभावस्तमो न भवति, निवर्त्यमानत्वात्, प्रागभाववत् । यथा प्रागभावो निवर्त्यमानत्वात् प्रध्वंसाभावो न भवति, निवर्त्यमानः पटादिनेति ज्ञेयम् ।

તસ્યેતિ આલોકસ્ય ॥

(ટિ.) ન તાવદિત્યાદિ । તસ્યેતિ તમસઃ । નાપ્યનેકસ્યેતિ અનેકસ્યાલોકસ્ય પ્રાગભાવ-સ્તમ ઇતિ પાશ્ચાત્યેન સંબન્ધઃ । તદા તદભાવાદિતિ રાત્રૌ સૂર્યાભાવાત્ ।

यदि चेदमित्यादि । इदमिति तमः । प्रागभावेति “क्षीरे दध्यादि यन्नारित प्रागभावः स उच्यते” [मीश्लो० अभा० २] अस्येति तमसः । प्रागभावो ह्यनादिः सान्तश्च । नाप्यालोकस्येति “नास्तित्वा पयसो दध्नि प्रध्वंसाभावलक्षणम् ।” [मीश्लो० अभा० ३] निवर्त्यमानत्वादिति आलोक-नेति शेषः । यथालोकस्य प्रध्वंसाभाव एव तमः तदाऽऽलोकनिवर्त्य न स्यात्, तत्पूर्वमसत्त्वात् । अत्रापि प्रागभावप्रपञ्चात् । तस्येति आलोकस्य । “गवि योऽश्वश्च भावस्तु सोऽन्योन्याभाव उच्यते ॥” [मीश्लो० अभा० ३] । नाप्यालोकस्येति तमसः ।

“શિરસોઽવયવ્ય નિમ્ના વૃદ્ધિકાઠિન્યવજિતાઃ ।

શશશ્ચક્ષાદિરૂપેણ સોઽન્યન્તાભાવ ઉચ્યતે ॥૧૧॥” [મીશ્લોઃ અભા૦ ૪]

નિવર્તિતતમ ઇવાઽનિવર્તિતમપિ તમો ન દર્શ્યેતે । [દૃશ્યમાનસ્યેત્યર્થઃ (દૃશ્યમાનો ન સ્યાદિત્યર્થઃ) । તમસઃ પ્રાગભાવો હ્યનાદિઃ સાન્તશ્ચઃ આલોકેનેતિ શેષઃ । આલોકસ્ય યથા પ્રાગભાવો નિવર્ત્યમાનત્વાત્-પ્રધ્વંસાભાવો ન સ્યાત્ (?) । યોઽન્યન્તાભાવો ભવતિ સ કદાચિન્ન નિવર્ત્તેતે ।]

§૫ એતત્ સકલમપિ પ્રાયેણ છાયાયામપિ સમાનમિતિ યથાસંભવં યોજ્યમ્ । વિશેષતઃ ચૈતદ્દ્રવ્યતાપ્રસિદ્ધિઃ પરિપાટિપ્રાપ્તસ્યાદ્વાદરત્નાકરાદવધારણીયા ।

યત્પુનરવાચિ—‘તમસિ સચ્ચરતઃ પુંસઃ પ્રતિવન્ધઃ સ્યાત્’ इत्यादि, तदखिल-मालोकेऽपि समानमिति स एव प्रतिविधास्यति, इति किमतिप्रयत्नेन तत्रास्माकम् ? इति सिद्धे तमश्छाये द्रव्ये ॥२१॥

§૫ અન્ધકારને લગતી ઉપરોક્ત સમસ્ત ચર્ચા પ્રાયઃ કરીને છાયામાં પણ સમાન જ છે. તો યથાસંભવ બુદ્ધિમાનોએ તેની ઘટના કરી લેવી. વળી, વિશેષતઃ છાયામાં દ્રવ્યતાની પ્રસિદ્ધિ પરંપરાથી પ્રાપ્ત સ્યાદ્વાદરત્નાકરમાંથી સમજી લેવી જોઈએ.

વળી, ‘અન્ધકારને દ્રવ્ય માનીએ તો તેમાં સચ્ચરનાર પુરુષને પ્રતિબન્ધ થાય’—વિગેરે જે કહ્યું તે સ્વપ્નયે પ્રકાશમાં પણ સમાન જ છે, માટે તેનું નિરાકરણ વાઢી પોતે જ કરી લેશે. તેને માટે અમારે નિરર્થક મહેનત કરવાની જરૂર નથી. આ પ્રકારે અન્ધકાર અને છાયા બન્ને દ્રવ્યરૂપે સિદ્ધ થયાં. ૨૧

૧ પટાદિર્જેયઃ— મુ । અલોકકઃ પટાદિના નિવર્ત્યમાનઃ—ઇતિ સંબન્ધઃ । ૨ દર્શ્યતે મુ । ૩ કોષ્ટકાન્તર્ગતઃ પાઠો મુદ્રિતે એવ ।

મનઃપર્યાયં પ્રરૂપયન્તિ—

સંયમવિશુદ્ધિનિવન્ધનાદ્ વિશિષ્ટાવરણવિચ્છેદાજ્ઞાતં

મનોદ્રવ્યપર્યાયાલમ્બનં મનઃપર્યાયજ્ઞાનમ્ ॥૨૨॥

§૧ વિશિષ્ટચારિત્રવશેન યોડસૌ મનઃપર્યાયજ્ઞાનાવરણક્ષયોપશમસ્તસ્માદુદ્ભૂતં માનુષક્ષેત્રવર્તિસંજ્ઞિર્જીવગૃહીતમનોદ્રવ્યપર્યાયસાક્ષાત્કારિ યજ્ઞાનં તન્મનઃપર્યાયજ્ઞાન-મિત્યર્થઃ ॥૨૨॥

મનઃપર્યાય જ્ઞાનનું લક્ષણ—

સંયમની વિશુદ્ધિને કારણે થયેલ વિશિષ્ટ પ્રકારના આવરણના નાશથી ઉત્પન્ન થનારું મનોદ્રવ્યના પર્યાયોને વિષય કરનાર મનઃપર્યાયજ્ઞાન છે. ૨૨

§૧ વિશિષ્ટ પ્રકારના ચરિત્રના પ્રભાવથી મનઃપર્યાયજ્ઞાનાવરણીય કર્મોને ક્ષયોપશમ થાય છે, અને તેથી અઢીઢીપમાં રહેલા સંજ્ઞીલવોએ ગ્રહણ કરેલ મનોદ્રવ્યના પર્યાયોને સાક્ષાત્કાર કરનારું જે જ્ઞાન ઉત્પન્ન થાય છે, તે મનઃપર્યાયજ્ઞાન છે. ૨૨

સકલપ્રત્યક્ષં લક્ષયન્તિ—

સકલં તુ સામગ્રીવિશેષતઃ સમુદ્ભૂતસમસ્તાવરણક્ષયાપેક્ષં

નિશ્ચિલદ્રવ્યપર્યાયસાક્ષાત્કારિસ્વરૂપં કેવલજ્ઞાનમ્ ॥૨૩॥

§૧ સામગ્રી સમ્યગ્દર્શનાદિલક્ષણાડન્તરજ્ઞા । બહિરજ્ઞા તુ જિનકાલિકમનુપ્ય-ભવાદિલક્ષણા । તતઃ સામગ્રીવિશેષાત્ પ્રકર્ષપ્રાપ્તસામગ્રીતઃ સમુદ્ભૂતો યઃ સમસ્તાવરણક્ષયઃ સકલઘાતિસંઘાતવિઘાતસ્તદપેક્ષં સકલવસ્તુપ્રકાશસ્વભાવં કેવલજ્ઞાનં જ્ઞાતવ્યમ્ ॥

સકલપ્રત્યક્ષનું લક્ષણ—

વિશિષ્ટ પ્રકારની સામગ્રીના યોગે સમગ્ર આવરણનો ક્ષય થવાથી ઉત્પન્ન થયેલ અને સમસ્ત દ્રવ્ય અને પર્યાયોના સાક્ષાત્કારરૂપ જ્ઞાન કેવલજ્ઞાન છે. ૨૩

§ ૧ કેવલજ્ઞાન-સકલ પ્રત્યક્ષની ઉત્પત્તિમાં આવશ્યક સામગ્રી જે પ્રકારે છે-૧ અંતરંગ અને ૨ બાહ્ય. સમ્યગ્દર્શનાદિ અંતરંગ સામગ્રી છે. અને જિનેશ્વરની વિદ્યમાનતામાં મળેલ મનુષ્યલવ વિગેરે બાહ્ય સામગ્રી છે. આ બંને પ્રકારના સામગ્રીના વિશેષથી એટલે કે-સામગ્રી જ્યારે પ્રકર્ષને પામે છે ત્યારે સમગ્ર આવરણનો ક્ષય એટલે ચારેય ઘાતિકર્મોનો ક્ષય થાય છે. અને આ ઘાતિકર્મોના નાશથી જે ઉત્પન્ન થાય છે, અને જે સકલ વસ્તુ તથા તેના પર્યાયોનું પ્રકાશક સાક્ષાત્કારી જ્ઞાન છે, તે કેવલજ્ઞાન બાણુનું.

§૨ યસ્તુ નૈતદમંસ્ત મીમાંસકઃ, મીમાંસનીયા તન્મનીષા । તથાહિ-બાધકમાવાત્, સાધકમાવાદ્ વા સકલપ્રત્યક્ષપ્રતિક્ષેપઃ ક્યાપ્યેત ? આદ્યપક્ષે પ્રત્યક્ષમ્, અપ્રત્યક્ષં વા બાધકમભિદધ્યાઃ ? પ્રત્યક્ષં ચેત્-પારમાર્થિકમ્, સાંવ્યવહારિકં વા ? પારમાર્થિકમપિ વિકલમ્,

સકલં વા ? વિકલમપ્યવધિલક્ષણમ્, મનઃપર્યાયરૂપં વા ? નૈતત્પક્ષદ્વયમપિ ક્ષેમાય, દ્વયસ્યા-
સ્ય ક્રમેણ રૂપિદ્રવ્યમનોર્વર્ણાગોચરત્વેન તદ્વાધનવિધાવધીરત્વાત્ । સકલં ચેત્, અહો !
શુચિચિંતારચાતુરી, યત્કેવલમેવ કેવલપ્રત્યક્ષસ્યાસ્યાસમાર્થં વિભાવયતીતિ વક્ષિ । વન્ધ્યાસપિ
પ્રસૂયતામિદાનીં સ્તનન્ધયાન્ । વાન્ધ્યેયોસપિ ચ વિધત્તામુત્તંસાન્ ।

સાંઘ્યવહારિકમપ્યનિન્દ્રિયોદ્ભવમ્, ઇન્દ્રિયોદ્ભવં વા ? ન તાવત્ પ્રથમમ્, અસ્ય
પ્રાતિભાતિરિક્તસ્ય સ્વાત્માવિશ્વભૂતસુખાદિમાત્રગોચરત્વાત્ । પ્રાતિભં તુ તદ્વાધકં
નાનુભૂયત એવ । એન્દ્રિયં તુ સ્વકીયમ્, પરકીયં વા ? સ્વકીયમપીદાનીમત્ર તદ્
બાધેત્, સર્વત્ર સર્વદા વા ? પ્રાચિ પક્ષે, પિપ્લું પિનષ્ટિ ભવાન્ । તથા તદભાવસ્યાસ-
સ્માભિરપ્યર્મીષ્ટેઃ । દ્વિતિયે તુ, સર્વદેશકાલાનાકલ્યેદં તદભાવમુદ્ભાવયેત્, ઇતરથા
વા ? આકલ્ય ચેત્ । આકાલં નન્દતાદ્ ભવાન્ । 'ભવત્યેવ સકલકાલકલાકલાપા-
શેષદેશવિશેષવેદિનિ વેદનસ્ય તાદૃશઃ પ્રસિદ્ધેઃ । અનાકલ્ય ચેત્ । કથં સકલદેશ-
કાલાસનાકલને સર્વત્ર સર્વદા વેદનં તાદૃગ્ નાસ્તીતિ પ્રતિતિરુદ્ધેત્ ? પરકીયમપીદા-
નીમત્ર તદ્વાધકં બાધેત, સર્વત્ર સર્વદા વેત્યાદિવિકલ્પજાલજર્જરીભૂતં ન તદ્વાધનધુરાં
ધારયિતું ધીરતાં દધાતિ । કથં વા પરગૃહરહસ્યાભિજ્ઞો ભવાનેવમભૂત ? 'તાદૃક્ષપ્રત્યક્ષ-
પ્રતિક્ષેપદક્ષં પ્રત્યક્ષં પ્રાવર્તિષ્ઠ મમ' इति तेन कथनाच्चेत् । यदि कथिते प्रत्ययः, तर्हि
'तादृक्षाध्यक्षप्रतिक्षेपि प्रत्यक्षं नास्त्येव' इत्युत्तम्भितहस्ता वयं व्याकुर्मेह इति किं न
तथाऽनुमन्यसे ? अथ न यौष्माकीणः प्रमाणप्रवीणः समुल्लापः । परकीयः कथमिति
वाच्यम् ? न खल्वयं स्वप्रत्यक्षं त्वत्प्रत्यक्षं कर्तुं शक्नोति, वचसा तु यथाऽसौ
कथयति, तथा वयमपि ।

અથ તદુપદર્શિતેઽર્થે સંવાદાત્ તદ્વચઃ પ્રમાણમ્ । નન્વેવં પ્રત્યક્ષમ્, અપ્રત્યક્ષં
વા સંવાદકં સ્યાત્ ? ઇત્યાદિપૂર્વોક્તાવર્તનનાંડનવસ્થાવલ્લિરુલ્લસન્તી કથં કર્તનીયા ?
કિન્ચ, સંવિદામિન્દ્રિયાગોચરત્વાદૈન્દ્રિયમધ્યક્ષં સકલપ્રત્યક્ષસ્ય વિધૌ પ્રતિપેધે વા
મૂકમેવ વરાકમ્ । ન ચ ત્વન્મતેનાભાવઃ પ્રત્યક્ષેણ પ્રેક્ષ્યતે, તથાત્વે હિ કિમિદાની-
મપદ્ધતસર્વસ્વેન તપસ્વિનાસભાવપ્રમાણેન કર્તવ્યમ્ ? । તત્ત્વ પ્રત્યક્ષં તદ્વાધવિધાનસંવિ-
ધાનોદ્ધુરમ્ ।

§ ૨ કેવલજ્ઞાનને નહીં માનનાર મીમાંસકની મનીષા(બુદ્ધિ)ની મીમાંસા
કરવી જરૂરી છે. તે આ પ્રમાણે-સકલ પ્રત્યક્ષ-કેવલજ્ઞાનનું ખંડન કરે છે, તે
તે શું બાધક પ્રમાણ હોવાથી કે કોઈ સાધક પ્રમાણ મળતું નથી માટે ? બાધક
માનવામાં આવે તો તે પ્રત્યક્ષ પ્રમાણ છે કે અપ્રત્યક્ષ પ્રમાણ ? પ્રત્યક્ષ માનતા

હો તો તે પારમાર્થિક છે કે સાંવ્યવહારિક ? પારમાર્થિક પણ શું સકલ છે કે વિકલ ? વિકલમાં પણ અવધિજ્ઞાન બાધક છે કે મનઃપર્યાયજ્ઞાન ? આ બન્ને પક્ષોમાંથી એક પણ બાધક બની શકે નહીં. કારણ એ બન્ને ક્રમશઃ રૂપી દ્રવ્ય અને મનોવર્ગણને વિષય કરનાર હોવાથી કેવલજ્ઞાનને બાધ કરવા સમર્થ નથી. સકલપ્રત્યક્ષને કેવલજ્ઞાનનું બાધક કહો તો તમારી આ કેવી વિશુદ્ધ વિચારની ચતુરાઈ છે કે તમે કેવળજ્ઞાનને જ કેવળજ્ઞાનનું બાધક કહો છો ? તો પછી વંધ્યા પણ પુત્ર પ્રસવશે અને એ વંધ્યાપુત્ર અલંકારો ઘડશે. સાંવ્યવહારિક પ્રત્યક્ષ બાધક હોય તો તે અનિન્દ્રિયોદ્ભવ છે કે ઇન્દ્રિયોદ્ભવ ? અનિન્દ્રિયોદ્ભવ-(મનથી ઉત્પન્ન થનારું) તો કહી શકશો નહીં, કારણ કે-પ્રતિભાજ્ઞાન સિવાયનું અનિન્દ્રિયોદ્ભવજ્ઞાન તો-પોતાના આત્માથી કથંચિત્ અભિન્ન એવા મુખ-દુઃખાદિ માત્રને વિષય કરનારું છે. તો એ કેવલજ્ઞાનનો કઈ રીતે બાધ કરશે ? પ્રાતિભાજ્ઞાન કેવળજ્ઞાનનું બાધક હોય એવો અનુભવ તો થતો જ નથી. ઇન્દ્રિયોદ્ભવજ્ઞાનને બાધક કહો તો તે પોતાનું છે કે પરનું ? પોતાનું કહો તો વર્તમાનકાળે અને આ જ સ્થળે (દેશમાં) બાધક છે કે સર્વદા સર્વ સ્થળે ? પ્રથમ પક્ષમાં માત્રપિપ્પેપણુ (પીસેલાને પીસવાનું) કરો છો કારણ કે એવા કેવળજ્ઞાનનો અભાવ તો અમે પણ માનીએ છીએ. બીજો પક્ષ કહો તો તે સર્વ દેશકાળને બાધીને કેવળજ્ઞાનના અભાવને સિદ્ધ કરે છે કે સર્વદેશ કાળને બાધ્યા વિના ? સર્વ દેશ કાળને બાધીને કહો તો-સર્વદા આનંદ કરો. કારણ કે સર્વક્ષણ (કાળ) અને સર્વ સ્થળ (દેશ)ને બાધનારા તમારા પોતાને વિષે જ કેવળજ્ઞાનની સિદ્ધિ થઈ. અને જો સર્વ દેશ અને સર્વ કાળને બાધ્યા વિના કેવળજ્ઞાનનો અભાવ સિદ્ધ કરો તો-અમે પૂછીએ છીએ કે-સર્વદેશ અને કાળને બાધ્યા વિના સર્વદા સર્વત્ર કેવળજ્ઞાન નથી, એવી પ્રતીતિ કઈ રીતે થઈ શકશે ? અર્થાત્ થઈ શકશે નહીં. એ જ પ્રમાણે પરકીય ઇન્દ્રિયોદ્ભવ સાંવ્યવહારિક પ્રત્યક્ષ પણ વર્તમાનકાલીન અને અહીં જ બાધક છે ?-વિગેરે વિકલ્પ બળથી બળડી ગયેલું હોવાથી તે પરકીય ઇન્દ્રિય જન્ય સાંવ્યવહારિક પ્રત્યક્ષ કેવળજ્ઞાનનો બાધ કરવામાં અસમર્થ છે. વળી, હે ભાઈ મીમાંસક ! બીજાના ઘરની ગુપ્ત વાત તે કઈ રીતે બાધી ? અહીં પરકીય ઇન્દ્રિય જન્ય સાંવ્યવહારિક પ્રત્યક્ષથી કેવલજ્ઞાનનો બાધ થાય છે એ તમે કઈ રીતે બાધ્યું ?

મીમાંસક : 'કેવળજ્ઞાનનું' ખંડન કરવામાં સમર્થ એવું પ્રત્યક્ષ મને થયું છે, એવું તેણે મને કીધું છે તેથી બાધ્યું છે.

જૈન : તમને જો બીજાના કથનમાં વિશ્વાસ હોય તો અમે પણ જિંયા હાથ કરીને કહીએ છીએ કે-'સકલ પ્રત્યક્ષ કેવળજ્ઞાનનું' ખંડન કરનાર કોઈ પ્રત્યક્ષ છે જ નહીં' તો અમારી તે વાતને તમે કેમ માનતા નથી ?

મીમાંસક : તમારું કથન પ્રમાણયુક્ત નથી માટે માનતા નથી.

જૈન : તો એ કહો કે-બીજાનું કથન કઈ રીતે પ્રમાણસિદ્ધ છે ? કારણ કે બીજો કોઈ પણ પોતાના પ્રત્યક્ષનું તમને પ્રત્યક્ષ કરાવી શકતો નથી અને વચનથી તો જેમ તે કહે છે તેમ અમે પણ કહીએ છીએ.

મીમાંસક : તેણે કહેલ અર્થમાં સંવાદ હોવાથી તેનું વચન પ્રમાણભૂત છે.
જૈન : તે સંવાદક જ્ઞાન પ્રત્યક્ષ છે કે અપ્રત્યક્ષ ? વિગેરે વિકલ્પોની પુનઃ
 આવૃત્તિ કરવાથી ઊડતી અનવસ્થા વેલને કઈ રીતે કાપી શકશે ? વળી, જ્ઞાન
 ઇન્દ્રિયોનો વિષય નથી માટે ઐન્દ્રિય પ્રત્યક્ષ સકલ પ્રત્યક્ષની વિધિ કે નિપેદમાં
 બિચારું તદ્દન મૂક છે. અર્થાત્ સકલ પ્રત્યક્ષના વિધિ કે નિપેદમાં અસમર્થ છે.
 વળી, તમારા મનમાં અભાવનું પ્રત્યક્ષ થતું નથી, અને પ્રત્યક્ષથી અભાવનું
 જ્ઞાન થતું હોય તો અભાવ પ્રમાણનું તો સર્વસ્વ હુંટાઈ જવાથી તે બિચારું શું
 કરશે ? તો આ પ્રકારે પ્રત્યક્ષ પ્રમાણ કેવલજ્ઞાનનો બાધ કરવામાં સમર્થ નથી.

(૫૦) **સર્વજ્ઞેતિ સર્વસ્મિન્ ક્ષેત્રે । સર્વજ્ઞેતિ સર્વસ્મિન્ કાઢે ।** **ઇદમિતિ સ્વીકૃત્યં પ્રત્યક્ષમ્ । ભવત્યે-**
વેતિ ત્વમ્યેવ । તાદૃશઃ ઇતિ તાદૃશસ્ય । **કથં વા પરગૃહેત્યાદિ ગયે કથમેતત્ ત્વયા જ્ઞાતં**
યદુત્તેતત્ પ્રત્યક્ષં સર્વત્ર સર્વદા તદ્વાત્ ¹વાધતે । પરચેતોવૃત્તોનાં ભવાદૃશાં દુર્લક્ષ્યત્વાદેતન્ન ઘટ્ટે
 इत्यर्थः । **તેનેતિ પેરેળ । ન સ્વત્વયમિતિ** અયં પરકીયઃ સમુલ્લાપઃ । **નન્વેવં પ્રત્યક્ષમપ્રત્યક્ષં વા**
સંવાદકં સ્યાદિતિ તદ્વચસઃ પ્રત્યક્ષં સંવાદકમપ્રત્યક્ષં વેતિ યોગઃ ।

(ટિ.) **નૈતત્પ્રત્યક્ષમિત્યાદિ । રૂપિદ્રવ્યેતિ** અવધિઃ । **મનોવર્ગણેતિ** મનઃપર્યાયઃ ।
તદ્વાધને ઇતિ સ્વલપ્રત્યક્ષવાધને । **ન તાવત્ પ્રથમમસ્યેતિ** અનિન્દ્રિયોદ્ભવસ્ય । **પ્રાતિભં**
ત્વિતિ કેવલં નાસ્તીતિ । અયં મે મહાપ્રસાદો ભવિતેત્યાદિ । **એતત્ પ્રાતિભમદઢં** માનસપ્રત્યક્ષં
 दृढतरम् । **અત્ર તદિતિ** પ્રત્યક્ષં કર્મ । **તદભાવમ્** ઇતિ તસ્ય સ્વલપ્રત્યક્ષસ્યાભાવ इदानीमत्र ।
ઇદમિતિ સ્વીકૃત્યં જ્ઞાનમ્ । **તદભાવમિતિ** કેવલાભાવમ્ । **ભવતીતિ** ત્વયિ । **તાદૃશેત્યાદિ ।**
તેનેતિ જૈમિનિના । **પરકીય** ઇતિ જૈમિનિસન્નવ્યો ।

અથ તદુપદર્શિતે ઇતિ તેન જૈમિનિનોપદર્શિતે । **તદ્વચ** ઇતિ તસ્ય જૈમિનિમુનેર્વાક્યમ્ ।
તથાત્વે ઇતિ અભાવસ્ય પ્રત્યક્ષપ્રેક્ષત્વે પરચેતોવૃત્તોનાં ભવાદૃશાં દુર્લક્ષ્યત્વાદ્ इत्यर्थः ।

અપ્રત્યક્ષમપિ પ્રત્યક્ષાભાવમાત્રમ્, અપરપ્રમાણરૂપં વા પ્રણિગધેત ? આદ્યં ચેત્, તર્હિ નિદ્રાણદશાયામમ્બસ્તમ્બકુમ્ભામ્મોરુદ્ધામ્મોધરાદિગોચરપ્રત્યક્ષાભાવાત્ તેષામભાવો ભવેત્ । દ્વિતીયં ચેત્, ભાવસ્વભાવમ્, અભાવસ્વભાવં વા ? ભાવસ્વભાવમપ્યનુમાનં, શાબ્દમ્, અર્થાપત્તિઃ, ઉપમાનં વા ? ।

અનુમાનં ચેત્, કસ્તત્ર ધર્મા—સકલપ્રત્યક્ષમ્, પુરુષો વા કશ્ચિત્ ? સકલ-
 પ્રત્યક્ષં ચેત્, તત્રોપાદીયમાનઃ સમસ્તૌ હેતુરાશ્રયાસિદ્ધતામાશ્રયેત્, ભવતસ્તસ્યાડપ્રસિદ્ધેઃ ।
 પુરુષોડપિ સર્વજ્ઞઃ, તદન્યો વા ધર્મા વર્ણયેત ? સર્વજ્ઞચેત્, કિં સર્વજ્ઞત્વેન નિર્ણાતઃ,
 પરામ્યુપગતો વા ? નિર્ણાતચેત્, કથં તત્ર તાદૃશપ્રત્યક્ષપ્રતિશ્નપઃ પ્રેક્ષાકારિણઃ કર્તુમુ-
 ચિતઃ, તન્નિર્ણાયકપ્રમાણેનૈવ તદ્વાધનાત્ ?

અથ સર્વજ્ઞત્વેન પરૈરમ્યુપગતઃ પુમાન્ વર્ધમાનાદિધર્માઃ, તર્હિ કિં તત્ર સાધ્યમ્ નાસ્તિત્વમ્, અસર્વવિત્ત્વં વા ? ન તાવદ્ નાસ્તિત્વમ્, તથાવિધપુરુષમાત્રસત્તાયામુભયો-
 રવિવાદાત્, તથાવ્યવહારપારમાર્થિકાપારમાર્થિકત્વ એવ વિપ્રતિપત્તેઃ ।

અસર્વવિત્ત્વં ચેત્ । કસ્તત્ર હેતુઃ—ઉપલધ્ધિઃ, અનુપલધ્ધિર્વા ? ઉપલધ્ધિરચેત્, અવિરુદ્ધો-
પલધ્ધિઃ વિરુદ્ધોપલધ્ધિર્વા ? । અવિરુદ્ધોપલધ્ધિસ્તાવદ્ વ્યભિચારિણિ, નિત્યત્વનિપેધાભિધીય-
માનપ્રમેયત્વવત્ । વિરુદ્ધોપલધ્ધિસ્તુ^૧કિં સ્વભાવવિરુદ્ધોપલધ્ધિઃ, વિરુદ્ધવ્યાપ્તોપલધ્ધિઃ, વિરુદ્ધ-
કાર્યોપલધ્ધિઃ, વિરુદ્ધકારણોપલધ્ધિઃ, વિરુદ્ધસહચરાદ્યુપલધ્ધિર્વા સ્યાત્ ? નાથા, સર્વજ્ઞત્વેન
સાક્ષાદ્ વિરુદ્ધસ્ય કિઞ્ચિજ્ઞત્વસ્ય તત્ર પ્રસાધકપ્રમાણાભાવાત્ । નાપ્રેતનવિકલ્પચતુષ્ટયમપિ
ઘટામટાટચતે । પ્રતિપેદ્યસ્ય હિ સર્વવિત્ત્વસ્ય વિરુદ્ધં કિઞ્ચિજ્ઞત્વમ્ । તસ્ય ચ વ્યાપ્યં
કતિપયાર્થસાક્ષાત્કારિત્વમ્, કાર્યં કતિપયાર્થપ્રજ્ઞાપકત્વમ્, કારણમાવરણક્ષયોપશમઃ,
સહચરાદિ રાગદ્વેષાદિકમ્ । ન ચ વિવાદાપેદાને પુંસિ તેપામન્યતમસ્યાપિ પ્રસાધકં
કિઞ્ચિત્ પ્રમાણં તવાઽસ્તિ, યતસ્તદુપલધ્ધીનાં સિદ્ધિઃ સ્યાત્ ।

વક્તૃત્વરૂપાવિરુદ્ધકાર્યોપલધ્ધિરસ્ત્યેવ તન્નિપેધે સાધનં સાધિષ્ટમિતિ ચેત્ । નનુ
કીટગ્ વક્તૃત્વમત્ર વિવક્ષાઞ્ચક્રે, યત્સર્વવિત્ત્વવિરુદ્ધસ્ય કાર્યં સ્યાત્-પ્રમાણવિરુદ્ધાર્થ-
વક્તૃત્વમ્, તદવિરુદ્ધાર્થવક્તૃત્વમ્, વક્તૃત્વમાત્રં વા ? આદ્યભિદાયામ્, અસિદ્ધં સાધનમ્,
વર્ધમાનાદૌ ભગવતિ તથાભૂતાર્થવક્તૃત્વાભાવાત્ । દ્વિતીયમિદિ તુ, નેયં વિરુદ્ધકાર્યોપલધ્ધિઃ,
કિન્તુ કાર્યોપલધ્ધિરેવ તદ્વિધિસાધની, ધૂમધ્વજસિદ્ધિનિબન્ધનોપન્યસ્તધૂમોપલધ્ધિવત્ ।
તથા ચ વિરુદ્ધો હેતુઃ । તૃતીયમેદે ત્વનેકાન્તઃ, વક્તૃત્વમાત્રે સર્વવિત્ત્વકાર્યત્વસ્યા-
વિરોધાત્ ।

અનુપલધ્ધિરપિ વિરુદ્ધાનુપલધ્ધિઃ, અવિરુદ્ધાનુપલધ્ધિર્વા ? વિરુદ્ધાનુપલધ્ધિસ્તાવદ્
વિધિસિદ્ધાત્તેવ સાધીયસ્તાં દધાતિ, અનેકાન્તાત્મકં વસ્તુ એકાન્તસ્વરૂપાનુપલધ્ધેઃ, इत्यादि-
વત્ । અવિરુદ્ધાનુપલધ્ધિરપિ સ્વભાવનુપલધ્ધિઃ, વ્યાપકાનુપલધ્ધિઃ, કાર્યાનુપલધ્ધિઃ, કારણા-
નુપલધ્ધિઃ, સહચરાદ્યનુપલધ્ધિર્વાઽભિધીયેત ? સ્વભાવાનુપલધ્ધિરપિ સામાન્યેન, ઉપલધ્ધિ-
લક્ષણપ્રાપ્તત્વવિશેષણા વા વ્યાક્રિયેત ? પૌરસ્યા તાવત્, નિશાચરાદિના વ્યભિ-
ચારિણી । દ્વિતીયા પુનરસિદ્ધા, સર્વવિત્ત્વસ્ય સ્વભાવવિપ્રકૃષ્ટત્વાત્ । વ્યાપકાનુપલધ્ધિ-
પ્રમૃતયોઽપિ વિકલ્પા અલ્પીયાંસઃ, યતઃ સર્વવિત્ત્વસ્ય વ્યાપકં સકલાર્થસાક્ષાત્કારિત્વમ્,
કાર્યમતીન્દ્રિયવસ્તૂપદેશઃ, કારણમસ્તિલાવરણવિલયઃ, સહચરાદિ ક્ષાયિકચારિત્રાદિકમ્ ।
ન ચ તત્ર તદનુપલધ્ધીનાં સિદ્ધૌ સાધનં કિઞ્ચિત્ તેઽસ્તિ, इत्यसिद्धा एवाऽमूः ।

અથ સર્વજ્ઞાદન્યઃ કશ્ચિદ્ ધર્મા, તર્હિ તસ્યાઽસર્વવિત્ત્વે સાધ્યે સિદ્ધસાધ્યતા ।
તદ્ નાનુમાનં તદ્વાધકમ્ ॥

અપ્રત્યક્ષને સકલ પ્રત્યક્ષનું બાધક કહેા તો અપ્રત્યક્ષ એટલે પ્રત્યક્ષાભાવ-
માત્ર છે કે અન્ય પ્રમાણરૂપ અર્થાત્ પ્રત્યક્ષથી ભિન્ન પ્રમાણરૂપ છે ?

૧ કિં સાક્ષાદ્ વિરુ. મુ ।

પ્રત્યક્ષાભાવ માત્ર કહો તો નિદ્રાવસ્થામાં જલ, સ્તંભ, કુમ્ભ (ઘટ), કમળ, મેઘ વિગેરેને વિષય કરનાર પ્રત્યક્ષનો અભાવ હોવાથી તે પદાર્થોનો પણ અભાવ થઈ જશે. અર્થાત્ પ્રત્યક્ષાભાવ માત્રથી પદાર્થાભાવ કહેશે તો નિદ્રાવસ્થામાં ઘટાદિ પદાર્થોનું પ્રત્યક્ષ થતું નથી. માટે જગતમાં ઘટાદિ પદાર્થોમાં અભાવની આપત્તિ આવશે.

અપ્રત્યક્ષ એટલે પ્રત્યક્ષથી ભિન્ન અન્ય પ્રમાણુ-એ ખીજે પણ કહો તો તે પ્રમાણુ ભાવસ્વરૂપ છે કે અભાવ સ્વરૂપ? ભાવસ્વરૂપ કહો તો તે અનુમાન, શાબ્દ-આગમ, અર્થાપત્તિ, કે ઉપમાન છે ?

અનુમાન કહો તો તેમાં ધર્મી શું છે-કેવળજ્ઞાન છે કે કોઈ પુરુષ ? અનુમાનનો ધર્મી કેવળજ્ઞાન હોય તો-તેમાં અપાતા બધા હેતુઓ આશ્રયાસિદ્ધ થશે. કારણ કે તમારા મતમાં હેતુના આશ્રયરૂપ કેવળજ્ઞાન જ અપ્રસિદ્ધ છે. અનુમાનનો ધર્મી પુરુષ હોય તો સર્વજ્ઞપુરુષ ધર્મી છે કે અસર્વજ્ઞપુરુષ ? સર્વજ્ઞ પુરુષ હોય તો તેને તમોએ સર્વજ્ઞ તરીકે નિશ્ચિત કરેલ છે કે ખીજાએ સ્વીકારેલ સર્વજ્ઞ પુરુષ છે ? સર્વજ્ઞ તરીકે તમોએ નિશ્ચિત કરેલ પુરુષ ધર્મી હોય તો તેવા પુરુષમાં કેવળજ્ઞાનનો નિષેધ કરવો એ તમારા જેવા વિચારવાન માટે કઈ રીતે યોગ્ય છે ? કારણ કે ધર્મીનો નિશ્ચય કરાવનાર પ્રમાણુથી જ તમારો સકલ પ્રત્યક્ષનો નિષેધ બાધિત થાય છે. ખીજા એટલે કે જૈનોએ સર્વજ્ઞ તરીકે સ્વીકારેલ વર્દ્ધમાનાદિ પુરુષને ધર્મી કહેતા હો તો તેમાં સાધ્ય શું છે-નાસ્તિત્વ કે અસર્વવિત્ત્વ ? નાસ્તિત્વ તો કહી શકશો નહીં, કારણ કે-તેવા પુરુષની સત્તામાં તો વાદિપ્રતિવાદી ઉભય પક્ષને વિવાદ નથી. પરંતુ તેમને વિષે કરાતા સર્વજ્ઞત્વના વ્યવહારમાં વિવાદ છે. એટલે કે-સર્વજ્ઞત્વનો વ્યવહાર વાસ્તવિક છે કે અવાસ્તવિક-આમાં વિવાદ છે. અર્થાત્ વર્દ્ધમાન નામના પુરુષવિશેષ સર્વજ્ઞ છે, એમ અમે (જૈનો) કહીએ છીએ, અને તે સર્વજ્ઞ નથી એમ તમે કહો છો, એટલે સર્વજ્ઞત્વરૂપ સાધ્ય-માં જ વિપ્રતિપત્તિ છે. પરંતુ ધર્મી-પક્ષરૂપ વર્દ્ધમાનને વિષે નથી. પરાબ્ધુપગત-પુરુષમાં સાધ્ય 'અસર્વવિત્ત્વ' કહો તો તેમાં હેતુ ઉપલબ્ધિ છે કે અનુપલબ્ધિ ? ઉપલબ્ધિ હોય તો-અવિરુદ્ધોપલબ્ધિ છે કે વિરુદ્ધોપલબ્ધિ ? અવિરુદ્ધોપલબ્ધિ કહો તો જેમ શબ્દના નિત્યત્વનો નિષેધક 'પ્રમેયત્વ' હેતુ વિપક્ષરૂપ આકાશાદિમાં પણ છે, તેથી તે વ્યભિચારી છે તેમ એ હેતુ પણ વ્યભિચારી છે. વિરુદ્ધોપલબ્ધિ કહો તો-તે સ્વભાવવિરુદ્ધોપલબ્ધિ, વિરુદ્ધવ્યાપ્તોપલબ્ધિ, વિરુદ્ધકાર્યોપલબ્ધિ, વિરુદ્ધકારણોપલબ્ધિ કે વિરુદ્ધસહચરાદિની ઉપલબ્ધિ છે ? સર્વજ્ઞત્વનું સાક્ષાત્ વિરોધી કિંચિન્નજ્ઞત્વ છે. અને ઉપરોક્ત વર્દ્ધમાનરૂપ ધર્મીમાં એ કિંચિન્નજ્ઞત્વને સિદ્ધ કરનાર કોઈ પણ પ્રમાણુ મળતું નથી માટે સ્વભાવવિરુદ્ધોપલબ્ધિ કહી શકશો નહીં. વિરુદ્ધવ્યાપ્તોપલબ્ધિ આદિ ચારેય વિકરૂપો પણ કહી શકશો નહીં, કારણ કે નિષિદ્ધમાન સર્વજ્ઞત્વનું વિરોધી કિંચિન્નજ્ઞત્વ છે, અને તે કિંચિન્નજ્ઞત્વનું વ્યાખ્ય છે-કર્તૃપય અર્થનું સાક્ષાત્કારિત્વ, કાર્ય છે કતિપય અર્થનું પ્રજ્ઞાપન, કારણ છે આવરણનો ક્ષયોપશમ, અને સહચરાદિ છે રાગદ્વેષાદિ. અને

વિવાદાપન્ન વર્ધમાનાદિમાં આમાંનું કાંઈપણ સાધનાર તમારી પાસે કોઈપ્રમાણ નથી, જેથી કરીને તમે તે તે વિરુદ્ધઉપલબ્ધિઓની સિદ્ધિ કરી શકો.

મીમાંસક—કિંચિન્નજ્ઞત્વનું અવિરોધી કાર્ય વસ્તુત્વ ઉપલબ્ધ છે જ, જેથી કરીને સર્વજ્ઞત્વનો નિષેધ સિદ્ધ થાય છે. કારણ કે સર્વજ્ઞત્વનું વિરોધી કિંચિન્નજ્ઞત્વ છે અને તેનું અવિરોધી કાર્ય વસ્તુત્વ છે માટે સર્વજ્ઞત્વના વિરુદ્ધના કાર્યની ઉપલબ્ધિ થવાથી સર્વજ્ઞત્વનો બાધ સિદ્ધ થાય છે.

જૈન—જેને તમે સર્વજ્ઞત્વના વિરુદ્ધનું કાર્ય માન્યું તે વસ્તુત્વ તમે કેવું માનો છો ? તે શું પ્રમાણથી વિરુદ્ધ અર્થનું વસ્તુત્વ છે, પ્રમાણથી અવિરુદ્ધ અર્થનું વસ્તુત્વ છે કે માત્ર વસ્તુત્વ છે ? પ્રથમ પક્ષ તો યુક્ત નથી. કારણ વર્ધમાનાદિમાં પ્રમાણથી વિરુદ્ધ વસ્તુત્વ છે જ નહીં અને જો પ્રમાણથી અવિરુદ્ધ વસ્તુત્વ માનો તો હેતુ વિરુદ્ધકાર્યોપલબ્ધિરૂપ બનતો નથી કારણ કે તેવું વસ્તુત્વ સર્વજ્ઞત્વથી વિરુદ્ધ જે કિંચિન્નજ્ઞત્વ છે તેનું કાર્ય તો હોય નહીં પણ સ્વયં સર્વજ્ઞત્વનું જ કાર્ય હોઈ તે હેતુ કાર્યોપલબ્ધિરૂપ થશે અને તે તો સર્વજ્ઞત્વનો નિષેધ નહીં પણ સર્વજ્ઞત્વની વિધિને જ સિદ્ધ કરશે. જેમકે—ધૂમોપલબ્ધિરૂપ હેતુ અગ્નિનો નિષેધ નહિ પણ તેની વિધિને જ સિદ્ધ કરે છે. આ રીતે તો તમારો આ હેતુ વિરુદ્ધ થઈ જશે. ત્રીજા વિકલ્પમાં માત્ર ‘વસ્તુત્વ’રૂપ તમારો હેતુ વ્યભિચારી છે, કારણ કે—સર્વજ્ઞત્વના અવિરુદ્ધકાર્ય રૂપ છે, અર્થાત્ સર્વજ્ઞ કે અસર્વજ્ઞ સાથે કશો વિરોધ ન હોવાથી તે હેતુ વ્યભિચારી થશે તેથી કરીને અસર્વવિત્ત્વની સિદ્ધિમાં અવિરુદ્ધકાર્યોપલબ્ધિરૂપ હેતુ અસમર્થ છે.

મીમાંસક—વર્ધમાનમાં સર્વજ્ઞત્વનો અભાવ છે, કારણ કે—તેમનું સર્વજ્ઞત્વ અનુપલબ્ધ છે, આ પ્રકારે અનુપલબ્ધિથી વર્ધમાનમાં અસર્વવિત્ત્વ સિદ્ધ કરીશું.

જૈન—અહીં અનુપલબ્ધિથી તમોને વિરુદ્ધાનુપલબ્ધિ અભિપ્રેત છે કે અવિરુદ્ધાનુપલબ્ધિ ? વિરુદ્ધાનુપલબ્ધિ હોય તો તે સર્વજ્ઞત્વની સિદ્ધિમાં જ સમર્થ છે. જેમ કે—એકાન્તસ્વરૂપની અનુપલબ્ધિ હોવાથી વસ્તુ અનેકાન્તસ્વરૂપ છે. અને જો અવિરુદ્ધાનુપલબ્ધિ હોય તો તે સ્વભાવાનુપલબ્ધિ, વ્યાપકાનુપલબ્ધિ, કાર્યાનુપલબ્ધિ, કારણાનુપલબ્ધિ કે સહચરાદ્યનુપલબ્ધિ છે ? સ્વભાવાનુપલબ્ધિ હોય તો—સામાન્ય(નિર્વિશેષણ) છે કે ઉપલબ્ધિલક્ષણપ્રાપ્ત-દશ્યની અનુપલબ્ધિરૂપ છે ? સ્વભાવસામાન્યની અનુપલબ્ધિ હોય તો તે હેતુ વ્યભિચારી થશે. કારણ કે—જગતમાં અદૃશ્ય એવા પિશાચાદિની અનુપલબ્ધિને કારણે તેમનો અભાવ સિદ્ધ થતો નથી. ઉપલબ્ધિલક્ષણપ્રાપ્ત-દશ્યસ્વભાવની અનુપલબ્ધિરૂપ બીજો હેતુ હોય તો અસિદ્ધ છે, કારણ કે—સર્વવિત્ત્વ એ સ્વભાવવિપ્રકૃષ્ટ-સ્વાભાવે અમૂર્ત હોવાથી દશ્ય કહેવાય નહીં. એટલે તેની અનુપલબ્ધિ એ દશ્યાનુપલબ્ધિ નથી પણ અદશ્યાનુપલબ્ધિ છે. વ્યાપકાનુપલબ્ધિ આદિ બાકીના ચારે હેતુઓ તો તુચ્છ છે. કારણ કે—સર્વવિત્ત્વનું વ્યાપક સકલ પદાર્થને સાક્ષાત્કરવાપણું છે, કાર્ય અતીન્દ્રિય પદાર્થોનો ઉપદેશ છે, કારણ સમસ્ત આવરણનો ક્ષય છે, અને તેના સહચરાદિ ક્ષાયિકભાવના ચારિત્રાદિ છે. અને વર્ધમાનાદિ ધર્મીમાં આ વ્યાપકાદિ ચારેની

અનુપલબ્ધિને સિદ્ધ કરનાર કોઈ પણ પ્રમાણ તમારી પાસે નથી માટે, આ ચારે અનુપલબ્ધિરૂપ હેતુઓ અસર્વવિત્ત્વની સિદ્ધિમાં અસિદ્ધ હેતુભાસો છે.

અને જો અનુમાનમાં ધર્મી^૧ (પક્ષ) તરીકે સર્વજ્ઞથી અન્ય પુરુષને માનશે અને તેમાં જો અસર્વવિત્ત્વ સિદ્ધ કરશે તો તે સિદ્ધનું જ સાધન થશે. આ રીતે અનુમાન સકલપ્રત્યક્ષ-કેવળજ્ઞાનનું આધક નથી.

(૫૦) પ્રત્યક્ષાભાવમાત્રમિતિ સરપિ દર્શનો ન દૃશ્યતે एतावतैव नास्तीति गर्भः ।

તસ્યેતિ સકલપ્રત્યક્ષસ્ય । તદ્વાધનાદિતિ તાદૃક્ષપ્રતિક્ષેપવાધનાત્ ।

તથાવ્યવહારેતિ ગચે સર્વજ્ઞત્વસ્ય યત્ પારમાર્થિકત્વમપારમાર્થિકત્વં ચ તત્રૈવ વિપ્રતિપત્તેઃ ।

અવિરુદ્ધોપલબ્ધિસ્તાવદ્યભિચારિણીતિ સર્વજ્ઞત્વેન સદ્ યદવિરુદ્ધં તસ્યોપલબ્ધિઃ । સા વ્યભિચારિણી કાર્યપ્રસાધિકા ન ભવતીત્યર્થઃ । યતો નાસ્ત્યત્ર શીતં વહ્ન્યુપલમ્ભાદિતિ^૨ તદ્વિરુદ્ધોપલબ્ધિર્નિષેધં ગમયતિ, ન પુનરવિરુદ્ધોપલબ્ધિરિતિ યાવત્ । સ્વભાવવિરુદ્ધોપલબ્ધિરિતિ^૩ નિષેધ્યેન સર્વવિત્ત્વેન સહ સ્વભાવવિરુદ્ધં ક્વિચિજ્ઞત્વં તસ્યોપલબ્ધિઃ । વિરુદ્ધ્યાત્મોપલબ્ધિરિતિ નિષેધ્યેન સહ વિરુદ્ધં ક્વિચિજ્ઞત્વં તેન વ્યાપ્તં કતિપયાર્થસાક્ષાત્કારિત્વં તસ્યોપલબ્ધિઃ ।^૪ આદ્યેતિ સ્વભાવવિરુદ્ધોપલબ્ધિઃ । તત્રેતિ વર્દમાનાદી ।

વક્તૃત્વરૂપેત્યાદિગચે વક્તૃત્વરૂપાઽવિરુદ્ધકાર્યોપલબ્ધિસ્તન્નિષેધે સર્વવિત્ત્વ-નિષેધે સચિષ્ટં સાધનમસ્ત્યેવેતિ યોગઃ । સર્વવિત્ત્વવિરુદ્ધસ્યેતિ ક્વિચિજ્ઞત્વસ્ય ॥ દ્વિતીય-મિદીતિ પ્રમાણાવિરુદ્ધાર્થવક્તૃત્વપક્ષે । કિન્તુ કાર્યોપલબ્ધિરિતિ । વિરુદ્ધં ક્વિચિજ્ઞત્વમ્ । તસ્ય પ્રમાણાવિરુદ્ધાર્થવક્તૃત્વં ન કાર્યં યદુપલબ્ધ્યેત, અપિ તુ સાધ્યસ્ય સર્વજ્ઞત્વસ્ય કાર્યમિદં પ્રમાણાવિરુદ્ધાર્થ-વક્તૃત્વમ્, તસ્યોપલબ્ધિરિતિ । વિરુદ્ધો હેતુરિતિ વિપરીતસાધનાત્ । વક્તૃત્વમાત્રેતિ^૫ વક્તૃત્વમાત્રં સર્વવિત્ત્વસ્ય કાર્યં ભવત્ત વિદ્યમાત્ ।

વિરુદ્ધાનુપલબ્ધિરિત્યાદિ । અસ્ત્યત્ર શીતં વહ્ન્યુપલબ્ધેસ્તવ ચ નિષેધોઽભીષ્ટઃ । અસિદ્ધા પવામૂરિતિ સ્વભાવાનુપલબ્ધ્યાદયઃ ।

(ટિ) તેપામિતિ સ્તમ્ભકુમ્ભામ્મોરુહાદીનામ્ । અનુમાનં ચેદિત્યાદિ । તત્રેતિ અનુમાને । તત્રેતિ સકલપ્રત્યક્ષે । તસ્યેતિ સકલપ્રત્યક્ષસ્ય । તદન્યં ઇતિ તસ્માત્સર્વજ્ઞાદન્યો વ્યતિરિક્તો મૂર્ખઃ કશ્ચિત્ । તત્રેતિ સર્વજ્ઞે । તાદૃક્ષેતિ સકલપ્રત્યક્ષનિરાસઃ । તન્નિર્ણાયકેતિ સર્વજ્ઞનિર્ણાયકેન । તદ્વાધનાદિતિ તાદૃક્ષપ્રત્યક્ષપ્રતિક્ષેપવાધનાત્ ।

તથાવ્યવહારેતિ વ્યવહારસ્ય સર્વજ્ઞત્વસ્ય પારમાર્થિકેતેતિ વયં વ્રૂમઃ । પરમાર્થેન સર્વ-જ્ઞોઽસ્તિ, ત્વં ભગસિ નાસ્તિ સર્વજ્ઞ ઇત્યેવેવ વિવાદાત્ । વ્યભિચારિણીતિ વક્તૃત્વપુરુષપત્વા-દિમિઃ । વિરુદ્ધસહચરાદીતિ । આદિશબ્દાદ્ વિરુદ્ધપૂર્વચરોપલબ્ધિઃ, વિરુદ્ધોત્તરચરો-પલબ્ધિશ્ચ । નાદ્યેત્યાદિ । તત્રેતિ સર્વજ્ઞે । તસ્ય ચેતિ ક્વિચિજ્ઞત્વસ્ય । વિવાદાપે-દાને ઇતિ વિવાદપદાવિરુદ્ધે સર્વજ્ઞે । તેપામિતિ કતિપયાર્થસાક્ષાત્કારિત્વાદીનાં રાગાદીનાં ચ । અન્યતમસ્યેતિ એસ્યાપિ । યત ઇતિ સાધકપ્રમાણાત્ । તદુપલબ્ધીનામિતિ તસ્ય વિરુદ્ધસ્ય

૧ 'તિ ચ વિ' લ । 'તિ વિરુ' મુ । ૨ 'રિતિ । અત્ર પ્રાયઃ સર્વાદર્શોં પુ સાક્ષાદ્વિરુદ્ધો-પલબ્ધિરિતિ હેતુનામાસ્તિ । તદ્વાચ્યા ચાગ્રેત્તૈવેતિ । નિષે'—મુપજ્જિકા । ૩ નાદ્યેતિ મુ ક । ૪ માત્રેણેતિ લ ।

કિંચિત્તજ્ઞત્વસ્ય વ્યાપ્યાયુપલબ્ધીનામ્ । તન્નિપેધે इति सर्वज्ञत्वनिवारणे । आद्यभिदायामि-
ત્યાદિ । तथाभूतेति प्रमाणविरुद्धार्थस्य वचनत्वाऽसम्भवात् । साध्यस्य सर्वज्ञत्वस्य कार्यमिदं प्रमा-
णाविरुद्धवचनत्वं तस्योपलब्धिः । इयमिति प्रमाणाविरुद्धार्थवचनत्वलक्षणा । तद्विधीति सर्वज्ञविधि-
साधनी । सामान्येनेति नास्ति सर्वज्ञोऽनुलब्धः । यतः सर्वविरुद्धेत्यादि । तत्रेति सर्वज्ञे ।
सर्वज्ञत्वेन सह यदविरुद्धं तस्योपलब्धिः । सा व्यभिचारिणी कार्यप्रसाधिका न स्यादित्यर्थः, यतो नास्त्यत्र
ज्ञातं वदन्मुपलम्भादितिवत् त्रिरुद्धोपलब्धिनिषेधं गमयति न पुनरविरुद्धोपलब्धिः । तदनुपलब्धी-
नामिति सकलार्थसाक्षात्कारित्वाद्यनुपलब्धीनाम् ।

अथ सर्वज्ञादित्यादि । तस्येति जडत्वभावस्य अस्माभिरप्यज्ञोक्तियत् एवैतत् । तद्बाधक-
मिति सकलप्रत्यक्षबाधनवद्वक्त्रम् ।

नापि शाब्दम्, यतस्तदપૌરુષેયમ્, પૌરુષેયં વા સ્યાત્ ? ન તાવદપૌરુ-
ષેયમ્, અપૌરુષેયત્વસ્ય વચસ્મુ સંભવાભાવાત્ । પૌરુષેયમપિ કેવલાલોકાકલિતપુરુષ-
પ્રગીતમ્, તદિતરપુરુષપ્રગીતં વા ? આથં કથં વાધકમ્, વિરોધાત્ ? દ્વિતીયે ત્વસૌ
પુરુષઃ કેવલાલોકવિકલાઃ સકલાઃ પુરુષપર્પદઃ પ્રેક્ષતે, ન વા ? । પ્રાચ્યપક્ષે, કથં
તત્પ્રતિપેધઃ, તસ્યૈવ તદાકલિતત્વાત્ ? દ્વિતીયેઽપિ કથન્તરામ્, તત્પ્રણીતશબ્દસ્ય
પાંશુલપાદકોપદિષ્ટશબ્દસ્યેવ પ્રમાણત્વાસંભવાત્ ।

નાપ્યર્થાપત્તિસ્તદ્વાધિકા, તદભાવમન્તરેણાનુપપદ્યમાનસ્ય પ્રમાણપદ્કનિષ્ટઙ્કિત-
સ્યાર્થસ્ય કસ્યચિદસત્ત્વાત્ ।

નાપ્યુપમાનમ્, તસ્ય સાદૃશ્યમાત્રગોચરત્વાત્ । તન્ન ભાવરૂપં પ્રમાણં તદ્વાધ-
વદ્વક્ત્રમ્ ।

અને શાબ્દ-આગમ પણ સકલપ્રત્યક્ષનું બાધક નથી કારણ કે તે જો
બાધક હોય તો તે અપૌરુષેય છે કે પૌરુષેય ? અપૌરુષેય આગમને બાધક
તરીકે કહી શકશો નહીં. કારણ કે અપૌરુષેય વચન-શબ્દનો સંભવ જ નથી.
પૌરુષેય આગમને બાધક તરીકે કહો તો તેની રચના કેવલજ્ઞાનયુક્ત પુરુષ દ્વારા
થઈ છે કે કેવલજ્ઞાનરહિત પુરુષ દ્વારા ? કેવલજ્ઞાની પુરુષ દ્વારા પ્રણીત આગમ
કેવલજ્ઞાનનું બાધક કઈ રીતે થઈ શકશે ? કારણ કે તેમ માનવામાં વિરોધ છે.
કેવલજ્ઞાનરહિત અસર્વજ્ઞ પુરુષ દ્વારા પ્રણીત આગમ સકલપ્રત્યક્ષમાં બાધક હોય
તો અમે પૂછીએ છીએ કે-આગમના રચયિતા તે પુરુષે બધા પુરુષો કેવળજ્ઞાન
વિનાના જ છે એમ જાણ્યું છે કે નથી જાણ્યું ? જો જાણ્યું હોય તો તે કેવળ-
જ્ઞાનનો નિષેધ કરી શકે નહીં. કારણ કે-તે સ્વયં કેવળજ્ઞાન વિના બધા પુરુષોને
જાણી જ કેવી રીતે શકે ? અર્થાત્ જો જાણ્યા હોય તો તે સર્વજ્ઞ જ હોય.
અને જો સ્વયં સર્વજ્ઞ હોય તો-કેવળજ્ઞાનનો નિષેધ કેવી રીતે કરે ? બધા
પુરુષો કેવળજ્ઞાન વિનાના જ છે, એવું જાણ્યા વિના જ કોઈ પુરુષે આગમની

રચના કરી છે, એ બીજો પક્ષ કહેા તો પછી કેવળજ્ઞાનનો અભાવ કોઈ પણ રીતે સિદ્ધ થઈ શકશે જ નહીં. કારણ કે, તેવાનું વચન રસ્તે ચાલતા ગમારની જેમ પ્રમાણરૂપ સંભવે જ નહીં.

અર્થાપત્તિપ્રમાણ પણ સકલપ્રત્યક્ષ-કેવલજ્ઞાનનું આધક નથી. કારણ કે કેવલજ્ઞાનના અભાવ વિના સિદ્ધ ન થઈ શકે એવો કોઈ પણ પદાર્થ છયે પ્રમાણથી સિદ્ધ નથી.

ઉપમાન પ્રમાણ પણ સકલપ્રત્યક્ષ-કેવલજ્ઞાનનું આધક નથી. કારણ કે ઉપમાનનો વિષય સાદૃશ્યમાત્ર છે. આ પ્રમાણે ભાવરૂપ પ્રમાણ સકલપ્રત્યક્ષ-કેવલજ્ઞાનનો આધ કરવામાં સમર્થ નથી.

(૫૦) કથંતરામિત્યત્ર કથંતરાં તત્પ્રતિષેધ इति योगः ।

सादृश्यमात्रगोचरत्वादिति असता च सादृश्यं नोपपद्यते ।

(ટિ.) यतस्तदिति शाब्दम् । तत्प्रतिषेध इति सकलप्रत्यक्षनिषेधः । तस्यैवेति पुरुषस्यैव । तदाकलितेति केवलविकलसकलपुरुषपर्यदज्ञानात् । कथन्तरामिति तत्प्रतिषेध इति सम्बन्धः । तत्प्रणीतेति तेन केवलालोकाविकलसकलपुरुषपर्यदवलोककेनोपदिष्टध्वनेः । पांशुलेति पथिकः । पाण्डु-वाक्यमप्रमाणम्, तस्याप्तत्वनिश्चयाभावात् द्यूतकारादिवाक्यवत् ।

नाप्यર્थापत्तिरित्यादि । तदभावमिति केवलाभावं विना ।

तस्येत्युપમાનस्य । तद्वाधेति सकलપ્રત્યક્ષવાધને પ્રવુભૂપતિ ।

નાપ્યભાવરૂપમ્, તસ્ય સત્તાપરામર્શિપ્રમાણપચ્ચકાપ્રવૃત્તૌ સત્યાં ભાવાત્ । ન ચાસૌ સમસ્તિ, 'વિવાદાસ્પદં કસ્યચિત્ પ્રત્યક્ષમ્, પ્રમેયત્વાત્, પટંવત્'—ઈતિ તદ્ગ્રાહ-કાનુમાનસ્ય પ્રવૃત્તેઃ । તન્ન વાધકભાવાત્ સકલપ્રત્યક્ષાઽભાવઃ ।

નાપિ સાધકાભાવાત્, અનુમાનસ્યૈવ તત્સાધકસ્યેદાનીમેવ નિવેદનાત્ । ઇતિ સિદ્ધં કરતલકલિતનિર્સ્તંભસ્થૂલમુક્તાફલાયમાનાકલિતસકલવસ્તુવિસ્તારં કેવલનામધેયં સંવેદનમ્ ઇતિ સિદ્ધમેવં કેવલજ્ઞાનમ્ ॥૨૩॥

અભાવરૂપ પ્રમાણ પણ સકલ પ્રત્યક્ષ-કેવલજ્ઞાનનું આધક નથી. કારણ કે-સત્તાને વિષય કરનાર પાંચ પ્રમાણની પ્રવૃત્તિ ન હોય ત્યારે જ અભાવ પ્રમાણની પ્રવૃત્તિ હોય છે અને પાંચે પ્રમાણની પ્રવૃત્તિનો અભાવ તો અહીં નથી. કારણ કે અહીં અનુમાન પ્રમાણની પ્રવૃત્તિ છે જ. તે આ પ્રમાણે-વિવાદાસ્પદ સકલપ્રત્યક્ષ-કેવલજ્ઞાન કોઈને પણ પ્રત્યક્ષ છે, પ્રમેય હોવાથી, ઘટપટાદિની જેમ.

આ રીતે આધક પ્રમાણને આધારે સકલ પ્રત્યક્ષનો અભાવ સિદ્ધ થતો નથી.

સાધક પ્રમાણના અભાવને કારણે પણ સકલ પ્રત્યક્ષનો અભાવ સિદ્ધ થતો નથી. કારણ કે કેવળજ્ઞાનનું સાધક અનુમાન પ્રમાણ આ પહેલાં અમે આપ્યું જ છે.

૧ 'નિસ્તુલ'—મુ ।

આ પ્રકારે હથેળીમાં રહેલ અનુપમ મોટા મોતીની જેમ સમસ્ત વસ્તુ સમૂહને બાણનાર 'કેવળ' એ નામનું જ્ઞાન સિદ્ધ થયું. માટે કેવળજ્ઞાન સિદ્ધ જ છે. રૂ. ૨૩.

(प०) विद्यादास्पदमिति सचराचरं विश्वम् ।

निस्तलेति 'निस्तलशब्देन वर्तुलरयाख्या ।

(टि०) तस्येति अभावस्य प्रमाणपक्षत्वाभावे प्रवृत्तेः ।

“प्रमाणपञ्चकं यत्र वस्तुरूपे न जायते ।

वस्तुसत्तावयोर्धार्थं तत्राभावप्रमाणता' ॥ [मीश्रो अभा० २] इति वचनात् । न चासाविति प्रमाणवच्चक्रप्रवृत्तिः । विवादास्पदमिति देशकालस्वभावविप्रकृष्टादिवस्तु । कस्यचिदिति वर्द्धमानादेः । तदग्राहकेति प्रत्यक्षग्राहकम् । तत्साधकस्येति केवलज्ञानसाधकस्य ।

किन्तु कतं पुष्पमेतदास्पदीकरोतीत्यत्राहुः—

तद्वानर्हन् निर्दोषत्वात् ॥२४॥

§ १ तत् केवं नित्यमस्यास्तीति नित्ययोगे मनुष्ये । निष्क्रान्तो दोषेभ्यो रागद्वेषाऽज्ञानलक्षणेभ्यो निर्दोषस्तद्भावस्तत्त्वं तस्मात् ।

प्रयोगः—अर्हन् सर्वज्ञः, निर्दोषत्वात्, यस्तु नैवं स नैवं यथा रथ्यापुरुषः,
तथा चार्हन्, तस्मात् सर्वज्ञ इति ॥२४॥

પરંતુ એવું કેવળજ્ઞાન કયા પુરુષને વિષે આશ્રિત છે તેનું કથન-

તદ્વાનં અર્હતિ છે કારણ કે તે નિર્દોષ છે, ૨૪.

ક્ર ૧ તત્ એટલે કેવળજ્ઞાન જેમાં હોય તે તદ્દાન્ એટલે કેવલજ્ઞાનવાળા, અહીં નિયંયોગમાં મનુષ્ય પ્રત્યય થયો છે. રાગ, દ્વેષ, અજ્ઞાન આદિ દોષોથી જે મુક્ત છે, તે નિર્દોષ ઇહેવાય છે, અને નિર્દોષ હોવાથી અહીં સર્વજ્ઞ છે.

અનુમાન પ્રયોગ-અહીં કેવળજ્ઞાનવાળા-સર્વજ્ઞ છે, નિર્દોષ હોવાથી. જે સર્વજ્ઞ ન હોય તે નિર્દોષ ન હોય, જેમ કે-રથાપુરુષ-શેરીનો માણસ, અહીં નિર્દોષ છે માટે તે સર્વજ્ઞ છે. ૨૪.

निर्दोषत्वमस्य प्रसाधयन्ति—

निर्दोषोऽसौ प्रमाणाऽदिरोधिवाक्त्वात् ॥२५॥

§ १ प्रयोगः—अर्हन् निर्दापः, प्रमाणाविरोधिवाक्त्वात्, यस्तु न निर्दापः, स न
• तथा, यथा रथ्याधुरूपः, प्रमाणाविरोधिवाक् चार्हन्, ततो निर्दाप इति ॥२५॥

અહીંનાં નિર્દોષત્વની સિદ્ધિ—

અર્હન નિર્દોષ છે. પ્રમાણથી અવિરુદ્ધ વચનવાળા હોવાથી. ૨૫

૬૧ અનુમાન પ્રયોગ-અહીં નિર્દોષ છે, પ્રમાણથી અવિરુદ્ધ જોડનાર હોવાથી, જે નિર્દોષ નથી તે પ્રમાણથી અવિરુદ્ધ જોડનાર નથી. અર્થાત્-પ્રમાણથી

१ निस्तुलं मु ।

વિરુદ્ધ બોલનાર છે. જેમકે - રથ્યાપુરુષ (શેરીનો માણસ). અહીંન પ્રમાણથી અવિરુદ્ધ વ્યવવાળા છે માટે નિર્દોષ છે. રપ.

प्रमाणाविरोधिवाक्यमेवाऽईतः प्रसाधयन्ति—

तदिष्टस्य प्रमाणेनाऽवाध्यमानत्वात् तद्वाचस्तेनाविरोधसिद्धिः ॥२६॥

§ १ तस्याऽर्हत इष्टस्य प्रतिपाद्यतया संमतस्याऽनेकान्ततत्त्वस्य, तद्वाच इत्यर्ह-
द्वाचः । अर्हन सर्वत्र प्रमाणाविरोधिवाक्, तत्र प्रमाणाबाध्यमानाभिमततत्त्वत्वात् । यस्या-
ऽभिमतं तत्त्वं यत्र प्रमाणेन न बाध्यते, स तत्र प्रमाणाविरोधिवाक् । यथा रोगादौ
भिषग्वरः । न बाध्यते च प्रमाणेनाऽर्हतोऽभिमतमनेकान्तादितत्त्वम् । तस्मात् तत्राऽसौ
प्रमाणाविरोधिवाक् । इति सिद्धमर्हन्नेव सर्वज्ञ इति ॥

અરિહંતના પ્રમાણુથી અવિરોધી વચનની સિદ્ધિ -

તેમનાં ઇષ્ટ તર્યો (સ્વાક્રાદિ) પ્રમાણથી અભ્યાસિત છે, મારે તેમની વાણીમાં પ્રમાણથી અવિરોધની સિદ્ધિ થાય છે. ૩૬

§ ૧ તેમને એટલે અરિહંતને, ઇષ્ટ તત્ત્વ એટલે પ્રતિપાદન કરવાને સંમત અનેકાન્તવાદાદિરૂપ તત્ત્વ. તેમની વાણી એટલે અહંનની વાણી.

અનુમાન પ્રયોગ-અહીં સર્વત્ર પ્રમાણથી અવિરુદ્ધ વાણીવાળા છે, સર્વત્ર પ્રમાણથી બાધિત ન થાય તેવા અભિમત (ઇષ્ટ) તત્ત્વવાળા હોવાથી. જેનું અભિમતતત્ત્વ જ્યાં પ્રમાણથી બાધિત ન થાય ત્યાં તે પુરુષ પ્રમાણથી અવિરોધી વાણીવાળો હોય છે. જેમકે રોગાદિ વિષે ઉત્તમ વૈદ્ય પ્રમાણથી અવિરોધી વચનવાળો હોય છે. અહીંનું માન્ય અનેકાન્તવાદાદિરૂપ તત્ત્વ પણ પ્રમાણથી બાધિત થતું નથી. માટે તે-અનેકાન્તવાદાદિ તત્ત્વને વિષે અહીં પ્રમાણથી અવિરોધી વાણીવાળા છે. આ રીતે અહીં જ સર્વજ્ઞ છે, એ સિદ્ધ થયું.

(प०) अर्हन्निति गये तत्रेति सर्वत्र ।

§ २ नन्वियं त्रिभुवनभवनान्तर्वर्तमानाऽन्तरितानन्तरितपदार्थप्रथात्वतीर्थनाथवृत्तिर्न भवति, यतो भूभृथग्रभृतिपदार्थप्रबन्धविधानद्वारा प्रमथपतेरेवेयमुपपद्यते, यदेतदनुमानमत्र प्ररूयते न्यायतात्पर्यावबोधप्रधानमनोवृत्तिविद्वद्वन्देन-विवादपदभूतं भूभृथरादि बुद्धिमद्विधेयम्, यतो निमित्ताधीनात्मलाभम् । यद् निमित्ताधीनात्मलाभं तद् बुद्धिमद्विधेयम्, यथा मन्दिरम् । तथा पुनरेतत् । तेन तथा ।

न तावद् निमित्तार्थिनाम्लभ्यं वादिनः, प्रतिवादिनो वाऽप्रतीतम्, यतो भूभूधरादेरासीयात्मीयनिमित्तत्रातन्निर्वर्तनीयता भुवनभाविभवभूतप्रतैय । नाऽपि दोला-यमानवेदननिमित्तम्, तन्निगन्निर्वर्तनीयेतराम्बरादिपदार्थतोऽन्यन्तस्यावृत्तत्वेन । नापि विरु-

દ્રતાવરોધદુર્ધરમ્, અમ્બરાદિતોડ્યન્તઃક્યાવૃત્તત્વેનૈવ । નાડપિ તુરીયક્યાપ્યામતાપ્રતિવદ્મ્,
ઈન્દ્રિયવેદનેન. અનુમાનનાત્રા, રાદ્વાન્તાડમિથાનેન વા માનેતાડવાથિતાડમિપ્રેતધર્મધર્મ્ય-
નન્તરપ્રતિપાદિતત્વેન । નાપિ પ્રત્યનુમાનાપમાનતાનિવન્ધનમ્. એત્વપરિપન્થિધર્મોપપાદન-
પ્રત્યલાનુમાનાભાવેન ।

નનુ ભવતીદં તાવદનુમાનં પરિપન્થિધર્મોપપાદનપ્રત્યલમ્, યથા-મૂતાડધિમૂઃ
મૂમ્બરાદિવિધાતા ન ભવતિ, વપુર્વન્ધ્યત્વેન, નિર્વૃતાત્મવત્ । તદનવદાતમ્, યતોડવ
ત્રિનેત્રરૂપો ધર્મો ધીયતેન પ્રતિપન્નઃ, અપ્રતિપન્નો વા પ્રરૂપિતઃ ? ન તાવદંપ્રતિપન્નઃ,
યદેવમાધારદ્વારાડપ્રતીત-ચોપદવો વપુર્વન્ધ્યતાવ્યાપ્યોપનિપાતીભવન્ ન નિરોદ્ધં તીર્થતે ।
યદિ પુનઃ પ્રતિપન્નોડયં ધર્મો, તદા યેન માનેન પ્રતિપત્તિર્મન્મથપ્રત્યથિનોડમિધીયતે,
તેન તેન્વાદિવિધાનક્યુત્પન્નમતેંગ્વેયમિતિ તત્રોપાદીયમાના વપુર્વન્ધ્યતા વાથિતવર્ત્તેવ-
ઈતિ ન નામ પ્રવર્તિતું પર્યાપ્નોતિ । તદેવં નિમિત્તાધીનાત્મલામનાઢ્યાપ્યમત્યન્તપૂત્રૂપં
પર્વતાદેર્ધોમદ્વેતુતાપ્રતિપાદનાડવદાતમેવેતિ ॥

§ ૨ નૈયાયિક-હે જૈનો ! ત્રણે લોકરૂપ ભવનમાં રહેલ અન્તરિત-વ્યવહિત
સ્વર્ગ, મેરુ પર્વત વિગેરે, અને અનન્તરિત-અત્યવહિત ઘટપટાદિ સમસ્ત પદાર્થનું
જ્ઞાન તમને સંમત તીર્થંકર-અર્હનમાં ઘટી શકતું નથી. કારણ કે-પૃથ્વી-પર્વત
આદિ પદાર્થોની રચનાદ્વારા પ્રમથપતિ-ઈશ્વર-શિવમાં જ તેવું જ્ઞાન ઘટી શકે
છે, કારણ કે આ કથનને સિદ્ધ કરવા માટે ન્યાયના તાત્પર્યને જાણવાની મુખ્ય
મનોવૃત્તિવાળા વિદ્વાનોએ આ પ્રમાણે અનુમાન પ્રયોગ કર્યો છે-વિવાહારૂપદ
ભૂમૂધરાદિ-પૃથ્વી-પર્વત આદિ બુદ્ધિમાન પુરુષે રચેલ છે. અર્થાત્ બુદ્ધિમાન
પુરુષના કાર્યરૂપ છે, કારણ કે તેમની ઉત્પત્તિ નિમિત્તને અધીન છે. જેની
ઉત્પત્તિ નિમિત્તને આધીન હોય છે, તે બુદ્ધિમાન પુરુષના કાર્યરૂપ હોય છે,
જેમકે - મંદિર. આ ભૂ-મૂધરાદિ પદાર્થો પણ તેવા જ છે. માટે બુદ્ધિમાન પુરુષના
કાર્યરૂપ છે.

‘નિમિત્તને આધીન ઉત્પત્તિ’ એ હેતુ વાદી કે પ્રતિવાદી કોઈને પણ અપ્રસિદ્ધ
નથી. કારણ કે-ભૂ-મૂધરાદિ પદાર્થો પોત-પોતાના નિમિત્ત(કારણો)ના સમૂહથી
ઉત્પન્ન થાય છે-આ વાત ત્રણે લોકના બ્રાહ્મીઓને પ્રતીત જ છે. બુદ્ધિમાન
પુરુષે બનાવેલ પદાર્થોથી ભિન્ન એવા આકાશાદિ પદાર્થરૂપ વિપક્ષમાંથી અત્યન્ત-
આવૃત્ત હોવાથી અર્થાત્ આકાશાદિરૂપ વિપક્ષમાં રહેતો ન હોવાથી હેતુ વ્યભિ-
ચારી પણ નથી. આકાશાદિરૂપ વિપક્ષમાં સર્વથા-કોઈ પણ પ્રકારે રહેતો ન
હોવાથી હેતુ વિરુદ્ધ પણ નથી. પ્રત્યક્ષ, અનુમાન તથા આગમ પ્રમાણથી
અબાધિત એવા, અભિપ્રેત ધર્મવાળા ધર્મીનું પ્રતિપાદન કરેલ હોવાથી એવા
હેતુભાસ-કાલાત્યયાપદિષ્ટને કારણે બાધિત પણ નથી. પ્રસ્તુત સાધ્યથી વિરુદ્ધ
ધર્મને સિદ્ધ કરવા સમર્થ એવા અનુમાનનો અભાવ હોવાથી પ્રત્યનુમાનને કારણે

૧ તત્વાં મુ ।

न्तिकृत्वम् । पक्षसपक्षविपक्षव्यापकत्वाद्यदोलावदाचरणं तन्न । मतिर्मन्निर्वर्तनीयेति बुद्धिमज्जि-
 श्वाद्येभ्य इतरेऽन्ये येऽम्बरादय आकाशात्मप्रमुखा नित्याः पदार्थसार्थास्तेभ्यो नितरां व्यावृत्त-
 त्वात् । नापि तुरीयेति । व्याप्यो हेतुः । तदाभासता कालात्ययापदिष्टत्वम् । इन्द्रियेति प्रत्यक्षेण
 ज्ञानेन । राद्धान्तेति आगमप्रमाणेन । प्रतिपादीति प्रतिपादितत्वात् । नापि प्रत्यनुमानेति
 न प्रक्षरणसम्बद्धमित् । एतत्परीति एतद्धनुतयोपादीयमानं निमित्ताधीनात्मलाभत्वम् । तस्य परिपन्थी
 शत्रुभूतो धर्मोऽकर्तृकस्तस्योपपादनप्रवणानुमानाभावात् ।

ननु भवतीत्यादि । इदमिति वक्ष्यमाणलक्षणम् । परिपन्थीति शत्रुभूतस्य धर्मस्य अक-
 र्तृकत्वस्य जननसमर्थम् ।

भूताधिभूरिति भूतपतिरीश्वरः । भूभूधरेति पृथ्वीपृथ्वीधरादिस्थता न । वपुरिति देह-
 शून्यत्वात् निर्वृत्तिः [ः] परमात्मवत् । यतोऽत्रेति अनुमाने । त्रिनेत्रेति ईश्वररूपो धर्मो । धीधनेति
 बुद्धिमता भवता । प्रतिपन्न इति ज्ञातः । आधारेति आश्रयद्वारेणानिश्चितत्वव्याघातः । वपुर्वन्ध्यः
 तेति हेतुसमीपवर्ती भवन् । तीर्यत इति शक्यते । यदि पुनरित्यादि । अयमिति त्रिनेत्ररूपः ।
 येनेति प्रत्यक्षादिप्रमाणेन । मन्मथेति कामवैरिणा नीलकण्ठस्य । तेनैवेति प्रमाणेन । तन्वादीति
 शरीरजननकुशलबुद्धेरेव । इयमिति वपुर्वन्ध्यता । तत्रेति मृत्युञ्जये ।

§ ३ तत्राभिधीयते—यदिदं तावत् निमित्ताधीनात्मलाभत्वं व्याप्यमालपितं तद्
 द्रव्यद्वारा, पर्यायद्वारा वा ?—इति भेदोभयी । यद्याद्यः पन्थाः प्रथ्यते, तदानीमप्रती-
 तिर्नाम व्याप्योपतापः, यतो द्रव्यरूपतया पृथ्वीपर्वतादेर्नित्यत्वमेव प्रतिवादिनाऽभ्युपेयते ।

ननु भूभूधराद्यमुत्पादवत्, अवयवित्वेन, यदेवं तदेवं यथेन्दीवरम्, अवयविरूपं
 पुनरिदम्, तदुत्पादवदेव—इत्यनुमानेन तन्नित्यता निर्मूलोन्मूलितैवेति । नैतद्धीमद्वृत्ति-
 विधानप्रधानम्, यतो भूभूधरादेरवयवित्वमवयववारम्भ्यत्वेन, यद्वाऽवयवव्रातवर्तमानतया
 मन्यते ? न प्रथमविधा विबुधाऽवधानधाम, यतो न नामैतत्पृथ्वीपृथ्वीधरप्रभृतिद्रव्यमभूत-
 पूर्वमवयववृन्देन निर्वर्तितमिति प्रतिवादिनः प्रतीतिर्विद्यते । यदि पुनरवयववृत्तिभेदोऽभि-
 धीयते, तदानीमवयवत्वेन दोलायमानताऽत्र, यतो ‘अवयवोऽयम्, अवयवोऽयम्’ इतीत्यं
 बुद्धिवेद्यमवयवत्वमवयववितानवृत्ति भवति, न पुनरुत्पादपराधीनम्, नित्यत्वेन ।

ननु नाथांसेन दुर्भेदप्रबन्धप्रतिपादनेन, प्रतीतोऽयमवयवी तावद्वादिवित्तेरवि-
 वादेन पद्मपत्रपात्रदात्रादिरिति । न नाम न प्रतीतः, अपि त्वात्माऽपि तथा नियमेन
 प्रतीतो वर्तते, न पुनरुत्पादवानित्यनुमेयतत्तुल्यतद्विरुद्धवृत्तितोषद्वयः । यदि तु पर्याय-
 द्वारा निमित्ताधीनात्मलाभत्वं भूभूधरादेरभिधीयते, तदा नरामरादिपर्यायद्वारोप्यमाना-
 त्मनोऽपि बुद्धिमदुत्पाद्यत्वमापद्यते ।

नैन - ईश्वरनी भू-भूधरादिना कर्ता-जगत्कर्ता तरीकेनी सिद्धि भाटे तभोअ
 ने ‘निमित्ताधीन उत्पत्ति होवाधी’-हेतु कथो तो तेभां-भूभूधरादिनी उत्पत्ति
 द्रव्यद्वारा अटवे द्रव्यरूपे कडो छो के पर्यायरूपे ? ने द्रव्यरूपे उत्पत्ति कडो तो

તમારા હેતુમાં અસિદ્ધિ (અન્યતરાસિદ્ધિ) નામનો દોષ આવશે કારણ કે અમે ભૂ-ભૂધરાદિને દ્રવ્યરૂપે નિત્ય માનીએ છીએ.

નૈયાયિક-ભૂ-ભૂધરાદિ ઉત્પત્તિમાન્ છે, અવયવી હોવાથી. જે અવયવી હોય તે ઉત્પત્તિમાન્ હોય છે, જેમકે કમળા. ભૂ-ભૂધરાદિ પણ અવયવી છે, માટે ઉત્પત્તિમાન્ છે-આ અનુમાનથી ભૂ-ભૂધરાદિની નિત્યતા મૂળમાંથી ઊભડી ગઈ.

જૈન-તમારું આ કથન ચતુર પુરુષના વ્યાપારને સૂચવતું નથી. કારણ કે તમે ભૂ-ભૂધરાદિને અવયવી માનીને તેમાં નિત્યતાનો નિષેધ કર્યો પણ અમે પૂછીએ છીએ કે ભૂ-ભૂધરાદિ અવયવોથી ઉત્પન્ન થાય છે માટે અવયવી છે કે અવયવના સમૂહમાં રહે છે માટે અવયવી છે? પ્રથમ પ્રકાર તો બુદ્ધિમાન્ પુરુષોએ ધ્યાનમાં લેવા જેવો નથી કારણ કે પૃથ્વી પર્વત આદિ દ્રવ્યો સર્વથા નવીનરૂપે અવયવના સમૂહથી ઉત્પન્ન થયાં છે-એવી અમોને પ્રતીતિ નથી અર્થાત્ અનાદિ કાલથી પૃથ્વીપર્વતાદિ કોઈ ને કોઈરૂપે વિદ્યમાન છે-એવી પ્રતીતિ અમને છે. અવયવના સમૂહમાં રહે છે માટે અવયવી છે-એ બીજો ભેદ કહો તો બધા અવયવોમાં રહેનાર અવયવત્વરૂપ સામાન્યથી હેતુ વ્યભિચારી બને છે. અર્થાત્ અવયવત્વ અવયવોમાં રહે છે છતાં અવયવી નથી એટલે જે અવયવોમાં રહે તે 'અવયવી' એમ કહી શકાય નહીં. કારણ કે, 'આ અવયવ છે, આ અવયવ છે' એ રીતે પ્રતીતિનો વિષય બનનાર અવયવત્વ અવયવના સમૂહમાં રહેનારું છે, છતાં તે ઉત્પત્તિને પરાધીન નથી અર્થાત્ ઉત્પન્ન થતું નથી, કારણ કે તે નિત્ય છે.

નૈયાયિક-આવા દુષ્ટ વિકલ્પોની જાળ કરવાની કંઈ પણ જરૂર નથી. કારણ કે 'પત્ર, પત્ર, પાત્ર, દાત્ર (દાતરડું)' આદિ અવયવી વાદિવૃન્દને કોઈ પણ વિવાદ વિના પ્રસિદ્ધ જ છે.

જૈન-અવયવી પ્રતીતિ નથી એમ નથી. પણ એમ તો આત્મા પણ વિવાદ વિના અવશ્ય પ્રતીતિ જ છે. છતાં તે ઉત્પત્તિમાન્ નથી. આ પ્રકારે 'અવયવ સમૂહમાં રહે છે' એ હેતુ અનુમેય (પક્ષરૂપ ભૂ-ભૂધરાદિ), તત્તુલ્ય (સપક્ષરૂપ ઉત્પત્તિમાન્ અન્ય ઘટપટાદિ) તથા તદ્વિરુદ્ધ (વિપક્ષરૂપ ઉત્પત્તિ રહિત અવયવત્વરૂપ સામાન્ય) માં રહે છે, માટે તે હેતુ અનૈકાન્તિક છે. આમ તમારા હેતુ વડે પર્વતાદિની અનિત્યતા સિદ્ધ થતી નથી. માટે તેની દ્રવ્યરૂપે નિત્યતા સિદ્ધ જ છે.

જો પર્યાયરૂપે પૃથ્વી-પર્વતાદિની ઉત્પત્તિ નિમિત્તને આધીન છે-એમ કહો તો તે યોગ્ય નથી, કારણ કે મનુષ્ય-દેવ વિગેરે પર્યાયરૂપે આત્મા પણ ઉત્પન્ન થતો હોવાથી તેને પણ બુદ્ધિમાન્ દ્વારા જન્ય માનવાનો પ્રસંગ આવશે. અર્થાત્ આત્મા પણ બુદ્ધિમાને બનાવેલ છે એમ માનવું પડશે.

(૧૦) પ્રતિવાદિનેતિ જૈનેત । નૈતદ્ધીમદ્વૃત્તીત્યાદિ સૂરિવાક્યમ્ । અમૂતપૂર્વમિતિ । યથા કિણ્નમૂતપૂર્વઃ ઘટાદિ અવયવવૃન્દેન નિર્વૃત્ત્યેતે, તથા ન પર્વતાદિ, સિદ્ધત્વાત્ તેષામ્ । પ્રતિવાદિન ઇતિ જૈનસ્ય । અવયવત્વેનેતિ અવયવત્વસામાન્યેન । દોલાયમાનતેતિ અનૈકાન્તિકતા ।

ન નામેતિ આચાર્યવાક્યમ્ । તથેતિ અવયવિત્વેન । અનુમેયેતિ ભૂમધરાદિ । તત્તુલ્યેતિ ઘટાદિ । તદ્વિરુદ્ધેતિ આત્માદિ । વૃત્તિતોપદ્રવ્યેતિ પક્ષસપક્ષવિપક્ષેષુ ત્રિધવિ વર્તમાનોડનૈકાન્તિકઃ-અનૈકાન્તિકત્વમિત્યર્થઃ ।

(ટિ૦) તત્રાભિધીયતે જૈનૈઃ । નિમિત્તેતિ કાર્યત્વમ્ । વ્યાપ્યમિતિ હેતુઃ । આલપિતમિતિ અભિહિતમ્ । તદ્ દ્રવ્યેતિ તત્ કાર્યત્વં દ્રવ્યદ્વારેણ પર્યાયદ્વારેણ[વા] ।

અવયવિત્વેનેતિ અવયવિત્વાત્ । હૃદમિતિ ભૂમધરાદિ । તન્નિત્યતેતિ પૃથ્વીપર્વતાદિ-સનાતનત્વમ્ । નૈતદ્વૃત્તી(નૈતદ્દીપ્તિવૃત્તી) નૈતચ્ચતુરચેતશ્ચમત્કારકારિ । અવયવેતિ અવય-વૈરારમ્યમાણત્વાત્પર્વતાદેઃ । યથા તન્તુભિઃ પટઃ ક્રિયતે અવયવસમૂહે વર્તમાનત્વાત્તસ્ય । યથા તન્તુપુ-પટ ઇતિ વા । યથા કિલાડ્ભૂતપૂર્વ ઘટાયવયવવૃન્દેન નિર્વર્યતે તથા પર્વતાદયો ન, અનાદિસિદ્ધત્વાત્ તેષામ્ । અભૂતપૂર્વમવિચ્છિન્નમ્ । પ્રતિવાદિનો જૈનસ્ય । યદિ પુનરિત્યાદિ । અવયવત્વેનેતિ અવયવસામાન્યેન વા અવયવવૃત્તિત્વેન । દોલેતિ પક્ષસપક્ષવિપક્ષવૃત્તિત્વલક્ષણાનૈકાન્તિકત્વમ્ । અત્ર હેતૌ ।

અનેન દુર્ભેદેતિ દુષ્ટવિકલ્પોત્પાદનેન ।

ન નામેતિ અવયવી પ્રસિદ્ધ એવ । પુનરાત્માપિ । તથેતિ અવયવિત્વેન । અનુમેયેતિ અનુમેયઃ પક્ષઃ । તત્તુલ્યઃ સપક્ષઃ । તદ્વિરુદ્ધો વિપક્ષઃ । તત્ર વૃત્તિત્વં પક્ષસપક્ષવિપક્ષવૃત્તિલક્ષ-ણાનૈકાન્તિકત્વમ્ ।

નનુ નરામરાદ્યુત્પાદનપ્રત્યલધર્માધર્મોત્પાદ્યાનુભવાયતનભૂતા તથાવિધા તનુરેવોત્પદ્યતે, ન પુનરાત્મા લવમાત્રતોડપિ, અનાદિનિધનત્વેન । યદિ પુનરાત્માડ્યુત્પત્તિવિપત્તિધર્મા ભવતિ, તદાનીં ભૂતમાત્રતત્ત્વવાદિમતાપત્તિઃ, આત્મનઃ પૂર્વોત્તરભવાનુયાયિનોડભેદિનોડનમ્યુપેતત્ત્વે-નેતિ । તદ્ ન વન્ધુરમ્, યતો યથાત્મનોડમિન્નરૂપતૈવાડવેચતે, તદાન્યતરનરામરા-દિભવત્યૈવાડયમપરિમેયાત્મીયાનુભવનીયતત્ત્વદ્રવપર્યાયપ્રવન્ધ્યાનુભવેનેન દ્વિતીયાદિભવાનુભ-વવાન્ ન મયિતુમુપપદ્યતે, વેચતે ત્વનેનેયં ભવપર્યાયપરમ્પરાઃ ઇતિ તદૂપતયાડયમુત્પત્તિ-માનિતિ નિયમ્યતે । નાપ્યેત્તં ભૂતમાત્રતત્ત્વવાદિતાપત્તિઃ, આત્મનો દ્રવ્યરૂપતયા નિત્ય-તામ્યુપાયેન પૂર્વોત્તરભવપ્રતીતિતઃ । તન્મતેન તુ ન નામ દ્રવ્યતયા નિત્યં વેદનં વર્તતે, યતો ભૂતધર્મતંત્યાડનેન પ્રતિપાદિતમેતત્ । તથૈતદનુમાનધર્માન્દ્રિયોદ્ભૂતવોધેનાડર્ધતો વાધ્યતે, રૂપં ધ્વનિરપિ નયનોત્થપ્રથાપ્રત્યેયમિત્યાદિવત્, યતોડત્ર દોલાયમાનવિધાનતત્ત્વપરનરચ્યા-પારઃ પૃથ્વીપૃથ્વીધરાશ્વતરપુરન્દરધનુરાદિર્ભાવિત્રાતો ધર્મા પ્રરૂપિતઃ, તત્ર ત્વશ્વતરવિદ્યુદા-દેગિદાનીમપ્યુત્પદ્યમાનતયા વેચમાનતનોવિધાતા નોપલમ્યતે ।

નૈયાયિક-મનુષ્ય અને દેવ વિગેરની ઉત્પત્તિમાં ધર્માધર્મ સમર્થ છે અને તમને જેનો અનુભવ થાય છે તે તો મનુષ્ય દેવ આદિના આશ્રયભૂત શરીરની ઉત્પત્તિનો જ અનુભવ થાય છે. આત્મા તો અંશ માત્રથી પણ ઉત્પન્ન થતો નથી કારણ કે તે અનાદિ અનંત-નિત્ય છે. વળી, આત્મા પણ ઉત્પત્તિધર્મ અને વિપત્તિધર્મવાળો હોય તો પૂર્વ અને આગામી લવ(જન્મપરંપરા)માં

અનુયાયી એક અભિન્ન આત્મા નહીં માનવાને કારણે, ભૂતમાત્રને તત્ત્વરૂપ કહેનાર ચાર્વાકના મતનો પ્રસંગ આવશે.

જૈન- તમારું ઉપરોક્ત કથન યોગ્ય નથી. કારણ કે-આત્માને અભિન્ન એક-સ્વરૂપ માનવામાં આવે તો મનુષ્યલવ કે દેવલવ આદિ લવમાંથી કોઈ પણ એક લવમાં રહેલ આત્મા પોતાને અનુલવવા યોગ્ય તે તે અનેક નર-અમરાદિ લવ-રૂપ અનેક પર્યાયોના વિસ્તારના અનુલવથી વંચિત રહેશે, ણીજ, ત્રીજા વિગેરે લયોના અનુલવવાળો ધર્મ શકશે નહીં. પરંતુ આત્મા લવપર્યાય(જન્મપર્યાય)ની આ પરંપરાનો અનુલવ તો કરે છે. માટે પર્યાયરૂપે આત્મા ઉત્પત્તિમાન છે-એવો નિયમ છે. અને આમ આત્માને પર્યાયરૂપે ઉત્પત્તિમાન માનવાથી ચાર્વાક મતના સ્વીકારનો પ્રસંગ પણ આવતો નથી. કારણ કે આત્માને દ્રવ્યરૂપે નિત્ય-માનવાને કારણે આત્માને પૂર્વોત્તરલવની પ્રતીતિ-લવ પરંપરાનો અનુલવ થાય છે. જ્યારે ચાર્વાક મતાનુસાર દ્રવ્યરૂપે પણ વેદન-અનુલવ જ્ઞાન નિત્ય નથી, કારણ કે ચાર્વાકે વેદનને ભૂતના ધર્મરૂપે માન્યું છે.

આથી, ઇશ્વરની સિદ્ધિ માટે નૈયાયિકોએ કરેલ અનુમાનનો ધર્મી ભૂ-ભૂ-ધરાદિ ઇન્દ્રિયજન્ય જ્ઞાન વડે એક અંશમાં બાધિત થાય છે. જેમકે કોઈ આવું અનુમાન કરે-‘રૂપ તથા શબ્દ ચક્ષુઃઇન્દ્રિયજન્ય જ્ઞાનથી જાણવામાં આવે છે’ તો તેમાં ધર્મીનો એક અંશ શબ્દ ચક્ષુગ્રાહ્ય ન હોવાથી બાધિત છે. તેમ પ્રસ્તુતમાં પણ ધર્મી અંશતઃ ઇન્દ્રિયજન્ય પ્રત્યક્ષ જ્ઞાન વડે બાધિત છે, કારણ કે, એ અનુમાનમાં પૃથ્વી, પર્વત, મેઘ, તરુ, ઇન્દ્રધનુષાદિ પદાર્થસમૂહ ધર્મી તરીકે કહેલ છે, તેમાં પણ અંશતઃ પુરુષવ્યાપાર દ્વારા ઉત્પત્તિ સંદિગ્ધ છે. કારણ કે પૂર્વોક્ત ધર્મીનાં અંશભૂત વાદળાં (મેઘ), તરુ, વિદ્યુત વિગેરે પદાર્થો અત્યારે પણ ઉત્પન્ન થતાં ઇન્દ્રિય વડે જોવાય છે. પરંતુ તે પદાર્થોના કર્તા કોઈ પુરુષ ઉપલબ્ધ થતો નથી.

(૫૦) નનુ નરામરેતિ ગચે ધર્માધર્મશબ્દેનાદૃશ્યમ્ । તથાવિધા તનુરિતિ નરાણાં તાદૃશી તિરસ્ચાં તાદૃશી । તન્મતેતિ ગચે વેદનમિતિ ચેતના । અનુમાનધર્મીતિ મુમુક્ષરાદિરૂપો ધર્મી । અર્દ્ધત્વમિતિ અર્દ્ધત્વે એકદેશેઽન્નતરપ્રવૃત્તૌ પ્રત્યક્ષવાધઃ । દોલાયમાનેતિ ગચે દોલાયમાનો વિધાન-તત્પરનરદયાપારો યસ્મિન્ સ તથાવિધઃ-સંદિગ્ધકર્તૃક इत्यर्थः । વેદમાનતનોરિતિ દૃશ્ય-શરીરસ્ય ।

(ટિ.) અનુભવેતિ આત્મનો ભોગાયતનભૂતા । તથાવિધેતિ નરામરાદિરૂપા । ભૂતમાત્રેતિ ભૂતચતુષ્ટયવાદિનો નાસ્તિકસ્ય મતપ્રસન્નઃ । અભેદિનિતિ એકાકિનઃ । અનન્યુપેતેતિ અનન્નોક્તત્વાત્ । અભિન્નરૂપેતિ એકસ્વભાવતા । તદાઽન્યતરસ્મિન્નૈકસ્મિન્નરભવેઽનરભવે વર્તમાનઃ । અયમિતિ આત્મા । અપરિમેયેતિ અપરિમિતાનામપરાણાં સ્વક્રીયાનુભવનીયાનાં નરામરાદિભવપર્યાયાણામ્ । અન-નેતિ આત્મના । તદ્રૂપતયેતિ ભવપર્યાયવેદનરૂપતયા । અયમિતિ આત્મા । નિયમ્યતેતિ નિયંચીયતે ભૂતમાત્રેતિ નાસ્તિકત્વમ્ । તન્મતેનેતિ ચાર્વાકાભિપ્રાયેણ ॥

અનેનેતિ લોકાયિતેન । एतद्विदिति वेदनम् । तथैतद्वित्यादि । एतस्य नैयायिकप्रतिपक्षस्या-ऽनुमानस्य धर्मी મુમુક્ષરાદિકં बुद्धिमद्विषेयमित्यत्र । इन्द्रियेति प्रत्यक्षेण । अर्द्धत इति

અંશેનેત્યર્થઃ । દોલાયમાનેતિ દોલાયમાનો વિધાનતત્પરનરવ્યાપારો યત્ર સ તથા સન્દિગ્ધકર્તૃક इत्यर्थः ।
ભાવવાત્ इति पदार्थसंघातः । तत्रेति भाववाते ।

નનુ ભવત્યેવ વાધેયં યથેતદ્વિધાનાવધાનપ્રધાનઃ પુમાનિન્દ્રિયપ્રભવપ્રમૌલમ્બની-
ભૂતોઽમ્યુપેતો ભવતિ, યાવતાઽતીન્દ્રિયોઽયમ્, इति नायमुपद्रवः प्रभवति । તદનભિધાનીયમ્,
યતો વ્યાપ્તિપ્રતિપાદનપ્રત્યક્ષં માનમત્રેન્દ્રિયદ્વારોદ્ભૂતં વેદનં તવાભિમતમ્, ધૂમાનુમાનવત્ ।
ધૂમાનુમાનંસપિ ન પારાવારોદ્ભવોદર્યતનૂનપાત્તદિતરતનૂનપાતુત્વેન વ્યાપ્તિઃ પ્રતીતા-
इतीन्द्रियोद्भववेदनवैद्यभावालम्बनैर्वाऽनेनाऽनुमानेन भवितव्यम् । અન્યથા તુ તેન વ્યાપ્તિ
પ્રતીતિર્નુરૂપપાદૈવ । તતોઽપિ તત્ર વ્યાપ્ત્યનાલમ્બનીભૂતેન તેન બુદ્ધિમન્નિમિત્તેનાઽનુમેયતાઽપિ
નાદ્રિયતે । તથાત્વેન પ્રતિપાદિતં ત્વેતદત્રેન્દ્રિયવોધાવબોધ્યતયા નિયમેનામ્યુપેતવ્યમ્ ।
યદિ તુ તથામ્યુપેયતે, તદા નૈતદ્ નિમિત્તં તરુવિદ્યુદાદેરુપલભ્યતે, તતોઽનેન વેદનેનાઽત્ર
વાધો ભવત્યેવ ।

નનુ ધૂમાનુમાનપ્રત્યાય્યતનૂનપાતોઽપ્યેવમનેન વેદનેન વાધો ભવતિ, યતો
ન તત્રાપિ વિધીયમાનાનુમાનેન પ્રમાત્રા તનૂનપાદિન્દ્રિયવેદનેન વેદ્યતે । તદમનોરમમ્,
યતોઽત્રાનુમાતુર્વધિવિદ્યતે, વ્યવધિમાન્ પુનઃ પદાર્થો નેન્દ્રિયાલમ્બનીભવતિ, इति तद-
नालम्बनीभूतः पर्यततनूनपाद् न तेन वाधितुं पार्यते । યદા પુનઃ પ્રમાતા તત્ર પ્રવૃત્તો
ભવતિ, તદાનીમવ્યવધાનવાનયં તનૂનપાત્ તેનોપલભ્યતે । તરુવિદ્યુલ્લતાભ્રાદિ બુદ્ધિમ-
ન્નિમિત્તં તુ તત્ર પ્રવર્તમાનેનાઽપિ નિતરામવધાનવતાઽપિ નોપલભ્યતે । તતો ભવતિ
તત્રેન્દ્રિયોદ્ભવવોધવાધેતિ । તતોઽપિ તથાવિધધર્મ્યનન્તરનિમિત્તાધીનાત્મલાભત્વરૂપવ્યાપ્ય-
પ્રતિપાદનેન ત્વન્મતેન તુરીયવ્યાપ્યાભત્વોપનિપાતઃ । મન્મતેન ત્વન્તર્યાપ્તેરભાવેના-
નિયતપ્રતિપત્તિનિમિત્તતાઽત્ર વ્યાપ્યપરામૃતિઃ ।

नैयायिक-पृथ्वी पर्वतादि पदार्थानी रचयिता करनार पुरुष जे इन्द्रियजन्य
ज्ञाननो विषय मानेले होय तो न उपरोक्त अंशतः बाधरूप होय आवे. परंतु
अभोज्ये ते पुरुषने अतीन्द्रिय मानेले छे, माटे उपरोक्त होय नथी.

જૈન-આમ પણ કહી શકશો નહીં, કારણ કે-ધૂમવડે થતા અનુમાનની જેમ
આ અનુમાનમાં પણ વ્યાપ્તિના પ્રતિપાદનમાં સમર્થ પ્રમાણ તો તમોને ઇન્દ્રિય-
જન્ય જ્ઞાન ન હોય છે. ધૂમાનુમાનમાં પણ વડવાણિ અને જડરાણિ તથા તેથી
લિન્ન અન્ય પાર્વતીય અગ્નિ એ બધાની સમાનરૂપે વ્યાપ્તિ પ્રસિદ્ધ નથી. અર્થાત્
આપણે ધૂમ વડે જે અગ્નિનું અનુમાન કરીએ છીએ તે અગ્નિ વડવાણિ અને
જડરાણિ સાથે અગ્નિત્વને કારણે તુલ્ય હોવા છતાં ધૂમ સાથે જે અગ્નિની વ્યાપ્તિ-

૧ પ્રમાવાલ૦ મુ । ૨ ધૂમાનુમાનેનાપિ-મુ । ધૂમાનુમિતેરપિ મુપા । ટિપ્પણ્યઃ સ્યાદ્વાદરત્નાકરઃ
પૃ૦ ૪૨૩॥

ગૃહીત છે, તે અગ્નિ વડવાનલ અને જડરાશિથી વિલક્ષણ જ છે. અને એવા વિલક્ષણ અગ્નિનું જ ધૂમથી જ્ઞાન થાય છે, નહીં કે વડવાનલાદિ બધા પ્રકારની અગ્નિનું. માટે આ અનુમાન પણ ઇન્દ્રિયજન્ય પ્રત્યક્ષ જ્ઞાનના વેદ પદાર્થને જ વિષય કરનાર હોવું જોઈએ. જે એમ ન માનો તો ઇન્દ્રિયજન્ય પ્રત્યક્ષ જ્ઞાનથી વ્યાપ્તિની પ્રતીતિ દુર્ઘટ બની જશે. અર્થાત્ વ્યાપ્તિ પ્રત્યક્ષ પ્રમાણથી સિદ્ધ નહીં થાય. તેથી કરીને પ્રસ્તુત અનુમાનમાં વ્યાપ્તિનો વિષય નહીં થયેલ એવા (અદૃશ્ય) બુદ્ધિમજ્જન્યત્વની અનુમેયતા (સાધ્યતા) આદરણીય નથી, અર્થાત્ અદૃશ્ય અનુમેય સાધ્ય બની શકતું નથી. પરંતુ બુદ્ધિમન્નિમિત્તને પૂર્વોક્ત અનુમાનમાં અનુમેય-સાધ્યરૂપ કહેલું તો છે. માટે બુદ્ધિમત્કર્તૃત્વને ઇન્દ્રિયજન્યજ્ઞાનના વિષય તરીકે અવશ્ય માનવું જ જોઈએ.

અને જે તે પ્રકારનું બુદ્ધિમજ્જન્યત્વ માનવામાં આવે તો પછી એવું બુદ્ધિમજ્જન્યત્વ તરુવિદ્યુદાદિમાં ઉપલબ્ધ થતું નથી. માટે પૂર્વોક્ત અનુમાનના ધર્મીમાં અંશથી આ ઇન્દ્રિયવેદન દ્વારા બાધ થાય છે.

નૈયાયિક—ધૂમહેતુથી જાણવા યોગ્ય અગ્નિ પણ પ્રત્યક્ષથી દેખાતો નથી. તો તે પણ આ ઇન્દ્રિયજન્ય વેદન જ્ઞાનથી અંશતઃ બાધિત થશે. કારણ કે—અગ્નિ-વિષયક અનુમાનમાં પણ અનુમાન કરનાર પ્રમાતાને અગ્નિનું ઇન્દ્રિયજન્ય (પ્રત્યક્ષ) જ્ઞાન થતું નથી.

જૈન—તમારું આ કથન પણ મનોહારી નથી. કારણ કે—આ અનુમાનમાં તો અનુમાન કરનાર પુરુષને અગ્નિ સાથે વ્યવધાન છે. અર્થાત્ અનુમાન કરનાર પુરુષને અગ્નિ સાથે સાક્ષાત્ સંબંધ નથી. અને વ્યવધાનવાળો પદાર્થ ઇન્દ્રિયનો વિષય થતો નથી, એટલે પર્વતનો જે અગ્નિ ઇન્દ્રિયનો વિષય જ બન્યો નથી, તેનું જે ઇન્દ્રિય પ્રત્યક્ષ ન થાય તો તેથી તેમાં કશો બાધ થઈ શકતો નથી. કારણ કે પ્રમાતા પુરુષ જ્યારે વળી પર્વત પ્રદેશમાં પ્રવૃત્તિ કરે છે, ત્યારે તે વ્યવધાન વિનાના અગ્નિને પ્રત્યક્ષથી જાણી પણ શકે છે. પરંતુ તરુ વિદ્યુદલતા મેઘાદિ પદાર્થના બુદ્ધિમન્નિમિત્તને તો તેમાં પ્રવૃત્તિ કરનાર અને સતત સાવધાન છતાં પ્રમાતા જોઈ જ શકતો નથી. અર્થાત્ પ્રમાતા વૃક્ષાદિમાં બુદ્ધિમત્કર્તાને ઇન્દ્રિય પ્રત્યક્ષથી ક્યારેય સાક્ષાત્ જાણી શકતો જ નથી. માટે તમારા પૂર્વોક્ત અનુમાનો ધર્મી ઇન્દ્રિયજન્ય વેદનથી અંશતઃ બાધિત છે—એ અમારું કથન ચુકિતચુકત સિદ્ધ થયું.

તેથી ઉપર પ્રમાણે પ્રત્યક્ષ પ્રમાણથી ધર્મી બાધિત (દૂષિત) થયા પછી ‘ઉત્પત્તિ નિમિત્તને આધીન હોવાથી’ એ હેતુનું કથન કરવાને કારણે તમારા મતાનુસાર ચોથો હેત્વાભાસ એટલે કાલાત્યયાપદિષ્ટ નામનો એ હેત્વાભાસ થયો અને અમારા મતે તો અન્તર્યામિ ન હોવાથી અનિયત પ્રતિપત્તિનું નિમિત્ત બનવાને કારણે તે હેતુ અનૈકાન્તિક છે. એટલે કે હેતુ વ્યભિચારી હોવાથી તેનો પરાભવ છે.

(१०) इन्द्रियप्रभवप्रभालम्बनीभूत इति नायनरस्याश्रयीभूतः । उपद्रव इति एकदेशे प्रत्यक्षबाधः । व्याप्तिप्रतिपादनप्रत्यलमिति । अनुमानं हि गृहीतव्याप्तिकं प्रवर्तते । व्याप्तिश्च प्रत्यक्षेण गृह्यते भवता । तथेति नैयायिकस्य । इन्द्रियोद्भवेत्यादि गये वेद्यशब्देन दृश्यम् । अन्यथेति दृश्यत्वाभावे । तेनेति इन्द्रियवेदनेन । ततोऽपीति ततश्च । तत्रेति अनुमाने । तेन बुद्धिमन्निमित्तेनेति अदृश्येन बुद्धिमता कर्त्रा । अनुमेयता नाद्रियत इति व्याप्यनालम्बनीभूतं साध्यं न भवतीत्यर्थः । तथात्वेनेति व्याप्यनालम्बनत्वेन । एतदिति बुद्धिमन्निमित्तम् । इन्द्रियबोधावबोध्यतयेति प्रत्यक्षप्राप्ततया । तथेति इन्द्रियबोधावबोध्यतया ।

विधीयमानानुमानेनेति बहुव्रीहिः । तदनालम्बनीभूत इति इन्द्रियानाश्रयीभूतः । तेनेति इन्द्रियवेदनेन । बुद्धिमन्निमित्तमिति बुद्धिमच्च तन्निमित्तं च । तथाविधधर्मीत्यादि गये तथाविध इति प्रत्यक्षबाधितः । व्याप्यशब्देन हेतुः । तुरीयव्याप्याभत्वोपनिपात इति कालात्ययापदिष्टोपनिपातः । अनियतप्रतिपत्तिनिमित्ततेति अनैकान्तिकत्वम्—निमित्ताधीनात्मलाभत्वमपि भविष्यति, बुद्धिमद्विषयत्वमपि न भविष्यति—इति भावः ।

(टि०) ननु भवतीत्यादि । एतद्विधानेति भूभूधरादिजनकः । इन्द्रियप्रभवेति प्रत्यक्षज्ञान-विलोकनीयः । मानमिति प्रमाणम् । इन्द्रियद्वारेति प्रत्यक्षज्ञानम् । न हि प्रत्यक्षज्ञानमन्तरेण त्वन्मतेऽपि व्याप्तिः संभवति । पारावारेति वडवानलः । औदर्येति जठरसंभूतवह्निः, तयोरितरः सामान्यः पर्वतावष्टब्धो वा, तेषां सामान्येन । इन्द्रियोद्भवेति प्रत्यक्षज्ञानज्ञेयपदार्थाधारश्रितेन । अन्यथेति दृश्यत्वाभावे । तेनेति ऐन्द्रियज्ञानेन । ततोऽपीति ततश्च । तत्रेति साधने । व्याप्यनालम्ब्येति अदृश्येन बुद्धिमत्कर्त्रा । अनुमेयेति व्याप्यनालम्बनीभूतं साध्यं न भवतीत्यर्थः । तथात्वेनेति अनुमेयतया । एतदिति बुद्धिमन्निमित्तम् । अत्रेति अनुमाने । इन्द्रियबोधेति प्रत्यक्षवेदनवेद्यतया । यदि तु तथेति प्रत्यक्षज्ञेयतया । एतदिति बुद्धिपूर्वकम् । ततोऽनेनेति ऐन्द्रियप्रत्यक्षेण । अत्रेति अनुमानधर्मिणि अंशेन ।

अनेनेति ऐन्द्रियप्रत्यक्षेण । तत्रापीति कृशानुविषयाऽनुमानेपि । विधीयमानेति विधीयमानमनुमानं येन स तथा तेनाऽत्र बहुव्रीहिः । तदनालम्ब्येति इन्द्रियगोचरातीतः । तेनेति ऐन्द्रियेण । यद्वा पुनरित्यादि । तत्रेति वह्निमत्पर्वतादिप्रदेशे । तेनेति प्रमात्रा । तत्रेति तत्समूलोपविष्टेनाऽपि । तत्रेति वृक्षादौ बुद्धिमन्निमित्तपूर्वके साध्ये । इन्द्रियोद्भवेति प्रत्यक्षज्ञानबाधा । तथाविधेति प्रत्यक्षबाधितधर्मधर्म्यन्तरम् । व्याप्येति हेतुप्ररूपणात् । तुरीयेति त्वत्तर्कभिप्रायेण कालात्ययापदिष्टत्वाभासोपद्रवः । मन्मतेनेति मम तर्क-परितर्कणन्यायेन । व्याप्यपराभूतिरिति अनैकान्तिकत्वमित्यर्थः ।

तथेदं निमित्ताधीनात्मलाभत्वं यदि तन्मात्रमेव व्याप्यत्वेन प्रतिपाद्यते, तदा नाभिप्रेतपदार्थप्रतीतिनिर्वर्तनपर्याप्तमनुपलब्धपूर्वात्पत्तिव्यापारेन्द्रमूर्ध्नां मर्त्यपूर्वत्वप्रतीत्यर्थोपात्त-मृन्मयत्ववत् । न नाम निपेन्द्रमूर्ध्नां मृन्मयत्वमपि भिद्यते । ननु यद्यपि मृन्मयत्वं तुल्यमेवोभयत्रापि, तथापि नेन्द्रमूर्धाऽन्यो मानवपूर्वत्वेन प्रतीतो विद्यते । ततो विवादपदापन्नोऽप्ययं तत्तुल्यत्वेन न मर्त्यनिर्वर्त्यो भवति । तद् नावदातम्, यतोऽत्रापि न भू-

१. भवताम्—मु २. अदृश्यं इति पाठो मुद्रिते प्रती च ।

ધરભુવનાદિપ્રાયઃ પદાર્થોઽન્યો બુદ્ધિમન્નિમિત્તોપેતઃ પરિભાવિતો વર્તેતે । તતો વિવાદપદ્ધતિ-
પ્રતિબદ્ધોઽપ્યયં ન તથા ભવિતું લભતે ।

નનુ નિપાદિર્વિચ્યતે બુદ્ધિમન્નિમિત્તોપેતઃ પરિભાવિતઃ, અતો વિવાદાપ્નોઽપિ તથા-
ઽનુમાતુમનુરૂપઃ । તદવદ્યમ્, યતોઽન્યઙ્ગાપિ નિપાદિરેવ માનવનિર્વૃત્યો વિભાવિતો વિચ્યતે,
તતઃ પુરન્દરમૂર્ધ્નાઽપિ તન્નિર્વૃત્તેન નિતરાં ભવિતવ્યમ્ । નનુ નરનિર્મિતનિપાદિતઃ પુરન્દરમૂર્ધ્નો
વૈરૂપ્યમુપલબ્યતે. તતો ન તત્ર મર્ત્યનિર્વૃત્તતાનુમાનમુપપન્નમ્ । યથેવમ્, તદાનીમેતદ
વૈરૂપ્યં નિપાદિતો મૂર્ધ્નધરભુવનાદેરપિ પરિભાવ્યતે, યતો નિપાદિનાઽનુપલબ્ધબુદ્ધિમદ્-
વ્યાપારાત્મનાઽનુપલબ્ધેન નિયમતો નિર્વર્તિતોઽયં મતિમતેતિ બુદ્ધિરુત્પાદ્યતે, ન પુનર્ભુવ-
નાદિના । તતો ન નિમિત્તાધીનાત્મલાભવમાત્રં બુદ્ધિમદ્દેતુત્વપ્રતીતિવિધાનવન્ધુરમ્ ।

યદા તુ ધરિત્રીધરિત્રીધરત્રિભુવનાદિવિધાનં ન પ્રતીતમ્, તદાનીં ત્રિનયનો
ભુવનભવનાન્તર્માવિભાવત્રાતપ્રદ્યોતનપ્રવલવેદનપ્રદીપવાન્, इति निर्धनदानमनोरथप्रथैवेय-
मिति ॥

૧૪ ત્યાદિવચનદ્વયેન સ્યાદિકવચનત્રયેણ વર્ણેત્સુ ।

ત્રિભિરધિકૈર્દશભિરયં વ્યધાયિ શિવસિદ્ધિવિધ્વંસઃ ॥૧॥૨૬॥

(તિ, તે । સિ, ટા, ડસ્ । તથદધન । પવમમ । યરલવ ।)

વળી, કોઈ પણ વિશેષણ વિના ‘નિમિત્તાધીનાત્મલાભત્વ’ માત્ર એટલો જ
હેતુ કહો તો તે તમને અભિપ્રેત પદાર્થની પ્રતીતિ કરાવી શકશે નહીં. જેમ કે
જેની ઉત્પત્તિનો વ્યાપાર પૂર્વે જાણ્યો નથી એવા રાફડામાં ‘મનુષ્યજન્યત્વ’
સિદ્ધ કરવાને મૂકેલ ‘મૃન્મયત્વ’ હેતુ. અહીં ઘડા અને રાફડાના ‘મૃન્મયત્વ’
માં કંઈ ભેદ નથી અર્થાત્ ‘રાફડો માનવકૃત છે મૃન્મય હોવાથી ઘડાની જેમ-
આ અનુમાનમાં ઘડો અને રાફડો એ બન્નેમાં ‘મૃન્મયત્વ’ હેતુ સમાન હોવા
છતાં તે ઘડાના માનવકૃતૃત્વની જેમ રાફડાના માનવકૃતૃત્વને સિદ્ધ કરતો નથી.

નૈયાયિક-ઘડો અને રાફડો એ બન્નેમાં ‘મૃન્મયત્વ’ સમાન હોવા છતાં
જગતમાં માનવકૃત બીજો કોઈ રાફડો પ્રસિદ્ધ નથી. માટે વિવાદાસ્પદ આ રાફડો
પણ બીજા રાફડા જેવો હોવાથી મનુષ્યજન્ય-માનવકૃત નથી. આ પ્રમાણે
મૃન્મયત્વ સમાન છતાં તે પ્રતીતિ કરાવી શકતો નથી.

જૈન-તમારું આ કથન નિર્દોષ નથી. દારણ કે જો એમ કહો તો પ્રકૃત
અનુમાનમાં પણ અન્ય કોઈ પૃથ્વી-પર્વતાદિ પદાર્થ પણ આ પૂર્વે બુદ્ધિમ-
ત્પુરુષથી જન્ય જાણેલો નથી. એટલે વિવાદાસ્પદ પૃથ્વી-પર્વતાદિને વિષે પણ બુદ્ધિ-
મજ્જન્ય-બુદ્ધિમાન પુરુષે બનાવેલ છે-એમ અનુમાન કરી શકાય નહીં.

નૈયાયિક-ઘટાદિ પદાર્થ વિષે બુદ્ધિમાન પુરુષે તે બનાવેલા છે, એવું
સ્પષ્ટ દેખાય છે. માટે વિચાર કરતાં વિવાદાસ્પદ પૃથ્વી આદિ વિષે પણ તે જ
પ્રમાણે બુદ્ધિમાન પુરુષે બનાવેલ છે-એમ અનુમાન કરવું યુક્તિયુક્ત છે.

જૈન-એમ કહેવું તે પણ સ્તુત્ય નથી કારણ કે-તે જ ન્યાયે ઘટાદિ માનવ-કૃત જોયેલ હોવાથી રાક્ષો પણ માનવકૃત સિદ્ધ થઈ જશે.

નૈયાયિક-માનવકૃત ઘટાદિથી રાક્ષો વિલક્ષણ જોવાય છે. માટે રાક્ષોમાં તે માનવકૃત છે-એવું અનુમાન યુક્તિયુક્ત નથી.

જૈન-એમ કહો તો, પછી એ પ્રશ્નરતું વૈલક્ષણ્ય તો ઘટ અને પૃથ્વીઆદિમાં પણ દેખાય છે. કારણ કે જે ઘડાને વિષે બુદ્ધિમાન્ પુરુષનો વ્યાપાર જોવામાં આવેલ નથી તેવા ઘડાને જોઈ ને પણ આ ઘડો જરૂર કોઈ બુદ્ધિમાન્ પુરુષે બનાવ્યો છે-એવું જ્ઞાન થાય છે, પરંતુ પૃથ્વીઆદિને જોવાથી કોઈને પણ એવું જ્ઞાન થતું નથી. માટે માત્ર-ઉત્પત્તિ નિમિત્તને આધીન હોવાથી-એ હેતુ ‘બુદ્ધિમાનનું કાર્ય છે-’ એ સાધ્યને સિદ્ધ કરવાને સમર્થ નથી.

જો પૃથ્વી, પર્વત, ત્રિભુવનાદિ પદાર્થની રચના-ઉત્પત્તિ જ સિદ્ધ થતી નથી, તો પછી ‘ત્રિનયન-દેવદેવ મહાદેવ ભુવનરૂપ ભવનમાં રહેલ પદાર્થ સાર્થને પ્રકાશિત કરવામાં જ્ઞાનરૂપ દીપકવાળો છે અર્થાત્ સર્વજ્ઞ છે’-એ વાત તો નિર્ધન પુરુષના દાન કરવાના મનોરથ જેવી છે અર્થાત્ વ્યર્થ છે.

આ રીતે ક્રિયાપદનાં એ વચન (તિ-તે) નામની વિલક્ષિતાનાં ત્રણ વચન (તિ-ટા-હ્) અને તેર અક્ષરો (ત-થ-દ-ધ-ન, પ-વ-મ-મ, ય-ર-લ-વ) નો પ્રયોગ કરી શિવસિદ્ધિનો વિધ્વંસ કરેલ છે. અર્થાત્ શિવ જગત્કર્તા હોઈ સર્વજ્ઞ છે એ માન્યતાનો નિરાસ કરેલ છે. ૨૬.

(પ૦) તદા નાભિપ્રેતેતિ ગચે અભિપ્રેતઃ પદાર્થો બુદ્ધિમત્કર્તૃકારવમ્ । અનુપલબ્ધપૂર્વો-ત્પત્તિવ્યાપારેન્દ્રમૂર્ધ્ન ઇતિ । અનુપલબ્ધપૂર્વ ઉત્પત્તિવ્યાપારો યસ્યેતિ સમાસઃ । સ હિ પિપીલિકા-દિભિન્નિષ્પાદ્યમાનો ન દટઃ । ઇન્દ્રમૂર્ધ્ના વલ્મીકઃ । નિપેન્દ્રમૂર્ધ્ન ઇતિ ષટ્વલ્મીકયોઃ સમાહારદ્વન્દ્વ-ક્રવાત્ । અન્ય ઇતિ અનુપલબ્ધપૂર્વોત્પત્તિવ્યાપારેન્દ્રમૂર્ધ્નોઽન્યઃ । કોઽર્થઃ ? ઉપલબ્ધપૂર્વોત્પત્તિવ્યાપાર-ઇત્યર્થઃ । અયમિતિ તરુવિયુદાદિઃ ॥૨૬॥

(ટિ૦) તન્માત્રમેવેતિ નિર્વિશેષણમેવ । તદા નાભિપ્રેતેતિ અભિપ્રેતસ્ય બુદ્ધિમદ્વિષેયતયાઽભિ-લષિતસ્ય પદાર્થસ્ય ભૂભૂવરાદેર્નિશ્ચયોત્પાદનસમર્થમ્ । અનુપલબ્ધઃ પૂર્વમજ્ઞાતઃ પૂર્વ ઉત્પત્તિવ્યાપારો યસ્ય એવંવિધસ્યેન્દ્રમૂર્ધ્નો વલ્મીકમ્પ્રજ્ઞસ્ય મનુષ્યનિષ્પાદ્યનિશ્ચયનિમિત્તં ગૃહીતમુન્મયત્વવત્ । યથા ઇન્દ્રમૂર્ધ્ના માનવકૃતઃ મૃનમયત્વાત્ કલશવત્ । એતદનુમાનમલીકમ્ । નિપેતિ ષટઃ । ઉભયત્રાઽપિ ષટે ઇન્દ્રમૂર્ધ્ન ચ । અયમિતિ ઇન્દ્રમૂર્ધ્ના । તત્તુલ્યેતિ માનવપૂર્વવાત્પ્રાગીતાન્યેન્દ્રમૂર્ધ્નસામ્યેન । યતોઽત્રાપીતિ ભવત્રયુક્તાનુમાને । અયમિતિ ભૂભૂવરાદિઃ પદાર્થપ્રવરઃ । તથેતિ બુદ્ધિમન્નિમિત્તાધીનાત્મલભરૂપઃ ।

નિપાદિરિતિ ષટાદિઃ । પરિભાષિત ઇતિ વિચારતઃ । વિવાદેતિ વિવાદપદ્ધતિસમારૂઢો ભૂભૂવરાદિરપિ તથેતિ બુદ્ધિમન્નિમિત્તોપેતઃ । પુરન્દરેતિ ઇન્દ્રમૂર્ધ્નાપિ વલ્મીકેનાપિ તન્નિર્વર્ત્યેતિ માનવનિષ્પાદ્યેન । ન તત્રેતિ વલ્મીકશૃંગે । યથેવમિતિ કુટપુરન્દરમૂર્ધ્નોરાકારવૈરૂપ્યાદેવ માનવનિષ્પાદ્યાનિષ્પાદ્યમેદઃ । એતદ્વૈરૂપ્યમિતિ વલ્મીકોપદિષ્ટવૈરૂપ્યમ્ । અનુપલબ્ધેતિ પૂર્વમજ્ઞાત-મતિમત્ત્વકર્તૃવિકલ્પવસાયસ્વરૂપેણ જ્ઞાતેન । અયમિતિ નિપાદિઃ । શિવસિદ્ધીતિ ત્રયોદશભિર્વર્ણ-દ્વિભ્યાં ત્યાદેભિર્વર્ણ-સ્વાદેર્નિયમેન જ્ઞેવાભિમતં વિશ્વસ્ય શિવકર્તૃત્વં નિરસ્તં સૂરિભિઃ ॥૨૬॥

કેવલિનઃ કવલાહારવત્ત્વં સર્વવિત્ત્વં વિરુદ્ધતઃ ઇતીષ્યતો નમ્રાટાન્ વિષટ-
યિતુમાહુઃ—

ન ચ કવલાહારસ્ત્વેન તસ્યાઽસર્વજ્ઞત્વમ્, કવલાહાર-
સર્વજ્ઞત્વયોરવિરોધાત્ ॥૨૭॥

§૧ તથાહિ—અનયોઃ સાક્ષાત્, પરમ્પરયા વા વિરોધમભિદર્શનહીનાઃ ? તત્ર યદિ સાક્ષાત્પક્ષોપક્ષેપર્વીકા દક્ષા વિવેક્ષેયુઃ ક્ષણકાઃ, તત્ ક્ષૂણમ્ । ન હિ સતિ સાર્વજ્યે કેવલી કવલાન્ ન પ્રાપ્નોતિ, પ્રાપ્તાનપિ નાઽઽહર્તુ શક્નોતિ, શક્તોઽપિ વા વિમલકેવલાઽઽલોક-
પલાયનશક્ત્યા નાહરતીત્યસ્તિ સંભવઃ, અન્તરાયકેવલાવરણકર્મણોઃ સમૂલકાપઙ્કષણાત્ ।

અથ પરમ્પરાકલ્પકલ્પનાસ્વરૂપતરૂપગા જલ્પેયુઃ, તદપ્યસ્પીયઃ, યતઃ કિમેવં સતિ કવલાહારસ્ય વ્યાપકમ્, કારણમ્, કાર્યમ્, સહચરાદિ વા સાર્વજ્યેન વિરોધમધિવસેત્ ? અશેષમપિ ચૈતત્ પરસ્પરપરિહારેણ, સહાનવસ્થાનેન વા વિરુદ્ધેત્ ? । પ્રાચીનેન ચેત્ । તદાનીં તાવકજ્ઞાનેનાઽપિ સાકં કવલાહારવ્યાપકાદેઃ પરસ્પરપરિહારસ્વરૂપવિરોધસદ્વાવાદ્ ભવતોઽપિ કવલાહારાભાવઃ સ્યાત્—ઈત્યહો ! પુરુષકારઃ, યત્ સ્વસ્થૈવ પ્રમંથિતાસિ । દ્વિતીયેન તુ ન તાવદ વ્યાપકં વ્યાહત્યતે । કવલાહારસ્ય હિ વ્યાપકં શક્તિવિશેષ-
વશાદુદરકન્દરાકોળે ક્ષેપઃ । સ ચ સતિ સાર્વજ્યે સુતરાં સંભાવ્યતે, વીર્યાન્તરાયકર્મનિર્મૂ-
લોન્મૂલનાત્ તત્ર તત્ક્ષેપહેતોઃ શક્તિવિશેષસ્ય સંભવાત્ ।

કેવલી કવલાહાર કરે તો તેના સર્વજ્ઞત્વની હોતિ થાય એવી માન્યતા ધરાવનાર (અર્થાત્ કેવલીના કવલાહારનો વિરોધ કરનાર) દિગમ્બરનું ખંડન—
તે કવલાહારી હોવાથી અસર્વજ્ઞ નથી. કારણ કે કવલાહાર અને સર્વજ્ઞત્વનો વિરોધ નથી. ૨૭

§૧ તે આ પ્રમાણે—દિગમ્બરો કવલાહાર અને સર્વજ્ઞત્વનો વિરોધ સાક્ષાત્ છે—એમ કહેશે કે પરંપરાથી ? સાક્ષાત્ વિરોધનું ક્થન તુચ્છ છે, કારણ કે કેવલીમાં સર્વજ્ઞપણું હોવાથી કોણીઆને પ્રાપ્ત કરી શકતા નથી અથવા પ્રાપ્ત થયેલ કોણીઆનો આહાર કરી શકતા નથી કે નિર્માણ કેવલજ્ઞાન આલી જવાને ભયે આહાર કરતા નથી ? આમાંના કશાનો સંભવ નથી, કારણ કે અંતરાય કર્મ અને કેવલજ્ઞાનાવરણ કર્મનો મૂળમાંથી સદંતર નાશ થયેલ છે. અર્થાત્ કેવલીમાં સર્વજ્ઞત્વ અને આહારની પ્રાપ્તિ આદિનો સંભવ છે.

કવલાહાર અને સર્વજ્ઞત્વનો પરંપરાએ વિરોધ કહો તો અમે પૂછીએ છીએ કે—કવલાહારનું વ્યાપક, કારણ, કાર્ય કે સહચરાદિ સર્વજ્ઞત્વના વિરોધી છે ? વળી તેમનો એ વિરોધ પરસ્પરપરિહારરૂપ છે કે સહાનવસ્થાનરૂપ છે ? પરસ્પરપરિહારરૂપ વિરોધ માનો તો અંતમારા જ્ઞાન સાથે પણ કવલાહારનો વ્યાપકાદિનો પરસ્પરપરિહારરૂપ વિરોધ છે જ, તો તમારામાં પણ કવલાહારનો અભાવ થશે.

આ પ્રકારે તમારું પરાક્રમ તમારો જ પરાભવ કરે છે. તે ખરેખર આશ્ચર્ય છે. કવલાહારના વ્યાપકાદિનો સર્વજ્ઞત્વ સાથે સહાનવસ્થાનરૂપ વિરોધ કહો તો તેમાંથી કવલાહારના વ્યાપકનો સર્વજ્ઞત્વ સાથે વિરોધ કહી શકશો નહીં, કારણ કે કવલાહારનું વ્યાપક છે-વિશિષ્ટશક્તિના પ્રભાવથી ઉદ્ભવેલું શુદ્ધાના એકદેશમાં પ્રક્ષેપ કરવો તે અર્થાત્ પેટમાં આહાર નાખવો એ છે. અને તે તો અહંતમાં સર્વજ્ઞત્વ હોવાથી સુતરાં સંભવે છે. કારણ કે- તેમણે વીર્યાન્તરાયકર્મનો મૂળ-માંથી નાશ કરેલ છે. તેથી કવલાહાર કરવાની શક્તિ વિશેષરૂપે સંભવે છે.

(ટિ.)-તથાહીત્યાદિ । અનયોરીતિ કવલાહારસર્વજ્ઞત્વયોઃ બહીકાઃ ક્ષણિકાઃ નિર્લજ્જાઃ, નગ્નત્વાત્ । તન્નેતિ પશ્ચદ્યમધ્યે । પ્રાચીનેત્યાદિ । પરસ્પરેતિ જ્ઞાને કવલાહારો નાસ્તિ કવલાહારે ચ જ્ઞાનં નાસ્તીતીતરેતરાભાવઃ । તવાડપિ કરતલગતકવલાદિજ્ઞાનસદ્ભાવે કવલાહારો ન યુક્તિયુક્તઃ, વિરોધાત્ । દ્વિતીયેનેતિ સહાનવસ્થાનેન । તન્નેતિ સર્વજ્ઞે । તત્કેપેતિ કવલાહારક્ષેપનિમિત્તસ્ય ।

§૨ કારણમપિ વાહ્યમ્, આમ્યન્તરં વા વિરોધમધિરોહેત્ ? વાહ્યમપિ કવલનીયં વસ્તુ, તદુપહારહેતુપાત્રાદિકમ્, ઔદારિકશરીરં વા ? ન પ્રથમમ્, યતો યદિ સર્વવેદિ-સંવેદનં કવલનીયપુદ્ગલૈર્વિરોધધુરાં ધારયેત્, તદાનીમસ્મદાદિસંવેદનમપિ તથા સ્યાત્ । ન खलु तरुणतस्तरणिकिरणनिकरेणाऽन्धकारनिकुरुष्वં विरुद्धं प्रदीपालोकेनाऽपि न तथा भवति । तथा च करतलजुलिताहारमोचरज्ञानोत्पादेऽस्मदादीनामपि तदभावो भवेत्-इत्यहो ! किमपि नूतनतत्त्वलोककौशलम्, यदात्मन्यपि नाहारपेक्षा । अस्मदादौ तयोर्विरोधावबोध एव हि तत्र तत्प्रतिपत्तावुपायः, तस्यास्मदादीनामगोचरत्वात्, यथाऽस्मदादौ ज्ञानतारतम्यावबोधस्तस्य निःशेषविषयत्वस्य प्रतिपत्ताविति । पात्रादि-पक्षोऽपि नाऽक्षूणः, भगवतामर्हतां पाणिषत्त्वात् । इतरंपामपि केवलिनं स्वरूपमात्रेण तत् तद्वિरोधदुर्धरं स्यात्, ममकारकारणतया वा ? तत्रादिमः समनन्तरपक्षप्रहारेणैवो-पक्षीणः । द्वितीयोऽपि नास्ति, निर्मोहत्वेन तेषां तत्र ममकारविरहात् । न च पात्रादिभावे भवितव्यमेवानेनैववश्यम्भावोऽस्ति, शरीरभावेऽपि तद्वावप्रसङ्गात्, इतरजनेषूभयभावेऽपि तददर्शनात् । ઔદારિકશરીરમપિ ન તેન વિરોધમધ્યૂષિવત્, કેવલોત્પત્તિસમનન્તરમેવ તદભાવાપત્તેઃ ।

§ ૨ કવલાહારના કારણ સાથે સર્વજ્ઞત્વનો સહાનવસ્થાનરૂપ વિરોધ કહો તો તે વિરોધ બાહ્ય કારણ સાથે કે આભ્યન્તર કારણ સાથે છે ? બાહ્ય કારણ સાથે કહો તો કવલનીય (કોળીઆને યોગ્ય આહારાદિ) તે બાહ્ય છે કે કવલનીય વસ્તુ લાવવાના સાધન રૂપ પાત્રાદિ છે કે ઔદારિકશરીર ? કવલનીય વસ્તુ સાથે સહાનવસ્થા-નરૂપ વિરોધ કહો તો તે યોગ્ય નથી. કારણ કે સર્વજ્ઞનું જ્ઞાન કવલનીય પુદ્ગલો સાથે વિરોધી હોય તો-આપણું જ્ઞાન પણ કવલનીય પુદ્ગલો સાથે વિરોધી હોવું જોઈએ. કારણ કે મધ્યાહ્ન કાળના સૂર્યના કિરણો સાથે અંધકારનો વિરોધ હોય

તો દીવાના પ્રકાશ સાથે પણ વિરોધ છે જ અને તે રીતે હથેળીમાં રહેલ આહારના જ્ઞાનની ઉત્પત્તિને કારણે આપણામાં પણ કવલાહારનો અભાવ થઈ જશે. આ પ્રકારે તમારી આ નવીન તત્ત્વાલોકનની કુશલતા પણ આશ્ચર્યરૂપ છે. કારણ કે આથી તો તમારે પણ આહારની અપેક્ષા નહીં રહે. જો આપણામાં જ્ઞાન અને કવલનીય પુદ્ગલોના વિરોધની પ્રતીતિ હોય તો તેને આધારે કેવલીમાં પણ જ્ઞાન અને કવલાહારના પુદ્ગલોના વિરોધની પ્રતીતિ કરી શકાય જેમ કે સ્વયં અર્હતનું સર્વજ્ઞત્વ તો આપણને પ્રત્યક્ષ નથી. છતાં પણ આપણામાં જ્ઞાનની તરતમતાનો જે બોધ છે તે જ્ઞાનની સર્વવિપયતા સિદ્ધ કરે છે. અર્થાત્ જેવી રીતે આપણામાં જ્ઞાનતારતમ્યતાનો જે અનુભવ છે, તેને આધારે આપણે જ્ઞાનની સર્વવિપયતા સિદ્ધ કરીએ છીએ, જો કે સર્વજ્ઞત્વ આપણને પ્રત્યક્ષ નથી. તેવી જ રીતે આપણામાં જ્ઞાન અને આહારનો વિરોધ અનુભવાય તો જ સર્વજ્ઞમાં પણ તેવો વિરોધ છે એમ સિદ્ધ કરી શકાય. પણ આપણામાં તો જ્ઞાન અને આહારનો અવિરોધ છે. પાત્રાદિ સાથે પણ સહનવસ્થાનરૂપ વિરોધ યોગ્ય નથી, કારણ કે અર્હત ભગવાન્ તો કરપાત્રી હોય છે. અને સામાન્ય કેવલીના જ્ઞાન સાથે પાત્રાદિનો વિરોધ કહો તો-શું પાત્રના સ્વરૂપ માત્રથી વિરોધ છે કે પાત્ર પ્રત્યે મમત્વને કારણે? સ્વરૂપમાત્રથી વિરોધ કહો તો તે અનન્તર કહેલ કવલનીય પુદ્ગલના વિરોધના ખંડનથી ખંડિત થઈ જાય છે, અર્થાત્ જેમ આપણા જ્ઞાન અને પાત્રને વિરોધ નથી તેમ સામાન્ય કેવલીના સર્વજ્ઞત્વને અને પાત્રને કશો વિરોધ નથી. મમત્વને કારણે પણ વિરોધ ઘટી શકતો નથી. કારણ કે અર્હત ભગવાન્ કે સામાન્ય કેવલીઓ નિર્મોહી છે. માટે તેઓને પાત્રાદિમાં મમત્વભાવ ઘટી શકતો નથી. જો પાત્રાદિ હોય તો મમત્વ થાય જ એવો પણ નિયમ નથી, કારણ કે જો એવો નિયમ માનવામાં આવે તો શરીર હોવાથી તેમાં પણ મમત્વભાવની ઉત્પત્તિ માનવી પડશે. કારણ કે-સામાન્યલોક (આમ જનતા)-માં પાત્રાદિ અને શરીર એ બન્ને હોય છે ત્યારે તેઓનું તે બન્નેમાં મમત્વ જોવામાં આવે છે. અર્થાત્ શરીર હોવા છતાં જેમ કેવલીઓને તેમાં મમત્વભાવ નથી, તેમ પાત્રાદિ હોય છતાં તેમાં કેવલીઓને મમત્વભાવ હોતો નથી. ઔદારિક શરીરનો પણ સર્વજ્ઞત્વ સાથે વિરોધ નથી. કારણ કે-જો વિરોધ હોય તો કેવળજ્ઞાનની ઉત્પત્તિ થાય કે તરત જ તે ઔદારિક શરીરનો અભાવ થઈ જવો જોઈએ પરંતુ થતો નથી. માટે વિરોધ નથી.

(૧૦)-સમનન્તરપદ્મપ્રહારેનૈવેતિ અસ્મદ્જ્ઞાનમપીત્યાદિરુપેય । અનેનેતિ મમકારેણ ॥

(ટિ.) કવલનીયમિતિ અનાયં શાકાગ્નિકાયમ્ । તદુપહારેતિ કવલનીયવસ્ત્વાનયન-કારણમ્ । તથા સ્યાદિતિ અસ્મદ્જ્ઞાનમપિ કવલાહારેણ વિરુદ્ધં ભવેત્ । ન તથેતિ અન્ધકારનિકુરમ્બં પ્રદીપેન સમં વિરુદ્ધં ન । તથા ચેતિ કવલાહારજ્ઞાનયોર્વિરોધસદ્ભાવે સતિ હસ્તસ્થિતકવલજ્ઞાનમપ્યસ્માકં ન સ્યાત્ । સ્વરૂપમપ્યસ્મજ્ઞાનં તથા નિર્મૂઝનાશમાસાદયેત્ । અસ્મદ્જ્ઞાનવિત્યાદિ' । તયોરિતિ જ્ઞાન-કવલનીયાદ્યપુદ્ગલોઃ । અવબોધ इति વિરોધજ્ઞાનમિતિ । તન્નેતિ સર્વજ્ઞત્વે । તત્પ્રતિપત્તૌ વિરોધ-

૧ કેવલાવરણકર્મણારિતિ અન્તરાયક્ષયાત્ પ્રાપ્નોતિ આહતું શયનોતિ કેવલં ન પલાયતે इत्यધિકં મુદ્રિતે.

प्रतिपत्तौ । तस्येति विरोधस्य । तारतम्येति अधिकधिकत्वबोधः । तस्येति सर्वज्ञत्वस्य उपाय इति सम्बन्धः । इतरेषामिति सामान्यकेवलिनां अस्मदादीनां वा ।

तदिति पात्रादि । समनन्तरेति पात्रादिना सह सर्वज्ञत्वस्य विरुद्धत्वे सति अस्मदादि-ज्ञानमपि पात्रादिना सह विरोधमधिगमेत् । निर्मोहत्वेन तेषामिति भगवतां तीर्थङ्कराणां सामान्य-केवलिनां वा । तत्रेति पात्रादी । अनेनेति ममकारेण मोहेन वा । तद्भावेति ममकारभाव-प्रपत्तेः । उभयभावेऽपीति पात्रादिशरीरलक्षणद्वयसम्भवेऽपि । तद्दर्शनादिति ममकारविलो-
कान्मोहनिरीक्षणद्वय । औदारिकेत्यादि । तेनेति सर्वज्ञत्वेन । अध्युपिवत् इति अधिपूर्ववत् निवासे अधुवास वचनमुक्तानां वन्त् प्रथमः स्वपिवचीत्यादिना सम्प्रसारणं द्विवचनम्, अर्त्तौपसैक-
इडन्तः, प्र० सि ननुस्का० सिशेषः, विरामव्यञ्जनादावुक्तमिति देशवलादिति नलोपः । विराम-
व्यञ्जना० सस्य दम्ब वा विरोधे तत्परम् । तदभावेति औदारिकशरीराभावप्राप्तेः ।

आम्यन्तरमपि तत्कारणं शरीरम्, कर्म वा ? । न तावत् प्रथमं विरुध्यते, भुक्तिहेतोस्तैजसशरीरस्य सार्वज्ञ्येन सार्धं त्वयापि सत्त्वस्वीकारात् । कर्मापि घाति, अघाति वा ? धात्यपि मोहरूपम्, इतरद् वा ? इतरदपि ज्ञानदर्शनावरणे, अन्तरायो वा ? नायः, तयोर्ज्ञानदर्शनावरणमात्रचरितार्थत्वेन तत्कारणत्वानुपपत्तेः । नापि द्वितीयः, अन्तरायविलयस्यैव तत्कारणत्वात्, तस्य च साकञ्च्येन केवलिनस्त्वयापि स्वीकारात् । मोहोऽपि बुभुक्षालक्षणस्तत्कारणम्, सामान्येन वा ? प्रथमप्रकारं सर्वत्रापीयं तत्कारणम्, अस्मदादावेव वा ? प्राच्यः प्रमाणमुद्रादरिद्रः ।

अथ या चेतनक्रिया सेच्छापूर्विकैव, यथासंप्रतिपन्ना, तथा च भुजिक्रिया— इत्यस्ति प्रमाणम् । तथाहि—प्रथमं प्रमाता प्रमिणोति, तत इच्छति, अनन्तरं यतते, ततोऽपि करोतीति । नैवम्; मुत्तमतमूर्च्छितादिक्रियाभिर्यभिचारात्, स्ववशचेतन-
क्रियेति सविशेषगहेतुपादानेऽपि केवलितगतितिस्थितिनिपद्यादिक्रियाभिर्यभिचारात् । द्वितीये तु सिद्धसाध्याः स्मः, केवलिनि वेदनीयादिकारणिकाया भुक्तेः सिद्ध-
त्वात् । न सामान्येनाऽपि मोहस्तत्कारणम्, एवं हि गतिस्थितिनिपद्यादीनामपि स एव कारणं स्यात् । तथा च केवलिनि मोहाभावात् तासामप्यभावो भवेदिति कुतस्तीर्थप्रवृत्तिः स्यात् ?

अथ गत्यादिकर्मैव तत्कारणम्, न मोहः । तर्हि वेदनीयादिकर्मैव कवला-
हारकारणम्, न मोह इत्यपि प्रतिपद्यताम् । अथाधातिकर्म तत्कारणम्— किमा-
हारपर्याप्तिः नामकर्मभेदः, वेदनीयं वा ? । न द्वयमप्येतत् प्रत्येकं तथा युक्तम्. तथा-
विधाहारपर्याप्तिनामकर्मोदये वेदनीयोदयप्रवृत्तप्रचलदौर्द्यञ्चलनोपतप्यमानो हि पुमानाहा-
रमाहारयति । एवं च समुदितं पुनरेतद् भवति तत्कारणम्, किन्तु न सार्वज्ञ्येन
विरुध्यते, सर्वज्ञं त्वयाऽपि तदुपगमात् ।

અથ મોહસહકૃતં તત્ તત્કારણમ્ । તદસદ્ગતમ્, ગત્યાદિકર્મણામિવાસ્યાપિ મોહસાહાયકરહિતસ્યૈવ તત્ તત્કારિત્વાવિરોધાત્ । અથાશુભપ્રકૃતયઃ પૃથૈતસ્ય સાહાયકમપેક્ષન્તે; નાન્યા ગત્યાદયઃ, અશુભપ્રકૃતિરન્વેયમસાતવેદનીયરૂપેતિ ચેત્ । તત્કિમિયં પરિમાષા ! અસ્મદાદૌ તથાદર્શનાદેવં કલ્પ્યત ઇતિ ચેત્ । નનુ શુભપ્રકૃતયોઽપ્યસ્મદાદૌ મોહસહકૃતા એવ સ્વકાર્યકારણકૌશલમવલમ્બમાના વિલોકયાન્નકિરે, તતસ્તા અપિ તથા સ્યુઃ, તતો નૈતદ્વયસ્ય મોહાપેક્ષસ્ય તત્કારણત્વમ્, કિન્તુ સ્વતન્ત્રસ્ય । તત્ત્વ કેવલિન્યવિકલમસ્યૈવ । તન્ન કારણં કેવલિત્વેન વિરુદ્ધયતે ।

આભ્યન્તર કારણ સાથે સહાનવસ્થાનરૂપ વિરોધ હોય તો તે આભ્યન્તર કારણ શરીર છે કે કર્મ ? શરીરનો તો સર્વજ્ઞત્વ સાથે વિરોધ નથી કારણ કે ભોજનમાં અંતરંગ કારણરૂપ તૈજસ શરીર છે, અને તે તૈજસ શરીરની સત્તા સર્વજ્ઞત્વ સાથે તમોએ પણ સ્વીકારેલ જ છે, કર્મનો વિરોધ હોય તો-તે ઘાતી છે કે અઘાતી ? ઘાતી હોય તો-તે મોહનીય છે કે મોહનીયથી ભિન્ન ? મોહનીયથી ભિન્ન કહો તો તે જ્ઞાનાવરણીય અને દર્શનાવરણીય છે કે અંતરાય છે ? જ્ઞાનાવરણીય અને દર્શનાવરણીય કહી શકશો નહીં. કારણ કે તે બન્ને કર્મો અનુક્રમે જ્ઞાન અને દર્શનને જ રોકવામાં સમર્થ છે. માટે તે બન્ને કર્મો કવલાહારનું કારણ બની શકતાં નથી. અંતરાય કર્મ કહો તો તે પણ યુક્તિયુક્ત નથી કારણ કે-અંતરાય કર્મનો વિલય એ જ કવલાહારનું કારણ છે. અને તે અંતરાય કર્મનો સંપૂર્ણતયા નાશ કેવલીમાં તમે પણ માનો છો. કવલાહારનું કારણ મોહ છે. અને તે સર્વજ્ઞત્વનો વિરોધી છે-એમ કહો તો તે મોહ ખાવાની ઇચ્છારૂપે કવલાહારનું કારણ છે કે સામાન્યરૂપે ? ખાવાની ઇચ્છા હોય તો કવલાહાર થાય એ પ્રથમ પદ્ય કહો તો શું બધા આત્મામાં એમ બને છે, કે આપણમાં જ ? બધા આત્મામાં એમ બને છે એ માનવું તેમાં કોઈ પ્રમાણ નથી.

શંકા-જે ચેતન ક્રિયા હોય તે ઇચ્છાપૂર્વક જ હોય છે. જેમ કે-વર્તમાન કાલીન આપણી ક્રિયાઓ ઇચ્છાપૂર્વકની છે, તેમ ભોજનક્રિયા પણ ચેતનક્રિયા હોવાથી ઇચ્છાપૂર્વકની જ છે- આ અનુમાન પ્રમાણથી ઇચ્છાપૂર્વક કવલાહાર ક્રિયાની સિદ્ધિ છે. કારણ કે પ્રમાતા પુરુષ પ્રથમ પદાર્થને બાણે છે પછી તેની ઇચ્છા કરે છે. ત્યારબાદ તેને માટે પ્રયત્ન કરે છે. અને છેલ્લે તેને સિદ્ધ કરે છે.

સમાધાન-તમારું આ કથન બરાબર નથી કારણ કે-સૂતેલા મદોનમત્ત અને મૂર્છા પામેલ પુરુષાદિમાં ક્રિયા જોવાય છે પણ તે ઇચ્છાપૂર્વકની નથી માટે હેતુ વ્યભિચારી છે.

શંકા-ચેતનક્રિયાને સ્વયંચેતન ક્રિયા એવું વિશેષણ આપીશું. કેવળ ચેતનની નહીં પણ જેનું ચેતન્ય સ્વાધીન હોય છે એવા આત્માની ક્રિયા ઇચ્છાપૂર્વકની હોય છે. સુપ્તાદિનું ચેતન્ય તેમને અધીન નથી. તેથી તેમની ક્રિયા ઇચ્છાપૂર્વક ન થાય.

સમાધાન—એમ હેતુમાં વિશેષણ આપવાથી પૂર્વોક્ત દોષ નિવૃત્ત થાય છે. તો પણ તમારો હેતુ વ્યભિચારી જ છે. કારણ કે કેવલીની ગતિ-સ્થિતિ-એસવું આદિ ક્રિયાઓ સ્વયં જૈતન્યવાળા આત્માની હોવા છતાં ઇચ્છાપૂર્વક નથી.

આપણામાં જ ખાવાની ઇચ્છા કવલાહારનું કારણ છે, બધામાં નહીં—એમ કહો તો અમને તે સિદ્ધ જ છે. અર્થાત્ ખાવાની ઇચ્છારૂપ મોહનીય કર્મ આપણા જેવામાં કવલાહારનું કારણ છે—એ સાધ્ય અમને સિદ્ધ છે. કારણ કે કેવલીમાં તો વેદનીયાદિ કર્મના ઉદયથી ભોજન ક્રિયા સિદ્ધ છે, પરંતુ કેવળ આપણામાં મોહને કારણે તે છે. વળી, સામાન્યથી પણ મોહ કવલાહારનું કારણ નથી કારણ કે—એ રીતે તો— ચાલવું, ઊભા રહેવું, એસવું, ઊડવું વિગેરે ક્રિયાઓમાં પણ મોહ જ કારણરૂપ થશે. અને જો એમ માનશો તો કેવલીભગવાનમાં મોહનો અભાવ હોવાથી ચાલવું વિગેરે ક્રિયાનો અભાવ થશે. તો પછી તીર્થપ્રવૃત્તિ પણ કઈ રીતે થશે.

શંકા—ચાલવું ઊભા રહેવું વિગેરે ક્રિયાઓમાં ગત્યાદિ (નામ) કર્મ કારણ છે, પરંતુ મોહ કારણ નથી.

સમાધાન—તો પછી કવલાહારનું કારણ પણ વેદનીયાદિ કર્મ છે, પરંતુ મોહ નથી—એ પણ માની લો.

સર્વજ્ઞત્વ સાથે કવલાહારના કારણરૂપ અઘાતીકર્મનો વિરોધ હોય તો તે અઘાતીકર્મ નામકર્મના ભેદરૂપ આહાર પર્યાસિ છે કે વેદનીય? આ બન્નેમાંથી પ્રત્યેકને કવલાહારના કારણ તરીકે માનવાં તે ઉચિત નથી. કારણ કે તથા પ્રકારના નામકર્મનો ઉદય હોય ત્યારે વેદનીય કર્મના ઉદયથી અત્યંત પ્રજ્વલિત જડરાગિની સંતપ્ત થઈ ને પુરુષ આહારને લે છે. આ રીતે આહારપર્યાસિ (નામકર્મ) અને વેદનીય કર્મ એ બન્ને મળીને જ કવલાહારના કારણરૂપ છે. પરંતુ સર્વ જ્ઞત્વ સાથે તો તેમનો કશો વિરોધ નથી. કારણ કે સર્વજ્ઞને વિષે આહારપર્યાસિ નામકર્મ અને વેદનીય કર્મ એ બન્ને તમોએ પણ માનેલ જ છે,

શંકા—આહારપર્યાસિ નામ કર્મ અને વેદનીય કર્મ જ્યારે મોહ સાથે હોય છે, ત્યારે તેઓ કવલાહારના કારણરૂપ છે.

સમાધાન—એ કથન પણ યુક્તિસંગત નથી. કારણ કે ગત્યાદિ કર્મોની જેમ આહારપર્યાસિ નામકર્મ અને વેદનીયકર્મ એ બન્ને મોહના સહકાર વિના જ સર્વજ્ઞમાં કવલાહાર ક્રિયા કરાવે તેમાં વિરોધ નથી. અર્થાત્ જેમ કેવલીમાં ગત્યાદિ ક્રિયાઓ મોહની સહાય વિના થાય છે. તેમ ભોજનક્રિયા પણ મોહ વિના જ થાય તો એમાં કોઈ પણ જાતનો વિરોધ નથી.

દિગંબર—અશુભ કર્મપ્રકૃતિઓ જ મોહની સહાયની અપેક્ષા રાખે છે. પણ ગત્યાદિ શુભ કર્મપ્રકૃતિઓ તેની અપેક્ષા રાખતી નથી. અને કવલાહાર (ભુજિક્રિયા) તો અશુભ પ્રકૃતિ છે, કારણ કે તે અસાતાવેદનીય (દુઃખ) રૂપ છે,

શ્વેતામ્બર—તમે આવી પરિભાષા શાથી કરો છો કે અશુભ પ્રકૃતિઓ મોહની અપેક્ષા રાખે છે ?

દિગંબર—આપણામાં અશુભ પ્રકૃતિઓ મોહની અપેક્ષા રાખે છે, માટે અન્યત્ર પણ રાખે.

શ્વેતામ્બર—એમ માનશો તો આપણામાં તો શુભ પ્રકૃતિઓ પણ મોહની સહાયથી જ પોત પોતાના કાર્યમાં કારણતા ધારણ કરતી જોવાય છે, માટે કેવલીની શુભ પ્રકૃતિઓ પણ મોહની અપેક્ષા રાખે એમ માનવું પડશે અર્થાત્ કેવલીમાં મોહ છે જ નહિ તેથી મોહની અપેક્ષા રાખવાનો પ્રશ્ન જ નથી. આ ઉપરથી એમ સિદ્ધ થાય છે કે આહારપર્યાપ્તિ અને વેદનીયકર્મ મોહની સહાયતા વિના જ આહારનું કારણ છે, અને તે બંને કેવલીમાં પણ અવિકલ છે જ અર્થાત્ કેવલીમાં તેને કારણે કવલાહાર થશે જ. આ પ્રકારે કવલાહારના કારણ અને સર્વજ્ઞત્વનો સહાનવસ્થાનરૂપ વિરોધ નથી—એ સિદ્ધ થયું.

(૧૦) અથ મોહસહકૃતમિતિ ગથે અસ્યેતિ આહારપર્યાપ્તિવેદનીયસ્ય । તત્ત્રેતિ સાર્વજ્યે । તત્કારિત્વાવિરોધાદિતિ કવલાહારકારિત્વાવિરોધાત્ ।

(ટિ.) નાથસ્તયોજ્ઞાનદર્શનાવરણયોઃ । તત્કારણત્વેતિ કવલાહારકારણત્વમ્ । તત્કારણત્વાદિતિ કવલાહારકારણત્વાત્ । ન જ્ઞાન્તયાયે સતિ મહાકુલપ્રવૃત્તસ્યાપિ સદ્ગુરુદીક્ષિતસ્યાપિ ગુરુતપધારણમધરણસમર્થસ્યાપિ કવલપ્રાપ્તિર્ભવેત્ ઢળકુમારત્વ । યદુક્તમ્—

“ સિરિવાસુદેવતણુઓ સોસો અ તિલુવકસામિનેમિસ્સ ।

સવ્વગુણાણ નિવાસો ધનકળયસમિદ્ધનયરોણ ॥

મમમાણો વિ ન પાવડ્ મિક્ખામેત્તં પિ ઢંટળકુમારો ।

અમ્મન્તરનિવ્વત્તિયતિવ્વમહાકમ્મદોસેણ ॥ ”

તસ્યેતિ અન્તરાયચિલયસ્ય । સાકસ્યેનેતિ સકલતયા । સર્વધાન્તરાયસ્ય નાશે કેવલોત્પત્તિરિતિ ભાવઃ । તત્કારણમિતિ કવલાહારકારણમ્ । સર્વજ્ઞાપીતિ અસ્મદાદૌ સર્વજ્ઞત્વે ચ । ઇયમિતિ ભોજનેચ્છા । દ્વિતીયે ત્વિતિ અસ્મદાદાવેત્તેતિ પક્ષે । અસ્મદાદૌ ભોજનેચ્છા વર્તેતે, ન ચ સર્વજ્ઞે इति नः पक्षकक्षाप्रविष्टो भवान् । स एवेति मोह एव । तथा चेति मोहस्य गत्यादિકारणत्वे सति । 'तासामपीति गतिस्थितिनिषयादોनाम् । अथ गत्यादीत्यादि । तत्कारणमिति गतिस्थितिनिषयादिकारणम् । तथा युक्तमिति कवलाहारकारणमुचितम् । समुदितमिति मिलितम् । एतदिति आहारपर्यापत्तिवेदनीयकर्मद्वयम् । तत्कारणमिति कवलाहारकारणम् । तदुपगमादिति आहारपर्यापत्तिवेदनीयकर्मद्वयस्याङ्गीकारात् । अस्याऽपीति आहारपर्यापत्तिवेदनीयद्वयस्य । तत्रેતિ સર્વજ્ઞે । તત્કારિત્વેતિ કવલાહારકારિત્વાવિરોધાત્ । એતસ્યેતિ મોહસ્ય । ઇયમિતિ આહારરૂપા । પરિભાષેતિ સિદ્ધાન્તમણિતમ્ । તથાદર્શનાદિતિ આહારસ્યાસાતારૂપસ્યાબલોકનાત્ । તતસ્તા इति शुभप्रकृतयः । તથેતિ મોહસહકૃતા એવ ભવેયુઃ । તત્ત્વેતિ સ્વતન્ત્રં દ્વયમ્ ।

૧ તેષામં મુ ।

§૨ કાર્યં તુ યદિ વિરુદ્ધમ્ , તદા તત્ તત્ર મોત્પાદિ । અવિકલકારણસ્તુ તત્રોત્પદ્યમાનઃ કવાલહારોઽનિવાર્યં એવ । કિંચ, કિં નામાહારકાર્યં સૌર્વજ્યેન વ્યાહન્યતે-
 રસનેન્દ્રિયોદ્ભવં મતિજ્ઞાનમ્ , ધ્યાનવિઘ્નઃ , પરોપકારકરણાન્તરાયઃ , વિમુચ્ચિકાદિવ્યાધિઃ ,
 ર્શ્યાપથઃ , પુરીપાદિજુગુપ્સિતં કર્મ , ધાતૂપચયાદિના રિરંસા , નિદ્રા વા ? નાઘઃ પક્ષઃ ।
 તાવન્માત્રેણ રસનેન્દ્રિયજ્ઞાનાસમ્ભવાત્ અન્યથાઽમરનિકરનિરન્તરનિ 'ક્તકુમુપરિમલાદિસંબ-
 ન્ધાદ વ્રાણેન્દ્રિયજ્ઞાનમપિ ભવેત્ । ન ત્રિતીયઃ , કેવલિનઃ શૈલેશીપ્રારમ્ભાત્ પ્રાગ્ ધ્યાનાન-
 મ્યુપગમાત્ । તત્ર ચ કવલાહારાસ્વીકારાત્ , તદધ્યાનસ્ય ચ શાશ્વતત્વાત્ , અન્યથા
 ગચ્છતોઽપિ કથં નૈતદ્વિઘ્નઃ સ્યાત્ ? ન તૃતીયઃ , તૃતીયયામમુહૂર્તમાત્ર એવ ભગવતાં ભુક્તેઃ ,
 શેપમશેપકાલમુપકારાવસરાત્ । ન ચતુર્થઃ , પરિજ્ઞાય હિતમિતાહારામ્યવહારાત્ । ન
 પચ્ચમઃ , ગમનાદિનાઽપીર્યાપથપ્રસજ્ઞાત્ । ન ષષ્ઠઃ , યતસ્તસ્મિન્ ક્રિયમાણે તસ્યૈવ જુગુપ્સા
 સંપદ્યેતઃ અન્યેષાં વા ? ન તાવત્ તસ્યૈવ ભગવતઃ , નિર્મોહત્વેન જુગુપ્સાયા અસમ્ભવાત્ ।
 અથાઽન્યેષામ્ ; તત્ કિં મનુજદનુજામરેન્દ્રતદ્રમણીસહસ્રસંકુલાયાં સમાયામનંશુકે ભગવ-
 ત્યાસીને સા તેષાં ન સંજાયતે ? અથ ભગવતઃ સાતિશયત્વાદ ન તન્નાગ્ન્યં તેષાં તદ્વેતુઃ ।
 તર્હિ તત એવ તન્નીહારસ્ય માંસચક્ષુપામદશ્યત્વાદ ન દોષઃ । સામાન્યકેવલિભિસ્તુ
 વિવિક્તદેશે તત્કરણાદ દોષાભાવઃ । નાપિ સપ્તમાષ્ટમૌ , રિરંસાનિદ્રયોર્મોહનીયકાર્યત્વાત્ ,
 ભગવતિ તુ તદભાવાત્ । તન્ન કાર્યમપિ તસ્ય તેન વિરુદ્ધતે ।

§૩ કવલાહારના કાર્યનો સર્વજ્ઞત્વ સાથે સહાનવસ્થાનરૂપ વિરોધ હોય તો કેવલીમાં આહારતું કાર્ય (ફળ) ભલે ઉત્પન્ન ન થાય, પરંતુ કેવલીમાં સમસ્ત કારણોથી ઉત્પન્ન થતો કવલાહાર તો નિવારી શકાય તેમ નથી. વળી, અમે તમને પૂછીએ છીએ કે કવલાહારતું એવું કયું કાર્ય છે કે જે સર્વજ્ઞત્વનું વિરોધી છે? શું રસનેન્દ્રિયથી ઉત્પન્ન થયેલ મતિજ્ઞાન, ધ્યાનમાં વિઘ્ન, પરોપકારમાં વિઘ્ન, શૂલાદિ વ્યાધિ, ઈર્યાપથિકા, નીહારાદિ નિંદા ક્રિયા, ધાતુની વૃદ્ધિથી થતી કામક્રીડાની ધરુણ કે નિદ્રા છે? રસનેન્દ્રિયથી ઉત્પન્ન થયેલ મતિજ્ઞાનનો તો કહી શકશો નહીં, કારણ કે કેવલીમાં કવલાહારનું સંબંધ માત્રથી રસનેન્દ્રિય જન્ય મતિજ્ઞાનનો સંભવ નથી. જો એમ થતું હોય તો (સમવસરણમાં) દેવોના સમૂહે સતત વરસાવેલ કૂલોની સુગંધના સંબંધથી વ્રાણેન્દ્રિયજન્ય મતિજ્ઞાન પણ કેવલીને થવું જોઈએ. કેવલીને શૈલેશીના પ્રારંભ પહેલાં ધ્યાન માનેલ નથી માટે જીજ્ઞે વિકલ્પ પણ કહી શકશો નહિ અને શૈલેશી અવસ્થામાં તો કવલાહાર માનેલ જ નથી, અને વળી શૈલેશીનું ધ્યાન તો શાશ્વત છે. આહાર લેવા માત્રથી જ જો ધ્યાનમાં વિઘ્ન થતું હોય તો ગત્યાદિ ક્રિયાને કારણે પણ કેવલીને ધ્યાનમાં વિઘ્ન કેમ નહિ થાય? ત્રીજો પક્ષ પણ ઉચિત નથી કારણ કે કેવલી

૧ નામ તત્કાર્યમ્—મુપા । ૨ કાર્ય તેન વ્યા° મુપા ।

ભગવાન્ ત્રીજા પહોરના મુહૂર્તમાત્રમાં ભોજન કરી દે છે, બાકીનો સમસ્ત કાલમાં તેમને ઉપકારને માટે અવકાશ છે જ. યોથો પક્ષ પણ યોગ્ય નથી કારણ કે કેવલી ભગવંત સર્વપ્રકારે બાણીને હિતકારી અને મર્યાદિત આહાર ગ્રહણ કરે છે તેથી તેમને શૂદ્ધાદિ વ્યાધિનો સંભવ જ નથી. ગત્યાદિ ક્રિયા દ્વારા પણ ઇર્થાપધિકાનો પ્રસંગ છે જ માટે પાંચમો પક્ષ પણ યુક્તિયુક્ત નથી. છઠ્ઠો પક્ષ-નીહારાદિ નિંદ્ય ક્રિયા કરવી પડે તે પણ યોગ્ય નથી કારણ કે નીહારાદિ ક્રિયા કરવામાં કેવલીને પોતાને ઘૂણા થાય છે કે બીજાને? કેવલીને ઘૂણા થાય છે એમ તો કહી શકશો નહીં કારણ કે કેવલી નિર્મોહી હોવાથી તેમને ઘૂણાનો સંભવ જ નથી. બીજાઓને બુગુપ્સા- ઘૂણા થાય છે એમ કહો તો અમે પૂછીએ છીએ કે-માનવ-દાનવ અને દેવોના ઇન્દ્ર, અને તેમની હબરો સ્ત્રીઓથી વ્યાપ્ત સલામાં વચ્ચરહિત અવસ્થામાં બેઠેલા ભગવાનને જોઈને તેઓને ઘૂણા કેમ થતી નથી ?

દિગંબર-તીર્થંકર ભગવાન્ અતિશય યુક્ત હોવાથી તેમની નમ્રતાથી લોકોને ઘૂણા થતી નથી.

શ્વેતામ્બર:-તો પછી ભગવાન્ અતિશયચાળા હોવાથી જ તેમની નીહારાદિ ક્રિયા અર્મથક્રુવાળાને અદૃશ્ય હોવાથી આપણને ઘૂણાનું કારણ જ નથી. અને સામાન્ય કેવલી તો એકાન્ત સ્થાનમાં નીહારાદિ ક્રિયા કરે છે. માટે કોઈ પણ બાતનો દોષ નથી.

ધાતુની વૃદ્ધિથી કામક્રીડાની ઇચ્છા એ સાતમો, અને નિદ્રા એ આઠમો પક્ષ પણ યુક્તિયુક્ત નથી. કારણ કે એ બંને કાર્યો મોહનીય કર્મના ઉદયથી જ થનારાં છે. પરંતુ કેવલી ભગવંતમાં તો મોહનીય કર્મનો સર્વથા અભાવ જ છે. આ પ્રકારે કવલાહારના કાર્ય અને સર્વજ્ઞત્વનો પણ વિરોધ નથી.

(૫૦) અસ્વીકારાદિતિ-અસ્માભિઃ શ્વેતામ્બરેરપિ ॥૬૫॥૨૭॥

‘દ્વિતીયપરિચ્છેદે વાદસ્થલસંહ્યા-ઉપમાનસ્યાર્થાપત્તેરભાવસ્ય સમ્ભવસ્ય એતિહાસ્ય પ્રાતિભસ્ય ચ પૃથક્પ્રામાણ્યનિરાકરણાનિ ૧ । ચક્રુપઃ પ્રાપ્યકારિત્વનિરાસઃ ૨ । શ્રોત્રસ્યાપ્રાપ્યકારિતા-નિરાસઃ ૩ । તમરઙ્ગાયયોદૈવ્યત્વસ્થાપનમ્ ૪ । મોમાંસકામિપ્રાયેણ સર્વજ્ઞનિષેધો યસ્તસ્ય નિરાકરણમ્ ૫ । રેશ્વરકૃત્સૃષ્ટિનિરાકરણમ્ ૬ । કેવલિનઃ કવલાહારો નાસ્તીતિ વાદિદિગમ્બરનિરાકરણમ્ ૭ । એવં સપ્ત ॥

(ટિ.) તદા તદિત્યાદિ । તદિતિ કાર્યમ્ । તત્રેતિ સર્વજ્ઞે । ‘તત્કાર્યમિતિ આહારકાર્યમ્ । ‘તેનેતિ સર્વજ્ઞેન । તાવન્માત્રેણેતિ કવલાહારસમ્બન્ધમાત્રેણેવ । કિન્તુ ક્ષયોપશમનેવ । સર્વજ્ઞસ્ય વિવિદ્રયજ્ઞાનકર્મ સર્વથા ક્ષીણમ્ । અન્યથેતિ इन्द्रियज्ञानकर्मणि अक्षीणे सति । तद्ध्यानस्यેતિ કેવલધ્યાનસ્ય । કેવલિનઃ શૈલેશીપ્રારમ્ભાત્ [પ્રાગ્] ધ્યાનાનમ્બુગમાત્ । તત્ર ચ કવલાહારાસ્વો-કારાત્ । અન્યથેતિ અજ્ઞાતત્વે । પતદ્વિહન इति ध्यानान्तरायः । અથાન્યેવામિત્યાદિ । સેતિ જુગુપ્સા । તેવામિતિ અન્યેષાં માનવાર્દાનામ્ । તન્નાગ્ન્યમિતિ ભગવન્નિરાવરણતા । તેવામિતિ ૧ દ્વિતીયપરિચ્છેદસ્થલસંહ્યા-મુ । ૨ મુદ્રિતે આહારકાર્યમિતિ પાઠઃ । ૩ સાર્વજ્ઞ્યેન इति मुद्रिते ।

અમરેન્દ્રાદીનામ્ । તદ્દેતુરિતિ જુગુપ્સાકારણમ્ । તત એવેતિ સાતિશયત્વાદેવ । તન્નીહારસ્યેતિ સર્વજ્ઞનીહારસ્ય । તત્કરુણાદિતિ નીહારકરુણાત્ । તદભાવાદિતિ રિરંસાનિદ્રાભાવાત્ ।

તન્નેત્યાદિ । તસ્યેતિ કવલાહારસ્ય । તેનેતિ સર્વજ્ઞત્વેન ।

§૪ નાપિ સહચરાદિ, યતસ્તઃસહચરં છદ્મસ્થત્વમ્, અન્યથા વા નિગદેત ? ન તાવદાચમ્, ઉભયવાચવિવાદાસ્પદત્વેનાસિદ્ધેઃ । અસ્મદાદૌ તથાદર્શનાત્ તત્સાહચર્યનિય-મોપગમે ગમનાદેરપિ તત્ સહચરં સ્યાત્ । અન્યત્તુ કરવક્ત્રચાલનાદિ ભવતિ તત્સહચરમ્, ન તુ કેવલિત્વેન વિરુદ્ધમ્ । એવમુત્તરચરાદિકમપિ ન કેવલિત્વેન વિરુદ્ધ્યતે । इति स्थितं कवलाहारसर्वज्ञत्वयोरविरोधादिति हेतुः सिद्धिवधूसंबन्धवन्धुर इति ॥ २७ ॥

इति प्रमाणनयतत्त्वालोके' श्रीरत्नप्रभाचार्यविरचितायां

रत्नाकरावतारिकाख्यलघुटीकायां प्रत्यक्षस्वरूप-

निर्णयो नाम द्वितीयः परिच्छेदः ॥

§૪ વળી, કવલાહારના સહચરાદિ પણ સર્વજ્ઞત્વના વિરોધી નથી કારણ કે અમે તમને ખૂબીએ છીએ કે-કવલાહારનું સહચર છદ્મસ્થપણું છે કે ખીનું કાંઈ ? પહેલો પક્ષ તો કહી શકશે નહીં કારણ કે વાદી પ્રતિવાદી ઉભયને કેવલીમાં છદ્મસ્થપણું માન્ય નથી. આપણામાં આહાર સાથે છદ્મસ્થપણાનું સાહચર્ય જોવામાં આવે છે, માટે સર્વત્ર કવલાહાર સાથે છદ્મસ્થત્વનું સાહચર્ય હોવું જોઈ એ એવો નિયમ સ્વીકારશે તો ગત્યાદિક્રિયાઓમાં પણ છદ્મસ્થત્વનું સાહચર્ય માનવું પડશે. હાથમુખ વિગેરેનું હલન ચલન આદિ અન્ય પદાર્થનો કવલાહારમાં સહચાર છે તે ભલે હોય પણ સર્વજ્ઞત્વ સાથે તેનો વિરોધ નથી. એ જ પ્રમાણે કવલાહારના ઉત્તરચરાદિ પણ સર્વજ્ઞત્વ સાથે વિરોધી નથી. આથી કરી 'કવલાહાર અને સર્વજ્ઞત્વનો અવિરોધ હોવાથી' એવા અમારા હેતુની સિદ્ધિનો નિશ્ચય થયો. ૨૭.

એ પ્રમાણે 'પ્રમાણનયતત્ત્વાલોક' નામના ગ્રંથની શ્રી. રત્નપ્રભાચાર્ય મહારાજ (વરચિત 'રત્નાકરાવતારિકા' નામની લઘુટીકાના પ્રત્યક્ષ સ્વભાવનો નિર્ણય નામના ખીજા પરિચ્છેદનો શ્રી રેવતાચલ ચિત્રકૂટાદિ પ્રાચીન (જીર્ણ) તીર્થોદ્ધારક શ્રી વિજયનીતિસૂરીશ્વરજીના શિષ્યાણુ મુનિ મહાયજ્ઞયજીએ સ્વઅભ્યાસ સમયે કરેલ ગુર્જર ભાષાનુવાદ પૂર્ણ થયો.

(ટિ.) અસ્મદાદાવિત્યાદિ । તથેતિ આહારચ્છદ્મસ્થત્વયોઃ સાહચર્યાવલોકનાત્ । તત્સાહચર્યેતિ સર્વજ્ઞેડપિ ચ્છદ્મસ્થત્વસાહચર્યનિરવયે સતિ । તદિતિ ચ્છદ્મસ્થત્વમ્ ॥ ૨૭ ॥

इति श्रीसाधुपूर्णमागच्छीयश्रीमदाचार्यगुणचन्द्रसरिशिष्यप० ज्ञानचन्द्रविरचिते रत्नाकरावतारिकाटिप्पणके द्वितीयः परिच्छेदः समाप्तः ॥ श्री ॥

રત્નાકરાવતારિકાનાં ટિપ્પણો

પ્રથમ પરિચ્છેદ

૧. ૮ 'સિદ્ધયે' આ મંગળ શ્લોકની 'શતાર્થી' નામે ટીકા જિનમાણિક્ય ગણિએ રચી છે. નામ શતાર્થી છે પણ આમાં આ એક જ કારિકાના બુદ્ધા બુદ્ધા ૧૧૧ અર્થ કરવામાં આવ્યા છે. તે આ પ્રમાણે છે-વર્ધમાન જિનની સ્તુતિ ૧૨, સિદ્ધાર્થનૃપ ૧, ત્રિશલા ૧, ગૌતમ ૧, નન્દિવર્ધન ૧, ઋષભથી માંડી વર્ધમાન સુધીના ૨૪ તીર્થંકરો ૨૪, વૃષભ, વર્ધમાન, ચન્દ્રાનન અને વારિષેણ આ ચાર શાશ્વત તીર્થંકરો ૪, શત્રુજયતીર્થ ૧, રૈવતગિરિ ૧, સાધારણ જિન ૬, સિદ્ધ ૨, આચાર્ય ૧, ઉપાધ્યાય ૧, સર્વ સાધુ ૮, વાચનાચાર્ય ૨, સ્વશુરુ ૨, વાણી ૧, જિનધર્મ ૨, સિદ્ધાન્ત ૩, સિદ્ધિ ૧, શ્રાદ્ધ ૨, સામાન્ય વ્યવહારી ૨, બ્રહ્મા-વિદ્યાતા ૩, વિષ્ણુ-નારાયણ ૫, ભાવી તીર્થંકર તરીકે વિષ્ણુ ૧, શિવ ૨, પાર્વતી ૩, સૂર્ય ૨, ચંદ્ર ૧, રાજા ૧, પ્રદીપ ૩, અગ્નિ ૧, કામ ૧, પિક ૧, મેઘ ૧, સહકાર ૧, નિમ્બ ૧, વાત ૧, રાત્રિ ૧, શલભ ૧, શરાવ ૧, અને સિદ્ધહેમ વ્યાકરણ ૧. આ કૃતિ હજી છપાઈ નથી. આ કૃતિને અંતે જિનમાણિક્ય ના શિષ્ય વિજયે રચેલ પ્રશસ્તિ આપવામાં આવી છે. તેની રચના તેમણે ૧૫૩૯ વિક્રમ સંવતમાં કરી છે. આથી શતાર્થીની રચના પણ એ જ વર્ષમાં પૂરી થઈ હશે તેમ માની શકાય. આની હસ્તપ્રત અમદાવાદના ડહેલાના ઉપાશ્રયના હસ્તપ્રત ભંડારમાં છે. અને તેનું મુદ્રણ લા. દ. વિદ્યામંદિર, અમદાવાદ તરફથી શરૂ કરવામાં આવ્યું છે.

પ્રસ્તુતમાં સિદ્ધિ શબ્દના અનેક અર્થો છે-સમગ્ર પ્રકારની ભૌતિક સંપત્તિ ગ્રન્થની સમાપ્તિ, વાચકને થતી જ્ઞાપ્તિ અને તે દ્વારા મુક્તિ.

૧. ૧૦ 'દિગમ્બરસ્ય' અહીં સૂચવેલ દિગમ્બર તે કુમુદચન્દ્ર છે અને વાદી દેવસૂરિ અને કુમુદચન્દ્રનો વાદ મહારાજાધિરાજ જયસિંહ દેવની સમક્ષ થયો હતો એમ પંડિત જ્ઞાનચંદ્રે ટિપ્પણમાં ખુલાસો કર્યો છે. આનું સમર્થન તાડપત્રની એક હસ્તપ્રતની કાંઠ પૃષ્ઠિકામાં દોરેલા ચિત્ર ઉપરથી તથા યશસ્વિન્દ્રકૃત મુદ્રિત-કુમુદચન્દ્ર નામના નાટકમાધી પણ મળે છે. આથી વાદી દેવસૂરિનો દિગમ્બરાચાર્ય કુમુદચન્દ્ર સાથે વાદ થયો હતો એ હકીકત સાચી જણાય છે.

૪. ૪. 'લક્ષ્યમાણ' - આ પ્રથમ વિશેષણનો સરાંશ છે કે- સમુદ્ર રત્નાદિ અનેક પદાર્થો અને તેને સંઘરનાર જલધી યુક્ત હોય છે, તેમ આ સ્યાદાદરત્નાકર નામનો ગ્રંથરૂપ લોકોત્તર સમુદ્ર પણ વિવિધ પ્રમેયરૂપ પદાર્થો અને તેને સંઘરનાર શબ્દોથી સંપન્ન છે. આ શાસ્ત્રરૂપ સમુદ્રમાં જે પદાર્થોનું વર્ણન છે તે અતિ ગંભીર છે. અને તેના પ્રતિપાદક જે શબ્દો છે તે પણ અભિપ્રેત અર્થનું પ્રતિપાદન કરતા હોવાથી નિર્દોષ છે.

૪. ૪. 'તત્ત્વ હતો'--આ બીજા વિશેષણનો સારાંશ છે કે- સમુદ્ર ઉછળતા તરંગોની નવી નવી રચના- આકૃતિથી મનોહર હોય છે. તેમ આ અન્ધરૂપ લોકોત્તર સમુદ્ર પણ તેમાં નિરૂપાતા અનેક પ્રમેયોને કારણે મનોહર છે.

૪. ૫ 'અતુલફલ'--આ ત્રીજા વિશેષણને સાર છે કે-સમુદ્ર શ્રેષ્ઠ ફળવાળા આગમ-વૃક્ષોથી યુક્ત વનોના નિકુંજોથી યુક્ત હોય છે, તેમ આ અન્ધરૂપ લોકોત્તર સમુદ્ર પણ નિરુપમમોક્ષ રૂપ ફળ આપનાર આગમો-શાસ્ત્રોના પરિચ્છેદ-પ્રકરણોથી યુક્ત છે.

૪. ૬. 'નિરુપમ'--આ ચોથા વિશેષણનો ભાવ છે કે -- સમુદ્ર મોટા વહાણો દ્વારા કુશળ વહાણવટીઓથી ખેડાય તો પૂર્વે અપ્રાપ્ત એવા અપૂર્વ રત્નો આપે છે તેમ આ અન્ધરૂપ લોકોત્તર સમુદ્ર પણ બુદ્ધિ-સમ્યક્જ્ઞાન રૂપ મહાયાનથી ખેડાય તો ક્ષપકત્રેણિગત ક્ષાયિકભાવના ચારિત્રમાર્ગના વ્યાપારમાં તત્પર પુરુષોને પૂર્વે અપ્રાપ્ત એવું મોક્ષ રત્ન અર્પણ કરે છે.

૪. ૭. 'કવચન' આ પાંચમાં વિશેષણનો સારાંશ છે કે- સમુદ્ર કોઈ-કોઈ સ્થળે પરવાળાની બળોને કારણે દુર્ગમ છે. તેમ આ અન્ધરૂપ અલૌકિક સમુદ્ર પણ અહિં તહિં વેરાયેલા સમાસ પ્રધાન નિર્દોષ ગદ્યની બળોને કારણે દુર્ગમ છે.

૪. ૭. 'કવચન સુકુ' આ છઠ્ઠા વિશેષણનો ભાવાર્થ છે કે- સમુદ્ર કોઈ સ્થળે સુકોમળ લીસાં અને ઘાટીલાં તથા કાન્ત-મનોહર હોઈ આંખને ઢારે તેવાં મોતીઓના સમૂહથી યુક્ત હોય છે. તેમ આ અન્ધરૂપ લોકોત્તર સમુદ્ર પણ કોઈ-કોઈ સ્થળે માધુર્ય અને પ્રસાદગુણ હોવાથી સુકુમાર હૃદયંગમ કાન્ત-અમરકાર હોવાથી મનોહર અને વ્યુત્પન્ન બુદ્ધિ-સૂક્ષ્મ બુદ્ધિથી બાળી શકાય તેવા હોવાથી તેજસ્વી એવા અનેક શ્લોકોથી ભરપુર છે.

૪. ૮. 'કવચિદ્વને' આ સાતમાં વિશેષણનું તાત્પર્ય આવું છે-સમુદ્રમાં તરંગો પર્વત બની જાય છે. અને તેથી અથડાઈને ત્રાસ પામી ભાગી જતાં મગરોનો સમૂહ પણ તેમાં હોય છે તેમ આ અન્ધરૂપ લોકોત્તર સમુદ્રમાં પણ કોઈ કોઈ સ્થળે અનેકાન્તવાદના આધારે થયેલ અનેક વિકલ્પરૂપ તરંગો--અકાટ્ય એવા દ્વપણો પર્વતો રૂપ બની જાય છે. અને તેથી ત્રાસ પામવાને કારણે નાશી જતાં-ચૂપ થઈ જતાં અનેક પરતીર્થિકોરૂપ મગરમચ્છો એમાં નજરે પડે છે.

૪. ૧૦. 'કવચિદ્વગત' આ આઠમાં વિશેષણના અનેક અર્થો આ પ્રમાણે થઈ શકે છે. (૧) સમુદ્રમાં કોઈ કોઈ સ્થળે ઉછળતા-ગુલાટ ખાતા મોટાં મત્સ્યોનાં પૂછડાઓનાં પછડાટથી ઉંચે ઉછળતા જલગિન્દુઓ જ્યારે સૂર્યમંડલને સ્પર્શે છે ત્યારે છમ્મ એવો અવાજ થાય છે અને તે સમાપ્ત-શાંત થઈ જાય છે. તેમ આ અન્ધરૂપ લોકોત્તર સમુદ્રમાં કોઈ કોઈ સ્થળે પક્ષાભાસાદિ સમસ્ત દોષોથી યુક્ત અનુમાન-હેતુનું કથન કરનાર વાદીને તેના કથનમાં દોષ બતાવવામાં આવે ત્યારે આમ તેમ ગુલાટ ખાઈ તે નવનવાં અનુમાન કરે, કે કથિત અનુમાનમાં નવાં વિશેષણ આપે ત્યારે બુદ્ધિને નર્તકી બનાવનાર અસાધારણ-ધુરંધર પાંડિતો અહંકાર પૂર્વક તેને પડકારે છે ત્યારે તેના બળડાટથી જે શુકનાં ગિન્દુઓ ઉડે છે તે વિદ્રમંડલરૂપ સૂર્ય મંડલમાં હાસ્ય રૂપ છમકારો આપી જાય છે અને શાંત થઈ જાય છે.

(૨) સમુદ્રમાં કોઈકોઈ સ્થળે ઉછળતાં મોટા મત્સ્યોનાં પુંછડાના પછડાટથી પાણીના મોટા મોટા ધિન્દુઓ ઉંચે ઉછળી સૂર્યમંડળમાં છમકારો જન્માવે છે, તેમ આ ગ્રન્થરૂપ સમુદ્રમાં પણ પોતે માની લીધેલ નિર્દોષ અનુમાનના પ્રયોગના કારણે વાદી ઉલ્લસિત-આનંદિત થઈને હાથ પગ પછાડે છે. અને યદ્વાતદ્વા બોલવારૂપ વિરુદ્ધાચરણ કરે છે. ત્યારે તેના મુખમાંથી ઉડતા યુકને લીધે વિદ્વન્મંડલરૂપ સૂર્યમંડલમાં ઘડીભર હાસ્યરૂપ મોજનો છમકારો ફરી વળે છે,

(૩) સમુદ્રમાં આમ તેમ ઉછળતા મોટા મોટા માછલાઓને કારણે ઉંચે ઉડતા જલ ધિન્દુઓના વડે સૂર્યમંડલમાં છમકારા થાય છે, તેમ આ ગ્રન્થરૂપ લોકોત્તર સમુદ્રમાં પણ જ્યારે ગ્રન્થકાર એક પછી એક નિર્દોષ અનુમાન-હેતુનો પ્રયોગ કરે છે ત્યારે પરપ્રવાદીઓ આમ તેમ ઉછાળા મારે છે; આથી વિદ્વત્પરિષપદ્મ રૂપ સૂર્યમંડલમાં હાસ્યનું મોઝુ ફરી વળે છે, અર્થાત્ છમકારો થઈ જાય છે.

૪. ૧૨. ‘ક્વાપિ’ આ નવમાં વિશેષણનો લાવાર્થ આ પ્રકારે છે- (૧) સમુદ્ર કોઈ કોઈ સ્થળે ચંચળ મણિધર સર્પોથી ભયંકર હોય છે, તેમ આ ગ્રન્થરૂપ લોકોત્તર સમુદ્રમાં પણ જ્યારે અન્ય દાર્શનિકોની યુક્તિનું ખંડન થઈ જાય છે ત્યારે ક્રોધાવેશને કારણે તેઓ ભયંકરરૂપ ધારણ કરે છે.

(૨) સમુદ્ર કોઈ સ્થળે મણિધર સર્પને માટે પણ ભયંકર હોય છે, તેમ આ ગ્રન્થરૂપ લોકોત્તર સમુદ્ર પણ અન્ય દાર્શનિકોની યુક્તિઓનું ખંડન કરતો હોય તેમને માટે ભયંકર છે,

૪. ૧૪. ‘સ્વાદ્વાદરત્નાકર’ આચાર્ય વાદી દેવસૂરિએ પોતાનાં ગ્રન્થનું નામ સ્વાદ્વાદરત્નાકર રાખ્યું છે. આથી પ્રેરાઈને આચાર્ય રત્નપ્રભે અહિં તેની સમુદ્રના રૂપક વડે પ્રશંસા કરી છે. અહીં નંદી સૂત્રમાં સંઘની સમુદ્રના રૂપક વડે જે સ્તુતિ કરી છે, તે યાદ આવે છે—

મદં ધિદ્વેલાપરિગયસ્સ સમ્માયજોગમગરસ્સ ।

અક્ષોભસ્સ મગ્ગઓ સંવસમુદ્ધસ્સ હંદસ્સ ॥ ૧૧ ॥

૪. ૧૭ ‘પ્રમાણનય’-મૂળ ગ્રન્થનું નામ ‘પ્રમાણનયતત્વાલોક’ છે. પણ ઘણીવાર તેની ટીકા ‘સ્વાદ્વાદરત્નાકર’ નું વિશેષણ ‘અલંકાર’ તેના નામ સાથે જોડી દેવાની ભૂલ થાય છે.

૬. ૮ ‘તત્ર ચેદ્’ ગ્રંથારંભે પરાપર ગુરુ પ્રવાહના સ્મરણના સમર્થન માટે જુઓ તત્ત્વો ૦ પૃ. ૧

૬. ૧૦ ‘અપકારિણઃ’- યદ્યપિ જહદ્વૃત્તિમાં મંગલ શ્લોકની અપકારિના સ્મરણ-પરક વ્યાખ્યા કરવામાં આવી નથી છતાં પણ અહીં તેવી વ્યાખ્યા કેમ કરવામાં આવી તેનો ખુલાસો ટીકાકારે આગળ પૃ. ૧૨ માં કર્યો છે.

૬. ૧૪. ‘રાગદ્વેષ’ ઇત્યાદિ મંગલ શ્લોકની તુલના પૂજ્ય પાદકૃત મંગલ શ્લોક સાથે કરવા જેવી છે—

“મોક્ષમાર્ગસ્ય નેતારં મેત્તારં કર્મભૂતામ્ ।

જ્ઞાતારં વિશ્વતત્ત્વાનાં વન્દે તદ્ગુણલઘ્વયે ॥” સર્વાર્થસિદ્ધિ

૭. ૧૫ ‘તાર્થસ્ય’-તીર્થ શબ્દની વ્યાખ્યા વિશેષાવશ્યક લાઘ્યમાં આચાર્ય જિનભદ્રગણિ દ્વિમાધ્રમણે આ પ્રમાણે કરી છે—

તિઙ્ગદ્ જં તેણ તર્હિ તઓ વ તિત્થં તયં ચ દવ્વમ્મિ ।

સરિયાઈણં ભાગો નિરવાયો તમ્મિ ય પ્રસિદ્ધે ॥૧૦૨૬ ॥

તરિયા તરણં તરિયવ્વં ચ સિદ્ધાણિ તારઓ પુરિસો ।

વાહોડુવાદ્ તરણં તરણિઙ્ગં નિન્નયાઈયં ॥ ૧૦૨૭ ॥

દેહાદિતારયં જં વઙ્ગમલાવણયણાદ્મત્તં ચ ।

ળેગંતાણચ્ચંતિયફલં ચ તો દવ્વતિત્થં તં ॥ ૧૦૨૮ ॥

ઇહ તારણાદ્ફલયં તિ ણ્હાણપાણાવગાહ્નાઈર્હિ ।

ભવતારયં તિ કેઈ તં નો જીવોવધાયાઓ ॥ ૧૦૨૯ ॥

સૂળંગં પિ વ તમુદ્દહલં વ ન ય પુણ્ણકારણં ણ્હાણં ।

ન ય જડ્ડજોગં તં મંડળં વ કામંગભાવાઓ ॥ ૧૦૩૦ ॥

દેહોવગારી વા તેણ તિત્થમિહ દાહનાસણાઈર્હિ ।

મહુમઙ્ગજવેસ્સાદઓ વિ તો તિત્થમાવન્નં ॥ ૧૦૩૧ ॥

ભાવે તિત્થં સંઘો સુયવિહિયં તારઓ તર્હિ સાહુ ।

નાણાદિતિયં તરણં તરિયવ્વં ભવસમુદ્દોડયં ॥ ૧૦૩૨ ॥

જં નાણ-દંસણચરિત્તભાવઓ તત્ત્વિવક્કભાવાઓ ।

ભવભાવઓ ય તારેદ્ તેણ તં ભાવઓ તિત્થં ॥ ૧૦૩૩ ॥

તહ કોહલોહકમ્મમયદાહતણ્ણમલાવણયણાઈં ।

ણ્ણતેણચ્ચંતં ચ કુણ્ણ ય સુદ્ધિ ભવોધાઓ ॥ ૧૦૩૪ ॥

ધર્યાદિ.

૭. ૨૧ ‘મષ્ટમહાપ્રાતિહાર્યાદિ’—દેવકૃત આઠ પ્રાતિહાર્યો આ છે—

“અશોકેવૃક્ષઃ સુરપુષ્પૈવૃષ્ટિર્દિવ્યો ધ્વનિશ્ચામૈરમાસેનં ચ ।

ભાષ્મંડલં દુર્દુભિરાતેપત્રં સપ્રાતિહાર્યાણિ જિનેશ્વરાણામ્”

—આચાર્ય હરિભદ્રકૃત નંદી વૃત્તિમાં પૃ. ૪ માં

આ શ્લોક ઉદ્ધૃત છે.

સદ્ધર્મપુંડરીકમાં તથાગતકૃત પ્રાતિહાર્યનું વર્ણન કરતાં કહ્યું છે કે—

“અથ સ્વલુ તસ્યાં વેલાયાં મગવતો ભૂવિવરાન્તરાદૂર્ણાકોશદેકા રસિમ નિશ્ચરિતા સા પૂર્વસ્યાં દિશિ અષ્ટાદશબુદ્ધક્ષેત્રસહસ્રાણિ પ્રસૂતા । તાનિ ચ સર્વાણિ બુદ્ધક્ષેત્રાણિ તસ્યા રસમેઃ પ્રમયા સુપરિસ્ફુટાનિ સંદશ્યન્તે સ્મ યાવદવીચિર્મહાનિરયો યાવચ્ચ ભવાપ્રમ્ ।” ઇત્યાદિ પૃ ૩.

તે જ ગ્રન્થમાં અન્યત્ર તથાગતો દ્વારા જિહ્વેન્દ્રિયને વિસ્તારી સમગ્ર લોકરૂપશ્ચ દાખવ્યો છે—પૃ. ૨૨૯. આ ઉપરથી જણાય છે કે જૈન પરંપરામાં પ્રાતિહાર્યો દેવકૃત છે જ્યારે બૌદ્ધ પરંપરામાં સ્વયં તથાગત કૃત છે. અન્યત્ર બૌદ્ધ ગ્રન્થોમાં પ્રાતિહાર્યના ઋદ્ધિ પ્રાં, આદેશના પ્રાં, અનુશાસની પ્રાં—આવા ત્રણ લેદો પણ બતાવ્યા છે. આમાં પણ કંમે પોતાની ઋદ્ધિનું પ્રદર્શન, બીજાનાં મનની વાત જાણવાની શક્તિનું પ્રદર્શન અને બીજાને નિર્દોષ બનાવી દેવાની શક્તિનું પ્રદર્શન એ પ્રાતિહાર્યો ગણાયા છે. વિશેષ માટે જુઓ—બુદ્ધિસ્ત હાઈબ્રિડ સંસ્કૃત હિન્દુનીમાં ‘પ્રાતિહાર્ય’ શબ્દ.

૮. ૯. ‘મૂલાતિશયાઃ’—અતિશયોનો વિસ્તાર ઘણો ગોઠો છે. તીર્થંકરના શરીરના વિશેષ લક્ષણો, તેમની લાપાના વિશેષ અતિશયો અનેક ગણાવવામાં આવે છે.

૮. ૧૪. ‘એતેનૈવ’ તુલના-એતેનાપરગુરુગણધરાદિઃ સૂત્રકારપર્યન્તો વ્યાખ્યાતઃ, તસ્યૈકદેશવિદ્યાસ્પદત્વેન દેશતો ધાતિસંઘાતનત્વસિદ્ધેઃ સામર્થ્યાદિપરગુરુત્વોપપત્તેઃ” તશ્લો ૦ પૃ ૧

૮. ૨૬ ‘મદ્દો’ અહિ જ્ઞાનચંદ્રે ભટ્ટને ‘નૈષ્કર્મ્યમીમાંસાકૃત્’ કહ્યો છે અને પ્રભાકરને ‘સકર્મમીમાંસાકૃત્’ કહ્યો છે તેનો આધાર શો છે તે જણાયું નથી. વળી એક નવી હકીકત પણ અહિ જ્ઞાનચંદ્રે એ ઉમેરી છે કે પ્રભાકરનું બીજું નામ દુર્ગસિંહ છે, આ પણ સંશોધનીય છે.

૮. ૩૨ ‘તેનાન્યા’—આ કારિકા પ્રમાણવાર્તિકમાં ૩ ૧૩૩૫૦ અને ૧૩૪ ૩૦ છે.

૧૨. ૧૨. ‘આગમવશાત્’ આગમ જ્ઞાન વિના શાસ્ત્ર રચનાનો સંભવ નથી આવું દૃઢ મન્તવ્ય આચાર્ય વિદ્યાનંદે સ્થાપ્યું છે. તેનો જ અહિ પ્રતિઘોષ છે—

“સમ્યગ્બોધ એવ વક્તુઃ શાસ્ત્રોત્પત્તિજ્ઞાનિનિમિત્તમિતિ ચેન્ન ! તસ્ય ગુરુપદે-શાયત્તવાત્” ઇત્યાદી તશ્લો ૦ પૃ. ૧.

૧૩. ૧ ‘નનુ યદિદ્’—આ કંડિકામાં જે શંકા ઉપસ્થિત કરવામાં આવી છે તે આચાર્ય ધર્મશ્રીતિના ન્યાયણિંદુની ધર્મોત્તર કૃત ટીકામાંથી લેવામાં આવી છે—જુઓ ધર્મો ૦ પૃ ૧૪; વળી જુઓ તત્ત્વપં ૦ પૃ ૨. આના જેવા જ પૂર્વોત્તર પક્ષે ન્યાયાવતારની સિદ્ધિ કૃત ટીકાના પ્રારંભમાં જોવામાં આવે છે.

૧૫. ૧. ‘ઈદં ચ વાક્યમ્’ દર્શનિકોએ આદિવાક્ય વિષે જે વિસ્તૃત ચર્ચા કરી છે તેનું નિરૂપણ મેં અન્યત્ર કર્યું છે તે જોવું—ન્યાયાટિ ૦ પૃ ૧૨૯

૧૬. ૪ ‘શબ્દાર્થયોઃ’ શબ્દ અને અર્થનો સ્વાભાવિક સંબંધ નથી પણ સાંકેતિક છે એવો મત ન્યાયસૂત્રમાં સ્થાપિત કરવામાં આવ્યો છે.—બુદ્ધો ન્યાયસૂત્ર ૨. ૧. ૫૨-૫૭ । શબ્દ અને અર્થનો સ્વાભાવિક નિત્ય સંબંધ છે એવો મત મીમાંસકોનો છે જૈમિનિ ૧.૧.૫; અને વૈયાકરણ ભર્તૃહરિનો પણ એવો જ મત છે—‘નિત્યાઃ શબ્દાર્થસંબન્ધાઃ’ વાક્ય ૦ ૧. ૨૩, જ્યારે જૌદ્ધાએ શબ્દ અને અર્થનો કોઈ સંબંધ જ માન્યો નથી. પણ અપોહવાદની સ્થાપના કરી છે. બુદ્ધો પ્રવાસ્વો ૦ કા ૦ ૪૨-૧૮૭ ; તત્ત્વ ૦ કા ૦ ૮૬૭-૧૨૧૨ ।

૨૦. ૩૬. ‘દ્વિષ્ટસંબન્ધ’—આ કારિકાધર્મ પ્રમાણવાતિકલાખ્યનું છે. ૨.૧.૩. તેનું ઉત્તરાર્ધ છે—‘દ્વયસ્વરૂપગ્રહણે સતિ સંવન્ધવેદનમ્ ।’

૨૪. ૧૪. ‘વિકલ્પયોનયઃ’ આ કારિકા દિગ્નાગના પ્રમાણસમુચ્ચયની છે. બુદ્ધો અનેકા ૦ પૃ ૩૩૪

૨૬. ૭. ‘અર્થસંવેદોત્પાદન’—આ મત ધર્મોત્તરનો છે. ‘અશ્રુતે પ્રકરણે કથિતાન્યપિ ન નિશ્ચીયન્તે । ઉક્તેષુ ત્વપ્રમાણકે વ્યવ્યભિધેયાદિષુ સંશય ઉત્પચતે । સંશયાન્ત્વ પ્રવર્તન્તે । અર્થસંશયોપિ હિ પ્રવૃત્યક્કં પ્રેક્ષાવતામ્ । અનર્થસંશયોપિ નિવૃત્યક્કમ્ । અતઃ પચ શાસ્ત્રકારેણૈવ પૂર્વ સંબન્ધાદીનિ યુજ્યન્તે વક્તુમ્ ।’ ધર્મો ૦ પૃ ૧૩ । હેતુબ્રા ૦ પૃ ૨૪૦ । આના ખંડન માટે બુદ્ધો હેતુ ૦ પૃ ૨, તત્ત્વો ૦ પૃ ૪ ।

૨૭. ૧૭ ‘અર્ચટ’— હેતુબિન્દુના ટીકાકાર અર્ચટનો આ મત છે તે માટે બુદ્ધો હેતુ ૦ પૃ ૨, ૨૭ । તેના ખંડન માટે—તત્ત્વો ૦ પૃ ૪ જોવું; આ મતનું ખંડન જૌદ્ધ કમલશીલે પણ કર્યું છે—તત્ત્વપં પૃ ૬ ।

૨૮. ૧૬ ‘રામટઃ’ આ રામટ વિષે માહિતી મળતી નથી.

૨૯. ૭ ‘શક્તિસ્વભાવ’ ઇત્યાદિનું સમર્થન આગળ આવે છે બુદ્ધો પરિચ્છેદ ૪ નું દશમું સૂત્ર અને તેની વ્યાખ્યા.

૩૦. ૩૪ ‘અદગ્ધદહનન્યાય’—આ જ ન્યાય માટે બુદ્ધો સ્યાર ૦ પૃ. ૨૦.

૩૧. ૨૩ ‘દર્શનસ્ય’ જૈન મતમાં જ્ઞાન અને દર્શનનો ભેદ છે. તેમાં દર્શન સામાન્યમાત્ર આહી હોઈ વ્યવહારોપયોગી નથી તેથી તેને પ્રમાણ માનવામાં આવ્યું નથી. મતિજ્ઞાનના ભેદ અવગ્રહને અને ઇહા ને પણ દર્શન કોટિમાં લેવા જોઈએ એવો મત આચાર્ય જિનભદ્ર ગણીએ વ્યક્ત કર્યો છે. વિશેષાંગા ૦ ૫૩૬ । દર્શન શબ્દના વિવેચન માટે બુદ્ધો પ્રમાભા ૦ પૃ ૧૨૫ ।

૩૧. ૨૩ ‘સન્નિકર્ષ’ સન્નિકર્ષ વિષે દાશનિકોના જે વિવિધ મત વ્યો છે તે બાબતમાં બુદ્ધો—ન્યાયાટિ ૦ પૃ ૧૪૦-૧૪૧ અને એમાં જ સંયોગ વિષે પણ વિવેચના કરવામાં આવી છે— પૃ ૧૩૭.

૩૧. ૨૪ ‘નિર્વિકલ્પક’ જૌદ્ધસંમત નિર્વિકલ્પ પ્રત્યક્ષની સ્થાપના ધર્મકીર્તિએ ન્યાયબિન્દુમાં તથા પ્રમાણવાતિકમાં કરી છે. તે પહેલા પણ દિગ્નાગે કરી હતી પણ તેમાં સંક્ષેપમાં છે. જ્યારે ધર્મકીર્તિ અને તેના ટીકાકારોએ આ સ્થાપનાને

વિસ્તારી છે. એ સમગ્રનો સમાવેશ તત્ત્વસંગ્રહ અને તેની ટીકામાં જોવા મળે છે. ન્યાયસૂત્રના અવ્યપદેશ્ય પદ ને આધારે તેના ટીકાકારો પ્રત્યક્ષના એક ભેદ તરીકે નિર્વિકલ્પને પ્રમાણ સ્વીકારે છે. અને વૈશેષિકો પણ તેનું પ્રામાણ્ય માને જ છે. સાંખ્ય અને વેદાંતને પણ તેનું પ્રામાણ્ય માન્ય છે. આના વિસ્તાર માટે જુઓ—પ્રમીમાન્ પૃ. ૧૨૫.

૩૧. ૨૫ ‘સંશય’ સંશયાદિનું લક્ષણ આ જ પરિચ્છેદમાં આગળ આવે છે સૂત્ર ૯-૧૫.

૩૧. ૨૬. ‘જ્ઞાનાદૈત’—થી પ્રસ્તુતમાં પ્રહ્લવાદ અભિપ્રેત છે એમ ટિપ્પણકારે કયું છે તેનો આધાર પ્રસ્તુત પ્રકરણમાં ‘જ્ઞાનાદ્યર્થોઃ પરઃ’ (સૂત્ર ૧૬) એ સૂત્રની અવતારિકામાં પ્રહ્લવાદનું નિરાકરણ કરવામાં આવ્યું છે તે છે. આમ કહેવાનું કારણ એ છે કે જ્ઞાનથી ભિન્ન એવા જડ પદાર્થનું અસ્તિત્વ પ્રહ્લવાદી ને માન્ય નથી. અને પ્રહ્લ એ જ્ઞાનસ્વરૂપ જ છે. પણ બીજી રીતે વિચાર કરીએ તો સ્વયં વાદી દેવસૂરિએ આ સૂત્રની વ્યાખ્યામાં ‘વિજ્ઞાનાદૈતવાદિનાં મિથ્યાભિનિવેશંચુ-દાસાર્થં પરપદ્મણયનમ્’ આમ કહ્યું છે. આથી વિજ્ઞાનાદૈત અને આદિપદ્ધતી ચિત્રાદૈત શૂન્યવાદ અને પ્રહ્લવાદ પણ અભિપ્રેત છે. આમાંના શૂન્યવાદનું નિરાકરણ તો સૂત્ર ૧૬ ની અવતારિકામાં કરવામાં આવ્યું જ છે. પણ યોગાચાર ને પ્રત્યક્ષ, વિજ્ઞાનાદૈતનું સ્વતંત્ર નિરાકરણ અવતારિકામાં સૂત્ર ૧૬ માં નથી તેથી ટિપ્પણકારે જ્ઞાનાદૈતનો શબ્દાર્થ પ્રહ્લવાદ કયો પરંતુ રત્નાકરમાં તો સૂત્ર ૧૬ માં પ્રથમ વિજ્ઞાપિમાત્રવાદ (પૃ. ૧૪૮) જે બૌદ્ધનો છે, તેનું નિરાકરણ કયું છે. આજ મત વિજ્ઞાનાદૈત નામે ઓળખાય છે. ત્યાર પછી ચિત્રાદૈત (પૃ. ૧૭૨) નું, શૂન્યવાદનું (પૃ. ૧૭૯) અને છેવટે પ્રહ્લવાદનું ખંડન કયું છે. આ વસ્તુને ઉપસંહારમાં રત્નાકરમાં આ રીતે મુકી છે.

‘જ્ઞાનાદૈતં નિરસ્તં તદનુવિદલિતશ્ચિત્રવિજ્ઞાનવાદઃ ।

શૂન્યં નિઢનમસ્યાપ્યુપરિ પરિહતાનન્તરં વ્રહ્મવાર્તા ॥”

ઈત્યાદિ—પૃ. ૨૧૦. આ ઉપરથી સિદ્ધ એ થાય છે કે અવતારિકાનું લઘુટીકા નામ સાર્થક છે. ખરી વાત એવી છે કે શૂન્યવાદનાં ખંડનમાં જે બાહ્યાર્થની સિદ્ધિ કરવામાં આવી છે તે સર્વ સાધારણ છે. આથી બહુ વિસ્તારમાં જવાની આવશ્યકતા લઘુ ટીકામાં જણાઈ નથી. અવતારિકાકારે પણ ‘જ્ઞાનાદૈતાદિમત’ એ કહી આદિ પદ્ધતી બીજા પણ જેનો ઉલ્લેખ કે ખંડન તેમણે નથી કયું તે સૌ તેમને અભિપ્રેત તો છે જ—એમ સૂચવ્યું છે.

૩૧. ૨૬. ‘નિત્યપરોક્ષબુદ્ધિવાદિનામ્’ મીમાંસકોના આ મતના નિરાકરણ માટે જુઓ પ્રસ્તુત પરિચ્છેદના સૂત્ર ૧૮ ની અવતારિકા પૃ. ૧૧૦.

૩૧. ૨૭ ‘પ્રકાત્મસમ’—ઈત્યાદિ યોગોના મત વિષે જુઓ પ્રસ્તુત પરિચ્છેદની અવતારિકા સૂત્ર ૧૮ પૃ. ૧૦૫.

૩૧. ૨૮. 'અચેતન' સાંખ્યોના 'જ્ઞાન અચેતન છે'—એ મતનું નિરાકરણ સ્વતંત્ર ભાવે અવતારિકામાં નથી. માત્ર નૈયાયિકના ખંડન પ્રસંગે જ્ઞાન જડ ન હોઈ શકે એવું કથન કરવામાં આવ્યું છે (પૃ. ૧૦૬). આ માટે સાંખ્યસંમત ઇન્દ્રિય આદિની વૃત્તિના પ્રામાણ્યના સમર્થન માટે સાંખ્યકારિકા ૨૮ અને તેની ટીકાઓ અને તે મતના ખંડન માટે જુઓ, સ્યાર૦ પૃ. ૭૨ અને ન્યાયકુ૦ પૃ ૪૦

૩૨. ૨૪ 'અધોપલધ્ધિદેતુત્વ' આ ન્યાયસંમત પ્રમાણ લક્ષણનું મૂળ ન્યાયભાષ્યમાં છે—૧. ૧. ૩.

૩૨. ૨૬ 'ઈન્દ્રિય' ઇન્દ્રિય અને તેના સ્વરૂપ અને ભેદો વિષે વિવરણ માટે જુઓ પ્રમીમા૦ પૃ. ૩૮

૩૨. ૨૬ 'લઘ્વિલક્ષણ' આચાર્ય વિદ્યાનન્દને લઘ્વિરૂપ ઇન્દ્રિય પ્રમાણ સંમત છે અને લઘ્વિ એટલે તો અર્થગ્રહણકારા શક્તિ એમણે માની છે.

“તતોડર્થપ્રહણાકારા શક્તિર્જ્ઞાનમિહાત્મનઃ ।

કરણત્વેન નિર્દિષ્ટા ન વિરુદ્ધા કથંચન ॥” તપ્સો ૧. ૧. ૨૨.

એ બાબતમાં વાહી દેવ સૂરિ પોતાની અસંમતિ દર્શાવે છે—સ્યાર૦ પૃ૦ ૫૩

૩૨. ૩૨. 'ભૌતિકમેવ' ઇન્દ્રિયો ભૌતિક જ છે—આ મત ન્યાય-વૈશેષિક, પૂર્વમીમાંસા અને જૌદ્ધને પણ માન્ય છે. પ્રમીમા પૃ ૪૦

૩૪. ૧૪. 'મનસઃ'—મનને આણુ માનનાર વૈશેષિક, નૈયાયિક, પૂર્વમીમાંસક, સાંખ્ય-યોગ અને વેદાન્ત છે. મન વિષે વિધારે વિવરણ માટે જુઓ પ્રમીમા પૃ. ૪૨.

૩૫. ૨૦ 'અનઘિગતાથં' ઇત્યાદિ મીમાંસકોને માન્ય પ્રમાણના લક્ષણ વિષે વિશેષ વિચાર માટે જુઓ 'પ્રમીમા' પૃ. ૫.

૩૬. ૧૬. 'ધારાવાહિ'—જેમાં વિષય તેનો તે જ રહે અને જે જ્ઞાન લંબાયા કરે જેમકે 'આ ઘટ છે' 'અ ઘટ છે' એવું સતત ભાન રહ્યા કરે, તે ધારાવાહિ જ્ઞાન કહેવાય છે.

૩૬. ૩૧. 'પક્ષપ્રતિક્ષેપ'—પક્ષાભાસના ત્રણ પ્રકારો માટે આગળ પરિચ્છેદ ૬ ના સૂત્રો ૩૮—૪૬ જુઓ.

૩૮. ૩ 'દેતોઃ' હેતુભાસોના વિવરણ માટે આગળ પરિ. ૬ ના ૪૭—૫૭ સૂત્રો જુઓ.

૩૮. ૧૩. 'આશ્રયાસિદ્ધિ-વ્યધિકરણાસિદ્ધિ' ના વિવરણ માટે જુઓ, અવતારિકા પરિ. ૬ સૂ. ૫૧.

૫૧. ૧૪ 'સુનિશ્ચતા' સર્વજનું બાધક પ્રમાણ કોઈ નથી એવો નિશ્ચય અવતારિકામાં આગળ ઉપર કરવામાં આવ્યો છે. તેથી અહિં આપેલ આ હેતુ યુક્ત ઠરે છે. જુઓ. પરિ. ૨ સૂત્ર ૨૩.

૩૮. ૧૪ 'ઉદ્દેશ્યતિ'—આ પૂર્વચર હેતુનું ઉદાહરણ છે—પરીક્ષા ૦ ૩. ૬૮
૩૮. ૧૮. 'સ્વાપાત્' આ હેતુ પદ્ધૈકદેશાસિદ્ધ છે. તે માટે જુઓ ન્યાય-
ખિન્દુ ટીકા ૨. ૫.

૩૮. ૧૯ 'પ્રતિજ્ઞાયૈકદેશાસિદ્ધતા'—ના લક્ષણ માટે જુઓ ન્યાયખિન્દુ ટીકા
૨. ૨૨.

૪૦. ૧૫. 'વિરુદ્ધતા' વિરુદ્ધહેત્વાભાસના લક્ષણ માટે જુઓ પરિ. ૬.
સૂ. ૫૨—૫૩.

૪૦. ૧૬ 'વ્યભિચાર' અનૈકાન્તિક અથવા વ્યભિચારી હેત્વાભાસના લક્ષણ
માટે જુઓ પરિ. ૬. સૂ. ૫૪—૫૭

૪૧. ૧૨. 'તદ્દોષ' દષ્ટાંત દોષો માટે જુઓ પરિ. ૬. સૂ. ૫૮—૭૬. પ્રસ્તુતમાં
વૈધર્મ્ય દષ્ટાંત હોવાથી અસિદ્ધસાધ્યવ્યતિરેકાદિનો નિર્દેશ કયો છે. તે માટેના
સૂ. ૬૬—૭૬ છે.

૪૩. ૧૨ 'સન્નિકર્ષ'—ન્યાયસૂત્રના વ્યાખ્યાકારોએ સન્નિકર્ષને પણ પ્રમાણ
માન્યું છે તે માટે જુઓ ન્યાયસૂત્ર ૧. ૧. ૪ અને તેની લાખ્ય-વાર્તિક-તાત્પ-
ર્યટીકા આદિ વ્યાખ્યાઓ. વૈશેષિક દર્શનમાં પણ સન્નિકર્ષને પ્રમાણ માનવામાં
આવે છે. વૈશે. ૩. ૧. ૧૮. સન્નિકર્ષ એ પ્રમાણ નથી તેવો મત સર્વ પ્રથમ
ખૌદ્દોએ વ્યક્ત કર્યો છે અને પછી ખીન્દુઓએ તેનું અનુકરણ કર્યું છે. જુઓ
પ્રમાણસમુચ્ચય અને તેની વૃત્તિ કા. ૧૬ થી અને તેની વ્યાખ્યાઓ તથા પ્રમાણ
વાર્તિક પરિ. ૧. કા. ૩ ની મનોરથનંદી આદિ વૃત્તિ.

૪૪. ૧ 'અસિદ્ધિ'—આથી અસિદ્ધ હેત્વાભાસનો નિર્દેશ અભિપ્રેત છે. તે
માટે જુઓ પરિ. ૬. સૂ. ૪૮—૫૧.

૪૪. ૩૦ 'કારકસાકલ્ય' આ મત જયંત લટનો છે તે માટે ન્યાય-
મંજરી (પ્રમાણ) પૃ. ૧૨ અને તે મતના અન્યત્ર ખાંડત માટે ન્યાયકુમુદચંદ્ર
પૃ. ૩૪ અને તેના ટિપ્પણો જોવાં.

૪૪. ૩૧. 'અર્થોપલબ્ધૌ'—અર્થોપલબ્ધિમાં સન્નિકર્ષ કરણ છે એ મત
ન્યાયવાર્તિકકારે સ્પષ્ટ રૂપે સ્વીકાર્યો છે—જુઓ ન્યાયવાર્તિક પૃ. ૫-૬

૪૫. ૨૩. 'સહકારિણઃ'—રૂપને આશુપ જ્ઞાનમાં સંકારી વૈશેષિકોએ માન્યું
છે—જુઓ પ્રશસ્તપાદલાખ્ય કંદલી ટીકા સાથે પૃ. ૨૫૧

૪૫. ૨૪ 'નિર્ગુણત્વાત્'—શુભમાં શુભ નથી એ વૈશેષિક સિદ્ધાંત માટે
જુઓ વૈશે. ૧. ૧. ૧૬

૪૫, ૨૫, 'યાવદ્વચ્ચ'—વૈશેષિકોના આ મત માટે જુઓ ન્યાયકંદલી
૫૦ ૨૫૯

૫૦, ૨૭, 'સંહતસકલ' — આ મતની પુષ્ટિ માટે ધર્મકીર્તિનું પ્રમાણ
વાર્તિક ૨. ૧૨૪ જુઓ.

૫૦, ૩૦, 'પ્રત્યક્ષેણ'—પ્રત્યક્ષના ઐન્દ્રિય આદિ ચાર ભેદો જે પ્રસ્તુતમાં
જણાવ્યા છે તેની વ્યાખ્યા માટે જુઓ ન્યાયખિંદુ-ધર્મોત્તરપ્રદીપ ૧. ૭-૧૧

૫૭. ૧૧ 'અવિસંવાદકત્વમ્' આ સંદર્ભ માટે જુઓ ન્યાયખિંદુ-ધર્મોત્તર
પ્રદીપ ૧. ૧. ૫૦ ૧૭

૬૪. ૨૪ 'વિવેકાલ્પાતિવાદી'—આ પ્રભાકરને લક્ષીને કથન છે. તેના મત
માટે જુઓ, પ્રકરણપંચિકા (કા. વિ. વિ.) ૫૦ ૪૮ અને તેના ખંડન માટે
જુઓ ન્યાયકુમુદચંદ્ર ૫. ૫૪ થી તેના ટિપ્પણો સાથે.

૭૬. ૨૮ 'શૂન્યવાદિનઃ' શૂન્યવાદના નિરૂપણ માટે નાગાર્જુન કૃત મૂલ-
મધ્યમકકારિકા અને તેની ચંદ્રકીર્તિકૃત ટીકા તથા નાગાર્જુનની સ્વોપજાવૃત્તિ સહિત
વિગ્રહવ્યાવર્તની જોવી, અને તેના ખંડન માટે ન્યાયકુમુદચંદ્ર ભાગ ૧. ૫૦ ૧૩૩
થી તેના ટિપ્પણો સાથે જોવો. પ્રસ્તુતમાં જે પ્રકારની પરમાણુ અને સ્થૂલ અર્થ
વિષે વિચારણા કરવામાં આવી છે તે માટે જુઓ તત્ત્વસંગ્રહ કા. ૧૯૬૭ થી.

૮૪. ૧૦ 'પિણ્ડો' આ વિચાર માટે જુઓ વસુખંધુકૃત વિજ્ઞપ્તિમાત્રતા-
સિદ્ધિ કા. ૧૨.

૮૫. ૧૦. 'અવયવો' અવયવોથી પૃથક સ્થૂલ કોઈ અવયવો છે જ નહિ આ
મતના સમર્થન માટે જુઓ તત્ત્વસંગ્રહની કા. ૫૯૨ થી. અને તેના ખંડન
માટે ન્યાયકુમુદચંદ્ર ૫. ૨૩૨ થી.

૯૩. ૧. 'બ્રહ્મવાદિ'—બ્રહ્મવાદની વિસ્તૃત સ્થાપના અને તેના ખંડન માટે
સટિપ્પણ ન્યાયકુમુદચંદ્ર ૫. ૧૪૭ થી જુઓ. વિજ્ઞાનાદ્વૈતવાદિએ જેમ 'પ્રત્યયત્વાત'
હેતુથી વિજ્ઞાનાદ્વૈતની સિદ્ધિ કરી છે તે જ હેતુને 'પ્રતીયમાનત્વાત' એ રૂપમાં
બ્રહ્મવાદીએ મૂકીને પ્રપંચનું મિથ્યાત્વ સિદ્ધ કરી અર્થાત્ બ્રહ્માદ્વૈત સિદ્ધ કર્યું છે.

૯૯. ૧૬. 'સ્વસ્ય વ્યવસાયઃ' જ્ઞાન સ્વવ્યવસાયી હોવું જોઈએ એવો મત
ખૌદ્રોએ વ્યક્ત કર્યો અને તેની દલીલો આપી. જૈનોએ પણ એ મત સ્વીકારી
લીધો છે. આ માટે ધર્મકીર્તિકૃત ન્યાયખિન્દુમાં સ્વસંવેદન પ્રત્યક્ષ (૧.૧૦) તથા
પ્રમાણવાર્તિકનું તે પ્રકરણ જોવા જેવું છે. પ્રસ્તુત સૂત્રમાં જે વાત કહેવામાં
આવી છે તે માટે પ્રમાણવાર્તિકની (૨. ૪૨૮) નિમ્ન કારિકા તુલનીય છે—

“વહિર્મુલં ચ તજ્ઞાનં માત્યર્થપ્રતિભાસવત્ ।

બુદ્ધેશ્ચ ગ્રાહિકા વૃત્તિર્નિત્યમન્તર્મુખાત્મનિ ॥”

આ ઉપરાંત પ્રમાણવાતિકાંમાં નિમ્ન પ્રકરણો જોવાં ૨. ૨૪૯ થી, ૨. ૪૨૩ થી, ૨. ૪૫૬ થી અને ૨. ૪૮૫ થી. આ સમગ્ર ચર્ચાના વિસ્તાર માટે જુઓ ન્યાયકુમુદચંદ્ર પૃ. ૧૭૫ થી,

૧૦૬. ૧૧ ‘પ્રામાણ્યમ્’—પ્રામાણ્યનું લક્ષણ અને તેની ઉત્પત્તિ તેમજ સ્થિતિ સ્વતઃ છે કે પરતઃ—આ ચર્ચા માટે જુઓ ન્યાયકુમુદચંદ્ર સટિપ્પણ પૃ. ૧૬૫ થી

દ્વિતીય પરિચ્છેદ

૧૨૩.૩ ‘દ્વિમેદમ્’—પ્રમાણનું પ્રત્યક્ષ-પરોક્ષ એમ બે ભેદમાં વિભાજન એ જોનાનું આગવું છે. જોઈએ પ્રમાણના બે ભેદ પાડેલ પણ તે પ્રત્યક્ષ ને અનુમાનરૂપે, જોનાના આ વિભાજન પાછળ તેમની જ્ઞાનના પ્રત્યક્ષ-પરોક્ષભેદની પ્રક્રિયા રહેલી છે. જુઓ વિશેષાવશ્યક લાખ્ય ગા. ૮૮ થી. પ્રમાણના પ્રત્યક્ષ-પરોક્ષભેદોમાં જ અન્ય પ્રમાણોના સમાવેશની પ્રક્રિયા માટે જુઓ સટિપ્પણ ન્યાયકુમુદચંદ્ર પૃ. ૫૨૦. ન્યાયકુમુદચંદ્રમાં પ્રત્યક્ષેતર પ્રમાણની સ્થાપના પૃ. ૬૭ થી કરવામાં આવી છે. અને સ્મૃતિ આદિ પરોક્ષપ્રમાણોની ચર્ચા ક્રમે કરી પૃ. ૪૦૫ થી છે.

૧૩૪. ૨૫ ‘પ્રાપ્યકારીણિ’—ઇન્દ્રિયોના પ્રાપ્યકારિત્વ અને અપ્રાપ્યકારિત્વની ચર્ચા માટે ન્યાયકુમુદચંદ્ર પૃ. ૭૫ થી જુઓ.

૧૬૦. ૧. ‘અવગ્રહ’—અવગ્રહ, ઇડા, અવાય અને ધારણા આ સાંવ્યવહારિક પ્રત્યક્ષના ભેદોના વિશેષ વિવરણ માટે જુઓ વિશેષાવશ્યક લાખ્ય ગા. ૧૭૭ થી. તથા તત્ત્વાર્થશ્લોકવાર્તિક ૧. ૧૫ થી.

૧૬૬. ૨૨ ‘અવધિજ્ઞાનમ્’—વિશેષાવશ્યક લાખ્ય ગા. ૫૬૫ થી આનું વિશેષ વિવરણ જોવું.

૧૬૭. ૭ ‘તિમિરચ્છાયયોઃ’—અધકાર અને છાયાને આલોકના અભાવ રૂપે માનનાર નૈયાયિક અને વૈશેષિકના મતની સમીક્ષા માટે જુઓ ન્યાયકુમુદચંદ્ર પૃ. ૬૬૬ થી.

૧૮૮. ૩ ‘મનઃપર્યાયજ્ઞાનમ્’—ના વિવરણ માટે જુઓ વિશેષાવશ્યક લાખ્ય ગા. ૮૮૬ થી.

૧૮૮. ૧૬ ‘કેવલજ્ઞાનમ્’ ના વિશેષ વિવરણ માટે જુઓ વિશેષાવશ્યક લાખ્ય ગા. ૮૧૮ થી.

૧૮૮. ૧૩ 'સકલપ્રત્યક્ષપ્રતિક્ષેપઃ' ભારતીય દર્શનમાં મીમાંસકોએ પુરુષના 'સર્વજ્ઞત્વનો નિષેધ કર્યો છે તેના પૂર્વપક્ષ અને ઉત્તરપક્ષ માટે જુઓ ન્યાયકુમુદ-ચંદ્ર પૃ. ૮૬ થી.

૧૯૯. ૨૫ 'ભૂમૂઘરાદિ'—આ અનુમાનથી ઇશ્વરના જગત્કર્તૃત્વની સિદ્ધિ કરવામાં આવી છે. આ ચર્ચા માટે જુઓ ન્યાયકુમુદ પૃ ૯૭ થી. આ મત નૈયાયિક વૈશેષિકોનો છે.

૨૦૧. ૩૧. 'શૈવઃ'—ટિપ્પણકાર જ્ઞાનચંદ્ર ઇશ્વરકર્તૃત્વની ચર્ચા પ્રસંગે તે મત શૈવનો છે તેવો ઉદ્દેશ કરે છે. તે નૈયાયિકો અને વૈશેષિકો શૈવો હતા તે લક્ષ્યમાં રાખીને છે.

૨૧૧. ૧ 'કેવલિનઃ કવલાહારવચ્ચે'—દિગંઘર મતે કેવલી કવલાહાર નથી કરતા. આ મતનું ખંડન અહિં કરવામાં આવ્યું છે. તેના પૂર્વપક્ષ અને ઉત્તરપક્ષ માટે જુઓ ન્યાયકુમુદચંદ્ર પૃ ૮૫૨ થી.

स्याद्वादरत्नाकरविशेषणानां समासाः।

वि० १ अतिशयेन क्षुद्राः [“गुणाङ्गाद् वेष्टेयम्” ७-३-९ हैम। “स्थूल-दूर-यु-वहृस्वक्षिप्र-क्षुद्रस्यान्तस्थाऽऽदेर्गुणश्च नामिनः” ७-४-४२ हैम] क्षोदीयांसः, न क्षोदी-यांसः=अक्षोदीयांसः, लक्ष्यमाणाश्च ते अक्षोदीयांसश्च, अथवा लक्ष्यमाणा अत एव अक्षोदीयांसश्च ते अर्थाश्च=लक्ष्यमाणाक्षोदीयोऽर्थाः, न क्षूणानि-अक्षूणानि लक्ष्यमाणा-क्षोदीयोऽर्थैः अक्षूणानि च तानि अक्षराणि च अथवा लक्ष्यमाणाक्षोदीयोऽर्थाश्च अक्षूणा-क्षराणि च लक्ष्यमाणाक्षोदीयोऽर्थाक्षराणि, तानि एव क्षीरम् अथवा तानि क्षीरमिव लक्ष्यमाणाक्षोदीयोऽर्थाक्षूणाक्षरक्षीरम्, तेन निरन्तरम्-तस्मिन् ।

वि० २ महती च मुद्रा च महामुद्रा, स्याद्वादस्य महामुद्रा=स्याद्वादमहामुद्रा, स्याद्वादमहामुद्रया मुद्रितानि=स्याद्वादमहामुद्रामुद्रितानि, नास्ति निद्रा येषां तानि--अनिद्राणि, दृश्यमानानि च स्याद्वादमहामुद्रामुद्रितानि च अनिद्राणि च तानि प्रमेयाणि च=दृश्यमानस्याद्वादमहामुद्रामुद्रितानिद्रप्रमेयाणि, तेषां सहस्रम्=दृश्यमानस्याद्वादमहामु-द्रामुद्रितानिद्रप्रमेयसहस्रम्, उत्तुङ्गाश्च तङ्गन्तश्च तरङ्गाश्च ते उत्तुङ्गतङ्गतरङ्गाः, दृश्यमान-स्याद्वादमुद्रामुद्रितानिद्रप्रमेयसहस्रमेव उत्तुङ्गतुङ्गतरङ्गाः=दृश्यमानस्याद्वादमहामुद्रामुद्रिता-निद्रप्रमेयसहस्रोत्तुङ्गतङ्गतरङ्गाः, तेषां भङ्गयः=दृश्यमान.... तरङ्गभङ्गयः, तासां सङ्गः=दृश्यमानः.....तरङ्गभङ्गिसङ्गः, सौभाग्यस्य भाजनम्=सौभाग्यभाजनम्, दृश्यमान.... सङ्गेन सौभाग्यभाजनम्=दृश्यमानस्याद्वादमुद्रामुद्रितानिद्रप्रमेयसहस्रोत्तुङ्गतङ्गतरङ्गभ-ङ्गिसङ्गसौभाग्यभाजनम्, तस्मिन् ।

वि० ३ नास्ति तुच्छा यस्य=अतुलम्, अतुलानां फलानां भरः=अतुलफलभरः, तेन भ्राजिष्णवश्च [“भ्राजिअलङ्कृग्निगकृग्....इष्णुः” ५-२-२८ हैम] भूयिष्ठा-श्च ते [“वहोर्णीष्ट भूय्” ७-४-४० हैम] आगमाश्च=अतुलफलभरभ्राजिष्णुभू-यिष्ठागमाः, तैः अभिरामाः=अतुलफलभरभ्राजिष्णुभूयिष्ठागमाभिरामाः, न तुच्छाः अतुच्छाः, अतुच्छाश्च ते परिच्छेदाश्च=अतुच्छपरिच्छेदाः, अतुलफलभरभ्राजिष्णुभूयि-ष्ठागमाभिरामाश्च ते अतुच्छपरिच्छेदाश्च=अतुलफलभरभ्राजिष्णुभूयिष्ठागमाभिरामातुच्छ-परिच्छेदाः, तेषां सन्दोहः=अतुलफलभरभ्राजिष्णुभूयिष्ठागमाभिरामातुच्छपरिच्छेद-सन्दोहः, सन्दोह एव शाद्वलः=मृदुनीलवृणसमूहयुक्तः प्रदेशः अस्मिन् स सन्दोह-शाद्वलः। काननस्य निकुञ्जाः=कानननिकुञ्जाः, शाद्वलश्च आसन्नाश्च कानननिकुञ्जाः=

शाद्वलासन्नकानननिकुञ्जाः, अतुलफल.....परिच्छेदसन्दोह एव शाद्वलासन्नकानननिकुञ्जाः (॥ इव) यस्मिन् वा सः—अतुलफलभरभ्राजिष्णुभूयिष्ठागमाभिरामातुच्छपरिच्छेदसन्दोहशाद्वलासन्नकानननिकुञ्जः, तस्मिन् ।

वि. ४ (१) निर्गता उपमा यस्याः सा, उपमायाः निष्क्रान्ता वा=निरुपमा, निरुपमा च सा मनीषा=निरुपममनीषा, महच्च तद् यानपात्रं च=महायानपात्रम्, महायानपात्रस्य व्यापारः महायानपात्रव्यापारः, निरुपममनीषया महायानपात्रव्यापारे परायणाश्च ते पुरुषाश्च—(निरुपममनीषा एव महायानपात्रम्=निरुपममनीषामहायानपात्रम्, तेन व्यापारे परायणाश्च ते पुरुषाश्च वा) निरुपममनीषामहायानपात्रव्यापारपरायणपुरुषाः, पूर्वं प्राप्तानि=प्राप्तपूर्वाणि, न प्राप्तपूर्वाणि—अप्राप्तपूर्वाणि, अप्राप्तपूर्वाणि च तानि रत्नानि अप्राप्तपूर्वरत्नानि, तेषां विशेषाः—अप्राप्तपूर्वरत्नविशेषाः, निरुपममनीषा.....परायणपुरुषैः प्राप्यमाणाः अप्राप्तपूर्वरत्नविशेषाः यस्मिन् सः=निरुपममनीषामहायानपात्रव्यापारपरायणपुरुषप्राप्यमाणाऽप्राप्तपूर्वरत्नविशेषः तस्मिन् ।

(२) निरुपमनीषामहायानपात्रव्यापारपरायणपुरुषैः इव तार्किकपुरुषैः प्राप्यमाणाऽप्राप्तपूर्वरत्नविशेषे ।

वि० ५ वचनानां रचनाः=वचनरचनाः, न अवधानि=अनवधानि, वचनरचनया अनवधानि च तानि गद्यानि=वचनरचनाऽनवद्यगद्यानि तेषां परम्पराः=वचनरचनाऽनवद्यगद्यपरम्पराः, प्रवालानां जालानि=प्रवालजालानि, वचनरचनाऽनवद्यगद्यपरम्परा एव प्रवालजालानि (॥ इव) वचनरचनाऽनवद्यगद्यपरम्पराप्रवालजालानि, तैः जटिलः वचनरचनाऽनवद्यगद्यपरम्पराप्रवालजालजटिलः, तस्मिन् ।

वि० ६ श्लोका एव मौक्तिकानि (॥ इव)—श्लोकमौक्तिकानि, न स्तोकानि अस्तोकानि, अतिशयेन कुमारानि सुकुमारानि अत एव कान्तानि च आलोकनीयानि च=सुकुमारकान्तालोकनीयानि, सुकुमारकान्तालोकनीयानि च अस्तोकानि च तानि श्लोकमौक्तिकानि=सुकुमारकान्तालोकनीयाऽस्तोकश्लोकमौक्तिकानि, तेषां प्रकाराः—सुकुमारकान्तालोकनीयाऽस्तोकश्लोकमौक्तिकप्रकाराः, तैः करम्बितः=सुकुमारकान्तालोकनीयाऽस्तोकश्लोकमौक्तिकप्रकरम्बितः, तस्मिन् ।

वि० ७ अमति—गच्छति धर्मिणमिति अन्तो धर्मः, न एकः—अनेकः, अनेके अनेका वा अन्ताश्च ते अनेकान्ताः, अनेकान्ता यस्य स अनेकान्तः, अनेकान्तश्चासौ वादश्च अनेकान्तवादः, न अल्पे (अल्पाः) अनल्पे (ल्पाः) अनेकान्तवा

देन उपकल्पिताः अनल्पे (ल्पाः) ते विकल्पाश्च=अनेकान्तवादोपकल्पिताऽनल्पविकल्पाः एव कल्लोलाः, (॥ इव), अनेकान्तवादोपकल्पिताऽनल्पविकल्पकल्लोलाः, उदामानि च तानि दूषणानि च उदामदूषणानि एव अदयः, (॥ इव) उदामदूषणादयः, अनेकान्तवादोपकल्पिताऽनल्पविकल्पकल्लोलैः उल्लासिताश्च उदामदूषणादयश्च अनेकान्तवादोपकल्पिताऽनल्पविकल्पकल्लोलोल्लासितोदामदूषणादयः, तीर्थानि (=शाखाणि दर्शनानि वा) सन्ति एषां-तीर्थिकाः [अतोऽनेकस्वरात् ७-२-६ हैम, इकः] न एके अनेके, अनेके च ते तीर्थिकाश्च अनेकतीर्थिकाः एव नकाः (॥ इव) अनेकतीर्थिकनकाः, तेषां चक्राणि-अनेकतीर्थिकनक्रचक्राणि एव चक्रवालाः (॥ इव) अनेकतीर्थिकनक्रचक्रचक्रवालाः, अनेकान्तवादोपकल्पितानल्पविकल्पकल्लोलोल्लासितोदामदूषणाद्विभिः विद्राव्यमाणाः अनेकतीर्थिकनक्रचक्रचक्रवालाः यस्मिन् सः अनेकान्तवादोपकल्पिताऽनल्पविकल्पकल्लोलोल्लासितोदामदूषणाद्विद्राव्यमाणाऽनेकतीर्थिकनक्रचक्रचक्रवालाः, तस्मिन् ।

वि० ८ (१) अपगताः अशेषदोषा यस्मात् अपगताशेषदोषं च तत् अनुमानं च अपगताशेषदोषानुमानम् (स्वमतानुसारेण इत्थं मन्यमानेन वादिना ग्रन्थकारेण वा) तस्य अभिधानम्-अपगताशेषदोषानुमानाभिधानम्, अपगताशेषदोषानुमानाभिधानेन उद्धर्तमानाश्च असमानाश्च ते प्रतिवादिरूपाः पाठीनाश्च-अपगताशेषदोषानुमानाभिधानोद्धर्तमानासमानपाठीनाः, तेषां पुच्छच्छटाच्छोटनम्=अपगताशेषदोषानुमानाभिधानोद्धर्तमानासमानपाठीनपुच्छच्छटाच्छोटनम्, तेन उच्छलन्तश्च अतुच्छाश्च ते शीकराश्च अपगताशेषदोषानुमानाभिधानोद्धर्तमानासमानपाठीनपुच्छच्छटाच्छोटनोच्छलदतुच्छशीकराः, तेषां श्लेषः=अपगताशेषदोषानुमानाभिधानोद्धर्तमानासमानपाठीनपुच्छच्छटाच्छोटनोच्छलदतुच्छशीकरश्लेषः, तेन संजायमानाश्च मार्तण्डमण्डले प्रचण्डच्छमत्काराः यस्मिन् सः=अपगताशेषदोषानुमानाभिधानोद्धर्तमानाऽसमानपाठीनपुच्छच्छटाच्छोटनोच्छलदतुच्छशीकरश्लेषसंजायमानमार्तण्डमण्डलप्रचण्डच्छमत्कारः, तस्मिन् ।

(२) नास्ति शेषो येषां-अशेषाः-समस्ताः, अशेषाश्च ते दोषाश्च-अशेषदोषाः, ते सन्ति यस्मिन् अनुमाने तद्=अशेषदोषानुमानम्, अशेषदोषानुमानस्य (अन्येन) अभिधानम्-अशेषदोषानुमानाभिधानम् । न समानाः-असमानाः, पठन्तीति पाठिनः-अध्ययनकारिणो लेखशालिनः, तेषां इनाः=स्वामिनः=पाठीनाः, अशेषदोषानुमानाभिधानेन (स्वयम् अशेषदोषानुमानाभिधाने अन्येनेति सभ्येन ग्रन्थकारेण दोषोद्भावनेन वा) उद्धर्तमानाश्च असमानाश्च ते पाठीनाश्च-अशेषदोषानुमानाभिधानोद्धर्तमानासमानपाठीनाः, पुच्छानां छटाः-पुच्छच्छटाः, तासाम् आच्छोटनम्=

पुच्छच्छटाच्छोटनम्, अशेषदोषानुमानाभिधानोद्धर्तमानासमानपाठीनानां पुच्छच्छटाच्छोटनम्=अशेष....पाठीनपुच्छच्छटाच्छोटनम्, न तुच्छाः अतुच्छाः, अशेषदोषानुमानाभिधा-
....च्छटाच्छोटनेन उच्छलन्तश्च अतुच्छाश्च ते शीकराः, तेषां श्लेषः=अशेषदोषानुमानाभि-
धानोद्धर्तमानासमानपाठीनपुच्छच्छटाच्छोटनोच्छलदतुच्छशीकरश्लेषः, मार्तण्डस्य मण्डलम्
—मार्तण्ड मण्डलम्, प्रचण्डाश्च ते छमत्काराश्च—प्रचण्डच्छमत्काराः, अशेषदोषानुमाना-
भिधानोद्धर्तमानाऽसमानपाठीनपुच्छच्छटाच्छोटनोच्छलदतुच्छशीकरश्लेषेण संजायमानाश्च
मार्तण्डमण्डले प्रचण्डच्छमत्कारा यस्मिन् स अशेषदोषानुमानाभिधानोद्धर्तमानाऽसमानपा-
ठीनपुच्छच्छटाऽऽच्छोटनोच्छलदतुच्छशीकरश्लेषसंजायमानमार्तण्डमण्डलप्रचण्डच्छमत्कारः,
अपगताः अशेषदोषानु....प्रचण्डछमत्काराः यस्मात्—अपगताऽशेषदोषानुमानाभिधानोद्ध-
र्तमानाऽसमानपाठीनपुच्छच्छटाऽऽच्छोटनोच्छलदतुच्छशीकरश्लेषसंजायमानमार्तण्डमण्ड-
लप्रचण्डच्छमत्कारः, तस्मिन् ।

वि० ९ (१) तीर्थिकानां ग्रन्थाः, तीर्थिकग्रन्थाः तीर्थिकग्रन्थानां ग्रन्थयः,
तीर्थिकग्रन्थग्रन्थीनां सार्थः तीर्थिकग्रन्थग्रन्थिसार्थः, संगतः अर्थः समर्थः,
समर्था च सा कदर्थना समर्थकदर्थना, तीर्थिकग्रन्थग्रन्थिसार्थस्य समर्थकदर्थना=तीर्थिक-
ग्रन्थग्रन्थिसार्थसमर्थकदर्थना, तया उपस्थापिताश्च ते अर्थाश्च—तीर्थिकग्रन्थग्रन्थिसा-
र्थसमर्थकदर्थनोपस्थापितार्थाः, प्रदीपा इव आचरन्तीति—प्रदीपायन्ते, प्रदीपायन्ते इति
प्रदीपायमानाः, ज्वलन्तश्च ते मणयो येषां ते—ज्वलन्मणयः, (फण्-गतौ गत्यर्थाः ज्ञानार्थाः),
फणनं फणा, फणा अस्ति येषां ते—फणिनः, तेषु श्रेष्ठाः फणीन्द्राः, वादीन्द्राः,
ज्वलन्मणयश्च ते फणीन्द्राश्च—ज्वलन्मणिफणीन्द्राः, तीर्थिकग्रन्थग्रन्थिसार्थसमर्थकद-
र्थनोपस्थापितार्थैः अनवस्थिताश्च प्रदीपायमानाश्च प्लवमानाश्च ते ज्वलन्मणिफणीन्द्राश्च
तीर्थिकग्रन्थग्रन्थिसार्थकदर्थनोपस्थापितार्थानवस्थितप्रदीपायमानप्लवमानज्वलन्मणिफणी-
न्द्राः, तैर्भीषणः=तीर्थिकग्रन्थग्रन्थिसार्थसमर्थकदर्थनोपस्थापितार्थानवस्थितप्रदीपायमा-
नप्लवमानज्वलन्मणिफणीन्द्रभीषणः, तस्मिन् ।

(२) तीर्थिकग्रन्थ....फणीन्द्रान् भीषयते [“नन्वादिभ्योऽनः” ५-१-५२
हेम०] इति—तीर्थिकग्रन्थ....फणीन्द्रभीषणः, तस्मिन् ।

हृदयेन (अन्तःकरणेन—मनसा) सहिता वर्तमानाः—सहृदयाः, सिद्धान्तं विदन्ति
अधीयते वा—तर्कम् विदन्ति अधीयते वा तार्किकाः, व्याकरणम् विदन्ति अधीयते वा—वै-
याकरणाः, सैद्धान्तिकाः, सैद्धान्तिकाश्च तार्किकाश्च वैयाकरणाश्च कवयश्च ते (द्वेन्द्वे)
सहृदयाश्च ते च ते सहृदयसैद्धान्तिकतार्किकवैयाकरणकवयः, तेषां चक्राणि=सहृदयसै-

द्वान्तिकतार्किकवैयाकरणकविचक्राणि, तेषु तेषां वा चक्रवर्तिनः=सहृदयसैद्धान्तिकता-
र्किकवैयाकरणकविचक्रचक्रवर्तिनः, शोभनं विहितमनुष्ठानं येषां ते सुविहिताः, सुगृहीतं
च तत् नामधेयं च सुगृहीतनामधेयम् अस्ति येषां ते सुगृहीतनामधेयाः,
अस्माकं गुरवः अस्मद्गुरवः, प्रिया युक्ताः देवसूरयः श्रीदेवसूरयः सहृदय-
सैद्धान्तिकतार्किकवैयाकरणकविचक्रवर्तिनश्च सुविहिताश्च सुगृहीतनामधेयाश्च अस्मद्-
गुरवश्च ते श्रीदेवसूरयः सहृदयसैद्धान्तिकतार्किकवैयाकरणकविचक्रचक्रवर्तिमुविहितसु-
गृहीतनामधेयाऽस्मद्गुरुश्रीदेवसूरयः, तैः ।

- (१) स्याद्वाद एव रत्नानि=स्याद्वादरत्नानि, स्याद्वादरत्नानामाकरः स्याद्वादरत्नाकरः,
तस्मिन् ।
- (२) स्याद्वादो रत्नाकर इव=स्याद्वादरत्नाकरः, तस्मिन् ।
- (३) स्यादवाद एव रत्नाकरः स्याद्वादरत्नाकरः, तस्मिन् ।

શુદ્ધિ-વૃદ્ધિપત્રકમ્ ।

પૃષ્ઠમ્ ।	પંક્તિઃ ।	અશુદ્ધમ્ ।	શુદ્ધમ્ ।
૧	૩૩	॥ ૧ ॥	॥ ૧ ॥ [પ્ર૦ વા૦ ૩. ૧૩૩-૪]
૧૬	૧૯	આદિવા°	આદિવા°
૨૦	૩૬	°નાન્ "	°નાન્ " [પ્રવામા૦ ૨. ૧. ૩]
૨૯	૩	વ ઃ ।	વહેઃ ।
૩૫	૧૫	તાદૃશમિતિ	તાદૃશમિતિ ।
૪૩	૩૩	°સંમતસ્ય	°સંમતસ્ય
૪૫	૧૫	સહકારકારણાનિ	સહકારિકારણાનિ
૪૮	૩૫	દિનકર નિક°	દિનકરનિક°
૪૯	૭	વ્યભિ°	વ્યભિ°
૪૯	૨૬	°સાકદ્ય	°સાકદ્ય
૫૧	૨૭	પ્રમાણે છે ?	પ્રમાણુ છે ?
૫૪	૨	નિવિક°	નિર્વિક°
૫૬	૩૨	પરમિત	પરમિતિ
૫૭	૪	વ્યવસાયશન્ય°	વ્યવસાયશન્ય°
૬૧	૧૧	અકથ	ઐકથ
૬૯	૭	અનક્રા°	અનૈકા°
૬૯	૧૪	ન સમ્ભવતિ	ન સમ્ભવતિ
૭૨	૨૮	પ્રવૃત્તિશ્ચ	પ્રવૃત્તિશ્ચ
૭૪	૨૪	[અથ	[અથ
૭૪	૨૬	પ્રવૃત્તિઃ	પ્રવૃત્તિઃ
૮૩	૨૯	સંગોગ°	સંયોગ°
૯૧	૧૯	ન્યાગાદિ	ન્યગાદિ
૯૫	૩	હેતુતયાપા°	હેતુતરોપા°
૧૦૭	૫	જ્ઞેનોએ	જ્ઞેનોએ
૧૧૦	૧૩	°રચાત્મીતિ	°રચાત્મીતિ
૧૨૫	૫	શબ્દથી	શબ્દની
૧૩૦	૩૨	અભાવપ્રમાણીણુ	અભાવપ્રમાણુની
૧૩૩	૬	રૂપ૯	રૂપ૯
૧૪૪	૨૫	ણુમેકર	કારણુ
૧૪૪	૨૬	એમ તો તા	એમ તો તમે
૧૪૫	૪	કાકાદ°	કાકોદ°
૧૪૮	૩૨	ક્વત્સા°	ક્વચિત્સા°

१४८	३३	एवं विधे	एवंविधे
१५२	५	आकाशं...नघटते	आकाशं...न घटते
१५५	८	प्रकाशक	प्रकाशकं
१५८	१२	प्रतिपत्तिं	प्रतिपत्तिं
१६३	२९	(शा ५५)	(शा ५५)
१६५	३४	कारम्	कारणम्
१६६	१	क्षय क्षं	क्षयक्षं
१६७	३१-३२	“यतो भवानु...दर्शनात् भवेत् ।”—इति पंक्तिद्वयं १६८ तमे पृष्ठे ३० तमपङ्क्त्यनन्तरं (टि०) इत्यनन्तरं स्थाप्यम् ।	
१७०	१९	स्तावद्	स्तावद्
१७२	१५	लक्ष्यमाणे	लक्ष्यमाणो
१७२	२३	प्रत्यक्षेण	प्रत्यक्षेण
१७२	२५	तमावां	तमोवां
१८०	५	रात्रे	रात्रे
१८०	३६-३७	तत्प्रतीतिं	तत्प्रतीतिं
१८०	२३	समाधाना	समाधान
१८२	११	स्पर्शवत्त्वम्	स्पर्शवत्त्वम्
१८५	२७	स्योत्पत्तिन	स्योत्पत्तिन
१९४	३३	व्यापकां	व्यापकां
१९५	२६	तद्वाधनां	तद्वाधनां
२०१	२०	तुरायं	तुरीयं
२०८	८	तदनां	तदनां
२२४	४	तार्थस्य	तीर्थस्य

